

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNDE TOPLUM VE EKONOMİ
(İSLAM FETHİNDEN HAMDÂNÎLER'E KADAR/639-905)

Doktora Tezi

CUMA KARAN

ANKARA-2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNDE TOPLUM VE EKONOMİ
(İSLAM FETHİNDEN HAMDÂNÎLER'E KADAR/639-905)

Doktora Tezi

Hazırlayan
CUMA KARAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nahide BOZKURT

ANKARA-2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

CUMA KARAN

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNDE TOPLUM VE EKONOMİ
(İSLÂM FETHİNDEN HAMDÂNÎLER'E KADAR /639-905)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

Prof. Dr. Şamil DAĞCI

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN

Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

İmzası



Tez Sınavı Tarihi

06.12.2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr.Nahide BOZKURT'un danışmanlığında hazırladığım“Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum Ve Ekonomi” (İslâm Fethinden Hamdânîler'e Kadar/639-905) adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Cuma KARAN

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR	iv
ÖNSÖZ.....	vi
ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, ÖNEMİ VE SINIRLARI	viii
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
A. BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE YERLEŞİM MERKEZLERİ.....	1
B. İSLAM FETİHLERİNDEN HAMDANİLERE KADAR DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ.....	23
BİRİNCİ BÖLÜM: TOPLUMSAL YAPI	47
A. TOPLUMU OLUŞTURAN ETNİK VE DİNİ UNSURLAR.....	47
1. Etnik Unsurlar	47
1.1. Süryânîler.....	48
1.2. Rumlar.....	53
1.3. Ermeniler.....	56
1.4. Araplar	58
1.5. Kürtler	63
1.6. Urtoyo/Urtaya/Urtiyler	72
2. Dini Unsurlar.....	78
2.1. Yahudiler.....	80
2.2. Hıristiyanlar	82
2.3. Müslümanlar	99
2.3.1. Hariciler:	101
2.3.2. Şafiler:.....	107
2.4. Diğer İnanç Mensubları	109

B. TOPLUMSAL SINIFLAR	113
1. Dini Önderler	114
2. Zengin/Aristokrat Sınıf; Ağalar	117
3. Devlet Memurları	117
4. Esnaf.....	118
5. Çiftçiler	119
6. Tarım İşçileri.....	120
7. Köleler.....	121
C. YERLEŞİM DURUMUNA GÖRE DİYAR-I BEKR BÖLGESİNDE TOPLUM .	124
1. Şehirliler.....	125
2. Köylüler.....	128
3. Göçebeler/Göçerler	130
D. SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAM	133
1. Barınma	134
2. Giyim-Kuşam.....	138
3. Dini ve Yerel Bayramlar	146
4. Bölgedeki Farklı İnanç ve Kültürler Arası Etkileşim	150
İKİNCİ BÖLÜM: EKONOMİK HAYAT	156
A. ARAZİ, TARIM VE İSKÂN.....	158
1. Arazi ve Toprak Sistemi.....	159
2. İskân	166
B. EKONOMİK FAALİYETLER.....	171
1. Tarım.....	172
2. Hayvancılık	177
3. Zanaat.....	181
4. Ticaret	187
C. VERGİLER.....	191
1. Tarım Ürünlerinin Vergileri.....	200

2. Hayvanların Vergileri.....	203
3. Ticari Malların Vergileri.....	204
4. Vergi, Gelir Tabloları.....	205
D. PARA.....	215
1. Kullanılan Paralar.....	215
2. Sarraf.....	220
3. Sahte Paralar.....	222
E. EKONOMİYİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....	223
1. Beşerî Unsurlar.....	223
1.1. Dine Dayandırılan İsyancılar.....	224
1.2. Kabilevî Mücadele/İsyancılar.....	237
1.3. İdarecilerin Kötü Muameleleri.....	247
1.4. Toplumsal Ahlakî Bazı Problemler.....	261
2. Doğal Unsurlar/Afetler.....	272
2.1. Su Taşkınları.....	272
2.2. Kuru Rüzgârlar ve Don.....	274
2.3. Kuraklık ve Kıtık.....	275
2.4. Depremler.....	277
2.5. Salgın Hastalıklar.....	279
2.6. Vahşi Hayvanlar.....	281
SONUÇ.....	283
EKLER.....	286
KAYNAKÇA.....	302
ÖZET.....	337

KISALTMALAR

- a. mlf.** : Aynı müellif.
- agm.** : Adı geçen makale.
- AÜİFD** : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- b.** : İbn.
- bkz** : Bakınız.
- c.** : Cilt.
- çev.** : Çeviren.
- DGBİT.** : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi.
- DİA.** : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- ed.** : Editör.
- EI.** : Encyclopedia of Islam.
- haz.** : Hazırlayan.
- İA.** : Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.
- İSTEM.** : İslâm Sanatları Tarih Edebiyat Musiki (Dergisi)
- krş.** : karşılaştırınız.
- MEB.** : Milli Eğitim Bakanlığı.
- M.S.** : Milattan Sonra.
- M.Ö.** : Milattan Önce.
- s.** : Sayfa.
- SBE.** : Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SÜİFD.** : Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- thk.** : Tahkik
- TDV.** : Türkiye Diyanet Vakfı.
- TTK.** : Türk Tarih Kurumu.
- ö.** : Ölüm tarihi.

vb. : ve benzeri.

vd. : ve devamı.

vs. : ve sâir.

Yay. : Yayınlayan.

Yay. Haz. : Yayına hazırlayan.

ZDMG. : Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.



ÖNSÖZ

İslâm fetihleriyle beraber Anadolu'nun Müslümanlaşma sürecinin ilk eşiğini oluşturan el-Cezîre ve özellikle de Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi ve sonraki süreci, bölgenin Müslümanlaşması açısından önem taşımaktadır. Hz. Ömer döneminde Anadolu'nun ilk fethedilen bölgesi olan Diyâr-ı Bekr, içerdiği merkezlerin tarihî geçmişi, kültürel zenginliği, tarımsal verimliliğinin yanı sıra bünyesinde barındırdığı farklı inanç ve etnik/kabile yapısıyla sürekli ilgi odağı olmuştur.

Fırat ve Dicle gibi iki büyük nehrin yer aldığı el-Cezîre ve bu bölgenin üç ana bölümünden biri olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, ziraat açısından farklı ve zengin birçok ürünün yetiştiği mümbit bir coğrafyadır. Tarımsal faaliyetlerin yanında küçük ve büyükbaş hayvancılığın da yapılabildiği Diyâr-ı Bekr, dört mevsimin farklı tonlarıyla bezediği ender bölgelerden biridir.

Bütün bu özelliklerin yanı sıra stratejik konumundan dolayı Diyâr-ı Bekr bölgesi sürekli güçlü devletlerin ve zorba kavimlerin daima iştahını kabartmıştır. Buraya hâkim olan devletler bölgenin ekonomik zenginliğiyle safasını sürerken, diğerleri için ele geçirilmesi arzulanan bir coğrafya olmuştur.

Bölge, tarihi geçmişi itibariyle Bizans-Sâsâni arasında zaman zaman el değiştiren ve iki devlet için de barındırdığı sağlam kalelerle ve savunma yapılarıyla bu iki devlet için de istikrar ve istiklalinin teminatı olmuştur.

18/639 yılında Hz. Ömer döneminde İyâd b. Ğanm komutasında Müslümanların hâkimiyetine geçen Diyâr-ı Bekr bölgesi, buraya yerleştirilen Müslüman kabilelerle İslamlaşma sürecine girmiştir. Bölgenin İslamlaşmasını oldukça hızlandıran kabilelerin iskânı, Muâviye b.Ebi Süfyân döneminde planlı bir politikaya dönüşmüş, sonraki dönemlerde de bu politika aynı şekilde sürdürülmüştür.

Müslüman Arapların yanı sıra Müslüman Kürtler ve ardından da Müslüman Türkmenlerin bölgeye yerleşmesi, Diyâr-ı Bekr bölgesinin nüfus yoğunluğunu

Müslümanların lehine dönüştürmüştür. İslam öncesi dönemde Bizans ve Sasaniler arasında adeta bir çekişme sahası olan Diyâr-ı Bekr, İslam fetihleri sonrasında da kimi kabile çekişmelerinin de tesirinde kaldığı pek çok dini-siyasî isyan hareketinin yaşandığı bir bölge olmuştur. Emevî ve Abbâsî karşıtı çok sayıdaki Harici isyan bunların tipik örneklerini oluşturmaktadır.

Diyâr-ı Bekr bölgesinin toplumsal yapı ve ekonomik faaliyetlerini bütünlük içerisinde kapsamlı şekilde ele almayı hedefleyen bu çalışma; Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Bu çalışmamın tamamlanmasında, başından sonuna her aşamasında rehberliği ve gösterdiği yakın ilgi ve desteğiyle değerli danışman hocam Prof. Dr. Nahide BOZKURT'a öncelikle teşekkür ederim. Tez izleme kurulunda yer alan; Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR, Prof. Dr. Şamil DAĞCI hocalarıma, Berlin Freie Üniversitesi Semitistik hocalarından Prof. Dr. Shabo TALAY beye, Prof. Dr. Hüseyin GÜNEŞ'E, Doç.Dr. Hayrullah ACAR'A, Dr.Öğr. Üyesi Eyüp ÖZTÜRK'E, Dr. Öğr. Üyesi İhsan TİMÜR'A, Dr. Öğr. Üyesi İsa ATÇI'YA, İsmail KURT'A ve maddi-manevi katkı sunan, fikir ve desteklerinden istifade ettiğim bütün dostlarıma ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu Doktora tezime, Tübingen Üniversitesinin iş birliğiyle "TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) tarafından yürütülen 2214/A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı" çerçevesinde 3 aylık araştırma Bursuyla desteklenmiştir. Böyle bir imkânı bana tanıdıkları için TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB)'e teşekkür ediyorum.

Cuma KARAN 2019.

ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, ÖNEMİ VE SINIRLARI

“Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi” (İslâm Fethinden Hamdânîler’e Kadar/639-905) adını taşıyan bu çalışma; Diyâr-ı Bekr bölgenin coğrafi yapısını, tarihini, İslâmlaşma sürecine etki eden kabilelerin bölgeye iskânını, farklı etnik ve dini unsurları konu edinmektedir. Bu unsurların toplumsal ve ekonomik yaşamlarının yanı sıra bölgedeki toplumsal hareketliliğin ekonomiye etkisi ile idare açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın tarihsel aralığı, Diyâr-ı Bekr bölgesinin Hz. Ömer döneminde 18/639 yılındaki fethinden başlayıp bölgede Hamdânî idaresinin (292/905) tesisiyle son bulmaktadır. Hamdânîler tarihsel süreçte Diyâr-ı Bekr bölgesi için kritik dönemlerden biridir. Abbâsîlerin birinci döneminden sonra hâkimiyeti altındaki toprakların bir kısmında etnik, mezhebî ve kabilevî yapıya dayalı “Emiru’l Ümerâlık” denilen yönetimler kurulmaya başlanmıştır. Bunun Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yansıması, Hamdânîlerin bölgeyi hâkimiyetlerine almasıyla gerçekleşmiştir. Bir kabile yönetimi olan Hamdânî idaresi, Diyâr-ı Bekr bölgesinin adeta mezhep veya kabile tarzıyla karşılaştığı bir dönemi temsil etmektedir. Bölgenin yönetimi ve kültürel dokusunun önemli ölçüde farklılaştığı bir dönem olmuştur.

Bölgenin bu dönem içerisinde İslâmlaşma süreci de dikkat çekici bir konudur. Zira bunun bölge halkının; *ihtida* yoluyla mı yoksa buraya dışardan getirilip yerleştirilen farklı Müslüman toplumların *iskâniyle* mi olduğu konusu bu anlamda önem taşımaktadır. Çalışmamız, bir ölçüde bu sorunun cevabını bulmayı da hedeflemiştir. Ayrıca bölgenin, Emevî ve Abbasî devletlerine karşı çıkan isyanların adeta daimi merkezi konumuna gelişinin de toplumsal ve ekonomik boyutuna ve bu iki unsurun isyanlardaki etkisi ve gerekçelerine bakmaya çalışılmıştır. Bizans’ın önemli bir uç sınır Theması (Suğur/Cünd veya Sancak Beyliği) hüviyetinde olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin İslâm fetihlerinden

Hamdânîlere kadarki olan tarihsel sürecinin kısa bir özetinden sonra toplum ve ekonomik yapısının genel bir değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Çalışmamız ağırlıklı bir bölge çalışması olmakla beraber, bölgenin yerleşim yerlerini de içermesi itibariyle şehir çalışmasının bazı unsurlarını da taşımaktadır. Ayrıca çalışmamızda siyasî ve idari anlamda bölgenin bağlı bulunduğu Emevî ve Abbâsî devletlerinin bölgedeki politikalarına ve bunların bölge halkı tarafından nasıl algılandığına, valilerin tepki çeken icraatlarına, bölgede zaman zaman zulüm olarak değerlendirilen uygulamalarına hoşnutsuzluğun zaman zaman isyanlar şeklinde kendini göstermesine yer verilmiştir.

Toplum denildiğinde ilk olarak; din, ırk, örf, inanç, gelenek ve sosyal hayat vb. unsurlar akla gelirken, ekonomi denildiğinde de başta tarım, ticaret ve zanaat gibi temel faaliyet alanları gibi toplum ve devletin gelir ve giderlerini oluşturan unsurlar öne çıkmaktadır.

Siyasî tarihin aksine ekonomik hayata dair bilgi veren kaynakların oldukça sınırlı olması, yöntem olarak bu alanda az sayıdaki genel haraç kitaplarıyla ve dolaylı bilgi içeren bir kısım tarihi kaynaklarla iktifa etmemizi zorunlu kılmıştır.

Tarih, sosyal bir disiplin olmasına rağmen kaynaklarımızın çoğu siyasi, tarih ağırlıklıdır. Çalışmamızın içeriği ve kapsadığı dönem ile ilgili kaynaklarda bu problem fazlasıyla karşımıza çıkmıştır. Bu sebeple zorunlu olarak siyasi ağırlıklı tarih kaynaklarında az yer verilmiş olan toplum ve ekonomik hususlarda bilgileri adeta iğne ile kuyu kazarcasına bulmaya çalıştık. Bunun neticesinde sosyal hayata ve ekonomiye dair bilgiler içeren fakat şimdiye kadara araştırmacıların dikkatlerinden kaçmış olan Zuknînî ve el-Menbîcî gibi müelliflerin çalışmamız ile ilgili tanımlayıcı ve betimleyici bilgilerini merkeze aldık. O dönemden bahseden gerek ilk kaynaklar ve gerekse modern araştırmalar gözden geçirildi. Bu hususta özellikle bölgede baskın bir etnik ve dini unsur olan Süryânîlerin inanç ve yaşam tarzlarıyla ilgili olarak yer yer sözlü geleneğinden de

istifade etmek amacıyla ilgili şahıslarla birebir görüşmek suretiyle yazılı kaynaklarda bahsedilen bazı bilgilerin daha sağlıklı değerlendirmelere varılmaya çalışılmıştır.

Yukarıda belirtilen kaynak türleri kullanılarak hazırladığımız bu çalışma; giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmı, çalışmanın amacı, sınırları, yöntem ve kaynaklarıyla beraber şu iki alt başlığı içermektedir. “Bölgenin, Coğrafi Yapısı ve Yerleşim Merkezleri” başlığı altında ilk başta el-Cezîre ve onun bir bölümü olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin muhtevası, kapsamı belirlenmiş, daha sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin yerleşim yerleri olan başta Âmid olmak üzere, Meyyâfârikîn, Mardin, Dara, Erzen, Nusaybîn ve Suveyda şehirlerinin isimleri, tarihleri ve coğrafi yapıları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci başlık olanda ise İslâm fetihlerinden Hamdânîlere kadar olan zaman dilimindeki siyasî süreç özetlenmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümü *toplum* yapıya ayrılmıştır. Bu bölümde toplumu oluşturan; etnik ve dini unsurları, toplumsal sınıflar, yerleşim durumlarına göre toplumsal yapı ve sosyo-kültürel yaşam üzerinde durulmuştur. Özellikle Müslümanların bölgeye gelişi, diğer dini ve etnik unsurların geçmişi, toplumsal sınıflar ve bunların yanı sıra ulaşabildiğimiz kadarıyla sosyo-kültürel yaşama dair bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü ise bölgenin *ekonomik* hayatına ayrılmıştır. Bu bölümde, başta bölgenin bağlı olduğu Emevî ve Abbâsî devletinde “arazi/toprak sistemi” olmak üzere, buradaki “iskân politikası” üzerinde durulmuştur. “Ekonomik Faaliyetleri” alt başlığı altında; tarım, ticaret, hayvancılık ve zanaatkârlığın yanı sıra bunlardan alınan vergilere yer verilmiştir. “Ekonomik faaliyetleri olumsuz etkileyen faktörler” başlığında bu faktörler; “beşeri” ve “doğal” olmak üzere ikiye ayrılarak ekonomik ve toplumsal hayatı olumsuz etkileyen unsurlar açıklanmıştır. Deprem, sel, kuraklık gibi ekonomiyi olumsuz etkileyen unsurlara da *doğal* faktörler bölümünde örnekleriyle yer verilmiştir.

Çalışma esnasında, kapsadığı dönem ve ele aldığı merkezler itibarıyla çözülmesi zor bazı önemli problemlerle karşı karşıya kalınmıştır. Bunlardan en önemlisi adlandırma

meselesidir. Çok eski bir coğrafya olmanın doğal sonucu olarak farklı milletler ve devletler tarafından yapılan adlandırmaların zamanını belirlemek ve yerini tespit etmek takdir edilmelidir ki oldukça zordur. Ayrıca şu anda mevcut olan dini, etnik ve mezhebi tartışmaların o dönemde de olması bahis konusu edilen bu problemleri daha da derinleştirmektedir. Ayrıca temel tarih kaynaklarımızın çoğunun bölgeyi genellikle “el-Cezire” ismi altında ele alarak bilgi vermesi de bu anlamda çalışmamızın bir başka problemini oluşturmaktadır. Diyâr-ı Bekr bölgesinin yerleşim merkezlerinden bahseden özellikle de Süryânî vekainâmelerdeki bilgilerle bu problem aşılmaya çalışılmıştır.

Aynı şekilde çalışmanın kapsadığı dönemde bölge ile ilgili olarak yeterli materyalin olmaması, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki merkezlerin bağlı oldukları idari yapının ve vergi taksimatında üst bölgenin sık sık yer değiştirmesi, bölgede farklı etnik unsurların ve inanç mensublarının iç içe yaşaması ve bu sebeple kimin kimden nasıl etkilendiği konusunun net olarak belirlenememesi, bölgenin ekonomik zenginliğinin yanı sıra Haricilik gibi çok boyutlu ve uzun süreli hareketlere ev sahipliği yapması gibi hususlar bazı tespitleri yapmamızı ve sonuçları netleştirmemizi zorlaştırmıştır. Bütün bunlarla beraber mevcut bilgilere dayanarak bölgeye dair doğru bir çerçevenin çizilmesine gayret edilmiştir.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Çalışmamız siyasî tarih yanında içerdiği yerleşim merkezleriyle birlikte bölgenin toplumsal ve ekonomik yapısını incelemeyi hedeflemesinden dolayı kapsamlı ve çeşitli bir literatür taramasını zorunlu kılmıştır. Bu sebeple genel tarih kaynaklarının yanı sıra Diyâr-ı Bekr bölgesinin ve kapsadığı yerleşim yerlerinin coğrafi yapısı, toplumsal boyutu ile etnik ve dinî unsurlar hakkında bilgi ihtiva eden kaynaklara başvurulmuştur.

1. Kaynaklar

*The Chronica Of Joshua The Stylite, (Miladi 507-518):*¹ Çalışmamızın kapsadığı dönemden önce olmakla beraber bölgeden ve özellikle de Diyâr-ı Bekr bölgesine komşu olan Edessa'dan bahsetmiş, zaman zaman çalışmamızın kapsamında olan Urtiy gibi yerlere ve toplumlara atıflar yapmıştır. Urtiyler ile ilgili başlığın içeriğinin yanı sıra bölgenin coğrafi, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında sonraki dönem ile mukayese etme imkânı vermesi açısından önemli bir kaynak olmuştur.

Siirt Vakayinâmesi (Miladi 250-650 yılları arası): Keldanî Kilise Başpiskoposu Adayy Şer tarafından yayınlanmış ve Celal Kabadayı tarafından *Siirt Vekay'inâmesi*² ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiş olan eser, coğrafi açıdan yoğun olarak Roma, Filistin, Fars, Suriye ile Diyâr-ı Bekr'in içinde yer aldığı Mezopotamya ve el-Cezîre bölgelerini içermekte olup bahsettiği olayların İslâm fetihleri öncesi ve sonrasını kapsadığı için çalışmamızda yer adları ve yaşanmış bazı olaylar ile ilgili olarak zaman zaman başvuru bir eser olmuştur.

¹ Bu Vekay'inâmenin Süryânîce ve İngilizce baskısı için bkz. *The Chronica Of Joshua The Stylite, With a Translation into English And Notes: W.Wright, L. L.D. Cambridge 1882.*

² Adayy Şer, *Siirt Vakayinamesi*, çev. Celal Kabadayı, Yaba Yayınları İstanbul 2002.

Tarihu'l-Zuknîn, (ö. 158/775. ?):³ Hz. Âdem'in yaratılışından miladi 8. yüzyıla kadarki dönemi dört bölüm halinde ele almış olan Âmidli müellif, yaşadıklarını ve duyduklarını yazmak suretiyle dönemin ve bölgenin önemli bir bilgi kaynağı olmuştur.

Arapça metninde Tell Mahri Dioniyus'a atfedilen eserin müellifi kesin olarak bilinmediğinden *Tarihu'l-Zuknîn* şeklinde tanımladık. Çalışmamızın temelini oluşturan bu eserde müellif kendi zaviyesinde, bölgede yaşanan siyasî olayları, idarecilerin kötü icraatlarına, halkın bunlara olan tepkilerine, bölgede ekonomiyi ciddi bir şekilde etkileyen doğal afetleri, ayrıca sosyal ve dini konularda yaşadıklarını ve hissettiklerini eserinde genişçe yer vermektedir. Çalışmamızın kapsadığı dönemde bölgeyle ilgili ilk yazılı kronik olan bu eserle siyasî, toplumsal ve ekonomik alanların birçok alt başlığından istifade edilmiştir. Ayrıca bölge ile ilgili yapılan son dönem çalışmalarında da bu eserdeki bilgilerin yer almadığını gördük. Eser, kronolojik açıdan bazı problemler içermektedir, ayrıca bunun yanında müellifi bir din adamı olması sebebiyle zaman zaman yaşanan olayları ilahi iradeye bağlayarak vaaz üslubuyla anlatmaktadır. Bu durumla beraber bölge ile ilgili içerdiği önemli bazı bilgilerin sadece bu eserde yer alması ve bu bilgilerin de ilk defa çalışmamızda genişçe değerlendirilmiş olması, çalışmamızı daha da önemli kılmıştır.

Ebû Yûsuf (ö.182/798): Halîfe Hârûnürreşîd, döneminin (180-193/786-809) kâdilkudatı olan İmam Ebû Yusuf, *Kitab-ül Harac* ⁴ adını verdiği meşhur eseri, devletin gelir ve giderleri, iktisadi ve sosyal kurumları, savaş ve barış hukukunun yanı sıra, kadı ve valilerin sorumluluklarını, buna karşın vatandaşların yükümlülüklerini, kamu yatırımlarını, Zimmîlerin durumlarını konu edinmiştir. Yazarın kitabında “Şâm ve el-

³ *Tarihu'l Zuknîn*, çev. Süryânî'den Arapça 'ya: Şemmas Petrus Kaşa, Mektebetu'l Bolisiyye Yayınları, Beyrut 2006.

⁴ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l Harâç*, Daru'l-Ma'rife, Lübnan 1979.

Cezîre Toprakları” ismiyle ele aldığı müstakil bir bölüm çalışmamızın ekonomi ile ilgili bölümüne önemli katkı sağlamıştır.

Yahya b. Âdem (ö.203/818): *Kitâbü’l-Harâc*⁵ adlı eser, çalışmamızda özellikle de devletin gelir ve giderleriyle ilgili olarak; vergi, haraç, cizye, öşür ve zekât gibi konulardaki görüşler açısından çalışmamızın ekonomi hayat ile ilgili konularda zaman zaman başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838): Müellifin, *Kitâbü’l Emvâl*⁶ adını taşıyan bu çalışmasından, İslâm hukukunda toprak sistemi, yerlerin fetih edilmiş şekillerinden doğan farklı hukuki uygulamalar, zekât, öşür, hıms, fey, cizye, define, maden vb. gibi devletin gelir kaynaklarını ilk dönem uygulamalarıyla ilgili olarak malumatlarından istifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber zamanında bazı beldelere yazılmış olan ahitnâmelerle beraber başta el-Cezîre olmak üzere diğer yerler için de kendisinden sonra gelen halifelerin yazmış oldukları ahitnâmeleri burada naklederek değerlendirmesini yapmıştır.

Halîfe b. Hayyât (ö.240/854-55): *Tarihu Halîfe b. Hayyât*⁷ ismini taşıyan eser temel İslam tarihi kaynakları arasında yer almasıyla bölgenin siyasi durumunu ile ilgili olarak giriş kısmında verdiğimiz bilgiler için ilk kaynak olmuştur. Bu eser, Hz. Ömer döneminde bölgenin fethi, Hz. Ali dönemi ve Sıffin vakası, Hariciler, Emevi ve sonraki dönemde gerçekleşen siyasi olaylar ile ilgili konularda kendisinden istifade edilmiştir. .

⁵ Yahya b. Âdem el-Kureyşî, *Kitâbü’l Hâraç*, thk. Hüseyin Mü’min, Daruş’-Şerif, Kahire 1987.

⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emvâl*, thk. Muhammed Ammare, Beyrut 1989.

⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Ömeri, Daru’t Tayyibe, Riyâd 1985.

Belâzûrî (ö. 279/892-93): *Ensâbu'l-Eşrâf* ve *Fütûhu'l Büldân* adlı iki eseriyle meşhur olan müellifin, araştırmamızda en çok *Fütûhu'l Büldân*⁸ ikincisinden istifade edilmiştir. Diyâr-ı Bekr bölgesinin yer aldığı el-Cezîre'nin sınırlarını, fethini ve buraya yerleşmiş olan Beni Tağlib Arapları hakkında verdiği bilgiler çalışmamızda kullanılmıştır.

İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13): Yazarın, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁹ adlı eserinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin yerleşim merkezlerinin de yer aldığı “el-Cezîre” ismiyle müstakil bir bölüm halinde yer verilmiştir. Bu bölümde Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yerleşim yerlerinin durumu, aralarındaki mesafe, oralarda yetişen mahsuller, tarım ve diğer bir kısım mühim hususlar geniş bir şekilde ele alındığından çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer almıştır.

Taberî (ö.310/922): *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*,¹⁰ kronolojik islam tarihi eserlerii arasında Halîfe b. Hayyât'tan sonra önemli bir kaynak olan eser; çalışmamızda özellikle de özet olarak verdiğimiz girişteki siyasi süreçte halifelerin seçimi ve bölge halkına yansımaları, kendi dönemlerinde el-Cezire bölgesiyle ilgili olan durumların yanı sıra başta harici vb isyanlarla ilgili konularda önemli bir boşluğu doldurmuştur.

İbn A'sem el-Kûfi (ö. 320/932?): *el-Futûh*¹¹ adlı eser el-Cezîre ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezlerinden Âmid, Meyyâfârikîn, Nusaybîn gibi şehirlerin fetihlerinin

⁸ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l Büldân*, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, tahkik ve dipnot: Abdulkadir Muhammed Ali, Beyrut 2014. Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilen bu kitabın tercümesinden de istifade etmekle beraber eserin Arapça aslını esas aldık.

⁹ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih. Eseri; *Kitap el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'dir Bu kitab, M.J. De Geoe editörlüğünde 1889 yılında Liden'de basılmıştır.

¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Daru'l Maarif, Kahire 1969.

¹¹ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfi el-Ahbârî. *el-Futûh*, Beyrut 1991.

yanı sıra bölgede baş gösteren Hâricî isyanlarla ilgili konularda başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

Tarihu'l Menbicî (3-9/4-10.yüzyıl):¹² Agabiyyus Episkopos b. Konstantin el-Menicî isimli Piskopos tarafından yazılan *Kitabu'l-Unvan* adlı eserin İslam Peygamber'inin hicretinden Abbâsî halifesi el-Mehdî'ye (ö. 169/785) kadar olan son bölümünü Ömer Abdüsselam Tedmurî'nin *Tarihu'l Menbicî* ismiyle kendisinin adlandırdığı ve Arapça yayınladığı tahkikli baskısını esas aldık.¹³ Bu bölümde Müslüman müelliflerin eserlerinde yer almayan özellikle siyasî tarih ile ilgili bazı önemli bilgilere ulaşabildik. Menbicî'nin temel olarak dayandığı kaynak; bir münecim ve âlim olan ve 169/785 yılında vefat eden, aynı zamanda Emevî Devletinin yıkılışına ve Abbâsî Devletinin kuruluşuna şahit olan Tufil b. Tuma en-Nasranî er-Ruhavî'nin yazmış olduğu *Tarihu'l-Müslimin* adlı kitabıdır. Bu sebeple 2/8. yüzyılların ilk yarısının birçok olayının bizzat tanığı olmuştur. Siyasi tarih açısından kendisinden faydalandığımız bu müellifin verdiği bazı bilgiler temel kaynaklarımızla örtüşürken bazıları ise temel tarih kaynaklarımızdaki bilgilerle çeliştiği görülmüştür.

el-Ezdî el-Mevsilî (ö. 334/946-46): Müellif *Tarihu'l Mevsil*¹⁴ adlı eserinin sadece Mûsul ile sınırlandırmayıp el-Cezîre bölgesinin diğer merkezlerine, buraları fetheden komutanlara, atanan valilere, merkezi idareye hâkim olan halifelere geniş yer verir. Özellikle de bu idarecilerin bölge ile ilgili icraatlarını, yer yer tenkit ederek, bölgede

¹² Bu kitabın asıl orijinal ismi *Kitabu'l Unvan*'dir. Hz. Âdem'den başlayıp son bölüm olan el-Mehdî'ye kadar özellikle de Emevi ve Abbâsîlerin siyasî boyutu üzerinde duran bu kroniği Alexandre Vasilev tarafından Arapça ve Fransızca tercümesiyle Paris'te 1909 yılında yayınlamıştır.

¹³ *el-Müntehab min Tarihi'l el-Menicî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Trablus/Lübnan 1986. Çalışmamızda *Tarihu'l Menbicî* şeklinde yer verilecektir.

¹⁴ el-Ezdî, Ebû Zekeriyâ (Ebû Zekve) Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Mevsilî, *Tarihu'l Mevsil*, thk. Ahmet Abdullah Mahmut, Daru'l-Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 2006.

meydana gelen olayları kronolojik olarak bize aktarır. Bu verileri kendisinden önce yaşamış ve bilgilerinden istifade ettiğimiz Zuknin'nin malumatlarıyla da karşılaştırılmıştır.

İbn Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 ?): İslâm coğrafyasının vergi, tarım, haraç devletin gelir ve gider sisteminin yanı sıra bunların miktar ve oranlarını belirlemesi bakımından İbn Kudâme b. Ca'fer'in *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti*¹⁵ adlı eseri çalışmamızda önemli bir yeri olmuştur. Ayrıca divanları, devletin mali kurumlarını, fey, cizye vb. gelir kaynaklarıyla beraber; su ve arazilerin kullanılması, bunlardan elde edilen tarım gelirlerin öşür ve miktarlarını içermesi, Abbâsî döneminde devlet hazinesine gelen eyaletlerdeki vergi tablosunun hazırlanmasında bizler için başvuru kaynağı olmuştur.

Tarihu'l İliya Barshaynaya (Vekay'inâmesi):¹⁶ İliya, Sin'de (364/975 yılında doğmuş ve 438/1059) yılında öldüğünde bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Meyyâfârikîn'e defnedilmiştir. İki bölümden oluşan kitabın, ikinci bölümünde; hicretten başlayıp 409/1018 yılına kadar Arap meliklerin, Rum Cizlikleri denilen dini liderlerin ve Patriklerin hayatı ile devrinde yaşanan olaylar ele alınmış olup çalışmamızda eserin bu bölümlerinden istifade edilmiştir.

İbn Havkal (ö.367/976'dan sonra): İbn Havkal'ın *Suretu'l-Arz*¹⁷ adlı eserini çalışmamız açısından önemli kılan özelliklerinden biri müellifin çocukluğunu ve gençliğini Nusaybîn, Musul ve Bağdat'ta geçirmiş olduğundan bölge ile ilgili verdiği pekçok malumatın bizzat şahidi olmasıdır. Müellif bu eserinde bölgeyi *el-Cezîre* ismiyle müstakil bir bölümde ele almış ve bölgede yer alan merkezler hakkında özellikle de buralardaki tarım ile ilgili çok geniş bilgiler vermiştir.

¹⁵ Ebü'l-Ferec İbn Kudâme b. Ca'fer. b. Kudâme, *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti*, Daru'l Reşid, Irâk 1981.

¹⁶ İliya Barshaynaya, *Tarihu'l İliya Barshaynaya*, Arapçaya çev. Yusuf Hebbi, Bağdat, 1975.

¹⁷ İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut 1992.

El-Makdisî (ö. 390/1000 civarı): *Ahsenu'l-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*¹⁸ adlı eserin müellifi olan Makdisî; bölge için kendine ait bir coğrafi isimlendirme kullanır. Konumuzun merkezleri olan şehirlerin yer aldığı bölgeyi diğer müelliflerin adlandırdığı el-Cezîre isminden farklı olarak “Akur” diye adlandırmakta olan el-Makdisî buradaki merkezlere dair tarih, sosyal, ekonomi, ulaşım ve iklim gibi birçok konuda detaylı bilgiler verir. Kitabın bu bölümü, içeriği itibariyle çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur.

Mâverdi (ö. 450/1058): Müellifin *Ahkâmı Sultaniye*¹⁹ ismiyle meşhur bu eseri devlet düzeninin yanı sıra, zekât, fey, ganimet, cizye, haraç ve bunların hükümleri ile değişik bölgelerde toprağın ihyası ve suların çıkarılması, himâ, iktâ', divanlar, vb. konularda özellikle de İslâm devletlerinin gelir-gider, kısacası ekonomik hayatı ilgilendiren meselelerde çalışmamızda sık sık başvurduğumuz bir eser olmuştur.

İbnü'l-Ezrâk (ö. 577/1181): İstifade ettiğimiz müstakil çalışmaların bir diğeri, 577/1181 yılında vefat etmiş olan Meyyâfârikîn/Silvânî İbnü'l Ezrâk'ın *Tarihu'l-Meyyâfârikîn*²⁰ adlı eseridir. Çalışmamızın içerdiği dönemi de kapsayan bu eserin, bölgeyi iyi tanıyan biri tarafından yazılmış olması, vermiş olduğu siyasî, tarihî ve ekonomik bilgiler bu anlamda çalışmamızın birçok başlığında kullanılmıştır.

Yâkut el-Hamevî: (ö. 626/1229): Başta Âmid olmak üzere İslam coğrafyasının değişik yerlerini gezerek bizzat müşahedelerini Arapça alfabetik sıraya göre yazmış olduğu *Mu'cemü'l-Büldân*²¹ adlı kitabında toplamıştır. Diyâr-ı Bekr bölgesinin içerdiği

¹⁸ Ebû Abdullah Şemseddin Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fî Marifeti Ekâlim*, Kahire 1991.

¹⁹ Ebû'l Hasan el-Mâverdi'ye, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye* thk. Ahmet Mübarek el-Bağdâdî, <https://archive.org/details/WAQ8580>.

²⁰ İbnü'l Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali, el-Farikî, *Tarihu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim F/Y.Baluken, Nubihar Yayınları, İstanbul 2014.

²¹ Yâkut el Hamevî, Ebû Abdillâh er-Rumî; *Mu'cemu'l- Buldân*, Beyrut 1977.

merkezlerin başta kuruluşu, adlandırılmasının yanı sıra, yerleşim, tarım ve toplum ile ilgili birçok bilgiyi bu eserden istifade ederek vermeye çalıştık.

İbn Şeddâd (ö. 684/1285): Çalışmamız için en önemli eser olan; *el-A'laku'l Hatıra fi Zikri Umerai's-Şâm ve'l-Cezîre*²² adlı kitabını, 671-680/1272-1281 yılları arasında yazmıştır. Eser bölgenin genel coğrafi özellikleri ve topografyası, kültürel ve iktisadi durumu, tarihi, bölgeye hâkim olan devlet ve hükümdarları; şehir kasaba ve köyleri, köprüleri, şehrin kapılarını, kale ve surlarını, cami, mescitlerini ve medreselerinin yanı sıra, han ve hamamları, hastaneleri, mezar ve türbeleri, kilise ve manastırları tanıtan en önemli kaynaklarımızdan biridir. Ayrıca; İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Bizans'a yönelik askeri seferleri de kronolojik şekilde zikretmesi çalışmamız için önemli olmuştur.

Bunların dışında İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) Me'mûn (813-833) dönemindeki Abbâsî hazinesine gelen vergilerin meblağından, Ebu Abdullah el-Cehreyârî'nin Hârûnürreşîd dönemindeki toplam yıllık gelirlerden ve son olarak da Tarihu'l-Ya'kûbî'den²³de Muâviye dönemindeki toplam haraç verilerinden oluşan bilgileri tablolar halinde çıkarıp çalışmamızın ekonomik yapı bölümünde bunları karşılaştırma imkânı bulduk.

2. Araştırmalar

²² Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, *el-A'laku'l Hatıra fi Zikri Umerai's-Şâm ve'l-Cezîre*, Dımaşk 1991.

²³ Ebû'l Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mihna, Beyrut 2010.

Abbasîlere dair kaleme aldığı çalışmalarıyla dönemi anlamamıza katkı sağlayan Nahide Bozkurt'un, özellikle *Abbâsiler*²⁴ ve *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*²⁵ adlı kitabı tezimizin içerik ve yönteminin hazırlanmasında siyasi tarihin yanı sıra sosyal boyut ile ilgili özellikle de Abbâsî devletinin genel durumunu bir bütün olarak görme konusunda ciddi katkılar sağlamıştır.

Mustafa Demirci'nin *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*²⁶ adlı eseri, "ekonomi" bölümü açısından önemli bir çalışma olmuştur. Tezimizin dönemiyle örtüşen bu eser toprak sistemi ve devletin gelir başlıkları açısından dönemi önemli ölçüde aydınlatmaktadır.

Emevî ve Abbasî döneminin toplumsal ve ekonomik yapısına ciddi zararlar veren en önemli dini-siyasî hareketlerden olan *Haricilerle* ilgili olarak Adnan Demircan'ın *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*²⁷ adlı eseri hariciler konusunda çalışmamızda faydalandığımız bir başka eser olmuştur.

Patrik İğnatius Efrem I. Barsavm'ın *Saçılmış İnciler Süryânîlerin Yazınsal Tarihi*²⁸ adlı eser, bu çalışmamızda Süryânîler ile ilgili olarak öne çıkmış şahısları ve Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Süryânî mabedleri konularında önemli bir çalışma olmuştur. Monofizid dini bir ruhani olan yazar bu sebeple karşıt inanç olan Diofizid dini Süryânîlere ait herhangi bir ismi dile getirmemiş olması da bu konuda dikkate alınmıştır.

²⁴ Nahide Bozkurt, *Abbâsiler*, İSAM. Yayınları, Ankara 2014.

²⁵ Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara Okulu, Ankara 2016.

²⁶ Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

²⁷ Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

²⁸ Patrik İğnatius Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryânîlerin Yazınsal Tarihi*, çev. Zeki Demir, İstanbul 2005.

Abdulazîz ed-Dûrî'nin yazmış olduğu *Tarihu'l Irâk el-İktisâdî fi-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*²⁹ isimli çalışma; “Hicri 4. Yüzyılda Irâk İktisadi Tarihi” içeriğiyle o dönemin ekonomik hayatına genişçe yer vermiştir. Bölgemizle ilgili de atıflar yapmış ve iktisadî hayatın genel tablosunu ortaya çıkarmış olması bakımından bu eser, faydalandığımız çalışmalardan biri olmuştur.

Bölge ile ilgili olarak son dönemde yapılan bazı akademik çalışmalar da gözden geçirilmiş, bu çerçevede bölgenin “toplumsal ve ekonomik” yapısı hakkında bilgiler içeren; kitap, makale ve tez çalışmalarından da istifade edilmiştir. Bu çalışmaların verdiği bilgiler genel itibariyle el-Cezire ismi altında genel bir bilgilendirmeyi içermektedir. Bu sebeple konumuz olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin özeline inememişlerdir. Çalışmamız ise bu bölgenin özeline inmiş şekliyle yukarda yapılan çalışmalardan farklılık arz etmiştir.

²⁹Abdulazîz ed-Dûrî, *Tarihu'l Irâki el-İktisâdî fi-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, Merkez Dirasati el-Vahdeti'l-Arabiyye, 3. Baskı, Beyrut 1990.

GİRİŞ

A. BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE YERLEŞİM MERKEZLERİ

Coğrafi Konumu ve Yapısı: *Diyâr-ı Bekr* bölgesi, bağlı bulunduğu *el-Cezîre* bölgesinin üç bölümünden birini oluşturur. Bu sebeple *Diyâr-ı Bekr* bölgesine geçmeden önce bağlı olduğu *el-Cezîre* bölgesiyle bazı bilgiler önem arz etmektedir.³⁰

el-Cezîre (الجزيرة): Arapçada *ada* anlamına gelmektedir. “el-Cezîre”³¹ kelime anlamı ile ilgili olarak İbn Fâkih (ö. 350/950) burası için; Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan kara parçası olduğundan, *ada* anlamına gelen “el-Cezîre” olarak adlandırılmıştır.” demektedir.³² “İrâk” tabirinin de “el-Cezîre” için kullanıldığını görmekteyiz.³³

Bölge ile ilgili olarak Makdisî (ö. 390/1000) farklı bir tanımlama yapar. O, *el-Cezîre* bölgesini *Akur* diye adlandırır.³⁴ Yâkut el-Hamevî de (ö. 629/1229); *Akur* adı verilen Musul ile Fırat arasında kalan bu yeri *el-Cezîre* bölgesi olarak zikreder.³⁵ Key Lesternic ise; *Akur* adlandırılmasını *el-Cezîre* için genel bir tanımlama olduğunu ancak bununla bölgenin kuzeyinin büyük bir kısmının anlaşıldığını söyler.³⁶ Yunanlılar tarafından *Mezopotamya* olarak adlandırılan bölge, günümüzde Avrupa kaynaklarında

³⁰ El-Cezire ve *Diyâr-ı Bekr* bölgesinin coğrafi ve siyasi yapılarıyla ilgili bilgilerin bir kısmı *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi* (Ensar Yayınları, İstanbul 2014) adlı eserimizin içinde yer alan bilgilere ekleme ve kısaltmalar yapılmak suretiyle farklı kurguyla yeniden ele alınmıştır.

³¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, II/134-136.

³² İbnü'l Fakih, *Kitabu'l Buldân*, Leiden 1302, s. 128; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/4 vd.; İbn Abdulhak, *Merasidu'l- İttıla'i ala Esmâi'l-Emkineti ve'l-Beka'*, thk. Ali Beccai, Kahire 1954, I/253.

³³ İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, London 1927, s. 78.

³⁴ Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s. 124.

³⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, I/340, II/72, IV/682-3.

³⁶ Guy Le Strange, *Buldânu'l Hilafetu's-Şarkıyye*, s. 114.

aynı isimle anılmakta iken, Arapça kaynaklarında ise kısaca; Fırat ve Dicle arasında kalan bu bölge “el-Cezîre” olarak isimlendirilmektedir.³⁷ Asurluların yaşadığı coğrafya olması hasebiyle; Cezîretu’l Âsûr” şeklinde de tesmiye edilmiştir.³⁸

el-Cezîre ile ilgili olarak *Akur* adlandırılmasından başka ilk kez İbn Hallikân (ö. 681/1282) tarafından *el-Cezîretu’l Furâtiyye* tanımlaması da kullanmıştır.³⁹ Son dönemlerde de bazı Arap araştırmacılar tarafından *Cezîretu’l Furâtiyye* isminin kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁰

el-Cezîre İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre genel itibariyle; "Diyâr-ı Mudar", "Diyâr-ı Rabia" ve "Diyâr-ı Bekr" olmak üzere üç tarihi bölgeye ayrılmıştır.⁴¹ Ancak İbn Hurdâzbih (ö. 300/912) gibi bazı coğrafyacılar bu tasnife girmeden topluca Diyâr-ı Rabia olarak tesmiye ederken, İbn

³⁷ Geniş bilgi için bkz. el Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, II/134-136; Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, *Âsaru'l Bilâd ve Ahbaru'l İbad*, Daru'l Sadr, Beyrut trz. I/352; Abdulğani Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (Ümmid Matbaası Diyarbakır: 1980), s. 2; Burası için; “Cezîret-i Akur”, İklim-i Akur” gibi farklı isimler kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 3; Marius Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezh Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983, s. 32 vd.

³⁸ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, II/134. İlk kez Makdisî tarafından yapılan bu “Akur” adlandırması, muhtemelen ilk çağlarda Yukarı Mezopotamya'da uzun müddet önemli bir role sahip olan, bölgede mümeyyiz kültürel nizamlar ve esaslar kuran Âsûrlulara delalet eden, Âsûr (veya Âsûr (Se=ث)) kelimesinin tahrif edilmiş, bozuk ya da yanlış kullanımından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Geniş bilgi için bkz. Adnan Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimat” *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul 2009, s. 36.

³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyatu'l- A'yan ve Enbai Ebnai'z-Zeman*, Beyrut 1900, I/83, 191, 313.

⁴⁰ Abdulhakim el-Ka'bi, *el-Ceziretu'l-Furatiyye ve Diyaruha el-Arabiyye*, Dımaşk 2009; Geniş bilgi için bkz. Huseyin Ali, *el-Fethu'l İslamiyyi li-Müdüni'l-el-Cezireti'l-Furatiyye el-Ulya fi Turkiyye*, (Basılmamış Doktora Tezi), Külliyyetu'l Adab ve'l İnsaniyye ed-Dirasati'l Ulya, Camietu'l Cinan, Trablus/Lübnan 2018.

⁴¹ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/5 vd.

Şeddad'ın eserinde yer verdiği Vâzih el-Ya'kûbî ise, el-Cezire'yi Kurelere ayırarak *Kuretü'l Beled, Bazabda, Ceziretu'l-Ekrad* şeklinde tasnif etmiştir.⁴²

el-Cezîre'nin Diyâr-ı Bekr⁴³ kısmında Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyafârikîn (Silvân), Hasankeyf, Diyâr-ı Mudar⁴⁴ kısmında; Ruhâ (Şanlıurfa), Harran, Rakka, Sumeysat (Samsat), Re'su'l-Ayn (Ceylanpınar), Diyâr-ı Rabia⁴⁵ kısmında ise; Musul, Nusaybîn, Sincâr, Dara, Cezîret-u İbn Ömer (Cizre) şehirleri yer almaktadır.⁴⁶

⁴² İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/6-7.

⁴³ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/6.; “Genç deve” anlamında gelen “Bekr”; Arap kabilelerin büyük boylarından biri olan Rabia kolundan ayrılan ve Vâil boyuna bağlı bir Arap kabilesidir. Bunlarla Tağlib, Anze ve Dubai kabileleri aralarında meydana gelen savaşlardan dolayı yurtları olan Necd ve Hicaz'dan ayrılarak “el-Cezîre” bölgesinde Siverek ve Âmid civarına yerleşmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları Ankara 2015, s. 176 vd.; Bekr b. Vâil kabilesi, Mudar ve Rebîa kabileleri gibi A'rab-ı Musta'rebe olup şeceresi; Bekr, Vâil, Rebîa, Nizar, Ma'ad ile devam edip Adnân ile birleşir. Geniş bilgi için Bkz. İsmail Râci-Luis Lâmia el-Fârûki, *İslâm Kültür Atlası*, çev. M. Okan-Zerrin Kibaroglu, İnkılap Yayınları İstanbul 1999, s. 22.

⁴⁴ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/6.; Mudar kabilesi, Nizar, Ma'ad ile devam edip Adnân'da diğer kabilelerle birleşir. Bunlar zamanla çoğaldıkça birçok kola ayrılmışlardır. Gerek kendi aralarında ve gerekse de Rabia kabileleriyle yaptıkları savaşlardan dolayı “el-Cezîre” bölgesine yerleşmişlerdir. Bkz. Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 177; Ayrıca Osmanlı Son dönem müverrihlerinden Eyyüp Sabri *Mir'âtu'l Cezîretu'l Arap* kitabında; “Mudar kabilesi için Arap toplumu arasında şehirde yaşayan insanların oluşturduğu kabileye verilen isimdir.” der. Bkz. Eyyüp Sabri, “*Mir'âtu'l-Cezîretu'l-Arap*”, Kostantiniyye Bahriye Matbaası, İstanbul 1306. s. 12.

⁴⁵ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/5.; Adnânî Arapların önemli iki kabileden bir kolunu oluşturan Rebi'a kabilesi, Mudar kabilesi gibi Nizar, Ma'ad ile devam edip Adnân'da onunla birleşirler. Kendi ve Mudar kabileleriyle aralarından çıkan savaşlardan dolayı etrafa yayılmışlardır. Bir kolu da “el-Cezîre” bölgesinde Re'sul-Ayn, Mardin, Mûsul ve Nuseybin'e yerleşmişlerdir. Bkz. Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 176-7.

⁴⁶ Konu ile ilgili farklı taksimat için bkz. Ramazan Şeşen, “Cezîre” *DİA*. İstanbul 2003, VII/50.

Diyâr-ı Bekr (ديار بكر): el-Cezîre bölgesinin üç kısmından birini oluşturmaktadır. Diyâr-ı Bekr bölgesi eski çağlardan bu yana; Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan bir kavşak noktası üzerinde bulunduğundan, her devirde önemini koruyan bir bölge olmuştur.⁴⁷

el-Cezîre bölgesinin taksimatını yapan bazı ilk dönem tarih ve coğrafyacıları Diyâr-ı Bekr'i zikretmeyip sadece buralara yerleşen Arap kabilelerin isimlerine atfen, Diyâr-ı Rabia ve Diyâr-ı Mudâr olarak iki bölüme ayırarak Diyâr-ı Bekr bölgesindeki şehirleri de Diyâr-ı Rabia sınırları içerisinde saymışlardır. Mesela ilk dönem müelliflerinden Vâkîdî (ö. 207/823), *Diyâr-ı Bekr* adını İslâm fetihlerinden önce buraya göç etmiş Arap kabilelerinden *Bekr b. Vâil'e* nispetle bu isimle tesmiye edildiğini söyler.⁴⁸ Vâkîdî'den sonra gelen el-Ezdî (ö. 334/945-46)⁴⁹, İbnü'l Ezrâk (ö. 577/1181)⁵⁰, Hurdâzbih (ö. 300/912-3)⁵¹, Makdisî (ö. 390/1000)⁵², Yakût el-Hamevî (ö. 626/1229)⁵³

⁴⁷ İbrahim Yılmazçelik, "XVIII Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması" *Tarih Araştırmalar Dergisi*, cilt: 18, sayı: 29, yıl: 1996, s. 217.

⁴⁸ Vâkîdî, *Futûhu 's-Şâm*, II/97.

⁴⁹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/226, 251. Müellif 312 ve 324 yılları içinde geçen bazı durumlar sebebiyle Diyâr-ı Bekr, Meyyâfârikîn, Erzen isimlerini zikrederek konu ile ilgili bilgi verir.

⁵⁰ İbnü'l Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 97. Müellif hicri 18 yılında İyâd. b. Ğanm'ın Diyâr-ı Bekr bölgesine Şaban ayının ortalarında girdiğini söylerken bizzat Diyâr-ı Bekr ismini zikreder.

⁵¹ Diyâr-ı Bekr bölgesine ait olan merkezleri Diyâr-ı Rabia'ya dâhil eder. Bkz. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* s. 95.

⁵² Diyâr-ı Bekr bölgesini merkezleriyle beraber yer verir. Bkz. Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s. 125.

⁵³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, II/494. Müellif eserinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin konumunu belirterek merkezleriyle beraber yer verir.

İbn Şeddâd (ö. 684/1285)⁵⁴, Kalkaşendî (ö. 821/1418)⁵⁵ gibi pek çok müellif Diyâr-ı Bekr bölgesine müstakil bir bölge olarak kitaplarında yer verirken kimileri de burayı Diyâr-ı Rabia bölgesine dâhil ederek bu üç bölgenin hepsini el-Cezire olarak adlandırmışlardır.⁵⁶ Mesela İbnü'l Ezrâk, Abbâsî devletinin ilk halifesi olan Seffâh'ın kardeşi olan Ebû Ca'fer el-Mansûr'u (ö. 136/754); el-Cezire, Suğur ve Diyâr-ı Bekr valisi olarak atadığını naklederken⁵⁷ el-Cezire ve Diyâr-ı Bekr isimlerini ayrı ayrı zikreder.

Bekir b. Vâil gibi geniş bir Arap kabilesinin bu bölgeye göç etmesi sadece bir seferde olmamış, İslâm fetihleriyle beraber yavaş yavaş buraya yerleşen Bekir b. Vâil kabilesinin ismiyle anılmaya başlanmıştır. Arap kabilelerinin bu bölgeye iskânları hem İslâm fetihlerinden önce hem de İslâm fetihleriyle beraber devam etmiştir.

Bekr b. Vâil kabilesine mensup büyük bir kolu olan Şeybânilerin⁵⁸ de bölgeyi kendilerine mesken edininip yayılmalarıyla *Diyâr-ı Bekr* adının artık meşhur bir isim olarak anılageldiğini söylemek mümkündür. Zira başlangıçta Yemen Tihâmesi, Yemâme ve Bahreyn'de oturan Bekr b. Vâil kabilesi daha sonra el-Cezîre bölgesinin Nusaybîn,

⁵⁴ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/4-6. Müellif el-Cezîre'yi üç kısma ayırdıktan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesine ve merkezlerine geniş bir şekilde yer verir.

⁵⁵ Kalkaşendî, Ahmed bin Abdullah, *Subhu'l-a'sa fi Sin'ati'l-İnşa*, IV/315, Kahire trz.

⁵⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan* II/393.

⁵⁷ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 349.

⁵⁸ Bu kabilenin İslâmiyet ile teması hicret'ten önce olmuştur. Bkz. Muhammed Yusuf Gandur, *eş-Şeybânîyyun fi Asri'l-Abbâsî'l-Evvel*, Daru'l-Kütüb, Beyrut 1986; Bekr b. Vail kabilesine bağlı olan Şeybanîler de kendi içinde *Şeybanu'l A'la* ve *Şeybanu'l Esfel* şeklinde ikiye ayrılır. Bkz. İbn Halikân, *Vefiyatu'l- A'yan ve Enbai Ebnai'z-Zeman*, Beyrut 1900, I/104; Şeybânîler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Selemetu Abdurresul, "eş-Şeybaniyyun fi İklîmi-el-Cezire", *Mecelle Küllüyyetu'l-Edeb*, Bağdat 1979. s. 615-658.; Yusuf Kablan, *Tarihi Süreçte Bekir b. Vâil Kabilesi ve Müsenna b. Haris eş-Şeybânî*, Erciyes Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2015, s. 22.

Sincar, Dünaysir (Kızıltepe)'ye yerleşmiş ve buraya *Diyâr-ı Bekr* adı verilmiştir.⁵⁹ Vâkîdî'de bu ismin geçiyor olması, miladi 8. asırdan itibaren kullanılmaya başlandığının delili sayılabilir. Hz. Osman zamanında ayrı bir vilayet konumuna getirilen el-Cezîre; Diyâr-ı Mudâr, Diyâr-ı Rabia ve Diyâr-ı Bekr adları ile idari birim olarak üç amillige ayrılmıştı.⁶⁰

İbnü'l Fakîh (ö. 255-330 /869-942?), İbn Rüste (ö. 300/913), İbnü'l Cevzi (ö. 597/1200) gibi Müslüman coğrafyacılar Dünya'yı; coğrafi, kozmoloji ve astroloji⁶¹ açıdan ele alırken, Diyâr-ı Bekr bölgesini de şehirleri ile beraber; dördüncü bölgeye dâhil etmişlerdir.⁶²

Bir başka coğrafyacı olan Hurdâzbih ise bu bölgenin yıldızlardan Müşteri ve Utarid'e karşılık geldiğini, burçlarının ise Cedy (Oğlak), Delvû (Kova) ve Hut (Balık) olduğunu söyler.⁶³ İbn Havkal da buna benzer bir tasnifat ile Diyâr-ı Bekr bölgesinin yer

⁵⁹ Abdullah b. Abdulaziz, el-Bekri, *Mu'cemu Mesta'cem min Esmâ'îl-Bilad ve'l-Mevad*, Beyrut 1983, I/86; Cevvâd Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l Arap Kable'l İslam*, Daru's Sak'i, 2001, VIII/81; Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâil", *DİA*. İstanbul 1992, V/362.

⁶⁰ Yinanç, s. 606.

⁶¹ "Müslüman coğrafyacılar da yedi iklim anlayışı" için bkz. Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, 47, Ankara (2006), sayı: 2, s. 195-215.

⁶² Yerküreyi burçlara göre taksim ve tarif eden Hemedânî (ö. 334/945) ise Diyâr-ı Bekr bölgesinin yer aldığı bu dördüncü bölgeyi coğrafi olarak tanıdıktan sonra, kozmoloji açısından; "34 derece, 8,1 esabi' koç burcunun gölgesinin düştüğünü söyler. Bkz. el-Hemedâni, *Sıffatu'l Cezîretu'l Arap*, Riyâd 1974, s. 8.

⁶³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 135-136.

aldığı ve Yunanlıların Mezopotamya adını verdikleri Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölgenin ismi olan Cezîre⁶⁴ bölgesini “İslâm bölgeleri” bölümüne dâhil etmiştir.⁶⁵

Yerleşim Merkezleri:

el-Cezîre'nin üç kısımdan biri olan Diyâr-ı Bekr'in sınırları içinde kalan; genel olarak; Âmid, Mardin, Dâra, Erzen ve Suveydâ merkezlerinin, İslâm fetihleri öncesinden de sonrasında da köklü birer yerleşim yerleri oldukları bilinmektedir.⁶⁶

Âmid (آمد): Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli bir şehridir. Uzunluğu ve genişliği bin adım olan sağlam surlarla korunmuş ve etrafında Dicle nehrinin yer aldığı bir yerleşim yeridir.⁶⁷ Bugün Diyarbakır ismini taşıyan bu merkez, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinin büyük şehirlerinden biridir.

Vâkîdî (ö.207/823) Bizans Krallarından Konstantin'in İstanbul'u inşa edip oğlunun adıyla adlandırdıktan sonra buranın doğal güzelliğiyle büyülenen Konstantin burayı İstanbul tarzıyla inşa etmeye başladığı, ancak ömrü buna yetmediği için buna “Âmid” denildiğini söyler.⁶⁸ Yunan ve Roma kaynaklarında burası “Âmida”, Süryânî

⁶⁴ Dicle ve Fırat nehirleri tarafından bir deniz gibi kuşatılarak komşu bölgelerle irtibatı kesildiği için bu bölgeyi Arapça'da “ada” anlamına gelen “el-Cezîre” ismiyle tesmiye etmişlerdir. Bkz. Abdullah b. Abdulaziz, el-Bekri, *Mu'cemu Mesta'cem min Esmâ' l-Bilâd ve 'l-Mevad*, Beyrut 1983, I/138.

⁶⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 9.

⁶⁶ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/6; Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2002, s. 30; Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr Ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Yayıncılık İstanbul 2010, s. 31.

⁶⁷ Yakût, *Mu'cemu'l Buldân*, I/61; İbn Said el Mağribî'ye göre ise; Âmid dördüncü iklimde yer alıp; Tul 56 derece 40 dakika, Arz 39 derece 50 dakikadır. Bkz. İbn Said el Mağribi, *Kitabu'l-Cografya*, s. 171.

⁶⁸ Bu adlandırma ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Vâkîdî, *Futûhu's Şâm*, Beyrut trs. II/155; Âlûsi, *Ğaraibu'l- İğtirab ve Nezhetu'l-el-Bab fiz-Zihabi ve 'l-İkameti ve 'l-İyyab*, thk. Mahmut Şabbendir, Bağdat 1328, I/45.

metinlerde “Âmid” ismi geçer. Asur yıllıklarında da “Âmidi Valiler” ifadesi kullanılmıştır.⁶⁹

el Bekrî (ö. 487/1094) Âmid ismini, Hz. İbrahim’in oğlu Medyen’in oğlu el-Bulenda’nın oğlu Âmid’e yani; Âmid b. Bülend b. Medin⁷⁰ b. İbrahim’e nispet eder. Dolayısıyla bu ismi, buranın banisi olduğuna inanılan Âmid b. Bülend’e dayandırır.⁷¹ Romalıların bu ismi “Âmida”⁷² olarak zikrettiğini söyleyen Yakût el-Hamevi’nin bu görüşü Hz. İbrahim’in torunlarından olan Âmid’e dayanmasına mâni değildir.⁷³

⁶⁹ Mar-Yeşua, s. 1.; M. Fahrettin Kırzıoğlu, “Şehrimizin Eski İsmi Âmid ve Bu Unvanla Çıkan Eser Ve Dergiler” *Kara-Âmid Dergisi*, sayı:1-3,1-4, Diyarbakır 1954-1958, s. 242.

⁷⁰ Bazı kaynaklarda bu ad; “Medyan” diye geçer. Bkz. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, Ankara 1993, I/221; İbn Sa’d, Hz. İbrahim’in daha sonra Ken’anilerden Kantura bnt. Maktur ile evlenip ondan; Meden, Medyen, Yakşan, Zimran, Eşbak ve Şuh adlarında çocukları dünyaya geldiğini ve Yakşan’ın çocukları Mekke’ye, Medyen’in çocukları da Medyen’e yerleştiğini dolayısıyla bu yerlerin onların adıyla anıldığını söyler. Bkz. İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebir*, I/31.; Geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, s. 45-49.

⁷¹ el Bekrî, *Mu’cem ma İsta’cem min Esmâ’l-Bilâdi ve’l-Mevadi*, Beyrut 1983, I/93; el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, II/258.

⁷² Guy Le Strange, *Buldânu’l-Hilafeti’ş-Şarkiyye*, Arapçaya çev. B. Fransız-G.Avvad, Beyrut 1985, s. 140.

⁷³ Zira Arapçada kasaba ve şehir adları müennes, yer ve bölge isimleri ise müzekker olarak kabul edilmektedir. Bu da Romalılar’ın kullandığı “Âmida” adının köken olarak Rumca bir kelime olmadığını aksine Arapça veya Arapçayı besleyen diğer ölü dillerden birine ait bir kelime olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Abdulhalik Bakır, “Klasik İslâm Kaynaklarında Âmid ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu kayıtların Değerlendirilmesi, *Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, s. 838.

Bu görüşler dışında Âmid isminin kökeni ile ilgili olarak başka farklı görüşler de vardır.⁷⁴ İbnü'l Cevzi (ö. 597/1201); İran kisralarından Kubad'ın (ö. 531) Rum ülkesine yaptığı bir sefer sonucunda burayı inşa edip bu adı verdiğini söyler.⁷⁵

Şehrin ismi ve bu ismin kökeni ile ilgili olarak kaynaklarımızda farklı rivayetler yer almaktadır. Yakût el Hamevî (ö.626/1229) bu isim ile ilgili farklı birkaç rivayeti zikreder.⁷⁶

Said Paşa ise (ö. 1890); “Şehr-i mezkurenin nâm-ı diğeri Âmid'tir. Âmid; intiha anlamında olup Hudud-ı Cizre'nin intihâsında vâki olduğu için Araplar bu nâm ile yâd eylemişler” der.⁷⁷

Ancak bütün bu farklı rivayet ve yorumlarla beraber Hz. İbrahim'in bu bölgede yaşadığı⁷⁸ kabul edilirse ve Âmid'in kuruluşu tarih olarak da birbirine yakın dönemlere denk geldiği dikkate alınır, bu ismin Hz. İbrahim'in torunlarından Âmid'e izafe edilmesi en yakın ihtimal olarak görmek mümkündür.

Meyyâfârikîn (مَيَّافَارِكِينَ): Günümüzde Silvan adını taşıyan Meyyâfârîn, Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda yer almakta olup⁷⁹, çok eski bir geçmişe sahip ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir yerleşim merkezidir. Yakût el-Hamevî, Batlamyus'a dayanarak o dönem bilgileriyle coğrafi konumunu (boylam)74 derece- 40 dakika, (enlem)

⁷⁴ Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, s. 45-49.

⁷⁵ İbnü'l Cevzi, *el- Muntazam*, Beyrut 1992, II/108.

⁷⁶ Bu rivayetler için bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, I/56.

⁷⁷ Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 376.

⁷⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, I/30-33; Ömer Faruk Harman, “İbrahim”, *DİA*. XXI/267; Ahmet Aslan, “Hz.İbrahim'in Ur'kaşdim'de (Şanlıurfa) Doğumu ve Harran'daki Tevhid Mücadelesi”, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa I*. Şanlıurfa 2017, I/244-259.

⁷⁹ Bkz. V.Minorsky, “Meyyâfârikîn”, *İA*. VIII/200.

37 derece-30 dakika olarak belirtir ve beşinci iklimde yer aldığını söyler.⁸⁰ Meyyâfârikîn'in kuruluşu, adlandırılması, isminin kökeni ve geçmişi hakkında farklı rivayet ve görüşler vardır.⁸¹

Meyyâfârikîn'in kuruluş ve isimlendirilmesini Müslüman coğrafyacılarından İbnü'l Ezrâk (ö. 577/1181), Yakût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve İbn Şeddâd (ö. 684/1285) Sâsânî Hükümdarı II. Şapur'un delilik hastalığına yakalanan kızının iyileşme sürecine katkı sağlayan Marrusa'ya bağlarlar.⁸²

Meyyâfârikîn İslâmi kaynaklarda *Mafarkin*, *Farkin*, *Meyyâfârikîn* diye geçer. Şehrin adı Yunanca "Martyropolis", Süryânîcede "Mipherket", Ermenicede "Muharkin,

⁸⁰ el-Mağribî, 4.iklimde yer aldığını, Tul 66 derece, Arz 38,5 derece olduğunu söyler ve yaşadığı (ö. 640/1243) dönemde Meyyâfârikîn'in el-Cezîre Bölgesinin Diyâr-ı Bekr mıntukasının merkezi konumunda olduğunu söyler. Bkz. İbn Said el-Mağribî, Ali b. Musa, *Kitabu'l-Cografya*, thk. İsmail el-Arabi, Beyrut 1970, s. 171. Civar yerlerle uzaklığı için bkz. İstahri, *Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, I/194.

⁸¹ Şehre verilen farklı isimler için bkz. İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/260.; Bu konu ile ilgili olarak bkz. Cuma Karan, "Mezopotamya'daki Yerlerin İsim ve Kökenlerini Tespitindeki Zorluklar ve Silvân İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği, *Uluslararası Silvân Sempozyumu (25-27 Nisan 2008)* Mardin 2012, s. 685-699; Besim Darkot-W.Barthold, "Meyyâfârikîn", *İA*. VIII/196. Bir görüşe göre; "Kurucusu Marrusa tarafından şehre verildiği bilinen ve Meyyâfârikîn için kullanılan ilk isim "şehitler şehri" anlamına gelen "Martyropolis"dir. Bkz. Minorsky, "Meyyâfârikîn," s. 197. Grekçe olan bu tamlama için bkz. Leônidas Karatzas-Faruk Tuncay, *Yunanca-Türkçe Sözlük*, Atina 1994, s. 605.

⁸² İbnü'l Ezrâk, *Tarih Meyyâfârikîn*, s. 105-108; Ermenicede anlamı için bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, V/237; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/283. Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmut el-Kazvînî, *Âsârü'l Bilâd ve Ahbâru'l İbâd*, Beyrut trz. I/565. Yakût el-Hamevî (ö.626/1229), Meyyâfârikîn ismini Arapça ismini heceleme suretiyle kelimenin anlam ve oluşumuna detaylı bir şekilde yer verir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, V/235. Nasır Husrevîn farklı adlandırması için bkz., *Sefernâme*, MEGSB, Yayınları Ankara 1988, s. 11.

Mupharkin”dir. Bununla birlikte Markwart, Meyyâfârikîn adının Süryânî kökenli olduğunu söyler.⁸³ Bununla ilgili başka yorumlar da vardır.⁸⁴

Farklı inançlara sahip, birçok millete, kültüre ve dile beşiklik eden Meyyâfârikîn ile ilgili isim farklılığı; sahip olduğu bu etnik, kültürel ve filolojik farklılığın bir sonucu olarak görülmelidir.⁸⁵

Meyyâfârikîn, inşa edildiği dönemden itibaren sahip olduğu konumu itibariyle sık sık Bizans ile Sâsâniler arasında el değiştirmiştir. Zira yaşam koşullarına sahip sağlam surları ve muhteşem kalesi⁸⁶ olan, bahçeleriyle, çeşit çeşit meyveleriyle, temiz havasıyla bilinen bir şehir olmuştur.⁸⁷

Meyyâfârikîn ve Âmid Sâsânî Şahı Enuşirvan’ın babası Kubat tarafından miladi 589’da Bizanslıların elinden alındıktan sonra imparator Maurikios’un II. Hüsrev’e yaptığı yardıma karşılık olarak 591 yılında Bizanslılara tekrar geri verildi. Böylece Bizans kralı Herakleios burayı Müslümanların 639 tarihindeki fethine kadar idare etmiştir.⁸⁸

⁸³ Ernest Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970. s. 5.

⁸⁴ Mesela Seyyah Evliya Çelebi buranın ismi ile ilgili olarak getirdiği yorumlardan birinde şöyle der: “Bu kal’a (Meyyâfârikîn kalesi) Şat ile Nehr-i Batman arasında vaki’ olup mâ beyni nehreyni fârik olmağla (iki nehir arasını ayırmakla) ‘Kal’ ai Mâi Fârikîn’ denmiştir ki, bundan galat olarak Meyyâfârikîn denilir. Buna acemler ‘kal’a-i meyân-i fark’ derler ki, *beli ince kale* demektir.” Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV/71-72.

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Karan, agm, s. 691-693.

⁸⁶ Meyyâfârikîn kalesi ile ilgili olarak hicri 5.yüzyılda yaşamış olan Seyyah Nasır Husrev (ö. 465/1073) Meyyâfârikîni ve özellikle kalesini detaylı bir şekilde tasvir eder. Bkz. Nasır Husrev, *Sefernâme*, s. 8.

⁸⁷ el-Kazvîni, *Nüzhetü’l-Kulüb*, s. 105.

⁸⁸ el-Hamevî, *Mu’cemu’l Buldân*, V/234-240; B. Darkot-W.Barthold, “Meyyâfârikîn”, VIII/196; A.Savran, “Meyyâfârikîn”, *DİA* İstanbul 2004, XXIX/551.

Hıristiyanların yerleştiği ilk yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Kazvîni'ye göre Hz. İsa döneminden kalma kilise olan bir yerdir.⁸⁹

Mardin (ماردين): Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli merkezlerinden biri de Mardin'dir. Burası aynı zamanda Turabdin mıntıkasının da merkezi konumundadır.

Mardin eski bir medeniyet iskân alanı olması bakımından kendisi ve ona bağlı olan yerleşim yerlerinin ilk banileri ile ismi ve kuruluşu hakkında farklı rivayetler vardır.⁹⁰ Bu şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ancak bazı araştırmacılar “Mardin” kelimesinin savaşçı bir kavim olan Mardeler'le ilgili olduğunu, Mardeler'in ise İran hükümdarlarından Erdeşir (miladi 226-240) tarafından buraya yerleştirildiğini, Mardin'in gerçek adının “Merdin” olarak halk arasında şöhret bulduğu ve "kaleler" anlamına geldiği ve bugünkü adı Arapça kaynaklarda geçen Maridin'den geldiğine dair rivayetleri zikretmişlerdir.”⁹¹

⁸⁹ el-Kazvîni, *Âsârü'l Bilâd ve Ahbâru'l İbâd*, Beyrut trz. I/565.

⁹⁰ Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed b. Eyyub b. Amr el-Bekri el- Endelusi (Bekri el-Endelusi), “*Mu'cem me'sta'cem min esmai'l -Bilâd ve'l-mevai, mevaki (Mu'cem Mesta'cem)*, II/485.; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, III/402.; Mardin adının ilk geçtiği İslâm kaynaklarından biri olan Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) “*Kitâbu'l Harâc*”ında da Mardin şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l Hâraç*, Lübnan 1979, s. 39.

⁹¹ Bu konudaki farklı görüşler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taşdemir, agm. s. 44.; Şümeysani, buranın ismi ve banisi ile ilgili olarak Şem'un en-Nuseybi'den şöyle bir bilgi aktarır: “Burayı ilk inşa eden Yunanlı melik Arsustur. Nusaybîne Farslarla savaşmak için gelmişti. Buraya uğradığında burayı sevdi ve askerleriyle beraber burada beş sene kaldı. Bu süre içerisinde burayı mamur hale getirdi. 551 yılında burada “el-Ğurab” ismiyle de bir kale inşa etti. Bkz. Şem'un en-Nuseybi, *Tarih kadim*, s. 7'den nakleden: Hasan Şümeysani, *Medinet'ü Mardin*, Beyrut 1987, s. 12. Ayrıca bkz. Vâkîdî, *Futûhu's-Şâm*, II /78.Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972, s. 16. Vâkîdî, *Futûhu's-Şâm*, II/118-119. Mardin o dönemin ölçüleriyle coğrafi konumu için bkz. İbn Said el-Mağribî, *Kitabu'l-Cografya*, s. 171.

⁹¹ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972. s. 16.

Mardin'e İslâm öncesi dönemde sırasıyla Subariler, Sümerler, Sâmi ırkıdan Akadlar ve Babiller, Hititler, Âsûriler, Urartular hâkim olmuşlardır. Son olarak ise Doğu Roma imparatorluğu olan Bizans ile İran bölgesindeki sülalelerin kurduğu devletler ve nihayet bunların sonuncusu olan Sâsâniler döneminde Mardin'in önemi artmıştır.⁹² Daha sonra Bizans'ın hâkimiyetine geçen Mardin, el-Cezîre fetihleri yapıldığı zaman bu devletlerin hâkimiyeti altında bulunmaya devam ediyordu.⁹³

Belazûri Mardin'in "Tûrabdin"⁹⁴ ve Dara ile beraber (19/640) yılında İyaz b. Ğanm kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedildiğini belirtir ve ardından Sincar'a bir Arap kabilesini yerleştirdiğini nakleder.⁹⁵

Bu bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilişini detaylı, hatta zaman zaman mübalağalı bir şekilde anlatan müellif, Vâkîdî'dir. O'na göre buranın halkı Sâsâni saldırılarına karşı Bizans kralı Herakleios'ten yardım isteyince kral, Trabzon asıllı olan Arsûs b. Cârîs (ارسوس بن جاریس)'i Antakya'dan bölgenin valisi ünvanıyla oraya gönderip bölgenin güvenliğini ve asayişini sağlamakla görevlendirdi. Cesaretiyle tanınan Arsûs burasını Bizans'a bağlı bir vilayet haline getirdi.⁹⁶

⁹² Geniş bilgi için bkz. Şümeysani, *Medinet'ü Mardin*, s. 35-44; Mehmet Azimli, "Klasik İslâm Tarih Kaynaklarına Göre İlk Fetih'ten Artuklulara Mardin" *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu* (26-27-28-Mayıs 2006) s. 44.

⁹³ Minorsky, "Mardin", *İA*. VII/317; Karan, *Diyâr-ı Bekr Ve Müslümanlarca Fethi*, s. 176-189; Ahmet Demir, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, Kent Yay. İstanbul 2004, s. 62.

⁹⁴ Aramca'da "Allah'ın kullarının dağı anlamına gelmektedir. Turabdin için bkz. Streck, "Tûr Abdin", *İA*. XII/98. Ayrıca bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Hans Hollerweger, *Turabdin*, Österreich 1999.; Mehmet Kavak, *Fetihten Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Tûr Abdin Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2003.

⁹⁵ Belâzûrî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 110, 112.

⁹⁶ Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, II/117-117.

Burası Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre'nın diğerk merkezleri gibi el-Cezîre komutanı İyâd b. Ğanm ve diğerk komutanlarla beraber İslâm ordusu tarafından 17/639 yılında Hz. Ömer döneminde sulh ile Ruhâ Antlaşması'na göre fethedildi.⁹⁷

Erzen (أرض): Ermenilerin *Arzon*, Süryânîlerin *Arzn/Artzn*, Romalıların *Arzan* ve Arapların da Erzen adıyla andıkları Erzen⁹⁸; İbni Şeddâd'ın taksimatına göre Âmid, Mardin, Meyyâfârikîn gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinin; önemli merkezlerinden biri idi.⁹⁹ Bugün ise Erzen, hâlâ kazı çalışmalarını, keşfedilmeyi bekleyen, tarihi geçmişı olan metruk bir şehirdir.

⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 40-41.; Asem el-Kufî, *el-Futuh*, I/251; Ebû Ubeyd, *Kitabü'l Emvâl*, s. 295-296.; Halife b. Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 139.; Belâzûrî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 109.; El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/46.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/377.

⁹⁸ Erzen kelimesi; Arapça'da; “En sağlam-metin” anlamına gelirken; Farsçada da “darı” anlamına gelmektedir. Bkz. Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*, TDK. Yayınları İstanbul 2009, s. 226. Erzen ile ilgili olarak bugünkü Erzurum vilayetinin eski ismi veya oraya yakın bir eski bir yerleşim yeri olan “Erzen-i Rum” olarak bilinen bir yer daha bulunmaktadır. Bazen bu iki yer birbirine karıştırılmaktadır. Ayrıca İran'ın Şiraz şehrine yakın bir yerin de ismidir. Bkz. Yakût el Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, I/151. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Osman Gürbüz, “Kalikale-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler” *İLTED*, Erzurum 2016/2, sayı: 46, s. 131-143. İbnü'l Ezrâk belki de bu tür karışıklığın oluşmaması için bahse konu olan şu andaki metruk şehir için “Erzen” ismini kullanırken, Erzurum isminin dayandığı ve buranın eski ismini zikrederken de “Erzen-i Rum” isminin kullanımına dikkat eder. Karşılaştırmak için bkz. İbnü'l Ezrâk, *Tarihi Meyyâfârikîn*, s. 434 -442.

⁹⁹ İbni Şeddâd, *el-A'laku'l -Hatıra fi Zikri Umerai Şâm ve ve'l-Cezîre*, thk. Yahya Zekeriyye Ebbare, Dımaşk 1991, III/ 6.; Frye Richard, N, “Arzan”, *EI2*, I/ 679.

VII. Yüzyıl ortalarındaki İslâm hâkimiyetiyle birlikte daha önce “Arzanene”¹⁰⁰ ve “Sopanene”¹⁰¹ idari bölgelerinden oluşan Yukarı Dicle Havzası, daha önce de değindiğimiz gibi bir süre sonra buraya yerleşen büyük Arap aşiretlerinden Bekr b. Vâil’e bağlı oymaklara nispetle *Diyâr-ı Bekr* olarak adlandırılmıştır. İşte Erzen şehri de bu tarihten Ortaçağın sonuna kadar *Diyâr-ı Bekr* adıyla bilinen bölgenin doğu sınırındaki son büyük şehri olarak karşımıza çıkmaktadır.”¹⁰²

Bu şehrin bugünkü yeri ile ilgili farklı tartışmalar söz konusu olsa da mevcut tarihi malumatlara baktığımızda elimizdeki bu bilgiler ışığında yapılacak bazı kazı çalışmaları

¹⁰⁰ Romalılar tarafından ‘Arzanene’ olarak isimlendirilen bu metruk kent, Ermeni kaynaklarında Artzan, Aghdsnik, Aghdsen ve Khordsen olarak söz ediliyor. Araplar tarafından Erzen, Kürt ve Türk’ler tarafından da Gharzan olarak adlandırılıyor. Bkz. Taylor, John George 1865 “Travels in Kurdistan with Notices of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 35: 21-58; Tarihte bu şehre atıfla adlandırılan bu bölge üzerinde ilk çalışmayı İngiliz Hükümetinin desteğiyle iki sene içinde bölgeye 3 kez gelen Taylor yapmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Aslı Erim-Özdoğan ve Savaş Sarıaltun, “İlısı Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresi Kültür Envanteri”, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültürel Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*. II/945-1146.

¹⁰¹ M.Ö. III. yüzyılın başlarında Selevkos Devleti ile Büyük Armenia Krallığı arasındaki mücadeleden oluşan boşluktan faydalanarak kendi başına bağımsız bir krallık olarak ortaya çıkmıştır. Yaklaşık yüz yıl gibi bir süre içerisinde bağımsızlığını koruyan Sophene Krallığı, Büyük Armenia yöneticileri olan Orontid Hanedanı ile akrabalık ilişkilerine sahip bir aile tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Bu bölge ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ercüment Yıldırım, “Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar” *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı; 7, yıl; 2016; s. 51-73.

¹⁰² Adnan Çevik, “Ortaçağ Başkenti; Erzen” *I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008, *Batman Bildiriler I.*, ed. S.Cöhce-A.Çevik, I/249.

buranın ortaya çıkarılmasında, geçmişi ile ilgili somut birçok bilgi ve belgeye ulaşacağından şüphe yoktur.¹⁰³

Erzen şehrinin yeri netleşmediğinden arkeolojik bir kazı da gerçekleşmemiş, dolayısıyla burayla ilgili itimat edilir bilgiler ancak yazılı kaynaklarımızdan elde edilebilmektedir.¹⁰⁴

İbnü'l Ezrâk ağırlıklı olarak Diyâr-ı Bekr bölgesini anlatmaya ayırdığı, “Tarih Meyyâfârikîn” adlı çalışmasının birçok yerinde -bazı yerlerde doğrudan bazı yerlerde ise atıf suretiyle Erzen şehrinde bahseder.¹⁰⁵ Hurdâzbih de aynı şekilde yol güzergâhını anlatırken, Bitlis, Meyyâfârikîn ve Erzen sıralamasını yapar.¹⁰⁶

Yakût el-Hamevî; Es'urt (Siirt) ve Ahlat'a yakın Erzen'in Ermenistan'ın en mamur şehri olduğunu, büyük bir kaleye sahip olduğunu ancak şimdi kendisine ulaşan bilgiye göre harap ve metruk bir yer olduğunu aktarır. O, “Erzen” nisbesiyle meşhur olmuş birçok âlimin burada yetiştiğini söyler.¹⁰⁷ Ayrıca bazıları; Erzen'de ilk yaşayan toplumun, Diyâr-ı Bekr bölgesinin etrafında bulunan Rumlar olduğunu ve dolayısıyla burayı “el-

¹⁰³ Bu konu ile ilgili olarak özel çalışmalar yapan Adnan Çevik Erzen'in yeri konusunda hem farklı iddiaları hem de kendi görüşlerini “Ortaçağ Başkenti; Erzen” ismiyle yayınladığı makalede geniş bir şekilde yer vermiştir. Bkz. Adnan Çevik, “Ortaçağ Başkenti; Erzen” *Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyum 15-17 Nisan 2008, Batman. Bildiriler I.* ed: S. Cöhce-A. Çevik, I/248-256.

¹⁰⁴ Kronolojik olarak İslâm Tarih ve Coğrafya kaynaklarından Erzen ismine ilk rastladığımız müellif, Halife b. Hayyat'tır. 90/709. senesinin olaylarını anlatırken “Abbas b. Velid b. Abdülmelik bir Ermeni şehri olan Erzen'e kadar geldiğini, yine 180/796. senenin olayları arasında “Velid b. Turef” isyanından bahsederken onun Erzen'e geldiğini buradan Meyyâfârikîn (bugünkü Silvân)'dan geçip Ermenistan'dan gelen Serbad deresinden Erzen'e geçişini anlattığı sırada Erzen ismini zikreder. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 303, 452.

¹⁰⁵ İbnü'l Ezrâk, *Tarihu Meyyafrikin*, s.100, 104, 110, 394, 421.

¹⁰⁶ Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 131.

¹⁰⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, I/150.

Cezîre'ye" dâhil ederken, bazıları da burayı Ermeniyye'ye dâhil etmişlerdir.¹⁰⁸ Yine el-Hamevî, İbn Fakih'in Nusaybîn ile Erzen arasının 35 fersah olduğu bilgisini bizlerle paylaşır. Makdisî ise, Erzen'den sadece güzergâh ve mesafe olarak; Âmid'den Meyyâfârikîn bir merhale, sonradan oradan Erzen bir merhalede ve oradan da Mescid-i Uveys (Veysel Karani Türbesi) bir merhale" olduğunu söyler.¹⁰⁹

Erzen'nin fiziki yapısının adeta sembol şekli haline gelen kalesi ile ilgili olarak İbn. Şeddâd şunları söyler.

Yüksek bir tepe üzerinde yuvarlak bir kalesi olup bu kale bedenler dışında otuz beş burca sahiptir. Kale kible(güney) yönündeki kapısından etrafını çevreleyen ve yüz kulaç derinliğindeki hendek üzerinde yer alan kesme taştan kemerli bir köprü aracılığıyla şehre açılır. Asıl şehir ise kalenin doğusuna doğru medresesi, hastanesi, çarşıları ve diğer maişet unsurlarıyla uzanmaktadır. Ayrıca buranın doğusunda da içinde balıklar olan bir sıcak su kaynağı vardır. Şehrin pınarlar olmakla birlikte hem kale hem de Rabaz halkı su ihtiyacını büyük oranda nehirden karşılar. Bu arada Erzen halkının ekseriyeti de yazlarını söz konusu bu nehir kıyısında geçirmektedir.¹¹⁰ İbn Said el-Mağribî, bu Erzen nehrinin Dicle nehrine katıldığını söyler.¹¹¹

Nasr Husrev ise Erzen ile ilgili olarak şunları söyler: (*Ahlat Bitlis Veysel Karani güzergahını anlattıktan sonra*)....oradan Erzen şehrine vardık. Mamur güzel bir şehirdi.

¹⁰⁸ el-Hamevî Erzen'in coğrafi konumunu, 36 tul (Enlem), 34.25 arz (Boylam) olarak belirler el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, I/150. İbn Said el-Mağribî, ise Tul 66 derece, arz 39 derece 10 dakika olduğunu söyler. Bkz. İbn Said el-Mağribî, *Kitabu'l-Cografya*, s. 171.

¹⁰⁹ Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s. 134.

¹¹⁰ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, II/536; Claude Cahen, "İbn Şeddâd'a Göre XIII. Asır Ortalarında el-Cezîre.", çev. Neşet Çağatay, *İlahiyat Fakültesi Dergisi-IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 98. Geniş bilgi için bkz. Çevik, agm. s. 247.

¹¹¹ İbn Said el-Mağribî, *Kitabu'l-Cografya*, s. 171.

Akarsuları, bahçeleri, ağaçları, güzel çarşıları vardı. Orada Farsların Adhar (22 Kasım-21 Aralık) ayında 200 batman (200 maund'unu (320 kg.) üzümü, 1 dinara satıyorlardı. Bu üzüme "Ermanuş" üzümü diyorlardı. Oradan Meyyâfârikîn'e vardık. Ahlat'tan Meyyâfârikîn'e kadar 28 fersahlık yoldur. ¹¹²

İyâd b. Ğanm komutasındaki İslâm orduları bu bölgeye geldiklerinde 19/639 yılında Diyâr-ı Bekr'in diğer merkezleri gibi burası da Müslümanlar'ın eline geçer. Vâkîdî buranın Müslümanlarca fethini *Futûhu's-Şâm* adlı eserinde geniş bir şekilde anlatmıştır. ¹¹³

Nusaybîn (نصيبين): Bugünkü Mardin ilimizin Suriye ile sınır olan bir ilçesidir. Nusaybîn el-Cezire'nin Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli merkezlerinden biridir. Burası, el-Cezire'nin Diyâr-ı Bekr ile Diyar-ı Rabia bölgelerinin sınırında yer almasından dolayı farklı dönemlerde yaşayan coğrafyacılarca bazen birincisinin bazen de ikincisinin sınırında mütaala edilmiştir. İncelediğimiz döneme en yakın tarih itibariyle kaynaklarında Nusaybîn'e yer veren ilk İslam coğrafyacıları olan başta; Vakidi (ö. 822), İbn Hurdâzbih (ö. 912), Kudâme b. Ca'fer (ö. 948), İstahri (ö. 952), İbn Fakih (ö. 942?), İbn Havkal (ö. 977) ve Makdisî (ö. 998) gibi müelliflerdir.

Mezopotamyada medeniyet kurmuş birçok farklı toplumların adlandırmalarıyla farklı isim veya aynı ismin değişik söylemlerinden kaynaklanan farklı şekilde adlandırılmasına sebep olmuştur. Nusaybin ismi, Yahudilerin kutsal metinlerinden, İslam'daki hadis ve tarih kaynaklarına kadar kendisine yer verilmiştir. ¹¹⁴ Yahudilerin

¹¹² Nasır Husrev, *Sefernâme*, s. 11.

¹¹³ Vâkîdî, *Futûhu's-Şâm*, II/173-175. Ayrıca bkz. Belâzûrî, *Fütûhu'l Büldân* s. 252, İbn Fâkih, *Kitabü'l Büldan*, s. 131.

¹¹⁴ Buhari, *Menakibu'l -Ensar*, 32.; el-Mutahhir b. Tahir el-Makdisî, *el-Bedu ve't-Tarih*, Mektebetu's-Sakafiyye ve'd-Diniyye, Mısır trz. IV/157.; Hadisler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Keleş, "Hadis Literatüründe Nusaybîn", *Makalelerle Mardin I*, İstanbul 2007, s. 165-177.

kutsal metinleri olan Talmut'ta bu şehir Nasibin (נציבין) şeklinde geçer. Uzun süre Mezopotamya bölgesine hâkim olan Asur döneminde burası “Nasabina” diye bilinir. Yunanlılar; “Mygdonious” Asurlulardan sonra burada hâkimiyet kuran Romalılar ise, “Nesibis” olarak adlandırılmıştır. Genel olarak kaynaklarda burası için; Nisibis, Nittibin, Nıtıbeni, Nizzibi, Nsebin vs. isimler kullanılmıştır.¹¹⁵ Kullanılan isimlerin farklılığından da anlaşılacağı gibi çok sayıda milletlerin, devletlerin hâkimiyetinden geçmiş olan Nusaybîn, Ebu'l Ferec'e göre, Akhar adıyla Nemrut tarafından kurulmuş olan üç büyük şehirden biridir.¹¹⁶ Kurulduğu ve bilindiği günden beri bölgenin en önemli ticaret yollarının kavşağında yer almıştır.¹¹⁷ Hemedani Nusaybîn'in, dünyanın en temiz ve bir o kadar da güzel bir şehri olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸ İbn Şeddâd da aynı şekilde buranın bağ ve bostanlarından bahseder.¹¹⁹

Kendine has beyaz gülleriyle meşhur olan Nusaybîn coğrafi açıdan 67 derece 50 dakika olarak dördüncü bölgenin sonunda yer alır.¹²⁰ İbn Fâkih dördüncü bölgenin

¹¹⁵ Honigmann, “Nasibin”, *İA*. İstanbul 1988, IX./100.

¹¹⁶ Gregory Ebu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, I/ 75; amlf., *Tarih-i Muhtasarı'd Düvel*, trz. s. 12. Geniş Bilgi için bkz. Ahmet Küçük, *Ortaçağ'da Nusaybîn Bölgesinin Siyasî, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu*, Harran Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 2006.

¹¹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l A'sa*, IV/401; Hariri, *Makamât*, (S. Sevsevil), İstanbul 1991, s. 523; Semseddin Sâmi, “Nusaybîn”, *Kamusu'l Alam*, İstanbul 1316, s. 4581. (Bu eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından dijital ortamda yayımlanmıştır. Bkz.İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Bşk. İstanbul trz. VI/294. 4580-4581; Abdülğani *Efendi, Mardin Tarihi*, çev. B. Zengin, Ankara 1999, s. 169.

¹¹⁸ Semseddin Sâmi, “Nusaybîn”, *Kamusu'l Alam*, s. 4581.

¹¹⁹ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/133.

¹²⁰ İbn Said el-Mağribi, *el-Coğrafya*, trz. I/44.

sınırlarını tayin ederken “Nusaybîn”i de bu bölgenin köşe noktalarından biri olduğunu belirtir.¹²¹

Çok eski tarihlerden beri şehir olma özelliğini taşıyan Nusaybîn, Asur ve Babillerle Asurların mücadelesine sahne olup M.Ö. 612 yılında yıkıldı. Uzun süre metruk kaldıktan sonra Makedonyalı İskender (M.Ö. 356-323) ve I. Seleukos dönemlerinde tekrar mamur hale getirildi. Sırayla; Ermeni krallığı, Selekoslar, Parthlar, Romalılar ve İranlılar burada hâkimiyet kurduktan sonra İslam fetihlerine kadar sürekli İran ve Romalılar arasında el-Cezire’deki diğer merkezler gibi el değiştiren bir yer olmuştur.¹²²

Nusaybîn, Hz. Ömer döneminde İyâd b. Ğanm komutasında el-Cezire bölgesine gönderilen Müslümanlar tarafından Ruha Antlaşmasına göre sulh yoluyla İslam coğrafyasına dâhil edilmiştir.¹²³ Bundan sonraki süreçte Nusaybîn, el-Cezire bölgesinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Sahip olduğu jeopolitik durumu, ekonomik gelir seviyesinin yüksekliği zaman zaman el-Cezirede yapılan idari taksimatlarda Diyar-ı Rabia’a ve Diyâr-ı Bekr’e hatta Moğollar döneminde Musul Eyaletine bağlanıp Musul eyaletinin merkezi konumuna getirilmiştir.¹²⁴

İslam fetihlerinden itibaren genel itibariyle el-Cezire özel olarak da Nusaybîn, Ali b. Ebi Talib ve Muâviye b. Ebi Sufyan mücadelesinden itibaren İslam toplumunda “Harici” olarak adlandırılan ve mevcut iktidara karşı her oluşumun liderliğini yapan

¹²¹ İbn Fakih, “*Kitabu'l-Buldan*”, s.364.

¹²² Turhan Kaçar, “Mezopotamya’da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybîn’in Düşüşü”, *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 132.; Salih Cöhce, “İslam Hâkimiyeti Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybîn ve Çevresi”, *Makalelerle Mardin I*. İstanbul 2007, s. 80-82.

¹²³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, II/192.; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 252; el-Kûfî, *el-Futuh* II/251-252.; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/133.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/532.; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Karan, *Diyâr-ı Bekr Ve Müslümanlarca Fethi*,. s. 104-132.

¹²⁴ İbn Cübeyr, s. 214.

grupların merkezi haline gelmiştir. Bu açıdan Diyâr-ı Rabia ile Diyâr-ı Bekr'in sınırında bulunan ve merkezi yönetimden uzak olmasıyla Nusaybîn Emevî dönemi boyunca Haricilerin merkezi olmayı sürdürmüş ve bu durum Abbâsîlerin ilk dönemine kadar devam etmiştir.¹²⁵

Dara (درا): Dara b. Dara, kendi adıyla el-Cezire bölgesinde Nusaybîn'e yakın olan ve bugün de metruk yapısının yanında ancak bir köy olarak kalmayı başarmış olan bir şehir inşa etti.¹²⁶ Burası kurulduğundan itibaren sürekli Bizans ile Sasaniler arasında el değiştiren, tampon görevi gören bir garnizon yerleşim yeri olarak tarihte yerini ve stratejik konumunu hep korudu. Coğrafi konumunun güzelliği yanında etrafındaki köylerde yetişen ekinler, yeşillikler, bağ ve bahçeler Dara'nın en çok öne çıkan özellikleri olmuştur.¹²⁷ Bu sebeple olsa gerek güzelliği, bolluk bereketi tarihe geçmiş ve şairlerin şiirlerine konu olacak kadar dikkat çekmiştir.¹²⁸

İslam fetihlerinden kısa süre önce miladi 605 yılında İran hükümdarı II. Hüsrev Bizans'a karşı büyük bir taarruza geçerek sınır mukavemet şehri olan Dara'yı almasıyla İran orduları Kayseriye'yi alıp da Kadıköy'e kadar ilerlemişti.¹²⁹ Herakleios'un hâkimiyetiyle (610-641) tekrar Bizans'ın eline geçen Dara, Hicretin 18.senesinde Hz. Ömer döneminde el-Cezire komutanı İyad b. Ganm'ın sevk ve idaresinde bulunan İslam

¹²⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, V/348-9; Bu konuda geniş bilgi çalışmamızın "Hariciler" başlığında verilmiştir.

¹²⁶ Makdisî, *el-Bedu ve't-Tarih*, Mısır trz. IV/99.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I/247. Ali Cevvâd, *el-Mufassâl*, I/422. Daha geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi.*, s. 180-3.

¹²⁷ el-Hamevî, *Mu'cemül Büldan*, II/418.

¹²⁸ Nitekim şair şunu der: "Dedim ki ey yolcu, Harran ve Dara arasında isen sabret, sana gönderir Allah güzel bir binek elbet". İstâhri, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.53.

¹²⁹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, s. 78.

ordusu tarafından fethedildi.¹³⁰ İslam topraklarına dâhil olduktan sonra stratejik konumu onu harici hareketlerin adeta uğrağı, hatta zaman zaman da merkezi haline getirdi. Gerek Emevîler dönemi boyunca gerekse de Abbâsî devletinin ilk dönemi dediğimiz Emiru'l Umera dönemine kadar birçok harici hareket buranın konumundan istifade ederken diğer taraftan da buranın insanlarını ekonomik ve siyasî anlamda sürekli yıpratmış ve bunun neticesinde dönemin iktidarları tarafından sıkı baskılardan kurtulamamıştır.¹³¹ Nitekim daha sonra kabile savaşlarına sahne olan Diyâr-ı Bekr bölgesi gibi Dara da bundan etkilenmiştir.¹³²

Şu anda bile harebeleri arasında kayalar oyularak yapılan şehir yerleşiminin yanı sıra egniş ve derin su dehlizleri, uzaklardaki dağlık bölgeden yağmur sularının su kanalları vasıtasıyla bu dehlizlerin doldurulması, askeri ve sivil yaşamın ne kadar canlı olduğunun kanıtıdır.¹³³

Suveйда/Seawerek/Siverek (سويداء): Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli yerleşim yerlerinden biri olan *Suveйда* bugün Siverek ismiyle Şanlıurfa ilinin ilçelerinden biridir. Âmid şehrine yakın kurulmuş olup adeta ona bir ön karakol görevini gören Suveйда, Müslüman Araplar tarafından buranın alınmasıyla Suveйда olarak tesmiye edilmiştir.¹³⁴

¹³⁰ Fetih süreciyle ilgili olarak bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV/53 vd.; İbnü'l Esir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII/76. İbnü'l Asâkir, *Tarih Dımaşk*, trz. XLVII/278.

¹³¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI/220. Geniş bilgi için tezimizin “Harici İsyancıları” başlığına bakınız.

¹³² İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/199.

¹³³ Son yıllarda yapılan kazılarda ortaya çıkan mozaiklerin varlığı burasının aynı zamanda yerleşim alanı olarak ne kadar önemsendiğinin de kanıtıdır.

¹³⁴ el-Hamevi, I/325.

Şehrin ilk ismi, Ermenice olarak *Seawerek*¹³⁵ olan bu merkez, Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli yerleşim yerlerinden biridir.¹³⁶ Âmid merkezinin bir garnizyon kalesi olarak inşa edilmiş olan bu şehir¹³⁷ İyad b. Ganm komutasında el-Cezire'nin fethine gelen İslam ordusu tarafında 18/639 yılında Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.¹³⁸

B. İSLAM FETİHLERİNDEN HAMDANİLERE KADAR DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ

Bu başlığımızda bölgenin siyasi tarihini ana hatlarıyla ele alacağız. İkinci halife Hz. Ömer yönetime gelir gelmez dış politikada Hz. Ebû Bekir zamanında başlayan Sâsâni ve Bizans'a karşı yapılmış olan fetih hareketiyle ilgilendi. Zira Hz. Ebû Bekir ölüm döşeginde iken, Irak'taki Sâsâni ordularının Müsennâ b. Harise'nin idaresindeki bölgeye saldırı haberi gelince Hz. Ebû Bekr yeni tayin ettiği Hz. Ömer'in bu konuyla acilen ilgilenmesini istemiş ve bu emir üzerine yeni halife, Irâk konusunu sahabelerle yaptığı

¹³⁵ İsmiyle ilgili olarak Ermenicede farklı telaffuzlarla şu isimlerle anılmıştır: Sevarag, Sevaverak, Severek, Sevaveragk, Severags, Sevaverag, Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi'nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçe'ye çev. Hrand D. Andreasyan, TTK. Ankara 2000, s. 58.nt.125. 157., s. 126.nt.54.; s. 117, 125.

¹³⁶ *Urfalı Mateos Vekayi'nâmesi*, s. 58.Şehrin tarih ve isimleriyle ilgili bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, s. 174.vd.; Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Yıllarında Siverek'in Fethi ve Bazı Yanlış Anlamaların Tashihi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakülte Dergisi*, c.3.sayı:2, Diyarbakır 2001.s. 171-5

¹³⁷ Urfalı Mateos, miladi 1062 yıllarının olaylarını anlatırken bu bölgede da vuku bulmuş olan bir alay dolayısıyla buranın kalesinden ve onun kapasitesinden şu şekilde bahseder: "Bu yıl içinde Ehnun adlı birisi 5.000 askerle beraber Âmid mntıkasında Cebu-Şabar denilen yerde Kürtlerin üzerine yürüdü. O, onlardan koyun, davar ve mühtelif eşyadan ibaret büyük miktarda ganimetle birçok esir alıp Severag denilen kaleye döndü." Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi'nâmesi*, s. 117.

¹³⁸ Vâkidî, *Futûhu's-Şâm*, II/130. Fethedilişiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, s. 178. vd.

istişareden sonra Ebû Ubeyde b. el-Cerrah komutasında bir ordu ile Irak'a müdahale edilmesine karar verilmişti.¹³⁹

Diyâr-ı Bekr bölgesinin İslam hâkimiyetine geçtiği dönem olan Hz. Ömer'in 13-23/634-644 fetih hareketlerini kısaca; *Sâsâni, Bizans, Mısır/Afrika ve el-Cezîre bölgeleri* olmak üzere dört başlık altında toplamak mümkündür.¹⁴⁰ Şâm bölgesi Bizans'ın güney topraklarının önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Bu sebeple Şâm bölgesine yapılan seferler ve oralarda fethedilen merkezler Müslümanlar için stratejik yerlerdi. Diyâr-ı Bekr bölgesi el-Cezîre ana kıtasının bir parçası olduğundan o dönemde burası genel adıyla el-Cezîre ismi altında ma'ruf ve meşhurdu. Bu sebeple buranın fethi ve o dönem ile ilgili durumlar, genel olarak kaynaklarımızda "el-Cezîre" genel başlığı altında zikredilmiştir.¹⁴¹

el-Cezîre ve burasının üç kısmından biri olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethinde rol alan bazı sebepler ve bunu etkileyen kimi faktörler vardır. Bu faktörlerin bir kısmı Bizans'ın içinde bulunduğu durum ile ilgili iken, bir kısmı da Müslümanların içinde buldukları genel durum ile ilgili idi.

Bizans İmparatorluğu o dönemlerde merkezi otorite boşluğu yaşıyordu. Bunun yansımalarının ilk görüldüğü yer ise şüphesiz ki Diyâr-ı Bekr'i de kapsayan el-Cezîre

¹³⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/298-300.

¹⁴⁰ Bu bölgelerde yapılan savaşlar için bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 131-147; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, III/480-529, IV/25-33; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/434. *DGBİT*, s. 63-106; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-2 (Hulefa-i Râşidin Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, II/113-151.

¹⁴¹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 138-139.; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV/53-56; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/377; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdulmuhsin et-Turki, Mısır 1998, X/37. Ancak Vâkidî, buranın fethi için müstakil başlık olarak Diyâr-ı Bekr ve buraya bağlı olan merkezler olan başta Âmid, Erzen, Mardin, Dâra gibi merkezlerin fethine bu isimler altında yer vermiştir. Bkz. Vâkidî, *Futûhu's-Şâm*, II/97, 117, 154, 173.

bölgesi idi. Çünkü burası sürekli Sâsâni devletiyle el değiştiriyordu. Birinin zafiyeti diğerinin hâkimiyeti anlamına geliyordu. Sıklıkla Bizans ile Sâsâni arasında el değiştirmesi sebebiyle el-Cezîre bölgesi hakkında da, herhangi bir tarafa ciddi bir aidiyet duygusu gelişmemişti. Üstelik Bizans kralı Herakleios'un el-Cezîre'ye yönelik yaptığı reformların başında gelen "Askerî Eyalet" olarak da tanımlanan "Thema", denilen yeni sistem¹⁴² Ortaçağda Bizans devletinin bel kemiğini oluşturuyordu.¹⁴³ Bu sisteme göre bu bölgeler dört büyük "Thema" halinde organize ediliyordu. Themalar tamamıyla askerî idare birlikleri olup sivil idare de onlara bağlıydı ve bunlar "Strategos" adı verilen kumandanlar tarafından yönetiliyordu. Themaların idaresinin askerî özelliği, askerî birliklerin el-Cezîre bölgesine yerleştirilmesine neden oldu. Ancak bu Themaların zaman zaman bağımsız davranmalarına ve halka karşı keyfi uygulamalarda bulunmalarına sebebiyet verdi. Aşırı savurganlık, devleti tekrar zayıflattı. Halk ile devlet arasındaki mesafeyi daha da derinleştirdi.

Bizans imparatorluğuna tâbi olan bölge halkı, dinî ve siyasî kargaşalar ve baskılar sonucunda devlet idaresinden soğumuş, tamamen dinî uygulamalardan kaynaklanan zulüm ve eziyetler yüzünden perişan hâle düşmüştü.¹⁴⁴ Bu tür sıkıntılar, el-Cezîre halkını âdeta tutunacak bir dal aramaya itiyordu. Bir yandan eyalet valilerinin keyfi ve zulme varan uygulamaları, diğer taraftan, yanı başında yeni doğmuş bir dinin, huzur ve güven aşıl原因 söylem ve uygulamaları her tarafa yayılmıştı. Halk Müslümanların hâkimiyetinin

¹⁴² Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Heinrich Gelzer, *Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung*, Leibzig 1899.; George Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 89. Heraklios dönemindeki themaların listesi için bkz. Nuray Arabacı, *III. Yüzyılın İkinci Yarısından İlk İslam Fetihlerine Kadar el-Cezire Bölgesi*, Fırat Üniveristesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi) Elaziz 2012, s.160.

¹⁴³ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 99.

¹⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, I/15.

kendileri için, otorite boşluğundan daha iyi olacağını düşünüyordu.¹⁴⁵Emessa (Humus) halkı da kapılarını Herakleios'a kapamış ve Müslümanlara;“Hükümetinizin adaleti bizce elbette Bizanslıların haksızlıklarına karşı tercihe şayandır” demişlerdir.¹⁴⁶

Hz. Ömer'in emri üzerine el-Cezîre'nin fethi ile görevlendirilen İyâd b. Ğanm yanına aldığı Musa el-Eş'ari, Ömer b. Sa'd, Ebû'l As b. Bişr es-Sakafi'nin de yer aldığı 8000 kişilik bir ordu ile el-Cezîre'nin Diyâr-ı Rabia ve Diyâr-ı Bekr bölgesine yöneldi.¹⁴⁷

Ravilerin rivayetlerini derleyen Belâzürî Diyâr-ı Bekr bölgesindeki fetihlere varan süreci İyâd b. Ğanm'ın Rakka¹⁴⁸ ile başlattığını söyler. Daha sonra Harran'a oradan da Ruhâ'ya yönelip burada yaptıkları anlaşma ile tarihe, “Ruhâ Antlaşması”¹⁴⁹ olarak geçen barış akdinin imzalandığını ve başta Diyâr-ı Bekr merkezleri olan Âmid¹⁵⁰ olmak üzere el-Cezîre'nin birçok yerleşim yerinin de bu anlaşma ile teslim alındığını zikreder.¹⁵¹

İyâd vefat edince el-Cezîre'ye Said b. Amir b. Hizyem vali oldu. Rakka ve Ruhâ camilerini inşa etti. Valinin vefatından sonra Umeyr b. Sa'd Diyâr-ı Mudâr ve Diyâr-ı

¹⁴⁵ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 68.

¹⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 98; Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, s. 69.

¹⁴⁷ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/10; Şümeysani, *Medinet'ü Mardin*, s. 47. el-Cezire'nin fethi ve zorunlu durumuyla ilgili olarak bkz. Halife b.Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 138; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, III/447; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/377.

¹⁴⁸ Rakkâ halkıyla yapılan antlaşma metni için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 108.

¹⁴⁹ Ruhâ Antlaşmasının biraz daha farklı içeriği için bkz. İbn A'sem el-Kûfi, *el-Futuh*, II/251. el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 52.

¹⁵⁰ Bkz. Halife b. Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 171; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/281; bkz.Vâkidî, *Fütûhu's-Şâm*, II/162; A'sem el-Kûfi Âmid'in Müslümanlarca fethini Malik b. Eşter en-Nahai tarafından gerçekleştiğini söyler. Ansızın yapılan baskın ile korkudan teslim olan Âmid halkı 5000 dinar ile kişi başı 4 dinar cizye üzerinden anlaştığını söyler. Bkz. Ahmed b. A'sem el-Kûfi, *el-Futûh*, Beyrut trz. s. 258.

¹⁵¹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/47.; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 251, 252; el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 51.; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/7,8.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/379.

Rabia'ya camiler yaptırdı.¹⁵² Ancak o dönemde yapılan camiler günümüze ulaşmamıştır.

Hz. Ömer'in 23/643 yılında öldürülmesiyle¹⁵³ üçüncü Halife olarak İslâm devletinin başına geçen Hz. Osman, halifeliğin ilk altı yıllık (24-29/644-649) döneminde adeta Hz. Ömer'in izini ve başarısını devam ettirmiştir.¹⁵⁴ Hz. Osman döneminin en güçlü valilerinden biri de ileride Emevî haneden devletini kuracak olan Muâviye b. Ebî Süfyân'dır.¹⁵⁵ İlk valilik bölgesi de, Şâm ve el-Cezîre bölgeleridir. Diyâr-ı Bekr bölgesinin de içinde yer aldığı el- Cezîre bölgesi Şâm ile birleştirilerek hicri 26. senesinde Muâviye b. Ebî Süfyân'ın idaresine bırakıldı. Bölge valisi olan Muâviye b. Ebî Süfyân el-Cezîre bölgesine önce Habib b. Mesleme b. Malik'i daha sonra da onu azlederek Dahhâk b. Kays el-Fihri'yi¹⁵⁶ vali olarak atadı. Dahhâk b. Kays'ın valiliği Hz. Osman'ın öldürüldüğü 35/657. seneye kadar devam etti.¹⁵⁷

Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesiyle adeta isyancılar tarafından halifelik makamına oturtulan Ali b. Ebi Talib, Hz. Osman'ın bir kısım yakınları, atanmış

¹⁵² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 108; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/10.

¹⁵³ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 152; Ya'kûbî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, II/50-54.; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I/41-50.; İbn Hibbân, s. 396-400 el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 53.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/446-449.

¹⁵⁴ Sonraki dönem hakkında kendisine yöneltilen eleştiriler için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I/50.

¹⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 78.

¹⁵⁶ Kureş'in Fihri kolundan olan ve Hz. Peygamber'in vefatında bulûğ çağına yeni girdiği belirtilen Dahhâk, Hz. Osman zamanında Cezîre valiliğine getirildi. Mervân b. Hakem'e karşı Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer aldı. Kaysilerin lideri olarak 64/684 tarihinde Mervân'la yaptığı Mercirâhit savaşında hayatını kaybetti. Geniş bilgi için bkz. Ya'kûbî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, II/170 vd.; Kelbî, *Neseb*, s. 120; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, IX/413; Ayrıca bkz. Mehmet Akbaş, "*Sahabe Döneminde Tebliğ (Suriye Bölgesi)*" Marmara Üniversitesi, SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2007, s. 70.

¹⁵⁷ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/159.

valileri değiştirmekle işe başlayan Ali b. Ebi Talib'e karşı ilk çıkan da şâm ve Diyâr-ı Bekr'in de içinde yer aldığı el-Cezîre valisi ve aynı zamanda Hz. Osman'ın akrabası olan Muâviye b. Ebî Süfyân oldu.¹⁵⁸

Üçüncü halife Hz. Osman'ın öldürölmesiyle Müslümanlar; "Osman'ın taraftarları" anlamına gelen "şiat-u Osman" ve Ali'nin taraftarları" anlamına gelen "şiat-u Ali" olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu kutuplaşma neticesinde Müslümanlar arasında çok sayıda kişinin ölümüne sebep olacak olan Cemel vakası (36/656) netice verdi.¹⁵⁹

Cemel olayından sonra hükümet merkezini Medine'den Kûfe'ye alan Ali b. Ebi Talib birçok merkezin valisini değiştirmiş ve el-Cezîre ve şâm bölge valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ı tekrar biata davet etmişti. Bütün çabalarına rağmen itaate yanaşmayan Muâviye b. Ebî Süfyân ile Sıffin'de (37/657) karşı karşıya gelmiştir.¹⁶⁰ "Kur'ân aramızda hakem olsun" söylemi¹⁶¹ ile Ali b. Ebi Talib'in ordusunu durdurmuş ve anlaşmaya

¹⁵⁸ el-Cezire bölgesine ilk önce Umeyr b. Sa'd el-Ensari daha sonra da Muâviye atanmıştı. Bkz. Belâzürî, *Fütühu'l Büldân*, s. 112.; İbn Hibbân, s. 429.

¹⁵⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 181-191; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I/ 90-106; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 135-154; Taberî, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülük*, IV/544-548.; İbn Hibbân, s. 431-436; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III/99-112.; Farklı değerlendirmeler için bkz. Mehmet Azimli, *Hz. Ali*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2017, s. 67-100.

¹⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 191-197; Ya'kübî, *Tarihu'l Ya'kübî*, II/83-90; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I/167 vd.; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 166 vd.; Taberî, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülük*, V/5-21.; İbn Hibbân, s. 438-442; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, II/161-172.; Bu konuda yazılmış müstakil çalışmalar bkz. Nasr b. Müzâhim el-Minkârî, *Kitâbu Vak'ati Sıffin*, thk. A.Selam Muhammed Harun, Beyrut, 1990; Yaşaroğlu, Hasan, "Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi", *Türkoloji Araştırmaları*, 2014, cilt: 9, sayı: 1, s. 623-635; Yahya, Mahayudin Hajji, "İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vakası", ev. Ahmet Turan Yüksel, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 30, s. 241-260.

¹⁶¹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 243-244.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, III/193.

zorlayarak kaybedeceği bir savaşın sonucunu, siyasî hile ile kendi lehine dönüştürmüştür. İslâm tarihinde “tahkim”¹⁶² olarak isimlendirilen bu hadise ile bir vali konumunda olan Muâviye b. Ebî Süfyân, Ali b. Ebi Talib ile iktidarı paylaşma noktasına yükselmiş oldu. Üstelik ordusu içerisinde Ali b. Ebi Talib’in; “Allah’ın hükmü varken, insanların hükmünü kabul etmesinden dolayı kâfir olduğu” düşüncesi ortaya çıkmıştır. Baş gösteren bu siyasî kriz, Diyâr-ı Bekr bölgesini de içine alacak ve daha sonraki dönemlerde ciddi bir şekilde siyasî, ekonomik ve toplumsal boyuta etki ederek başta Diyâr-ı Bekr bölgesi olmak üzere birçok yerde “Haricilik”¹⁶³ denilen bu hareket siyasî ve itikadi açısından önemli bazı problemlerin temelini oluşturmuş olacaktır.

Ali b. Ebi Talib, Nehravan’da bu yeni grubu mağlup etmişse de¹⁶⁴ bu savaştan kurtulabilen çok az sayıdaki kişi daha sonraki dönemde “Haricilik” olarak nitelenecek hareketinin başına geçtiler. Ümmetin vahdetine engel olarak Ali b. Ebi Talib, Muâviye b. Ebî Süfyân ile dönemin Mısır valisi Amr b. As’ı görerek bu üçünün öldürülmesi üzerinde karar kılmış ancak bu kararın uygulanmasında¹⁶⁵ sadece Ali b. Ebi Talib öldürülmüş, Muâviye ile Amr ise bu suikasten kurtulmuşlardı.¹⁶⁶

¹⁶² Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 191-204.; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, I/144 vd.; El-Ezdî, *Tarihu’l Mevsil*, I/74.; İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, III/192-194.; Mehmet Azimli, *Hiz. Ali*, s. 127-141.

¹⁶³ Haricilik için bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s 197.; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, I/169.; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 269-306; Taberî, *Târihu’l-Ümem ve’l-Mülük*, V/72-93; El-Ezdî, *Tarihu’l Mevsil*, I/72, 74 vd.; İbn’ül Esir, *el-Kâmil*, III/202-222, 241, 283, 287.; Bu konuda müstakil çalışmalar için bkz. Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 2015.; Azimli, *Hiz. Ali*, s. 143-155.

¹⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 197-198; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s.. 210 vd.; İbn Hibbân, s. 444-445.

¹⁶⁵ Bu plan için bkz. Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 265.

¹⁶⁶ İbn Hibbân, s. 449-451; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 265-266. İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, III/259.

Bu suikast sürecine kadar Ali b. Ebi Talib'in el-Cezîre ve Suğur'un ilk valisi; Malik b. Eşter en-Nahai' idi. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın aynı bölgeye vali olarak gönderdiği Dahhâk b. Kays ile Ali b. Ebi Talib'in valisi Malik b. Eşter en-Nahai, Harran ve Rakka arasında savaşmışlardır. Meydana gelen bu büyük savaşta Eşter en-Nahai'nin galibiyetiyle el-Cezîre bölgesinin kontrolü Ali b. Ebi Talib'in tarafına geçmiş ve en-Nahai, Nusaybîn'e yerleşerek bölgeyi buradan idare etmeye başlamıştı.¹⁶⁷

Ali b. Ebi Talib'in vefatından sonra Hz. Hasan'ın 41/661 yılında Muâviye b. Ebî Süfyân ile anlaşmasıyla İslâm dünyasının tek halifesi olan Muâviye b. Ebî Süfyân'ın idaresinde birleşmiş oldu. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın *Senetü'l Camaa'* denilen hicri 41.senesinde Hz. Hasan'la anlaşmasıyla beraber Emevî dönemi de başlamış oldu.¹⁶⁸

Emevîler Döneminde Diyâr-ı Bekr

İslâm tarihinde Emevî dönemi; Muâviye b. Ebî Süfyân'ın dört halifeden sonra Hz. Hasan'dan halîfeliği devralmasıyla başlayıp,¹⁶⁹ son Emevî halifesi II. Mervân b. Muhammed'in öldürülmesine kadar geçen dönemi kapsar. İlk Emevî halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde el-Cezîre ve Diyar- ı Bekr vilayetinin askeri sorumluluğuna 41/661 yılında daha önce de Hz. Ömer döneminde atanmış olan Habib b. Mesleme¹⁷⁰ tayin olundu. Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde iki yıl el-Cezire, Ermeniyye bölgesinde bu görevleri yaptıktan sonra hicri 42 yılında 35 yaşında iken Habib b. Mesleme'nin vefatı üzerine Muâviye b. Ebî Süfyân'nın amca çocuklarından kuzeni Abdurrahman b. Osman

¹⁶⁷ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 206.

¹⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 203.; Ya'kûbî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, II/122.; İbn Hibbân, s. 452.; El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/78-79.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, III/271-274. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/148.

¹⁶⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/143 vd.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, IX/413, VI/540-541.

onun yerine atandı.¹⁷¹ Yezid'in dönemine kadar Abdurrahman bu yerin valiliğine devam etti.

Yezid'in hilafeti sırasında Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ile olan mücadelede Şam ve Filistin bölgeleri Muâviye'ye olan destekten dolayı Yezid'e arka çıkan el-Cezire Arapları safını belirleyerek Abdullah b. Zübeyr'i desteklediler. El-Cezire'nin, Diyâr-ı Bekr'in bütün merkezleri bu şekildeydi.¹⁷² Bu çatışmalı dönem boyunca burada sırasıyla; Mervân b. Hakem, Oğlu Muhammed b. Mervân, Es'ad b. Yahya en-Nehşeli /el-Heşeli ve Muhammed b. Kays b. el-Eş'as b. Kays bölge valisi olarak görev yaptılar.¹⁷³

Yedi ay gibi kısa bir sürede halifelik yapan babası Mervân b. Hakem'in ölümünden hemen sonra Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) yönetimi ele aldığıında İslâm ülkesinde durum son derece karışıktı.¹⁷⁴

Yezid döneminde başlayıp Abdülmelik b. Mervân döneminin bir kısmını da içine alarak 73/692 yılına kadar sürecek olan Abdullah b. Zübeyr'in isyanı Emevî devleti için ciddi bir tehdit olmuştu.¹⁷⁵ Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre, Mûsul ve Kûfe'yi de Muhtar es-

¹⁷¹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/81.; İbnü'l Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 234.

¹⁷² el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 75.

¹⁷³ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 264.

¹⁷⁴ Abdülmelik b. Mervan dönemiyle ilgili olarak bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 261-292.; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II/97-126.; Ya'kübi, *Tarihu'l Ya'kübi*, II/187-204.; el-Münbicî, s. 78.; El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/107-152.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV/11 vd.

¹⁷⁵ Halife b. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Lübnan 1990, II/24-33.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV/121.; Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah.b. Zübeyr (622-692)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: 41, s. 99-115.

Sakafî¹⁷⁶ hâkimiyeti altına almıştı.¹⁷⁷ El-Cezire Abdullah b. Zübeyr'in tarafında yer aldı.¹⁷⁸ Daha sonra Muhtar kardeşi Abdurrahman b. Abdullah'ı önce Diyâr-ı Bekr ve Nusaybîn'e gönderdi. Burada hâkimiyet kurduktan sonra Dara ve el-Cezire'nin diğer merkezlerinden biri olan Sincar'a yöneldi. Muhtarın diğer valilerinden Umeyr b. Habbab es-Sülemi Kefertusa ve Turabdin merkezlerini idarelerine aldı.¹⁷⁹

Abdülmelik'in babası Mervân vefatından önce Ubeydullah b. Ziyâd komutasında bir ordu hazırlayarak Diyâr-ı Bekr bölgesinin de yer aldığı el-Cezîre ve Karkisiya'da bulunan Züfer b. Haris'in üzerine gönderip Ziyad'ı bölgenin valisi olarak atadı. İbn Ziyâd el-Cezîre bölgesinde iken Mervân vefat etti. Yeni halife seçilen Mervan'ın oğlu Abdülmelik de aynı şekilde İbn Ziyâd'ı bölgede görevlendirdi.¹⁸⁰ Abdülmelik b. Mervân el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr ve Ermeniyye vilayetlerinin valiliğine kardeşi Muhammed b. Mervân'i tayin etti. Yeni vali Velid b. Abdülmelik zamanına kadar sürecek olan on altı senelik idareciliğinde bölgeyi yakından tanıma fırsatı buldu.¹⁸¹

Diyâr-ı Bekr bölgesi açısından Abdülmelik döneminin dikkat çeken olaylarının başında, Dara'yı da kendi hâkimiyet alanına alan Hâricî Şebib b. Yezid'in isyanı gelmektedir.¹⁸² Dönemin Irâk ve Kûfe valisi olan Haccac'ın yirmi dört komutanını

¹⁷⁶ Muhtar es-Sakafî hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II/30-32.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV/64 G. Levi Della Vida, "Muhtar" *İA*. VIII/513-514.

¹⁷⁷ Vehbi Ecer, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifelîği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 10, Kayseri 1988, s. 153-163.

¹⁷⁸ El-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 75.

¹⁷⁹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/114.

¹⁸⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, III/273.

¹⁸¹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 298, 311.; Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 383.

¹⁸² Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 274.; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VII/112-147; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV/153-177.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/396-416, 419-433; Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 171; Bozan, "Şeyh Adi'siz Bir Yezidilik; Yezidilerin Adi b. Misafir

öldürmeyi başaracak kadar güçlenmiş olan isyan ve bu isyanı zorlukla bastırılabilmiştir.¹⁸³

el-Cezîre bölgesi önceleri Kinnesrin'e tabiydi. Abdülmelik burasını "Cünd" denilen müstakil ordugâh şehir yaptı. Böylece buranın askerleri yiyeceklerini buranın haracından almaya başladılar. Muhammed b. Mervân el-Cezîre'nin "Cünd/Ordugâh"¹⁸⁴ statüsüne alınmasını istemiş ve Abdülmelik'in vefatına kadar bölgenin valisi olmaya devam etmiştir.¹⁸⁵

el-Cezîre valisi olan kardeşi Muhammed b. Mervân'ı Bizans'a sefer yapmakla görevlendirdi. Anadolu'yu kontrol hedefli Arap-Bizans mücadelesi bu adımla yeniden başlamış oldu.¹⁸⁶

Abdülmelik b. Mervân'dan sonra halifelige geçen I. Velid b. Abdülmelik (86/705), Muhammed b. Mervân'ı el-Cezire, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinden azlederek onun yerine Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre vilayetlerine Mesleme b. Abdülmelik'i hicri 91 yılında vali olarak atadı ve yeni fetihlere yoğunlaştı.¹⁸⁷

Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", *AÜİFD*, s. 208.; Bu konu ile ilgili olarak geniş bilgi için "Hariciler" adlı başlığımıza bakınız.

¹⁸³ Ebu Bekr Ahmet Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muammed el-Vekil, Kahire 1968. I/123.

¹⁸⁴ Daha sonra Abbâsiler döneminde bu isim "Avâsım" adıyla anılacak ve müstakil eyalet olarak bilinecektir. Müslümanlar savaşa gidip sınırdan çıktıkları zaman buralara sığınıyorlardı. Avâsım denilen bu yerler onları koruyor ve muhafaza ediyordu. Hârûnürreşîd Avâsım şehrini Münbiç'te yaptırdı. 173/789'de A.Melik b.Salih. b. Ali'yi oraya yerleştirdi ve bazı binalar yaptı. Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 84.

¹⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 298.; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 84.

¹⁸⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 291.; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 266; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33.

¹⁸⁷ Dönemiyle ilgili yapılan fetih hareketleri için bkz. Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 299-309.

el-Cezîre'nin yeni valisi Mesleme b. Abdülmelik el-Cezîre vilayet merkezini Harran'a taşıdı. Kendine ait büyük bir saray yaptırdı. Buradan Bizans'ın içlerine sürekli akınlar düzenledi. Anadolu'nun birçok kalesi el-Cezîre valisi olan Mesleme b. Abdülmelik zamanında fethedildi.¹⁸⁸

Velid'in aniden ölümüyle yerine geçen oğlu Süleyman'ın dönemi (96-99/715-717)¹⁸⁹ İstanbul seferi dışında fütuhatta duraklama dönemidir.¹⁹⁰ Dâhilî problem ve çatışmalar sebebiyle Süleyman b. Abdülmelik'in halifelik süreci, 99/717 yılında ölmesiyle son buldu.¹⁹¹

Halifelik görevini yeni alan Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720)¹⁹² ilk iş olarak, değişik bölgelerin fethi için dağılmış olan orduları merkeze çağırdı. Hicri 99'da Hatem b.Nu'man el-Bahili, hicri 100 senesinde Ömer b. Hibre ve hicri 102 yılında ikinci kez Mesleme b. Abdülmelik Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre'ye vali olarak atandılar. Mesleme'nin bu valilik görevi hicri 114 yılına kadar devam etti.¹⁹³ Ömer b. Abdülaziz döneminde el-

¹⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 302, 306.; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Adem Apak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 18, sayı: 2,2009, s. 95-122; Mehmet Azimli, "Emevi Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: 9, sayı: 2, s. 25-39.

¹⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI/490 vd.

¹⁹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 309.; el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 83,84.; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik", *İSTEM*, yıl: 8, sayı:15, 2010, s. 111-142.

¹⁹¹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 316.; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI/546; Geniş bilgi için bkz. Apak, agm. s. 11.

¹⁹² Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 317. Ya'kûbî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, II/226. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI/550.

¹⁹³ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 323.; Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 383.

Cezîre ve Suğur vilayetlerine vali olarak Meymûn b. Mihran, Âmid ve Meyyâfârikîn'e ise onun bunun kardeşi Sa'd b. Mihran vali olarak atandı.¹⁹⁴

Ömer b. Abdülaziz'in 101/720 yılında vefatıyla¹⁹⁵ yerine geçen Yezid b. Abdülmelik döneminde el-Cezîre valisi, Sa'd b. Ahmed et-Temimi; Suğur, Âmid, Meyyâfârikîn, Diyâr-ı Bekr valisi ise, Mihran b. Meymun b. Mihran'dır.¹⁹⁶ Yezid b. Abdülmelik'in ölmesiyle Hişam b. Abdülmelik dönemi başladı.¹⁹⁷

Emevîler devletinin son büyük halifesi kabul edilen Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743) seleflerinin başlatmış olduğu Anadolu'yu hedef alan askerî faaliyetleriyle beraber Medâin, Azerbaycan, Ermeniyya, Hazar ve Hind'e kadar devam ettirdi.¹⁹⁸ Bu amaçla göreve gelmesinin ikinci yılından itibaren (107/725-726) Rum topraklarına ordu sevk etmeye başladı. İlk olarak Muâviye b. Ebî Süfyân b. Hişam, Meymûn b. Mihrân¹⁹⁹ ve Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki ordular Rum sınırını aşıp Hişam b. Abdülmelik dönemi boyunca sık sık buralara seferler düzenlediler.²⁰⁰

Yedi yıl el-Cezire bölgesinin idaresini yürüten Mesleme b. Abdülmelik 114/732 yılında halife tarafından azledildi, yerine Mervan b. Muhammed b. Mervan atandı.²⁰¹

¹⁹⁴ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/205; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, s. 311-312.

¹⁹⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 321.

¹⁹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 315. Ancak Halife b. Hayyat, el-Cezire genel ismi altında bu dönemdeki valileri; Fayid b. Muhammed el-Kindi, Arus b. Kays b. Şu'be b. el-Erkam el-Kindi olarak zikreder. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 334.

¹⁹⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 331.; el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 88.

¹⁹⁸ Ya'kûbî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, II/243-247.; el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 89-93.

¹⁹⁹ el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân tarafından Harran'a getirilmiş, el-Cezîre'de başta maliye ve komutanlık gibi önemli vazifeler görmüştür. Geniş bilgi için bkz. Halit Ünal, "Meymûn b. Mihrân" *DİA*. İstanbul 2004, XXIX/506.

²⁰⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 339, 345, 348, 49, 350, 353.

²⁰¹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 344.

Daha sonra Halife ele geçirdiği bazı Anadolu şehirlerine sınırlı sayıda Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede İslâmlaşma faaliyetini gerçekleştirmeye çalıştı.²⁰²

Hişâm b. Abdülmelik'in Resafe'de vefatı ile Velid b. Yezid b. Abdülmelik'e biat edildi.(125/743)²⁰³ Sefih ve zalim biri olarak bilinen Velid²⁰⁴ hicri 126. senesinde aleni olarak işlediği günahlar sebebiyle halk tarafından öldürülmüş ilk Emevî halifesidir.²⁰⁵ Bir sene süren halifeliği döneminde Diyâr-ı Bekr bölgesinin de dahil olduğu kıtlık, kuraklık, deprem gibi birçok musibetin yaşandığı sene olmuştur.²⁰⁶ Halkın bu olumsuzlukların müsebbibi olarak Velid'i gördükleri ve dolayısıyla halk tarafından öldürülmede bu durumun etkili olduğu düşünülmüştür.²⁰⁷

Emevîler tarihinde vasiyet ve tayin ile değil, bizzat halk desteğiyle başa geçen ilk halife III. Yezid (126/744)' dir.²⁰⁸ el-Cezîre, Ermeniyye ve Âzerbaycân Valisi Mervân b. Muhammed,²⁰⁹ II. Velîd'in intikamını almak ve onun iki oğlunun halifelik haklarını savunmak iddiasıyla III. Yezîd'e karşı ayaklandı.²¹⁰ Ordusunun başında Erminiyye'den ayrılıp el-Cezîre'ye geldi. Ancak Suriye üzerine gitmek için hazırlıklarını tamamladığı

²⁰² Apak, "Emevi Dönemin Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 114.

²⁰³ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 356.

²⁰⁴ Şehvetine düşkünlüğü, sarhoş ve sefih yaşantısıyla ilgili olarak bkz. El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/180 vd.; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 320-321)

²⁰⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 363, 365.; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 319-320.; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 96.

²⁰⁶ el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 94.

²⁰⁷ el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 96.

²⁰⁸ 126/744 yılından itibaren bütün maaşları yüzde on oranında düşürdüğünden kendisine "Yezid en-Nakis" ismi verilmiştir. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 369.; İbnü'l-Esir, V/20; Apak, "Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3)" Ensar Yay. s. 243.

²⁰⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 367.; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 99-101.

²¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VII/281. el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 97.

sırada III. Yezîd'in kendisini el-Cezîre, Ermîniyye, Musul ve Âzerbaycân valiliğine getirmek istediğini bildiren mektubunu alınca bu teklifi kabul edip isyandan vazgeçti ve Yezîd'e biat etti.²¹¹

Şâm eyaleti dışında Humus ve el-Cezîre'nin de büyük çoğunluğunu oluşturan Mudâr kabileleri de yeni halife olan I. Velid'in oğlu İbrahim(126/744)'i tanımadı.²¹² Yetmiş gün süren hilafeti esnasında el-Cezire'ye vali olan, kendisinden sonra yerine geçecek ve aynı zamanda Emevî devletinin son halifesi olacak olan Mervân b. Muhammed b. Mervân el-Himar'dı.

İbrahim'in halifeliğini ilan etmesi üzerine Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre'nin de bağlı bulunduğu Ermeniyye ve Âzerbaycân valisi olan Muhammed b. Mervân bu haberi alınca öldürülen II. Velid'in mirasçısı olma ve haklarını koruma gerekçesiyle isyan ederek Suriye üzerine yürümeye başladı. Hâkimiyetini sağladıktan sonra halktan biat alarak halifeliğini 126/127 yılında ilan etti.²¹³

II. Mervân b. Muhammed (el-Himâr) (127 -132 /744) dönemi beş senelik kısa bir zaman dilimi gibi görünse de barındırdığı olaylar ve yaşanan durumlar nazarıyla baktığımızda çok önemli bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Emevî devletinin geneli açısından Ebû Müslim'in başlattığı isyan hareketinin şiddetlenmesi bir yana başkenti el-Cezîre'ye Harran'a taşınmasına rağmen Hâricî olan Dahhak b. kays eş-Şeybânî'nin başlattığı isyan el-Cezire'nin başta Nusaybîn olmak üzere birçok merkezde

²¹¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VII/230 vd; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 97; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*, s. 245.

²¹² el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 97.;İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/205.; Geniş bilgi için bkz. Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*, s. 246.

²¹³ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 374; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 9499-101, Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 387.

Mervân b. Muhammed’i meşgul eden en büyük iç sorun olmuştur. Dahhak’ın berteraf edilmesi sırasında bölgede 800’ü kadın olmak üzere 6000 insanın canına mal olmuştur.²¹⁴ Zira bu hareket, sadece inanç eksenli bir hareket olmaktan çıkıp, aynı zamanda Arap kabileleri arasındaki asabiyet ruhunun alevlenmesine sebep olmuş ve bu sebebi fırsat olarak görüp değerlendirmeye kalkan bir harekete dönüşmüştür.²¹⁵

Abbâsî Döneminde Diyâr-ı Bekr

Doksan sene süren Emevî (41-132/661-750) yönetimi halkın içinde kendilerine karşı biriken ve büyüyen bir öfke ile başta Ebû Müslim olmak üzere birçok “Da’î’nin/Abbâsî propagandacısının” organizesinde gerçekleşen büyük bir isyanla beraber 132/750 yılında Mervan’ın Abdullah b. Ali karşısında Zab nehri civarındaki savaşı kaybetmekle Mısır’a kaçıp orada öldürülmesi üzerine Emevi Devleti yıkıldı.²¹⁶ Yıkılan bir devletin yerine adını İslam Peygamberi’nin amcası Abbas’tan alan “Abbâsî devleti” ismiyle (750/1258) yeni bir devlet kuruldu.

Mervan’ın el-Cezireyi terk etmesi üzerine Abbâsî komutanı Abdullah b. Ali buraya geldi ve yerine Musa b. Ka’b et-Temimi’yi bırakarak Şam’a döndü.²¹⁷ Artık yeni bir dönem başlamıştı. Abbâsîlerin ülke yönetimini ele geçirmesiyle İslâm dünyasında siyasî, idarî, askerî, içtimaî, iktisadî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler meydana

²¹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 378, 379.; el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 104.

²¹⁵ Abd al-Ameer, Abd Dixon, “Emevi Dönemi Harici Ayaklanmaları”, çev. Hüseyin Doğan, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VII/1 (Bahar 2014), s. 185.

²¹⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 403.; Taberî, *Târîhu 'l-Ümem ve 'l-Mülûk*, VII/432-440.; el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 107-109.

²¹⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 404.

gelmiş, Abbâsîler'in iktidara geldikleri 132/750 yıl, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir.²¹⁸

Emevî devletini yıkıp Abbâsî devletinin ilk halifesi olan Ebu'l Abbas (132-136/749-754) “kan dökücü, intikam alıcı” anlamına gelen “Seffâh” lakabıyla meşhur oldu. İlk hutbesinde haklılığına ve karşı tarafın haksızlığına vurgu yaparak onlara karşı acımasız olacağını duyurmuş ve sonraki dönemlerde de bu söylediklerini yapmıştır.²¹⁹ Emevîlerin son halifesi olan Mervan'ın ortadan kaldırılmış olması el-Cezire'nin sakinleşmesi anlamına gelmiyordu. Özellikle de Dara ve Mardin'deki Rabia oğullarının lideri olan Hâricî Bureyke bu isyanın başını çekiyordu.²²⁰ Bu sebeple ilk Abbâsî halifesinin önünde çözmesi gereken en önemli problemlerden biri de buydu. Nihayet uzun çatışmalardan sonra Seffâh'ın kardeşi Ebû Ca'fer, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Hâricî Bureyke'nin bu isyanını ancak bastırabilmiş ve bu başarısı ona el-Cezire'nin valisi olma yolunu açmıştır. Abbâsî devleti kendi iktidarını güvence altında tutmanın bir yolu olarak diğer bölgelere de aynı şekilde aile bireylerinden valiler atmasını bir politika olarak belirlemiştir.²²¹

Seffâh'ın dört yıl süren sıkıyönetiminden sonra hicri 136 senesinde el-Cezîre'de ölmesi üzerine,²²² el-Cezîre valisi olan Ebû Ca'fer, Abbâsî devletinin ikinci halifesi oldu.

²¹⁸ İhsan Arslan, “Abbâsî Devletindeki Komutanların Siyasî ve İdari Sahalardaki Etkileri-Münisü'l-Muzaffer Örneği” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı: 26 s: 6, 26 Bahar 2013, s. 58.

²¹⁹ Seffâh'ın ilk hutbesindeki konuşması için bkz. Ya'kûbî, *Tarihu'l Ya'kûbî*, II/282 vd.; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VII/425- 428. İbn Kesir eserinde ondan bahsederken “Seffâh” vasfını kullanır. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/303 vd.

²²⁰ Çalışmamızın “Hariciler” ismiyle geçen yerde bu konuda bilgi verilmiştir.

²²¹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 414.; Belâzûrî, *Fütûhu'l Büldân*, s.128.

²²² İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 351.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, V/49.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/406.

(136-158/754-775) Mansûr da Seffâh'ın politikasını aynı şekilde sürdürdü ve kendisi için tehlikeli gördüğü kişilerin varlığını ortadan kaldırmaktan hatta ihtilalin öncüsü, adeta sembol ismi olan Ebû Müslim'i bile kendi huzurunda öldürmekten çekinmedi.²²³ el-Cezîre'nin eski valisi, yeni Abbâsî halifesi olan Mansûr,²²⁴ Cezîre'ye kendi yerine Abbas b. Muhammed'i vali olarak atadı (150/767) ise de kısa süre sonra valilikten aldı ve yerine Musa b. Mus'ab (Ka'b)'ı atadı. (154/770)²²⁵ Bu valinin icraatları bölgede ciddi problemlere sebep oldu.²²⁶ Ebû Ca'fer döneminde bölgede şu valileri görev yaptı: Mukatil b. Hekim el-Akiyyi,²²⁷ Abbas b. Muhammed b. Ali (Halife Mansûr'un kardeşi),²²⁸

²²³ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 416.; Ali b. Hüseyin el-Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Kahire 1938, s.295.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/306 vd.; Bahriye Üçok, *Emeviler-Abbâsiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968. s. 88; Bozkurt, *Abbâsiler*, s. 52.

²²⁴ el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 119-129.

²²⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII/41; Musa b. Mus'ab veya Musa b. Ka'b' için bkz. Ezdî, s. 224.

²²⁶ *Târîhu'l Zuknîn*, s. 38.

²²⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; Ezdî, s.I/362; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkîn*, s. 355.

²²⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; 142/759 tarihinde el-Cezire ve Suğur bölgelerine vali olarak atanmıştır. Bkz. Ezdî, I/377.

Humeyd b. Kahtabe,²²⁹ Abdüssamed b. Ali,²³⁰ Musa b. Ka'b,²³¹ Mus'ab b. Musa,²³² İshak b. Müslim el-Ukeyli.²³³

Mansûr'un Mekke'de 158/775 yılında vefat etmesinden sonra²³⁴ Abbâsî idaresini eline alan oğlu Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785),²³⁵ babasından farklı olarak, içerde barışçıl bir politika izlemeye başlayarak Bizans üzerine seferler düzenledi. Bu seferlerin başında bulunan oğlu Hârûnürreşîd, çok sayıda ganimetle geri dönerek Bizans'ı vergiye bağladı.²³⁶ Mehdi döneminde Diyâr-ı Bekr'in de bağlı bulunduğu el-Cezîre valileri sürekli değişmiştir.²³⁷ Hâricî Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkuri (160/777)'nin

²²⁹Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 355; Ezdî bu validen bahsetmez. Ancak İbn Kesir bu ismi de sayar. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII/328.

²³⁰ İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 355.

²³¹ Musa b. Ka'b'ın 2 yıllık valiliğinden sonra azledilip yerine Musa b. Mus'ab atanır. Ezdî, I/436. Ancak Hayyat bu ismin Horasan kökenli Musa b. Selim olduğunu nakleder. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 112, 115, 122.

²³² İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, s. 355. Halife b. Hayyat, İbn Şeddâd ile Ezdî bu ismin Musa b. Mus'ab olduğunu söyler. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; İbn Şeddad, *A'lâku'l-Hatîre*, I/115; Ezdî, I/439. Bu konuda Ezdî, İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd; Musa b. Mus'ab ile Musa b. Ka'b birbirine karıştırmışlardır. Dönemin Vekanimisi olan *Tarihu'l Zuknîn* müellifi de aynı şekilde bu karışıklığa yer vermektedir.

²³³ el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 114-115.

²³⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 428.

²³⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 436.

²³⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 437, 438.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, V/245.

²³⁷ Bunun sebebini tam olarak bilmiyorsak da azledilen bazı valilerin gerekçelerini Taberî gibi ilk müellifler naklediyor. Mesela el-Cezire valisi olan Zufer b. Asım el-Hilali'yi el-Cezire'ye gelmesi sırasında kendisine konaklayacağı özel bir ortam ayırmadığı ve gerekli ilgiyi göstermediği gerekçesiyle azlederek hapse atmıştır. Bkz. Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII/147.

isyanını Mehdi el-Cezîre’de 1000 askeri ile hazır bulunan Davut b.İsmail er-Rebeze ile ancak bastırabilmiştir.²³⁸

Sık sık el-Cezîre valilerini değiştiren Mehdi,²³⁹ hayatta iken oğlu Hârûnürreşîd’i Batının hepsini, Ermeniye ve Azerbaycan,²⁴⁰ bölgelerini yönetmekle görevlendirdi.²⁴¹ Hârûnürreşîd bu valiliği döneminde bu bölgeyi daha iyi tanıma imkânı bulmuş ve belki de bu sebeple daha sonra da bölgede çıkan birçok Hâricî ve diğer isyanları halifeliği döneminde bastırmayı başarabilmiştir. Hârûnürreşîd’in bastırıldığı bu Hâricî isyanların üçü Diyâr-ı Bekr bölgesinde vuku bulan isyanlardır.²⁴²

176/793 yılında İbrahim b. Hazim el-Cezîre’ye vali olarak atandı. Diyâr-ı Bekr bölgesinde Hârûnürreşîd zamanında (179/796) Velid b. Tarif adlı Hâricî isyanı başladı. Vali İbrahim’i kaçırdılar. Yezid b. Mezid eş-Şeybânî bu isyanı bastırdı.²⁴³ 180/796 yılında İbrahim azledilip yerine Said b. Sellam el-Cezîre’ye vali olarak atandı.²⁴⁴ Aynı yıl, yani 187/802 yılında Hârûnürreşîd Suğur, el-Cezire ve Kinnesrin eyaletlerini tek bir idare

²³⁸ Geniş bilgi için İlgili başlığa bakınız.

²³⁹ Değişen valiler ile ilgili olarak bkz.bkz. Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 441; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, X/245.

²⁴⁰ Bahriye Üçok’un 163/799 yıllarında Azerbaycân ile beraber kullanılan “Kürdistan” tabirinin o dönemde valilik/idari bir birim olarak mı, yoksa bölge ismi olarak mı kullanıldığına ve ayrıca tam olarak da nereleri kapsadığı dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Bkz. Üçok, *Emeviler-Abbâsiler*, Sevinç Matbaası 1968, s. 92. Ancak aynı eserin daha sonra 1982 yılında yapılan yeni baskısında “Kürdistan” tabirini çıkarmıştır. Bkz. Üçok, *Emeviler-Abbâsiler*, MEB. Yayınları, Ankara 1982, s. 94.

²⁴¹ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülük*, VIII/148.; İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, V/245.; Geniş bilgi için bkz. Üçok, *Emeviler-Abbâsiler*, s. 92.

²⁴² Bu isyanların detayı ile ilgili olarak “Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Hâricî İsyânlar” başlığına bakınız.

²⁴³ Bu isyan ile ilgili geniş bilgi için; “Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Hâricî İsyânlar” başlığına bakınız.

²⁴⁴ Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 386.

altına toplayıp Avâsım diye adlandırdı.²⁴⁵ Suğur ve Cezîre vilayetleri birleşerek valiliğine halifenin oğlu Kasım tayin olunmuş ise de daha sonra Suğur vilayeti el-Cezîre'den ayrılarak Âmid şehri merkez olmak üzere Sabit b. Nasr'ın emrine verilmiştir.²⁴⁶

193/809 yılında Horasan'da vefat eden Halife Hârûnürreşîd'in yerine oğlu Emin Halife oldu (193-198/809-813).²⁴⁷ Yeni halife kardeşi Kasım'ı el-Cezîre valiliğinden alıp Avâsım valiliğine kaydirdi ve yerine Huzeyme b. Hazimi tayin etti. 198/813 yılında Emin'in öldürülmesiyle yirmi sene boyunca Abbâsî yönetimini elinde tutacak olan Me'mûn Halife oldu. 204/820 yılında el-Cezîre valiliğine tayin olunan Yahya b. Muaz'ın vefatı üzerine Abdullah b. Tahir o dönemde el-Cezîre valiliğiyle beraber Mısır valiliğini de yürüttü. Bölge valileri çoğu zaman doğrudan halk ile muhatap olmuyorlardı. Oraya hâkim olan aşiret veya kabile reisleriyle işleri yürütüyorlardı. Bu durum, çoğu zaman, haksızlıklara hatta zulme varan mağduriyetlere sebebiyet veriyordu.²⁴⁸

213/829 yılında el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr ve Avâsım valiliğine Me'mûn'un oğlu Abbas tayin edildi. Me'mûn'un 218/833 yılında vefatı ile yerine kardeşi Mu'tasım Abbâsî halifesi oldu. (833-842).²⁴⁹ Yeni Abbâsî halifesinin önünde çözüm bekleyen sorunların başında Babek isyanı²⁵⁰ olarak bilinen ve yirmi yıla yakın bir süre içerisinde Abbâsî

²⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 84.; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII/234.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, V/275.

²⁴⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, V/362. ; Geniş bilgi için bkz. Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 386.

²⁴⁷ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 460.

²⁴⁸ Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbeh el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Müfid M. Kamih, Lübnan 1983, I/48-49. Geniş bilgi için bkz. Ganduri, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 52-53.

²⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 475.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV/232.

²⁵⁰ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 477. Me'mûn ve Mu'tasım zamanında Âzerbaycân 'da ciddi bir tehlike teşkil eden dinî-siyasî mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideridir. İbn Kesir'de geçen kayıtlara göre yirmi yıl boyunca katlettikleri Müslüman sayısı 255.500'dür. Komutan Afşin Babek'i yakaladığında

yönetimini ciddi meşgul eden Babek el-Hürrem (ö. 223/838) olayıdır. Bu olayın konumuz olan Diyâr-ı Bekr ile ilgili olan yanını ifade edecek olursak bu isyanın bastırılması sırasında Bizans İmparatoru Tofil b. Mihail'in 100.000 kişilik ordusuyla başta Malatya olmak üzere Sugur ve el-Cezîre civarına saldırmasıdır.²⁵¹ Bizans'ın bu saldırıları karşısında Said Paşa'nın tespitiyle; Diyâr-ı Bekr ve sair Bilâd-ı Sugur ile el-Cezîre ahalisinden eli silah tutan ne kadar Müslüman var ise hepsi Rum aleyhinde muharebeye katılıp savaştılar.²⁵² Bütün bunlar olup biterken o dönemde Cezîre ve Diyâr-ı Bekr vilayet valisi Abbas b. Memun'un, Mu'tasım'a suikast planının ortaya çıkması üzerine Halife tarafından makamına çağrılmış, hapsedildikten sonra tuzlu yemekler yedirilmiş ve susuz bırakılarak acımasız bir şekilde öldürülmüştür.²⁵³

Mu'tasım'dan sonra el-Vâsık Billah (227-232/842-847) Abbâsî halifesi oldu. Bu yönetim değişikliğini fırsat bilen Kays kabilesi Dımaşk'ta isyan etti. Ancak bu isyanları bastırıldı.²⁵⁴

Vâsık'tan sonra Mütevekkil halife oldu (232-247/847-861).²⁵⁵ Yeni halife beldelerin idaresini oğulları arasında paylaştığında Şâm, el-Cezîre'nin üç bölümünün tamamını oğlu Müntasır'a bıraktı. 242/859 yılında Rumlar Samsat tarafından başlayıp Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezi olan Âmid'e doğru yönelince Sugur'-ü Cezîre'de

yanında esir sayısı 7.600 kişi idi. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/480. Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Mehmet Azimli, *Abbâsîler Döneminde Babek İsyanı*, Ankara 2004.

²⁵¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/481.

²⁵² Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 386.

²⁵³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/486-7; Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 386.

²⁵⁴ Bunun dışında da isyanlar olmuştur. Mesela; Taberî (231/845) yılı için Vasıf et-Türki'nin İsfahân, Cibâl ve Fars bölgelerinde Kürtlere karşı yapılan bir harekâttan 500 kadar esir ile döndüğünü, bu başarı karşılığında Halifenin ona 70 bin dinar ile kılıç ve hilat verdiğini söyler. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX/140-141.

²⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 478.

bulunan yerleşim yerlerinden on binden fazla insanı esir aldılar. Bunun üzerine Mütevekkil Ali b. Yahya el-Ermeni'yi Cezîre ve Diyar- ı Bekr vilayetlerinin muhafazası için Rumlarla mücadele amacıyla görevlendirdi. Hicri 245 yılına kadar artan Rum saldırılarını nihayet sonlandırıp, Rumların elindeki çok sayıda esiri kurtardı.

Türklerle arası açılan Halife Mütevekkil içinde Türk komutanların da yer aldığı bir grup tarafından hicri 246 yılında öldürüldü²⁵⁶ ve yerine oğlu Müntasır (247-248/861-862) Abbâsî Halife olduysa da iki sene sonra onun da ölmesiyle el-Müstâin halife (248/862) oldu. Bu senede Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre valiliğine Halid b. Yezid getirildi.

249/863 senesinde Rumlar, Suğur-u Cezîre'den başlayıp Diyâr-ı Bekr bölgesine doğru yönelip bölgeyi yağma ve talan ederek Meyyâfârikîn'e doğru geldiklerinde el-Cezîre Muhafızı Ali b. Yahya el-Ermeni askerleriyle Rumlara karşı giriştikleri savaşta 400 askerini şehit vermiştir. Rumların buraya galebesi ve çok sayıda askeri şehid etmeleri Bağdat'taki iç çekişmeleri daha da artırdı.²⁵⁷ 252/866 yılında Müstâin tahttan indirildi, yerine Mu'tez getirildi.

Bu seneden itibaren Diyâr-ı Bekr bölgesinde 30 sene sürecek olan “eş-Şeyh Emirliği” dönemi başladı. Bu süre içerisinde baş gösteren gerek Mardin merkezli İshak b. Kündacik ve gerekse de İsa eş-Şeyh²⁵⁸ bölgedeki hâkimiyet mücadelelerine ve bazen de Tolunoğlu Ahmet'in oğlu Humareveyh, buranın hâkimiyet mücadelesine dâhil

²⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, IX/222, 262.; Celaleddin es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, I/258.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VI/171.

²⁵⁷ Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 386.

²⁵⁸ İshak b. Kündacik ile İsa b. eş-Şeyh'in bölgedeki mücadeleleriyle ilgili detaylı bilgiler çalışmamızın ilgili başlıklarında verilmiştir.

olmuştur. Abbâsî halifeleri Mu'tazîd dönemine kadar bölge ile fazla ilgilenme imkân ve kudretini bulamadılar.²⁵⁹

Abbâsîlerin bu dönemden sonra Diyar- Bekr ve el-Cezîre üzerinde gözle görülür fazla bir etkileri olmamıştır. Nitekim Hâmdanîlerin (293-368/905-1004)²⁶⁰ burada bağımsızlıklarını ilan etmesiyle Abbâsîler birçok eyalette olduğu gibi burada da artık bir yetkisi ve etkisi kalmamış sadece ismi devam eden bir devlet durumuna gelmişti.²⁶¹

Abbâsî Halifeleri döneminde Diyâr-ı Bekr bölgesi, eyalet ve idare anlamında; bazen bağımsız, bazen el-Cezîre ile beraber, bazen de Avâsım, Suğur, hatta Ermeniyeye ve Halep vilayetleriyle beraber tek bir valinin idaresi altında bulunmuştur.²⁶²

²⁵⁹ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, X/70; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII/491; İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikin*, s. 419.

²⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikin*, s. 418-449; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hâmdanîler", *DİA*. İstanbul 1997, XV/446-447.

²⁶¹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-4 (Abbâsîler Dönemi)*, İstanbul 2015, s. 401 vd.

²⁶² Suğur, el-Cezire ve Kinnesrin eyaletlerini tek bir idare altına alıp Avâsım diye adlandıran ilk halife Hârûnürreşîd'dir. Bkz. Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, VIII/234.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, V/275.

Abbâsîler'in bu anlamda idari sistem zaman zaman değişmiştir. Abbâsî Devletinin merkez ve idari yapısıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 149-163; Mehmet Aykaç, "Abbâsî Devletinin İdari Yapısı", *İslam Tarihi ev Medeniyeti –Abbâsîler II*, Editirler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yay. İstanbul 2018, VI/13-22.

BİRİNCİ BÖLÜM: TOPLUMSAL YAPI

A. TOPLUMU OLUŞTURAN ETNİK VE DİNİ UNSURLAR

Diyâr-ı Bekr bölgesi, farklı dini ve etnik grupları içinde barındıran bölgelerden biridir. Tarih boyunca bu farklılığı üzerinde taşıyan bölge, bu anlamda yapısında bazı kayıplar yaşamış olsa da bugün bile hala çeşitliliğini bünyesinde barındırabilmektedir. İnanç ile etnik yapının iç içe girdiği bu bölgede zaman zaman etnik ve inanç aidiyeti eş anlamlı olarak kullanılabilmiştir. Bu sebeple etnik ve dini ayrışmaların eski geçmişi tam olarak belirlemek de bazen zor olabilmektedir. İleride etnik alt başlığı altında değineceğimiz Süryânîliğin veya Süryânîlerin etnik ve dini durumunu buna örnek gösterebiliriz.

1. Etnik Unsurlar

Diyâr-ı Bekr bölgesi, el-Cezire'nin bir parçası olarak Mezopotamya'nın toplumsal hareketliliğinin ve değişik sebeplerle sık sık yer değişikliğinin en çok yaşandığı nadir coğrafyalardan biridir. Farklı etnik yapıları bir arada tutabilen Diyâr-ı Bekr bölgesi çok eski bir yerleşim yeri olmasından ötürü tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Pagan, Yahudi ve Hıristiyan inançları ile beraber, Arami, Asuri, Keldanî, Goti/Gutti, Süryânî, Rum, Urtiy, Ermeni, Arap, Kürt ve benzeri etnik unsurlara mekân olmuştur. Bu sebeple özellikle de etnik özelliğin çok öne çıkmadığı o dönemde, toplumların kendilerini adlandırmalarıyla beraber, başkaları tarafından da farklı bir adlandırmanın çeşitliliğinin yaşandığı bu bölgede, etnik yapıları isimleriyle, farklı yaşam özellikleriyle tespit etmek elbette zor bir durumdur.²⁶³

²⁶³ Bölgede sadece etnik unsurların isimlerinin tesbiti problem olmamış, aynı şekilde yer isimlerinin kökenlerinin de tespiti zor olmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, "Mezopotamya'daki Yerlerin İsim ve Kökenlerinin Tespitindeki Zorluklar ve Silvan İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği, *Uluslararası Silvan Sempozyumu (25-27 Nisan 2008)*, Mardin 2012. s. 685-698.

İslam fetihlerinden sonra diğer Müslüman unsurlar için de burası birçok inanç ve etnik yapıyı bir arada tutacak şekilde bir bölge olmuştur. Bu bölgenin etnik yapısını tarihsel süreç açısından kısaca tezimizin kapsadığı dönem olarak miladi 7. ve 10. yüzyılları itibariyle burada bulunan etnik unsurların tesbiti, kökeni, buralara gelişleri, kısaca bunların tarihsel geçmişi ve birbirleriyle olan etkileşimleri, yaşamları gibi bazı temel noktalara değinmekle yetineceğiz. Diyâr-ı Bekr bölgesi gibi çok hareketli ve geçişken olan bir bölgede etnik anlayışından daha öncelikli hususların egemen olduğu ve bu farklılıkların iç içe geçtiği bir dönemde bu unsurları tanımlamak, bunların iş ve yaşam alanlarını tam net bir şekilde ayırtmak elbette mümkün değildir. Zira savaş, kıtlık, kuraklık ve salgın gibi doğal ve beşerî etkenlerle toplumsal hareketliliğin ve zorunlu göçün neticesinde insanlar buldukları mekânları sürekli değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple bir bölgeyi tamamen saf bir unsurun veya belli bir toplumun mekânı olarak görmek o dönemin sosyal ve yaşam koşulları açısından pek mümkün görülmemektedir. Yoğun ve hareketli olan bu bölgede etnik unsurların belli yerlerde yoğunlaşmalarıyla beraber mutlak bir bölgesel ayrışmanın bu anlamda bölgenin yapısıyla pek de uyumlu olmadığını, yer yer iç içe bir yaşamın da söz konusu olduğunu belirtmek lazımdır.

Bu koşullar muvacehesinde İslam fetihlerinden 7. yüzyılın ilk yarısından başlayıp 10. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki zaman diliminde Diyâr-ı Bekr bölgesindeki etnik yapıyı aşağıda yer aldığı şekilde tanımlamak mümkündür:

1.1. Süryânîler

Mezopotamya (Bethnahrin) coğrafyasının en önemli ve en köklü toplumlardan biri de Süryânîlerdir. Süryânî isminin kökeni ve tanımlamasıyla ilgili farklı rivayet ve yorumlar olsa da onların bu bölgenin önemli bir unsuru ve güçlü kültürünün bir parçası olduğu gerçeğini yadsınamaz. Süryânî isminin kökeni olarak; Suryan b. Nubit b. Maş b.

İrm b. Sam'a dayandırma ile beraber²⁶⁴ bu konuda ileri sürülen görüşleri; *coğrafi, dini, tarihi olay ve kişiler* ile *filolojik* yaklaşım şeklinde dört başlık altında toplamak mümkündür.

Coğrafi ağırlıklı tanımlamaya göre bugünkü Lübnan'ın güneyinde yer alan “Sur” şehrine yerleşen Süryânîler, Hz. İsa'nın Havarilerinin bu şehre yerleşmiş olmalarından, “Sur şehrine ait” anlamına gelen “Suriin” ifadesine dayandığı görüşüdür.²⁶⁵

Dini tema ağırlıklı adlandırmada, bu bölgede yaşayan kadim toplumlardan olan; Keldanî, Babil, Asur, Ermeni ve Hıristiyanlığı kabul etmiş olan diğer toplumlara, Hıristiyanlığı kabul etmeyen, putperest olarak kalmaya devam eden soydaşları tarafından kendilerinden ayrılıp Hıristiyanlığa geçtiklerini, kendilerinden ayrıldıklarına ifade etme anlamında “Süryânî” adı ile adlandırıp tanımlamaları için kullanılmış bir isimdir.²⁶⁶

Bir başka adlandırma tezi de; M.Ö. 1400-1500 yılları arasında Antakya şehrini inşa edip Mezopotamya'da hüküm sürmüş olan Arami kralı olan “Sürrüs” ismine dayandırılmasıdır.²⁶⁷

²⁶⁴ Kalkaşendî, *Kalâidü'l Ceman fi't-Tahrîfi bikabaîli Arabi ez-Zaman*, thk. İbrahim el-İyârî, Darul Kütübü'l Mısıriyye, Mısır 1982. I/29.; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l Erebi fi Ma'rifeti Ensâbi'l Arab*, thk. İbrahim el-İyârî, Beyrut 1980, I/26.

²⁶⁵ Buna bağlı olarak diğer bir görüş ise Yunanlıların bu bölgeyle ticaret yapmaları ile birlikte buradakiler “Süryânî” olarak tanımlanmış ve bu sebeple Suriyeli ile coğrafi birlikteliğinden doğan bir adlandırmaya gidildiği şeklindeki görüştür. Son dönemlerde yapılan araştırmalarda bu konudaki tartışmalar için bkz. Racho Donef, *Assyrians post-Nineveh: identity, fragmentation, conflict and survival (672 BC – 1920)* Tatavla Publishing Mesopotamian Series I, USA. 2012, s. 90-94.

²⁶⁶ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, 19-25; Durak, *Süryânî Ortodoks Kilisesinde İbadet*, 19-20.

²⁶⁷ Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s.51.; Buna benzer bir başka filolojik yaklaşım olarak da Asur ülkesi olan Mezopotamya'ya Yunanlılar, Asur ismine “Y” harfini ekleyerek kelimenin başındaki “A” harfini de yutarak Suriyin şeklinde dönüştürmüşlerdir. Netice olarak “Asuriy” demeleri ile bu ismin

Süryânîlerin ismi gibi kökeni konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Farklı görüşlerin ileri sürülmesi Süryânîlerin yerleşik oldukları coğrafya ile de doğrudan ilgilidir. Zira yaşadıkları Mezopotamya bölgesi tarihin en eski ve en yoğun medeniyetlerin kurulduğu, nice toplumların meskûn olduğu bir coğrafyadır. Bu sebeple Mezopotamya bölgesinde, Sümerlerin yazıyı icat etmesi ile beraber ilk medeniyetin kurulup daha sonra da buraya gelen Sami toplumların kurduğu medeniyetlere rastlıyoruz. Bölge; Aramilerin, Asurilerin, Babillerin, Mittanilerin bölgedeki hâkimiyetlerine ve birbirleriyle olan mücadelelerine sahne olmuştur. Süryânîlerin gerek din ve gerekse inanç açısından yukarıda ismi geçen unsurlarla beraber aynı coğrafyayı paylaşıp, bazılarıyla benzerlik arz etmesi, bunların kökeni konusunu da bunlarla ilişkilendirilmesine sebep olmuştur.²⁶⁸ Nitekim Süryânîlerin kökeni ile ilgili olarak farklı görüşlerden en çok öne çıkan; Arami ile Asuri bağlantılı olan iki görüştür.

“Asur” ve “Arami” isimleri günümüzdeki Süryânîlerin Hıristiyanlık öncesini ifade ederken, “Süryânî” kelimesi de Hıristiyanlık sonrasında Mezopotamya’da Arami, Asuri, Babil, Keldanî vb. unsurların adeta ortak adı olarak ifade edilmiştir.²⁶⁹ Nitekim Gorgis David Malik de tahsili Süryânîlerin kendilerine Aramlı dediğini nakleder.²⁷⁰ Bu konuda farklı görüşler ve değişik tartışmalar devam etse de Süryânîlerin Bethnahrin diye

kullanılması yaygınlaşmıştır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mehmet Şimşek, *Süryânîleri ve Diyarbakır*, Kent Yayınları İstanbul 2003, s. 19-20.

²⁶⁸ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s.49-52.

²⁶⁹ Mehmet Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, s. 23-25. Bu ismin çağrışımı ile ilgili olarak zamanla değişik anlamlar yüklendiğini de görmek mümkündür. Zira 1840 yılında Doğu gezilerin birinde bulunan Fransız yazar Eugene Bore; bölgede Asuri diye seslendiğinde Keldanî birinin cevap verdiğini, hatta Ermenilerinin bu eski komşularını da bu çift isimle adlandırdıklarını ve dağda yaşayan Keldanîleri de Asuri diye adlandırdıklarını nakleder. Bkz. Donef, *Assyrians post-Nineveh: identity, fragmentation, conflict and survival (672 BC – 1920) Mesopotamian Series*, s. 91.

²⁷⁰ Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s. 44.

tanımladıkları el-Cezire denilen Mezopotamya'nın aslı ve köklü bir unsuru olduğu konusu ise tartışmasızdır.

Yukarı Mezopotamya'nın en eski halklarından olan ve geçmişleri köklü Arami ve Asur medeniyetine dayanan Süryânîler,²⁷¹ Hıristiyanlığa geçiş yaparken ilk yaptıkları iş putperest dünyadan kalan o eski medeniyetleri üzerine Hıristiyanlığın inanç felsefesine dayalı büyük okullar açmak ve bu okullarda dini eğitim ve öğretimin verilmesini sağlamak olmuştur.²⁷² Süryânî tabirinin kullanılması da tamamen dini bir zarurete dayanmaktadır. Zira Pavlos'un Hıristiyanlığı kabulüyle Suriye ve Filistin'deki putperestler üzerinde yoğunlaştırılan misyon faaliyetleri neticesinde, bu bölgenin sakinleri olan Aramiler'in bir kısmı da Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. İşte bu Hıristiyanlığı kabul eden Aramiler, kendilerini putperest ırkdaşlarından ayırmak için "Suryoye-Süryânî" lakabını kullanmaya başlamışlar ve zamanla bu isim bir mezhebin ismi olmuştur.²⁷³

Süryânîler iki kola ayrıldılar. Bunlar; genellikle Mezopotamya ve İran'a yerleşen *Doğu Süryânîleri* denilen Nesturiler ile Mezopotamya ve Suriye'de yaşayan *Batı Süryânîleri* denilen Ya'kûbîler ve Lübnan'daki Marunîlerdir.²⁷⁴

²⁷¹ Suha Konuk, *VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Muğla 2005, s. 83.

²⁷² Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryânîler*, Mardin 2005, s. 65.

²⁷³ Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s.51.; Mehmet Çelik, *Süryânî Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987, I/2. Süryânî Tarihi hakkında tafsilat için bkz. Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Turabdin*, Cambridge University Press 1990; Eyüp Tanrıverdi, Ahmet Taşgın, Canan Seyfeli, *Süryânîler ve Süryânîlik I-II-III-IV*, İstanbul 2005.; Mehmet Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, İstanbul 2006.; Nesim Doru, *Doğudan Batıya Köprü; Süryânîler*, Ankara 2007.

²⁷⁴ İsa Yousif, s.19.

İslam fetihleri yapıldığı dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinde sayısal çoğunluk anlamında en güçlü topluluk Süryânîler idi. “Dini Yapı” başlığı adı altında da değineceğimiz gibi bunlar, bu bölgenin birçok merkezinde manastır ve kiliseler kurarak dini yapılarıyla beraber kendi etnik yapılarını da uzun süre koruyabilmişlerdir. İslam’ı seçen Süryânîler adeta din ile beraber etnik yapıyı da kayb ediyorlardı. Bunlar için Süryânîler kendi aralarında “Müslüman Süryânîler” değil de; “Tazi”²⁷⁵ oldu (Arap oldu)” diyorlardı. Yani Arapları tanımlamak için bu kelimeyi kullanırlardı. Nitekim Farsçada “Tâzi/ تازی” kelimesi; “Arabî oldu” anlamında “Araplaştı, Arap oldu.” demektir.²⁷⁶ Dolayısıyla bölgede gerek Müslümanlar açısından ve gerek Süryânîler açısından Müslüman Arap, Müslüman Türk veya Müslüman Kürt tabirine benzer bir “Müslüman Süryânî” tabiri kullanılmamaktadır. Bunu da aslında Süryânîliğin etnik aidiyet tanımlamasıyla beraber dini bir çağrışımın ağırlığına yorumlamak mümkündür.

Hıristiyanlığın bölgeye hâkim olmasıyla başta Aramiler olmak üzere, Asur, Pers ve Med unsurlarının çoğunluğunun Süryânîlik içerisinde asimile olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim “Süryânîlerin Tarihi” adlı eserin müellifi olan Gorgis David Malik’in yanı sıra²⁷⁷ Türkiye’deki bütün Süryânîlerin eski ruhani reisi ve aynı zamanda bir Süryânî tarihçisi olan Mardinli Metropolit Filiksinos Hanna Dolapönü’nün (1885-

²⁷⁵ Süryânî Veka’nüvisler Arapları tanımlamak için “Tayyaye” kelimesini kullanırlardı. Bkz. Ephrem İsa Youstif, *Süryânî Vaka’nüvisler*, Fransızca’dan çev. Mustafa Aslan, İstanbul 2009, s. 73; Almanya Berlin Frei Üniversitesi “Semitistik am Seminar für Semitistik und Arabistik” bölüm hocalarından, aynı zamanda kendisi de Türkiye Süryânîlerinden biri olan Prof. Dr. Talay Shabo ile bu konuyu görüştüğümüzde çocukluk yıllarında bile bu tabirin kullanıldığına şahit olduğunu söylemişti. Bu “Tazi” kelimesini daha sonra düşündüğümüzde belki Arapçada; “kayb oldu, kayıp” anlamına gelen “Zai” kelimesindeki harf ve mahreç değişikliğinin neticesinde “artık o kayıp, bizden gitti” anlamında kullanıldığı yorumu da akıldan pek uzak görülmemektedir.

²⁷⁶ Mütercim Asım Efendi, *Burhân-ı Katı*, TDK. Yayınları, İstanbul 2009, s. 753.

²⁷⁷ Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s.51.

1969) bu konu ile ilgili olarak; “Süryânîlerin kökeninin sadece bir tek ırka dayandırılmayacağını ve *Süryânîlerin; Arami, Asurlu, Keldanî, Fenikeli, Kenani ve Hintlilerden oluşan bir ortak oluşum* olduğunu söyler.²⁷⁸ Nitekim son dönemde bölgedeki Süryanilerin kendilerini ayrı tek başına bir ırk olarak tanımlamalarının oranı %8 olmuştur. Çoğunluk Süryaniliği bir inanç olarak kabul etmektedir.²⁷⁹

Geçmişte Turabdin denilen Mardin ve çevresini kendilerine yaşam ve ibadetlerinin merkezi haline getiren Süryânîler, bugün de aynı bölgenin meskûn ve yerleşik sakinleri olarak hayatlarını Hıristiyan inançlarıyla beraber sürdürmeye çalışmaktadırlar.

1.2. Rumlar

Rum, kelime olarak Roma, Bizans ve bunların yaşamış olduğu Anadolu için kullanılan bir addır. Dolayısıyla Romalı, Bizanslı anlamında “Romaio” isminin Arapçaya “Rum” olarak geçmesiyle Arap kaynaklarında Romalılar, Bizanslılar ve İslam toprağında yaşayan Rumlar için kullanılan bir tanımlama olmuştur.²⁸⁰

²⁷⁸ Hanna Dolapönü, "Süryânîler", *Özel Hizmet*, sayı: 6, yıl:1955, s.133; Nakleden; Yakup Hıdırşah, *Mezopotamya'da Hıristiyan (Süryânî, Nasturi, Keldanî, Ermeni) Katliamı ve Kürtler*, Hannover 1997, s.3.

²⁷⁹ Cem Zafer, *Mardin Yöresi Süryanilerin de Dini ve Sosyal Hayat*, Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ 2012, s. 74.

²⁸⁰ Bu kelime Roma ile nispet edildiği gibi, bunların Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'tan geldiğine ve dolayısıyla Rum b. İsu b. İshak ile de irtibatlandırılmıştır. Ayrıca Bizans ile Sasanilerin savaşı hakkında bilgi veren Kuran-ı Kerim'in 30. Suresi de “Rum” ismi ile tesmiye edilmiştir. Kuran-ı Kerim Rum Suresi. 30/1-5.Geniş bilgi için bkz. Casim Avcı, “Rum”, *DİA*. İstanbul 2008, XXXV/222.

Kazvinî; Rumu, Sakalibe, Ermen ve Ferenc’i kardeş kişiler olarak belirttikten sonra bunların da seceresini; Litî b. Kuluğim b. Yunan b. Yafes b. Nuh’un çocukları şeklinde tanımlar.²⁸¹

Yukarıda değindiğimiz gibi, “Rûmî ifadesi; “Bizans’a mensup, Bizanslı” anlamına geldiği gibi, etnik olarak Rum asıllı olanları da ifade etmektedir. Buna göre Rum ismi, Rum asıllıları tanımlamak üzere etnik içerikli olarak kullanılmasının yanı sıra Rus, Ermeni, Bulgar, Slav ve diğer unsurlardan meydana gelen Bizans İmparatorluğunu ifade eden devlet ismi için de kullanılmaktaydı.²⁸² Daha sonra Anadolu başta olmak üzere Bizans topraklarını anlatmak için Bilâdü’r-Rûm/Arzu’r-Rûm, Akdeniz için; Bahrü’r-Rûm, Bizans imparatorları için Kayser’in yanı sıra; Melikü’r-Rûm, Azîmü’r-Rûm gibi tabirlere yer verilmiştir.²⁸³

Rum kelimesi, tarihsel süreç içerisinde etnik, devlet ve coğrafya ismi olarak kullanılmıştır. Biz de çalışmamızda Rumları İslam fetihleri sırasında bölgede çoğunluğu oluşturan Slav, Makedon, Grek gibi buraya hâkimiyet sürmüş Hıristiyan toplulukları ifade eden bir isim olarak olarak mütalaa ettik. Zira Büyük İskender’in istilasıyla başlayan Hellenistik dönemde Makedonyalılar ve Grekler büyük kitleler halinde Mezopotamya’ya gelip bölgenin etnik çehresini değiştirmişlerdir. Nitekim Mezopotamya bölgesinde

²⁸¹ Zekerîya b. Muhammed b. Mahmut el-Kazvinî, *Âsâru’l Bilâd ve Ahbaru’l İbâd*, Daru Sadr Beyrut trz. I/614. Yakut el-Hamevî ise Rumları; Rumî b. Bizantî b. Yunan b. Yafes b. Nuh olarak ona benzer bir şecereyi zikreder. Bkz. el-Hamevi, *Mu’cemü’l-Büldan*, II/97.

²⁸² Aynı şekilde “Rum” tabirinin bir toplum adı olarak kullanıldığı gibi, Bizans devleti için de kullanıldığını Hz. Peygamber’in birçok hadislerinde görebilmekteyiz. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, *Sulh*, 7; Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 156; İbn Mâce, *Fiten*, 35.

²⁸³ Geniş bilgi için bkz. Avcı, “Rum”, *DİA*, s. 222.

yerleşim yerlerinin ekserisinin Grek ve diğer eski medeniyetlerin lisanında olması da bunun delilidir.²⁸⁴

Slav, Makedon, Grek ve diğer unsurlardan oluşan Rum kitlesinin çoğunlukla şehir merkezlerinde yer alması, onların tarihsel süreçteki geçmişleriyle doğru orantılıdır. Zira bunlar, Mezopotamya bölgelerindeki mevcut olan iskân mahallelerinde genellikle kendilerine ayrılmış olan yerdeki eski alıştıkları sistem üzerine şehirler kurup oraları aynı şekilde kendilerine mesken yapmışlardır.²⁸⁵

Rumlar, gerek Müslümanların komşuları olması ve gerekse Kuran'ın doğrudan Rum isminden ve bu toplumdan bahsetmesi Müslümanlar için tanıdık bir toplumdur. Hatta İslam öncesinden de "Rum" ismi Araplar için yabancı sayılmazdı. Beni Tağlib gibi Hıristiyanlığı kabul eden Arap kabilelerinin yanı sıra Hz. Peygamber'in dedelerinden Hişam'ın Bizans kralı ile "Îlâf"²⁸⁶ bağlamında bir takım ticari anlaşmalar yapması da Rum toplumunu, devletini ve coğrafyasını tanınır hale getirmişti.²⁸⁷

²⁸⁴ Mesela; Edessa (Şanlıurfa), Makedonepolis veya BIRTHA (Birecik), Kallinikos (Rakka), Carrhae (Harran) Circesion (Karkisya), Resaina veya Theodosiupolis (Ra'su'l Ayn) bkz. Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 30,

²⁸⁵ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 30

²⁸⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/331.; Muhammed Hamidullah, "el-Îlâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, cilt: 9, s. 213-222.

²⁸⁷ Îlâf; Kureyş kabilesinin bazı kabile ve ülkelerle İslâm öncesindeki dönemde yaptığı ticaret anlaşmalarını, bu maksatla verilen serbest dolaşım iznini ifade eden bir terimdir Bunun hakkında daha geniş bilgi için bkz. Said Muhammed b. Ahmet el-Afğânî, *Asvâkü'l Arap fi'l Cahiliyyeti'l ve'l İslam*, trz. I/95, 96, 147-157.; Ali Cevvâd, *el-Mufasssal fi Tarihi'l Arap Kablel İslam*, Daru's-Sadr, II/352,368,369.; Kâbe tamir edilirken bazı malzemelerinin Cidde limanında batan Bizans gemisinin malzemelerinden kullanılması ve İslam Peygamberi'nin Bizans Kralı Herakleios'a İslam'a davet mektuplarını göndermesi

el-Cezire bölgesinin Yukarı Fırat dediğimiz Bizans'ın güney hududunda yer alan Diyâr-ı Bekr bölgesinde, ilk İslam fetihlerinin (18/639) yapıldığı tarihlerde, büyük bir etnik unsur olarak Rumlar yer alıyordu. Ancak bu unsur bölgede Hıristiyan olup Süryânî ve Ermeni olmayan diğer toplumların ortak ismiydi. Hıristiyan olan bu etnik yapı zaman zaman Müslümanlarla ile Hıristiyan olan Bizans devleti arasında vuku bulan savaşlarda bazen Müslümanlar için problemleri bir durum teşkil edebiliyorlardı. Çoğunluk olmamakla beraber İslam öncesi dönemde bölgede hâkim olan Bizans'ı temsil eden etnik unsurdur.

Toplumsal yaşamları hakkında kaynaklarımızda fazla malumat bulamadığımız Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Rumların, İslam hâkimiyetiyle beraber başta Süryânîler arasında ve daha sonra da Müslümanlaşma ile beraber İslâmî unsurlar arasında kaybolduğunu veya başka yerlere göç ettiklerini söylemek mümkündür.

1.3. Ermeniler

el-Cezire/Mezopotamya bölgesinin eski toplumlarından biri olan Ermeniler, Diyâr-ı Bekr bölgesinde İslam fetihlerinden önce bu bölgenin sakinlerinden olan Rum ve Süryânîlerden sonra sayısal çoğunluk olarak üçüncü sırada yer alır. Ermeniler sadece bu bölgede var olan bir unsur olmayıp, aynı zamanda *İrminiyye/Ermeniyye* ismiyle müstakil bir geniş coğrafyanın da komşuları, soydaş ve dindaşları olan müstakil bir mezhebi olan Hıristiyan bir topluluktur.

Ermeni isminin kökeni ile ilgili *Mu'cemü'l Büldân*'da şu bilgi verilir: "Ermeniyyetu b. Lunta b. Umir/Evmir b. Yafes b. Nuh Aleyhisselam olup bunlar bu bölgeye ilk gelen ve buraya ilk yerleşen toplumlardandır."²⁸⁸ Arap kaynaklarında bölge

gibi durumlarla Müslümanlar için Rum topluluğu tanıdık bir toplum olarak bilinmiş ve İslam fetihleriyle beraber bunlarla içi içe yaşanmaya başlanmıştır Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 17-25.

²⁸⁸ el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, I/160. Ayrıca aynı müellif başka bir eserinde, yaşadıkları yer itibariyle Ermenistan bölgesini dört parçaya ayırır ve bunun ile ilgili iki rivayeti zikreder. Buna göre birinci bölgede; Sisecan ile Arran şehirleri, ikinci bölgede; Cürcan, üçüncü bölgede; el-Büsürrecan, Debil, Siractayr ve

ismi anlamında İrminiyye (Ermeniyye) olarak geçer. el-Cezire'den sonra Hz. Ömer döneminde İslam fetihlerinin Bizans devletine yapıldığı fetih hareketinin ikinci bölgesi olup; “İrminiyye'nin Fetihleri” şeklinde yer almıştır.²⁸⁹

Ermeniler, gerek bugünkü Ermenistan coğrafyası sınırlarına yakın olan o dönemdeki Ermeniyya ve gerekse el-Cezire'nin değişik merkezlerinde dağınık yaşıyorlardı. İslam fetihleri yapıldığı dönemde Ermeniler bulunduğu bölgenin kadim unsurlarından biri olmuştur. el-Cezire'nin batısında Ermeniler yerleşik durumda idi. Yani Fırat'ın Urfa'ya kadar bir hilal olarak çizdiği ve Dicle'nin çevrelediği Musul, Siverek/Sewaverek, özellikle de Malatya/Meletine İslam fetihlerini yapıldığı dönemde tamamen Ermeniler yoğunlukta olduğu yer idi.²⁹⁰ Hatta Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Meyyâfârikîn ismini Ermenicede “Şehitler şehri” anlamına gelen Martyropolis²⁹¹ sadece ismi ve inşası Ermenilerle ilgili olmamış, aynı zamanda Ermenistan bölgesine komşu olmasıyla daha sonraki dönemlerde yerleşmiş olan sakinlerin çoğunluğu Ermeniler olmuştur.

Bağrevend. Dördüncü bölgede; Kalikala, Hılat, Erciş, Bacüneys merkezleridir. Geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 278; Araplar genel olarak Azerbaycan, Şirvan ve Arran'ın idaresini birleştirip bir bütün olarak kabul edip tamamına bazen “Azerbaycan” bazen de “Ermeniyye” diye adlandırmışlardır. Bkz. Hell, “Azerbaycan”, *İA*. İstanbul 1988, II/94 ve devamı, Geniş bilgi için bkz. Seyfettin Çetin, *Yâkût el-Hamevi'nin Mu'cemü'l-Büldan'ında Kürtler*, İstanbul 2014, s. 56.

²⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, s. 278. Bazen de Azerbaycan fethi başlığı altında verilmiştir. Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 151.

²⁹⁰ İyad b. Ğanm, Habib b. Mesleme el-Fihri'yi Şimsat'tan Malatya'ya gönderdi o da şehri fethetti. Daha sonra şehir Müslümanların elinden çıktı ve Muaviye Şam ve el-Cezire valisi olunca Habib b. Meslemeyi oraya göndererek şehir savaşla tekrar geri alındı. Daha sonraki dönemlerde sık sık el değiştirdi. Geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 115.

²⁹¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V/237.

Aynı şekilde Diyâr-ı Bekr bölgesinin diğer merkezlerinden olan Erzen ve Sevaverag/Siverek²⁹² de Ermenilerin yoğun bir şekilde yaşadığı yerleşim yerlerindedir. Âmid'in dağ tarafındaki bölgede de Ermeniler meskûndular.²⁹³ Bölge zaman zaman yaşanan kıtlık ve kuraklık gibi iklimsel problemlerden dolayı en yakın bölgelere göç edebilmişlerdir.²⁹⁴ Bazen bunlara bağlı salgın hastalıkların baş gösterdiği ve bu salgınlarda Ermenilerin de çok kayıp verdiğini aynı şekilde bölgeden olan *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi bunlara yer verir.²⁹⁵ İslam fetihleriyle beraber daha sonra bu bölgelere yerleşen Müslüman aşiretlerle buraların müslümanlaştığını, Ermeni nüfusun zamanla Müslüman kitle arasında azınlıkta kaldığını görmek mümkündür.

Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Ermeniler dağınık olmakla beraber yoğun olarak başta Sewaverek/Siverek ve Meyyâfârikîn/Silvan olmak üzere Âmid'in dağlık bölgesinde yoğunlaşmışlardı.²⁹⁶ Ermeni toplumunun Diyâr-ı Bekr bölgesindeki dağınık yaşamları malum iken bunların sosyal ve kültürel, dini yaşamları hakkında fazla malumata sahip değiliz. Bu konuda elimizde yeteri kadar kaynak da bulunmamaktadır.

1.4. Araplar

İslam fetihlerinden önce el-Cezire'nin değişik merkezlerine kabile halinde Arapların yerleştiklerini görüyoruz. Bunların başında Arap kabilelerin en büyüklerinden

²⁹² *Urfa'lı Mateos Vekayinâmesi'ne* Notlar yazar Edouard Dulaurer; Sevaverag hakkında burasının Ermeni Mezopotamiasında yer alan ve Urfa'nın şimalinde bulunan bir şehir olarak tanımlar. Bkz. *Urfa'lı Mateos Vekayinâmesi'ne*, s. 58, nt.:157.

²⁹³ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 226. Bölgedeki yaşlılardan aldığımız bilgilerde Lice'nin civar dağlık Kılıçlı (Mızat) ve civar köylerin eski Ermeni yerleşim yerleri olduğu, büyükleri tarafından kendilerine anlatıldığını söylediler. (Muhtar Bedri Kozat ile yapılan görüşme. 06.08.2019)

²⁹⁴ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 104.

²⁹⁵ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 237.

²⁹⁶ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 226.; İbnu'l Ezrak, *Tarihu'l Mevsil*, s. 272.

olan Beni Tağlib kabilesidir. Bu büyük kabile de kendi arasında değişik boylara ayrılmış ve bu boyların bir kısmı Ceziretu'l-Arap bölgesi denilen Arap yarım adasında kalırken, bir kısmı da el-Cezire denilen Mezopotamya'nın değişik merkezlerine yerleşmişlerdir. el-Cezire bölgesine gelen bu kabilenin en bilinenleri; Mudar, Rab'ia ve Vail boylarıdır. Bu boyların yerleştikleri yerler de zamanla bunların isimleriyle anılmaya başlanmış ve daha sonra bunlar da kendi aralarında ayrılarak kendilerinden sonra gelen batınlara bölünmüşlerdir.

el-Cezire'nin üç kısmından biri olan Diyâr-ı Bekr bölgesi bu batınlardan biri olan Bekr b. Vail'lerin yerleştiği yer olarak tanınmaya başlanmıştır.²⁹⁷ Bu kabilenin el-Ceziredeki yerleşim tarihi ile ilgili olarak milattan önce ikinci yüzyıla kadar götürülen tarihçi el-Hamed'e göre bugünkü Urfa, Mardin bölgesinde bu kabileden bir aile olan Abcarlar/el-Ebâcire (الابجرة) ailesi buraya hâkim olmuş ve Abgar devletini kurmuşlardır.²⁹⁸ Bu devlet ve kurucuları Araplar arasında iyi bir şekilde biliniyordu.²⁹⁹

Yukarıda değindiğimiz gibi Arap kabileleri bazen başka kabilelerle bazen de kendi aralarındaki boylarla savaştıklarını ve bunun neticesinde de yerlerinden göç ederek

²⁹⁷ Ahmet Önkal, "Bekr b. Vail", *DİA*. İstanbul 1992, V/362; Geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, s. 26-30; Yusuf Kablan, "*Tarihi Süreçte Bekir B. Vail Kabilesi ve Müsenna B. Harise Eş-Şeybani*", Erciyes Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2015, s. 21-27.

²⁹⁸ Tarihte Urfa Krallığı olarak da bilinen bu devlet M.Ö.311'de Urfa, Mardin ve çevresinde kurulmuştur. 249'da Roma Hükümdarı Filibos IX. Abgar'ı buradan kovarak hâkimiyetine son vermiştir. Veka'nüvist İliya, Ruha'ya önce Siyah Abcar buraya hâkim olduğunu ancak kırk gün sonra bunun buradan kovulup miladi 26'da yerine amcası olan Beyaz Abcar geçip 6 sene hüküm sürdüğünü, bunun ölümüyle tekrar Siyah Abcar'ın buraya Melik olduğunu söyler. Bkz. İliya Barshaynaya, *Tarihu'l İliya Barshaynaya*, s. 78.; Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2012, s. 64 vd.

²⁹⁹ Muhammed A.Hamid el-Hamed, *Aşair er-Rakka ve'l-Cezire*, Rakka 2003, s. 11; Geniş bilgi için bkz. Ahmet Aslan, *Urfa Harran (Diyâr-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, Ankara 2015, s. 15-16.

değişik bölgelere gittikleri oluyordu.³⁰⁰ el-Cezire bölgesi de bu anlamda Beni Tağlib, İyad, Rabia ve Tenuh gibi kabilelere ev sahipliği yapmıştı.³⁰¹

Günümüze intikal edenler açısından Arap kabilelerini üç kısma ayıran Kalkaşandî, ikinci kısımda yer verdiği Musta'reb Arapları da kendi içinde; Rabia ve diğerleri şeklinde ayırdıktan sonra Rabia Kabilesini de batınlara ayırmış ve bundan Vail batnını, ondan da Bekr ve Tağlib boylarının ayrıldığını, Benu İcl gibi küçük batınların da bunlardan ayrıldığını zikrettikten sonra bu batınların bir kısmının Fırat ve Dicle'nin arasında yer alan "el-Ceziretu'l Furatiyye" denilen bugün Diyâr-ı Bekr bölgelerine yerleştiğini anlatır.³⁰² Muâviye b. Ebi Sufyan ve Ali b. Ebi Talib mücadelesinde Dara'da beni Tağlib Araplardan bir grubun Muâviye'nin safına geçtiğini³⁰³ dikkate aldığımızda burada da az da olsa Arap toplumunun varlığından bahsetmek mümkündür.

Aynı şekilde Beni Ukayl kabilesinin boylarından olan Beni Sa'leb ve Beni Selim boylarının da Musul ve el-Cezire bölgesine hâkimiyet kurup yerleştiklerini aynı müellif nakletmektedir.³⁰⁴

³⁰⁰ Mesela Beni Tağlib İslam öncesinde miladi 525'lerde Ceziretu'l Arap'ta kendi içinde, akraba kabile olan Bekir b. Vail koluyla da savaşmışlardır. Bir deve yüzünden çıkan savaş 40 sene sürmüştür. (Philip Hitti, *Tarihu'l-Arap*, Beyrut 1986, I/135. Ayrıca Bkz. Fatih Balta, "İslam Öncesinden Dört Halife Dönemi Sonuna Kadar Beni Tağlib", Ankara Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2003, s. 22.

³⁰¹ İslamiyet'in doğuşundan önce Arap kabilelerin mücavir bölgelere göç etmeleri ve yerleştikleri bu yeni yerler hakkında geniş bilgi için bkz. Otto Blau, "Arabien im sechsten Jahrhundert: Eine ethnographische Skizze", *ZDMG*, XXII, 1847, Universitäts- und Landesbibliothek, Sachsen 2014. s. 559-592.

³⁰² Kalkaşendî, *Kalâidü'l Cem'an fi't-Tahrifi bikabaili Arabi ez-Zaman*, thk. İbrahim el-İyârî, Mısır 1982, I/110. vd.

³⁰³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II/728.

³⁰⁴ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l Arab*, thk. İbrahim el-İyârî, Lübnan 1980, I/366. vd.

İslam fetihlerinin gerçekleştiği dönemde Bölgeye yerleşmiş ve Hıristiyan olan Beni Tağlib'in Hz. Ömer döneminde Cizye vergisi yerine Müslümanlardan alınan zekâtın iki katını kabul ederek Müslümanların hâkimiyetini kabul etmişlerdir.³⁰⁵ Büyük bir kabile olan Beni Tağlib, ekonomik açıdan fakir bir kabile olup, genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Ayrıca savaşçı özellikleriyle bilinen bu kabile ile çocuklarını vaftiz etmeme ve zekât miktarını iki katından vermeleri üzerine Ömer b. Hattab döneminde bunlarla yapılmıştı.³⁰⁶

İslamın bölgeye yerleşmesiyle beraber yavaş yavaş İslamiyeti kabul eden bu Arap kabileleri özellikle de Beni Şeyban İslam hâkimiyetinde olan Diyâr-ı Bekr, el-Cezire bölgesine doğru yayılmış ve 283/893 yıllarında Mardin'de etkin hale gelmişlerdir.³⁰⁷ Abbâsîler dönemindeki Harici hareketlerin içerisinde bu kabile bireyleri aktif rol almışlardır.³⁰⁸

Veka'nüvis Stiliz Josue'nin³⁰⁹ verdiği bilgiye göre Araplar, Fars ve Roma İmparatorluklarını birbirinden ayıran sınırın her iki tarafında yaşıyorlardı. Siyasî ve askeri olarak Romalılara bağlı olan Bekir b. Vail'in asıl kollarından biri olan Tağlibiler, Suriye çölünün geniş bir kesiminde yaşıyorlardı.³¹⁰

³⁰⁵ Ebû Ubeyd Kasım b.Sellam, *Kitabu'l Emvâl*, s. 101.

³⁰⁶ Ancak Ali b. Ebi Talib döneminde bunlar çocuklarını vaftiz etmek süretiyle antlaşmalarını bozmuşlardır Bkz.Ebû Ubeyd Kasım b.Sellam, *Kitabu'l Emvâl*, s. 102.

³⁰⁷ İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldûn*, Beyrut 1988, III/433.; Abbas Muhammed el-Azâvî, *Aşâirü'l Irak*, Basım hicri 1391, I/39.

³⁰⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 7/346 vd. İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, III/207 vd.

³⁰⁹Sütuncu John veya bazı kaynaklarda Sütuncu Simeon olarak geçer. Bkz. Murat Tural, *Ortaçağ Doğu Hıristiyanlığında Manastır Hayati*, İstanbul 2011, s. 87.

³¹⁰ Ephrem İsa Yousif, *Süryânî Vaka'nüvisler*, çev. Mustafa Aslan, İstanbul 2009, s. 73.

Son dönemin önemli tarih ve coğrafyacılarından Mükrimin Halil Yinanç'ın "Diyâr-ı Bekr" ile ilgili verdiği bilgide; M.Ö. Arap nüfusunun gittikçe arttığını, özellikle de Rabia Araplarının iki büyük kabilesi olan Tağlib b. Vâil ile Bekr b. Vâil el-Cezire'nin şark kısmına yayıldığını belirtir. Aynı müellif Tağlib kabilesinin Habur havzasına, Bekr kabilesinin de Dicle kenarlarında göçebe olarak yaşadıklarını. İslâm fetihlerinden sonra Bekr kabilesine mensup muhtelif batınlar ve bilhassa bunlardan Şeybânîler Dicle ile bunun ilk kolları etrafında iyice yayılıp açılan şehir ve yerleşim yerlerine yerleştiğini nakleder.³¹¹ Konu ile ilgili olarak Şemseddin Günaltay şöyle bir açıklama yapar:

*Rabia'dan doğan kabilelerden Necd ve Hicaz'ı yurt edinen boyların Irâk'ın kuzeyine kadar uzanan topraklara yerleşirken, Nemir ve Vâil boyları da el-Cezîre bölgesine yerleşmişler. Re'sul-Ayn, Mardin, Mûsul ve Nusaybîn bir ara Diyâr-ı Rabia adını almıştır. Selefkilerden sonra Bekr b. Vâil boyları da Siverek ve Âmid (Diyarbakır) dolaylarına yerleşmişlerdir. Hatta Diyarbakır'ın adı bu kabilenin adıyla ilişkili sayılmaktadır.*³¹²

İslam fetihlerinden önce el-Cezire bölgesinin değişik merkezlerinde yerleşmiş olan Arap kabileleri doğal olarak Hıristiyanlaşmışlardı. İslam fetihleriyle beraber buraya yeni gelen Müslüman Araplar, buradaki Araplarla fazla yabancılık da çekmediler. Özellikle de Abdülmelik döneminde 70/689 senesinde Tağlib ve Ümeyr kabilelerini Nusaybîne yönlendirdi. Zaman zaman Arap Tağlib olan Arap kabilesi aynı ekilde bir başka Arap kabilesi olan Kayslarla savaştıkları da oluyordu.³¹³ Bütün bunlarla beraber daha önce buraya yerleşmiş olan Hıristiyan Arapların buraya yerleşen Müslüman

³¹¹ Bkz. Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır" *İA*. Eskişehir 1997, III/611.

³¹² Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 177.

³¹³ El-Ezdî, I/118, 119.

Arapların etkisiyle ileride Müslümanlaşmasına, bu etnik ve kültürel birliğin katkısının olduğunu söylemek mümkündür.

Bekir b. Vailden ayrılmış olan Diyâr-ı Bekr bölgesine yoğunlaşan Benu Şeyban kabilesi bu bölgede özellikle de Turabdin denilen Mardin çevresinde ağırlığını hissettirirken, Arap kabileleri arasında bilhassa Bekir Kays ve Tağlib kabilelerinin el-Cezire’de birbirleri arasında baş gösteren Sersar, Makisin, Fudayn Sukeyr ve bunların arkasında devam eden diğer savaşları da eksik olmamıştır.³¹⁴

Şeyban kabilesine mensup olan ve Âmid merkezli Diyâr-ı Bekr bölgesinde hâkimiyet süren Beni Şeyh ailesi olarak da adlandırdığımız, İsa b Şeyh, bunun oğlu Ahmet ve oğulları Muhammed burada kısa süreliğine hâkimiyet sürmüşlerdir.³¹⁵

1.5. Kürtler

Mezopotamya/el-Cezire coğrafyasının kadim toplumlarından biri olan Kürtler, bu coğrafyanın değişik zamanlarında farklı toplumlar tarafından değişik adlarla tanımlanmışlardır. Gerek ilk dönem Müslüman coğrafyacıların³¹⁶ gerek son dönemde bu konuda çalışan araştırmacıların kitaplarında Kürtlerin menşeyini, yaşadıkları yerleri, aşiretleri, sosyolojik yapıları, vb. malumatları genişçe bulmak mümkündür.³¹⁷

³¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Abdurresul Selemet, “eş-Şeybaniyyun fi İklimi-el-Cezire”, *Mecelle Külliyyetu'l-Edeb*, Bağdat 1979, s.620.; Bu savaşlar hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Kavak, *Fetihten Selçuklu Hakimiyetine Kadar Turabdin Bölgesi Tarihi*, s. 141-152.

³¹⁵ Bu konuda geniş bilgi için tezimizin; *Kabilevi Mücadele/İsyanlar* başlığına bakınız.

³¹⁶ Kürtler ile ilgili olarak bilgi veren ilk Müslüman coğrafyacı için bkz. Belâzûrî (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Bıldan*; İbn Hurdâzbih (ö. 272/885), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*; ed-Dineverî (ö. 283/895) *el-Ahbâru't-Tivâl*; Ya'kûbî, (ö. 292/905) *Kitâb'ul-Buldân*; İbn Rusteh, (ö. 300/912) *Kitabü'l-A'laku'n-Nefise*, Mes'udî (ö. 345/956), *Murûcu'z-Zeheb*, İstahri (ö.346/956) *Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, İbn Havkâl (ö. 367/977) *Sûretu'l-Arz*.

³¹⁷ Ancak bu konular çalışmamızın sınırları dışında olması hasebi ile sadece 7.ve 10. yüzyıllar arasında el-Cezire'nin Diyâr-ı Bekr bölgesinde Kürt unsurunun varlığı ve iskânı ve onlar hakkında ulaşabildiğimiz

Kürtler ile ilgili olarak belli bir tanımlama veya tespit için öncelikle bu ismin tarihteki kullanımına bakmak gerekir. Zira el-Cezire/Mezopotamya bölgesi birçok devletin ve farklı etnik yapılarının egemenliğine girdiği tarihçe malumdur. Bunun sonucu olarak, Kürtlerin bölgedeki yerleşim yerleri ve etnik aidiyetleri ile ilgili olarak farklı adlandırmalar tarih kaynaklarda mevcuttur. Kürtleri egemenlikleri altına almış veya onlarla komşu olmuş olan devlet ya da toplumlar, Kürtler için genelde şu adlandırmalarda bulunmuşlardır:

Sümerler ve Akadlar; *Guti, Cuti, Cudi*, Asurîler, Süryânîler ve Aramîler; *Guti, Kuti, Kurti, Karti, Kardu, Kardaka, Kardan, Karketan ve Kardak, Qardou*,³¹⁸ İranlılar; *Kurtiwi, Sirti, Kurdraha*, Yunanlılar ve Romalılar; *Kardoswi, Kardokhoi, Karduk*,³¹⁹

bilgiler çalışmamızın kapsamına dahil edilmiş, diğer hususlar ise çalışmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu konular için bkz. M.Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Heyet, Nubihar Yayınları, İstanbul 2015; Viladimir Fedorovich Minorsky, “Kürtler” *İA*, İstanbul 1967, VI/1089-1114; Muhammed Reşid el-Fil, *el-Ekrâd fi Nazari'l-İlm*, Necf 1965.; Ebdullah Memê Mehmet Varlı, *Dîroka Dugelên Kurdan*, İstanbul 1997; Basil Nikitin, *Kürtler*, İstanbul 2008.; Bekir Biçer, *Kürtler*, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2014; Mehrad R.Izady, *Bir El Kitabı Kürtler*, İngilizceden çev. Cemal Atilla, İstanbul 2013, *Kürtler I-II*, Proje ed. Adnan Demircan, Nida yayıncılık, İstanbul 2015; Bekri Biçer, *Kürt Tarihinin Kaynakları ve Kürdoloji Çalışmaları*, İstanbul 2017; *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri* (09-10 Ocak 2014 Ankara), TTK. Yayınları Ankara 2017, I-IV.

³¹⁸ Ish'dnah, *Le Livre De La Chastete*, Süryânîceden Fransızcaya çev. Jean Babtiste Chabot, Rome 1896, s, 14, 42,49; Adday Şer, *Siirt Vekay'inâmesi*, çev. Celal Kabadayı, Yaba İstanbul 2002, s. 318; Abû'l Farac, *Tarihu'l Abu'l Farac*, TTK. Basımevi, Ankara 1999, I/153, 223.

³¹⁹ Şemseddin Sami, “Karduk” maddesinde bu Karduk adının; “Yunan müerrihlerin Kürt kavmine verdikleri isimdir” açıklamasından sonra, İskender'den evvel buraları gezmiş olan Yunan tarihçi Ksenophon'un; Van, Bitlis, Muş ve Dersim taraflarının bu kavim ile meskûn olduğuna dair olan beyanatını nakleder. Bkz. Şemseddin Sam'i, *Kamus'ul-A'lam*, “Karduk/قاردوق” maddesi, s.3509. Bu Yunanlı tarihçinin Kardo ve Kürtler ile ilgili bahsettiği yerler için bkz. Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Sinem Ceviz, Parola Yayınları, İstanbul 2014. s. 105, 140, 141, 145, 146, 155, 156, 162, 336.

Karduki, Kardukhi ve Karduwikayi, Ermeniler; *Kurduen, Kurçikh, Kurtikh, Kirkh, Kurkhi*, Araplar ise Kürtlere; *Kürti, Kardui, Bakarda, Kartawiye, Curdi ve Cudi, Kurd* ve çoğul olarak *Ekrâd* şeklinde tesmiye etmişlerdir.³²⁰

İslam öncesi Kürt tarihi ile ilgili olarak bölgenin kadim toplumları olan başta Asurîler, Keldanî ve Guti gibi toplumlarının Kürtlerle olan bağlantılarını ve Medleri de Kürtlerin ataları olarak kabul eden görüşleri bir yana bırakırsak,³²¹ Süryânîlerin kaynaklarında Kürtleri *Kardu*³²² olarak tanımlamaları dikkate alındığında, miladi 500 yılında yazılmış olan Süryânî kronikte günümüzde Şırnak'ın ilçesi olan Cizre'de "Kardu Manastırı" ismiyle birçok manastırın inşa edildiği zikredilir. Ayrıca bu Süryânî kroniğinde Kardu ile ilgili yirmiden fazla atıf yapılmış ve çoğunda da orada inşa edilmiş manastırlardan veya o manastırlardan yetişmiş azizlerden bahsedilmiştir.³²³ Aynı şekilde *Siirt Vekay'inâmesi*'nin yazarı Adday Şer de başka bir vesile ile aynı şekilde bu bölgeden bahseder.³²⁴ Kardo bölgesinde çok sayıda manastırın mevcudiyeti yoğun bir Hıristiyan Kardo/Kürt varlığına delalet etmektedir.

³²⁰ Geniş bilgi için bkz. M.Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi* s. 87-88; Minorsky, agm. VI/1089-1114; Egon Freiherr Von Eickstedts, *İlk Çağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, çev. Haydar Işık, İstanbul 1993, s. 55 vd.

³²¹ Geniş bilgi için bkz. Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*, s. 108 vd; Minorsky, agm, *İA*, VI/1089 vd; Mehrdad R.Izady, *Bir El Kitabı Kürtler*, İngilizceden çev. Cemal Atila, İstanbul 2013; Von Eickstedts, s. 51.

³²² Kardo/Kardu ismiyle ilgili olarak Tarihçi Abu'l Farac'ın atıf yaptığı yerler için bkz. Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK. Basımevi Ankara 1999, I,II/21, 25, 74, 197, 230, 274, 303, 310, 360, 381, 411, 492, 558, 582, 635.

³²³ *Le Livre De La Chastete*, s. 14, 16, 18, 24, 25, 30, 33, 41, 52, 53; W. Wright, L.L.D, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum*, Berlin 1871, II/701-715.

³²⁴ Rabbon İşoyeb'in Nusaybînli Mor Baboy'un yanına gittiğini ve orada Italaha Manastırına yerleştiğini ve onun etrafında rahiplerin toplandığını, bunun üzerine Kürtlerin şeytanlara adaklar sunduğu bir çevrede

Yukarıda da değindiğimiz gibi Kürtlerin kökeni üzerine yapılan çalışmalarda Medleri Kürtlerin ataları olarak kabul eden ve Medlerin dili ile Kürtlerin dilini aynı kabul eden görüşler, çalışmamızın kapsam ve içeriği dışında olmakla beraber, çalışmamızın kapsadığı dönemde yaşamış olan Tarihu'l Zukninde müellifin, 150/767 senesinde Diyâr-ı Bekr bölgesinde vuku bulan bir olay münasebetiyle Medler'den bahsetmesi dikkat çekicidir.

*el-Cezire Emiri Ruha, Turabdin, Telha, Koma (Karacadağ) Siyahdağ'a çıktığında komutan Hasan b. Kehtebe ile beraber Dicle'nin yüksek yerlerine ve Âmid'e çok sayıda asker konumlandırmıştı. "el-Ceyşü'l-Kâmil li'l-Melik",denilen melikin ordusu; Hazarlılar, Medler, Farşlılar ve diğer etnik yapılardan oluşmuştur.*³²⁵

Müellifin naklettiği bu olayda, Med unsurunun varlığını bu bölgede bir ordu içinde de olsa bu dönemde görmek mümkündür.

Aramîliğin Süryânîliğe dönüştüğü dönemden sonra bölgenin tamamen Hıristiyanlaşmasıyla beraber diğer etnik yapılar olan başta Aramî, Asurî, Pers ve Med unsurlarının da Süryânîlik içerisinde tanımlanıp etnik isimleriyle adeta asimile olup Suryanilik ile mezc oldular. Bu asimile sadece o döneme has olmamış, sonraki dönemlerde de Diyâr-ı Bekr bölgesinde devam etmiştir. Ters durumlar da bölgede nerdeyse tüm etnik gruplar için geçerli olmuştur. Günümüzde bile bunun örneklerini görebiliyoruz. Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yerleşim yerlerinden biri olan Midyat (Mityat/Matiat) merkezindeki Katolik ve Protestan Süryânîler'in çoğunluğu Arapça ve

dağda manastır kurduğunu, Kardo bölgesinde Rabban Yozdaq da burada beş sene yaşadktan sonra buradaki manastırın şehitliğinde defnedildiğini nakleder. Bkz. Adday Şer, s. 318.

³²⁵ Tarihu'l Zuknîn, s.124.

Kürtçe konuşurken, Mardin Dargeçit/Kerboran yakınındaki Erbaye Süryânîleri Kürtçe konuşmaktadırlar.³²⁶

Kürtlerin yaşadıkları bölgenin *Kürdistan* olarak adlandırılması³²⁷ Selçuklular döneminde müstakil bir coğrafi birim/bölge olarak tanımlanması dikkate alındığında bundan önceki dönemlerde özellikle de Araplar tarafından tesmiye edilmiş aşiret veya bölge adlarıyla; Zevzan, Hilat, Azerbaycan, Cibali Fars şeklindeki tanımlamalar içerisinde zikredilirken³²⁸ Süryânî kaynaklarda da yukarıda değindiğimiz gibi *Kardu* ismi bünyesinde anlatılmıştır.

Bugünkü Cizre/Cudi çevresinde Süryânî kaynaklarda Kürt bölgesi anlamına gelen Kardu ismiyle kendilerine ait manastırlar açılmışken, Diyâr-ı Bekr'in başta Âmid ve diğer merkezlerinde ise farklı bir durum söz konusu olmuştur. Zira burada ancak Hristiyan ve Hristiyanlaşmış kimlikleri sebebiyle ağırlıkta olan Süryânî adı altında kendini koruyabilmişlerdir. İslam fetihlerinin yapıldığı dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinde

³²⁶ Altan Tan, *Turabidin'den Berriye'ye*, İstanbul 2015, s. 118, 348. Günümüzde etnik kimlikler arasındaki geçişkenlik ve etkileşim tarihin tüm safhalarında ihtiyaçtan veya zorunluluktan geçerliliğini koruya gelmiştir. Nitekim Süryânîlerin bir kısmı İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte etnik aidiyetlerini kaybetmişlerdir. Dolayısıyla Müslüman olan Ermeni ve Süryânîler zamanla etnik kimliklerini de yitirerek Kürt veya Araplaştıkları bölgenin tarihsel gerçeğidir.

³²⁷ Bu konuda Kürdistanın o dönemdeki sınırlarını anlatan Hamdullah Müstevfi, *Nüzhet'ül- Kulûb* adlı eserinde şu bilgileri verir: *Kürdistan toprakları on altı şehri (bölgeyi) kapsar. Kürdistan, Fars Irak -ı, Huzistan, Azerbaycan ve Diyarbakır tarafından çevrilmiştir. Süleyman Şah Abuh zamanında bölgenin gelirleri yaklaşık 2 000 0000 dinardır. Kürdistan; Alani, Alistar, Bahar, Huftiyan, Derbend-i Tac Hatun, Derbend-i Zengi, Dezbil, Dinaver, Sultanâbâd, Cemcemal, Şehrizar, Kirmanşah, Kirind ve Hüsha ve Kangever'dir.* Bkz. Hamdullah Müstevfi, *Nüzhet'ül- Kulûb*, çev.G. Le Strange, Leyden 1919, s. 34, 54, 78, 87, 100, 102,105, 107.

³²⁸ Minorsky, agm. VI/1092. Geniş bilgi için bkz. Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6 Issue 2, February 2013. s. 165-202.

kaynaklarımızda Kürt isminin bizzat yer almamasının en büyük sebeplerinden biri dikkatlerden kaçan şu sebepten olsa gerektir.

İslam fetihlerinden (18/639) kısa zaman önce, İslam Peygamberi'nin yedinci senesinde yani miladi 617 yılında³²⁹ Şam ve bütün el-Cezire bölgesini tekrar hâkimiyetine alan Bizans Kralı Herakleios büyük ordusuyla bölgeye gelmişti. Başta Ruha'daki Yahudileri ve el-Cezire'deki Hıristiyan olmayan diğer bütün inanç mensuplarını Hıristiyanlığa zorlamıştır. Hıristiyanlığa geçmeyen, Zerdüş/Mecusi³³⁰ gibi inançlara bağlı, Hıristiyan olmayan bütün unsurları bölgeden sürmüştür. Hatta Ruha'da yaşayıp göç etmeyen Yahudiler bile bu saldırının katliamından kurtulamamışlardır. Böylece el-Cezire bölgesinden İran topraklarına büyük bir göç akını oluşmuştur Sasanî Devletinin yeni kirasası Husrev'in oğlu Kovrad-Şiruye tahta çıkmasıyla (Miladi 626) Bizans ile yaptığı anlaşmaya göre Armenia, Roma Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır Bizans imparatoruna iade edildi. Böylece Bizans eyaletleri Sasaniler tarafından boşaltıldı.³³¹ Dolayısıyla ilk İslam fetihlerinin olduğu 18/639 tarihlerinde kaynakların Diyar-ı Bekr bölgesinden Kürt isminden bahsetmemelerinin sebebi bu olsa gerektir. Daha sonra İslamiyet'in bölgeye hâkim olmasıyla başta Müslüman Araplar olmak üzere Zağros, Bağdat ve Musul civarlarında meskûn olan Kürt kabilelerinin İslam'a girmeleri ve bu

³²⁹ Menbîcî, bu tarihlendirmeyi yaparken şu ifadeleri kullanır; "Muhammed b. Abdullah'ın 7.senesinde, Herak (Herakleios)'ın Krallığının 18. Senesinde, Zülkarney'nin 940. senesinde" der. Bkz. el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 40.

³³⁰ Kürtlerin genel durumun yanı sıra Kürtlerin inancıyla ilgili İbn Rusteh'in (ö. 300/912) verdiği şu bilgi de dikkat çekicidir; Hulvan ve Melidâristan'dan Merc kalesine kadar altı fersah olduğunu bu mesafedeki bölgenin Kürtlerden dolayı güvensiz bir yer olduğunu, ayrıca Akabe kalesinin yanında Ahûrin denilen köyün ahalisinin Kürtler olup burada oturan kavmin Kürt olduğunu ve burada bulunan ataşevine uzak bölgelerden Mecûsilerin tazim için geldiklerini" nakleder. Bkz. *Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefise*, s. 171.

³³¹ George Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, s. 96-97.

aşiretlerin bölgeye yerleşmeleriyle İslamiyet, el-Cezire, Diyâr-ı Bekr bölgesinde yayılmıştır.

Geniş ve dağınık bir coğrafyaya yayılmış olan Kürtlerin müslümanlaşma süreçlerine baktığımızda İslam fütühatının ilk yıllarından itibaren, özellikle de Hz. Ömer döneminde hicri 17. senesinde bütün Kürt yerleşim bölgeleri olmak üzere, başta Karda, Bazabda gibi yerler İslam hâkimiyetine geçmiştir. Ya'kûbî (ö. 292/905); başta Saymara, Mâsebezan, Cebel eyaletlerinden olan Hulvan'da Kürtlerin yaşadığını ve buraların Hz. Ömer zamanında fethedildiğini zikreder.³³² Aynı şekilde bu bölgelerin Müslümanların hâkimiyetine geçişleri ile ilgili olarak ilk tarihçilerimizden el-Ezdî (ö. 334/945), جميع معافل الاكرد “Bütün Kürt yerleşim yerleri” tabirini kullanarak Kürtlerin İslam hâkimiyetine girdiğini nakleder.³³³ *Murucu'z-Zeheb*'in müellifi Mes'udî Kufe, Basra, Azerbaycan, Cibal, Şam bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerini isimleriyle zikrettikten sonra bunlar arasında Yâkubî mezhebinden olanların özellikle de Curkanların Hıristiyan olduğu ve bunların da Musul ve Cudi dağı civarında yaşadığını, Kürtler arasında Hariciler olduğu gibi, bu konuda tarafsız kalanların da olduğunu aktarır. “Bütün bunlar dünyanın göçebe

³³² Ya'kûbî, *Kitâb 'ul-Buldân*, s. 7, 51, 158, 366, 467. Aynı müellif; Berân, Mirabin ve Kamidân kasabalarının halkı olan Acemlerle, Kürtlerin beraber yaşadıklarını, İsfahan ve Ahvaz arasındaki yer alan Fehmen'de Hürremilerle Kürtlerin aynı şekilde yaşadığını, Bağdat'ı tanımlarken de burasının; kaba çiğerli Kürtler'in yurdu olan karlı ve çetin olan Cibal iline benzemediğini” nakleder. Bkz. Ya'kûbî, *Kitâb 'ul-Buldân*, s. 7, 51.

³³³ el-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/46. Belâzürî, *Fütühu'l Büldân*, s. 444,476; el-Hemedânî (ö. 330/912); “Hz. Ömer tarafından Musul bölgesine 20/640. senesinde vali olarak tayin edilen Utbe b. Ferkad'ın; Merc, Kurah, Benhadara ve Dasin'deki bütün Kürt kalelerini fethettiğini, Siser (Kürçede Siser; otuz baş anlamına gelir. Buranın bu şekilde adlandırılmasıyla ilgili olarak Belâzürî, buranın otuz tepenin arasında kalan bir düzlükten yer aldığı için bu adı aldığını nakleder. Bkz. Belâzürî, *Fütühu'l-Büldan*, s. 444.). Bekir Biçer, *Selçuklular ve Kürtler*, International Journal of Social Science, Volume 6 Issue 2, 165-202, February 2013.

halklarıyla ilgili olan bilgilerin hülasasıdır.” sözüyle de Kürtlerin göçebe kimliklerine ayrıca vurgu yapar.³³⁴

10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal’ın çizdiği coğrafya haritasında (**Bkz. Ekler, Harita 2**) “ارض الاكراد” şeklinde müstakil bir bölgede Kürtlere yer verdikten sonra meşhur Kürt aşiretleri Hezbâniyye, Humeydiye ve Loriyye olduğunu bunların yaşadıkları yerlerde görkemli evler yaptıklarını, cömert ve sanat ehli bir kavim olduğunu, Musul ve Ninova civarlarında açılan pazarlara bölgeden Kürtlerin geldiğini, Vâsıt ve Huzistan’ın kırsal bölgelerindeki kasaba, köy ve meralara çoğunlukla göçebe Kürt ve Arapların hâkim olduğunu, Fars bölgesindeki Kürt mahallelerinin isimlerini zikrettikten sonra, Sarp dağlarla çevrili Şehrezordan, Hulvan, Saymera, Sirvan, Lor, İsfahan ve Kâşan üzerinden Hemedan’a kadar uzanan, oradan da ta Âmid’e kadar, Azerbaycan sınırları ve el-Cezire’nin sınırları içerisinde, Musul’un çevresinden olmak üzere uzunluğu ve eni 30 belki de 40 fersağa kadar ulaşan r merhale bile düzlük bir alan bulunmayan bu dağlık alanlarda Kürtlerin; *Humeydiyye*, *Lâriyye*,³³⁵ *Hezbaniyye*³³⁶ ve bunların dışında

³³⁴ Mes’udî, *Murucu’z-Zeheb*, s. 191, 193. Şerefnâme, s. 16. Mes’udî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 88-91. Geniş bilgi için bkz. *Şerefnâme*, s. 16.

³³⁵ Lar veya Laristan olarak müstakil bir bölge olarak tanımlanır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şemseddin Samî, “لار/Lar” maddesi, V/3967-8, Abdullah Varlı, s. 370-376. Muslihuddîn-i Lârî (ö. 979/1572) bu kabileye mensup bir âlimdi. Hüsrev Paşa (Hüsreviye) Medresesi müderrislikten sonra Diyarbekir müftülüğüne tayin oldu ve burada vefat ederek Safa Camii’nin hazîresine defnedildi. Geniş bilgi için bkz. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, Daru’l İlm, 2002, VI/169.; Ömer b. Rıza b. Muhammed, *Mu’cemü’l Müellifîn*, Beyrut trz. XII/293.

³³⁶ M.Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*. s.131.; Bazen daha sonraki dönemlerde de bu Kürt aşiretler arasında çatışmalar da vuku buluyordu. Bkz. Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*. s. 498.

*Şehrezor, Mihraniyye*³³⁷ ve *Sehruverd* Kürt kabileleri buralarda meskûn olarak yaşadığını nakleder.³³⁸

Çalışmamızın kapsadığı döneminin sonunda yaşamış ve 367/976 yılında vefat etmiş olan İbn Havkal'ın "el-Cibal" bölgesi için verdiği bilgiler bu anlamda önemlidir. Kürtlerin yaşadığı yerler ile ilgili müellifin verdiği bilgilerde; Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Âmid'in sınır olduğu dağlık bölgede yaşayan mezkûr Kürt kabilelerinin bu tarihteki varlığı, Kürtlerin o dönemde bu dağlık alanları kendilerine mesken edindikleri ve daha sonradan buralarda kurulacak olan Hamdânîlerin, Mervanilerin, Eyyubilerin ve diğer yönetimlerin varlığından daha öncesinde yerleşik olduklarını göstermektedir.

Dağlık bölgeyi kendilerine yaşam alanı olarak seçen Kürtler, bu yerlerin doğal mesleği olan göçerlikle hayatlarını idame ediyorlardı. Yaşam tarzı ve dağlık coğrafi meskenden dolayı kabile ve aşiret isimleri onların etnik isimlerinin önüne geçmiştir. Bu sebeple tarihte etnik bir unsurdan ziyade kabile ve aşiret namıyla öne çıkmışlardır. Yukarda bahse konu olan İslam kaynaklarında da görüldüğü gibi İslam fetihleri sırasında da Diyâr-ı Bekr bölgesinin dağlık bölgelerinde ve etrafında bizzat Kürt ismiyle müsemma kabileler yaşamaktaydı.

Hülasa, Diyâr-ı Bekr bölgesinde İslam fetihleriyle 18/639 başlayan ve Hamdânîler'e kadar süren zaman diliminde, İslam fetihlerinden önce yukarıda da değindiğimiz gibi Herakleios 'un Ruha'ya gerçekleştirdiği sefer sonucunda el-Cezire ve hatta Şam bölgesindeki Hıristiyan olmayan veya Hıristiyanlığı kabul etmeyen Kürtlerin de dâhil olduğu bütün unsurlar İran bölgesine sürülmüş ve bölgede Hıristiyanlığı kabul edenler ise, bölgenin Hıristiyan olan Süryânî çatısı altında yaşamalarını devam ettirmiştir.

³³⁷ Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren yönetimleri babadan oğula veraset yoluyla geçen 8 Kürt Emirlerinden biri olacaktır. Bkz. M.Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*, s. 169-170.

³³⁸ İbn Havkal, *Suretu 'l-Arz*, II/ 215, 217, 247, 257, 315, 356, 370.

İslam'ın ilk yıllarında İslam Peygamberi'ne sahabe olmuş Caban el-Kürdi ve oğlu Meymun el-Kürdi,³³⁹ tabiinden sayılan ve kabri Cudi dağ eteğinde olan Şeyh Halil el-Kürdi³⁴⁰ isimlerinde de görüldüğü gibi bu dönemde Kürt ismi unsurî bir aidiyet olarak kullanılmıştır. Böylece Müslümanlaşan ilk toplumlardan olan Kürtler,³⁴¹ İslam fetihleriyle beraber kitlesel bir şekilde Diyâr-ı Bekr bölgesine yönelmişlerdir. Mervânîler ve Eyyûbiler döneminde de Kürt aşiretlerinin yoğun iskân politikasının bir parçası olarak bölgeye yerleştiğini böylece bölgenin Müslüman Kürt nüfusla İslam hâkimiyetinin daha da pekiştirilmiş olduğuna dair bu konuda yazılmış müstakil çalışmalarda genişçe yer almıştır.³⁴²

1.6. Urtoyo/Urtaya/Urtiyler

Diyâr-ı Bekr bölgesinde etnik yapılar ile ilgili bölgenin vekanüvisi olan Tarihu'l-Zuknin müellifi, (الارطيون) *Urtiyler* ismiyle farklı bir unsurdan, ayrı bir topluluktan ve

³³⁹ Ahmet b. Hanbeli, *Müsned*, I/288, 399, hadis no: 143; 310.; İbnü'l Esir, *Ustu'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut, trz. I/301, V/310,351.; Taberâni, *el-Mü'cemü'l-Evsât*, Kahire 1995, II/237.

³⁴⁰ Bugün kabri/merkadi Cûdî dağı eteklerindeki Şırnak'ın Seman-Heştan -Semânîn/Heştîyân- köyünde bulunan Tâbiînden “Şeyh Halil El-Kürdî Es-Semânî” (ö. 133/751) ile ilgili, Gülşenî Şeyh Mahmud Hulvî'nin (ö. 1064/1653-54) *Lemezât-ı Hulviyye* adlı ünlü kitabının yazma nüshalarındaki bölümler için bkz. Müfit Yüksel, “Şeyh Halil el-Kürdi Semnani,” *Nubihar Dergisi*, Mayıs, İstanbul, 1997. s. 11.

³⁴¹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/46. Geniş bilgi için bkz. M. Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*. s.123-126.

³⁴² Konuyla ilgili geniş bilgi için şu müstakil çalışmalara bkz. Arşak Poladyan, *el-Ekrad fi Hükbeti'l Hilafeti'l Abbâsiyyeti fi Karneyn 10-11 miladi*, Ermeniceden çev. Elkesindir Keşişyan, Halep 2009. s. 113 vd.; Arşak Poladyan, *el-Ekrad Mine'l-Karni's-Sabii İle'l-Karni'l-Aşir el-Miladi Vafke'l-Mesadiri'l-Arabiyyeti*, çev. Heyet, Dimaşk 2004. Yusuf Baluken, *Mervânîler Döneminde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van 2010.; Thomas Ripper, *Die Marvâniden von Diyâr Bakr*, Ergon Verlag, Würzburg 2016.

kuzeyinde yer alan mıntıkada Tutis³⁵¹ diye bir bölge vardı. Bu bölgede Mesihi Urtiyler yaşamaktaydılar. Bu Urtiyler, Ermeniler ile beraber o toprakları paylaşıyorlardı. Burası aynı zamanda dördüncü Ermenistan bölgesidir. Burada altın, gümüş ve demir çeşitleri gibi madenler çıkıyordu. Aşırı kıtlıktan dolayı birçok insan bu bölgeye gelerek buradaki altın ve diğer madenlere yöneldiler. Burada büyük bir askeri kışla oluşturulması için Halife tarafından Amil görevlendirildi. Bu altın madenini çıkarmak için büyük ve derin kuyular kazdılar. Bu yerlerin kanuni sahipleri olan Urtiy Ermenileri, buraya altın çıkarmaya gelen Abbâsî işçilerine bunun tekniğini öğretmeyi reddederek bu gelenlere karşı yerli halk isyan etti ve bunların ellerindekine el koyarak bölgeden ayrılmalarını istedi. Ancak buraya gelip de ayrılmayanlarla yerli halk çarpışarak onları öldürdüler. Böylece altın aramaya gelenler kılıç darbeleriyle yüzleşince kaçmaya başladılar.”³⁵²

Urtiylerin buradaki varlıklarıyla ilgili olarak aynı müellif miladi 502-504 yılları arasında Kavad’ın Âmid şehrine saldırması sırasında da bu saldırıyla ilgili bilgi verirken bunlardan bahseder. Konuyla ilgili kısımda şunları söyler:

Miladi 502 yılında Kawad Âmida ve Theodosiopolis'e saldırdı, sakinlerinden bazılarını öldürdü ve geri kalanları mahkû aldı. Âmida'da, Kuzey kapısından çıkarılıp

³⁵¹ Tutis denilen bölgenin bugünkü karşılığının neresi olduğu konusunda net bir bilgiye ulaşamadık. Ancak müellifin anlatımlarında Âmid’in dağ bölgesi dediği yerde bugün Diyarbakır ilinden 100 km, Lice’den ise 11 km mesafede dağ eteğinde yer alan bugünkü Yaprak köyü olması kuvvetle muhtemeldir. Zira köyün eski ismi *Tute*’dir. Köy muhtarı Bedri Kozat’la yaptığımız görüşmede kendisi çocuk iken burada yapılan bazı kazılarda heykel ve eski para cinsi eşyaların çıkarıldığını, buranın civar köylerinin başta Kılıçlı (Mızat) köyü olmak üzere diğer köylerin ise, eski Ermeni yerleşim yerleri olduğunu ve burada bazı madenlerin çıkarıldığını söyledi. Ayrıca bu isimden (s) sesinin düşmüş olması dillerin ve telaffuzun farklılığından kaynaklanmıştır. Günümüzde bölgede buna benzer isimlerin kısaltılmış, bazı son harf hatta eklerin düşmüş şekliyle bugün de kullanımı yaygındır. Mesela Hasankeyf için halk arasında “Haskif” şeklindeki kullanımı mevcuttur.

³⁵² *Tarihu'l Zuknîn*, s. 226.

öldürülmüş olan kurban sayısı seksen beş bin idi, diğer kapılardan alınanları veya çukurlara ve kanallara atılanlar yahut şehrin başka yerlerine gömülenler buna dahil değildir. Urtiyelerin Yuhanna manastırının tüm keşişleri dua ederken, okulda Urtiyeler denilen iki cellat onlara saldırdı ve onlardan doksan kişiyi öldürüp geri kalanları da esir aldı.³⁵³

Urtiyelerin bulunduğu bölgede gümüş, altın ve demir gibi çeşitli madenlerin çıktığı ve bu madenlerin çıkarma ve işletme tekniğinin Urtiyeler tarafından bilindiğini nakleden müellif, Urtiyelerin sahip oldukları bu zenginlikleri paylaşamama konusunda zaman zaman Müslümanlarla çatışmalar ve mücadeleler yaşadıklarını, o dönemde de yer altı zenginliklerinin kavgaya sebep olduğu ile ilgili olarak şu bilgileri kaydeder:

Müslümanlar ve Dağ Hristiyanları arasında çok kötü günler yaşandı. Nerde ise kavgasız ve ölümsüz bir günleri olmadı. Hristiyan Dağ halkı Müslümanlara karşı evlerinin kapılarını kapattı. Müslümanlar dağa çıkmaz oldular. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Müslümanların işini kolaylaştıran onlara taraftar olan Urtiy kökenli Grigor isimli hain bir şahıs ortaya çıktı. Bu şahıs halkına karşın çok sayıda taraftar topladı. Nehr-i Hurri (İbn Hurri)³⁵⁴ halkından çok sayıda kişiyi öldürdü. Geri kalanların ellerini, ayaklarını, burunlarını kesip, gözlerini oyarak onlara işkencenin bütün çeşitlerini uyguladı.³⁵⁵

Urtiyelerin kimler olduğu veya bunlar ile ilgili başka konularda henüz yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak bu topluluğun bahsedilen bölgeye yakın olan bugünkü Van'ı

³⁵³ Bkz. *The Chronicle Of Zuqin*, Parts III And IV, A.D. 488-775 Translated By Amir Harrak, Canada 1999, s.40. Kavad'ın Âmid'e bu saldırısını *Siirt Vakayinamesi* yazarı Addy Şer de anlatır. Ancak vakayinamede Kavad'ın buraya almasıyla ilgili Hz. İsa'nın ona rüyada görünmesine yoğunlaşır. Bkz. Addy Şer, *Siirt Vakayinamesi*, s. 141.

³⁵⁴ Bu nehrin yerini ve bugünkü ismini tespit edemedik.

³⁵⁵ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 100.

kendilerine merkez edinen ve Aras havzasından Diyâr-ı Bekr'in de içerisinde yer aldığı Yukarı Fırat havzasına kadar yer alan bütün bölgeye uzun süre hâkim olan Urartularla ilgili olması muhtemeldir. Bunlar Urartuların bir devamı mı yoksa Urartular içinde müstakil bir toplum ve bunların yaşadığı bir bölge midir? Zira büyük ve güçlü bir devlet olan Urartuların yıkılmasından sonra onlara ait her şeyin bir anda yok olması beklenemez. Nitekim o dönemde, 153/770'lerde Tarihu'l Zuknin müellifi, bölgeye gelen ordunun içerisinde Medlerin de olduğunu zikretmesi ve Harran'da merkezi idareye karşı isyan edenlerin arasında Medlerin yer almış olması³⁵⁶ o dönemde Med devleti olmadığı halde onların ismiyle müsemma bir toplumun varlığı ve o dönemde bölgede biliniyor olması, Urartu, Urtiy için de söz konusu olabilir. Ancak Urartularla bağlantılı bir tanımlama olarak Urartu dönemine yoğunlaştığımızda daha farklı bir bilgi dikkati çekmektedir. O da Urartu kaya yazıtlarında ismi geçen "Urîhi Ülkesi" tamlamasındaki "Urîhi" kelimesinin yazılış, okunuşu ve konumlandığı yerin bununla benzerliğidir. Zira Urîhi Ülkesi, Sevan Gölü'nün güneybatı ucunda yer alan Tsovak (Zağalu) Kaya yazıtında geçmektedir.³⁵⁷ Urartu kralı II. Sarduri'ye ait olan yazıtta, Arquqi³⁵⁸ Kabilesi topraklarından Urîhi Ülkesi topraklarına kadar olan yerleri ele geçirdiğinden bahsetmektedir. Tsovak (Zağalu) Düzlüğüne bulunan kaya anıtı lokalize edilen Arquqi'den sonra Urartu Ordusu'nun izlediği güzergâhın bilinmemesi Urîhi topraklarının lokalizasyonunu zorlaştırırsa da

³⁵⁶ Tarihu'l-Zuknin müellifi, bu dönemde (150/767) Medler, Sindliyyin (Sindliler/Sind+Hind), Cizreviyyin (Cizreli)'lerden oluşan 500 kişilik köle grubu kendi aralarında anlaşarak silahlanıp gündüzün ortasında Harran'ın merkezini bastığını nakleder. Bkz. Tarihu'l Zuknin, s. 155.

³⁵⁷ Tsovak Zağalu Ermenistan'da, Sevan Gölü'nün güneydoğu kıyısında bulunan bir köy adıdır. Bkz. Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Van 2015. s. 187.

³⁵⁸ Arquqi, Urartu yazıtlarında -Ermenistan'ın kuzeydoğusunda bulunan tatlı bir su gölü olan - Sevan Gölü etrafında yer alan dört krallıktan biridir.

yazıtta sözü edilen Urartu Ordusu'nun Arquqi'den sonra *Ur̄īhi* sınırına dayanmış olması, seferin doğu veya güneydoğuya yöneldiğine işaret etmektedir. Bunun ile ilgili olarak bir başka görüş ise Diakonoff-Kashkai, *Ur̄īhi*'nin bir ülkeden ziyade bir dağ adı olabileceğini belirtir.³⁵⁹ Burada da görüldüğü gibi dikkat çeken husus, *Ur̄īhi*'nin bir bölge, yer ve mıntika ismi olarak geçmesidir.

Bölge ile ilgili bilgi veren ve önemli vekayinamelerden biri olan Mar Yeşua'nın *Urfa Vekâyinâmesi'nde* miladi 500 yılında vuku bulan çekirge ve kıtlık afetinden bahsederken, bu afetin Asurya'dan Batıdenizi (Akdenizi)'ne kadar uzanan bir çizgi yarıçap teşkil ederek Kuzeye doğru da *Urtoyo/Urtaya/Urtiye* sınırına varıncaya kadar yayıldığını söylerken burada *Urtiye* bölgesinden bahsetmiştir.³⁶⁰ *Tarihu'l-Zuknin* müellifinden yaklaşık 3 asır öncesinde Süryânî Mar Yeşua da aynı şekilde *Urtiye*'yi bir bölge/yer ismi olarak nakletmesi bu ismin, bölgenin, topluluğun geçmişi belirlenmesi açısından önemlidir. Zira miladi 500 senesinin olaylarını anlatırken *Urtiye* diye kaydedilen bir bölgenin/ülkenin sınırından bahsetmektedir. Mar Yeşua'dan 270 sene sonra Süryânîce kaleme alınmış olan *Tarihu'l Zuknîn'de* de 153/770 senesinin olayları zikredilirken *Urtiye* kelimesi, bir bölge/ülke ismi olarak ve fonetik yapısı da aynı şekilde zikredilmektedir. *Edessa/Urfa ve Zuknin Vekâyinâmelerinin* *Urtiye* ismi ile ilgili kaydettikleri olayların öncesinde ve sonrasında *Urtiye*lerin bölgedeki varlığı ve tarihi serüvenleri, tezimizin kapsamını aşan müstakil bir araştırma konusudur.

Yukarıda zikrettiğimiz eserlerin verdiği bilgiler ile Urartu yazıtlarında yer alan ve bu konuda yapılan açıklamalar ışığında şu noktaya varmak mümkündür: *Urtiye*lerin bir

³⁵⁹ Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları Ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Van 2015, s. 186 vd.

³⁶⁰ *The Chronicle Of Joshua The Stylite (Composed In Syriac)*, s. 28.; Türkçe tercümesinde ise *Ortaye* şeklinde telaffuz edilmiştir. Bkz. Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1996, s. 51-52.

topluluk ismi olup, daha sonra da bu topluluğun yaşadığı dağlık bölgenin de Urtiy olarak adlandırılıp anılması tarihi ve coğrafi gerçeklerle uyumlu bir durumdur. Ancak; Urtiyler mi bölgeye isim olmuş yoksa bölgeden dolayı mı bunlara Urtiy denilmiş sorusu müstakil bir çalışma konusudur. Bölgedeki adlandırma mantığı içerisinde her ikisinin de mümkün olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

Yukarıda kaynaklarda geçen bilgiler ışığında Urtiyler ile ilgili şunları söylemek mümkündür. Bunlar; kendi isimleriyle müsemma bir bölgeye malik olup orada yaşamışlardır. Yaşadıkları bölgenin de bugün coğrafi olarak Diyarbakır'ın Lice ilçesindeki dağlık bölge olan *Yaprak köy* çevresi olduğunu söylemek mümkündür. Urtiyler, Mesihi bir inanca sahip olup, Âmid'te kendilerine ait manastırları mevcuttu. Meskûn buldukları bölgenin madeni kaynaklar açısından zengin olmasından dolayı maden çıkarmada ve işletmeciliğinde yetkindiler. Maden sanatını bildiklerini, özellikle altın, gümüş ve demir gibi ekonomik ve stratejik değeri olan madenlerden iyi istifade etmişlerdir. Bu sebeple bölge dışındaki toplumların zaman zaman Urtiylerin ellerindeki zenginlikleri ele geçirmek için kendilerine saldırdıklarını ve bunların da bu zenginliklerine göz diken toplumlarla savaşıp geri püskürtüklerini görüyoruz. Ayrıca mezkûr vekayinamelerde geçen bilgilere göre Urtiyler'in 5. yy'dan 8. yy'a kadar bölgedeki mevcudiyetleri ile beraber Urartu kaynaklarında geçen bölge ismi bilgileri göz önünde bulundurulduğunda, varlıklarının daha eski tarihlere kadar gidebileceğini söylemek mümkündür. Mehmet Emin Zeki Beg de bunların Sami kökenli bir toplum olduğunu söylemektedir.³⁶¹

2. Dini Unsurlar

³⁶¹ Bu konuda bkz. M. Emin Zeki Beg, *Hulasatu Tarihi'l Kürd ve Kürdistan*, Arapçaya çev. Mehmet Ali Avni, Mısır 1939, s. 49. Aynı eserin Türkçe tercümesi için bkz. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Heyet, Nubihar Yayınları, İstanbul 2010, s. 63-64, 325.

Kadim bir geçmişe sahip olan bu bölgedeki birçok farklı inanç burada kendilerine yer bulabilmiştir. Bazı inançlar, belli toplumların inancı olarak uzun süre kendilerini bölgede korurken, bazı inançlar ise zamanla değişim ve dönüşüme uğrayarak öteki inançlar arasına karışmıştır. Bölgede birbirine benzer kimi inançların yer almasının nedenini, zaman içinde birbirleriyle olan etkileşimin ve karışımın neticesi olarak yorumlamak mümkündür. Milattan önceki toplumların kendilerine has inançlarıyla beraber, Hıristiyanlığın doğuşuyla bu inancı kısa sürede kabul edenlerin başında Ruha ve komşu olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin gelmesi,³⁶² burasını inanç haritası açısından daha farklı bir hale getirmiştir. Zira İslam fetihlerine kadar altı asırlık süre içerisinde bölge adeta Hıristiyanlığın merkezi konuma getirmiştir. Bu sebeple bölgedeki birçok yerleşim merkezlerinde bu inanca ait yapılar kurulmuş ve bu yapıların bir kısmı faal halde hala günümüzde varlığını idame ettirmekte, bir kısmı da enkaz haliyle de olsa metruk varlığını sürdürmektedir.

El-Cezire'nin diğer kısımları gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinin de etnik ve dini yapısındaki farklılığı, İslam fetihleriyle beraber değişime uğramıştır. Etnik ve dini yapı birbirinden farklı kavramlar da olsa tamamen de ayrı değildir. Sık sık istila ve el değiştirmeye müsait olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, bu yönüyle farklı etnik yapılara yurt olurken, eski yerleşim yerlerinin ilki olmasıyla da kadim inançların yaşandığı bir bölge olmuştur. Bu sebeple dini unsur olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinde İslam fetihlerinden Hamdânîlere kadar olan sürecin istatistiksel verileri mevcut olmasa da Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam inançlarına mensup insanların yaşadığını görmekteyiz.

³⁶² Mesela Hıristiyanların yerleştiği ilk yerleşim yerlerinden biri de Meyyâfârikîn olmuştur. Kazvîni'ye göre Meyyâfârikîn, Hz. İsa döneminden kalma kilise olan bir yerdir. Bkz.el-Kazvîni, *Âsâru'l Bilâd ve Ahbâru'l İbâd*, Beyrut trz. I/565.

Diyâr-ı Bekr mntıkasının yer aldığı el-Cezire (Mezopotamya) bölgesi, yukarıda da değındığımız gibi, farklı etnik yapının yanında değışik inanç sahiplerinin çok eski tarihlerden itibaren bir arada yaşadığı nadir coğrafyalardan biri olmuştur. Burada başta Asurlular (M.Ö. 2025-612) olmak üzere Babiller (M.Ö. 1894-M.S. 275), Hititler (M.Ö. 1650-1200), Romalılar(M.Ö. 753-M.S. 330), Persler(M.Ö. 550-226), Selefkiler/Selefkoslar (M.Ö. 323-281), Bizans (M.Ö. 330- M.S. 1453) ve Sasaniler (M.Ö. 226- M.S. 641) gibi devletler, bu coğrafyaya hâkim olmuş ve bünyelerinde farklı inançları barındırmışlardır.

2.1. Yahudiler

Bölgenin inanç yapısına baktığımızda yukarıda isimleri geçen birçok devletin etkisiyle oluşan adeta “Mezopotamya inançları”³⁶³ diyebileceğimiz farklı ve iç içe girmiş birçok inancın etkisinde kalmış inanç mensuplarını da tarihin satırları arkasında görmek mümkündür. Bugünkü tabirle Ortadoğu kökenli dinlere mensubiyet açısından yaptığımız klasik tasnifatta, Yahudiler, Hıristiyanlar Müslümanlar ve diğer inançlara mensup olan insanlar bu bölgede yaşamışlardır. Kimi inanç mensupları hakkında pek çok bilgiye ulaşmak mümkün iken kimileri için ise buna imkân bulunmamaktadır. Mesela Yahudiler ile ilgili olarak çalışmamızın içerdiği 7-10 yüzyıllar arasında Diyâr-ı Bekr bölgesinde isimlerine rastladığımız halde kendileri, mabedleri ve yaşamları hakkında geniş bir bilgiye ulaşamadığımızı öncelikle ifade etmeliyiz.

el-Cezire bölgesinde yaşayan Yahudiler, İslamiyet’ten önce bu bölgeye yerleşmişlerdir.³⁶⁴ Hatta Herakleios ’un Sasanilerle yaptığı savaşı kazandığında Bizans

³⁶³ Mezopotamyadaki inanç ve ritüeller ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kürşad Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul 2013.

³⁶⁴ Graetz, H. *History of the Jews*, II, The Jewish Publication Society of America, 1893, s. 358.; Geniş bilgi için bkz. Ahmet Kütük, “Tarihi Süreç İçerisinde Nusaybîn Yahudileri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2015, cilt: X, sayı: 2, s. 93-115.

valisi Sazuris'in Diyâr-ı Bekr'e komşu yerleşim yeri olan Ruha'daki çok sayıda Yahudiyi katlettiğini, bir kısmını da diğer etnik unsurlarla beraber Hıristiyanlaştırdığını bölgenin tarihçisi olan el-Menbici nakletmektedir.³⁶⁵ İslamiyet'in gelişiyle beraber değişik bölgelere yayılan Yahudiler ile ilgili kaynaklar bu konuda bilgi verirken, Diyâr-ı Bekr bölgesinin de içinde yer aldığı el-Cezire ile ilgili olarak bu anlamda herhangi bir bilginin yer almaması bu bölgede Yahudilik'in eski dönemlerden itibaren var olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Zuknin müellifi 157/774 yılının sıkıntılarını ifade ederken, "Müslümanlar, Mesihiler, Yahudiler, Mısırlılar, Ermeniler ve Sindliler hepsi bu ağır vergilerin altında ezildiler"³⁶⁶ ibaresi ile Yahudileri de bu bölgenin bir toplumu olarak zikreder. Aynı müellif 156/773 senesinde el-Cezire bölgesinde baş gösteren bir kıtlık sebebiyle bölgedeki inanç mensupları; olan Hıristiyanlar Piskoposlarıyla beraber, Yahudiler evvaklarıyla (koro ekipleriyle) ve Müslümanlar da Şeyhlerinin /Yaşlı pirlерinin öncülüğünde hep beraber yağmur duasına çıktıklarını ve Rabb'in halka acımasıyla bazı bölgelere yağmur yağdığını anlatırken yine burada Yahudileri de dile getirir.³⁶⁷

Tezimizin içerdiği dönemden 2 asır sonra Seyyah Petachia (miladi.1170-1187) bölgeyi gezerken Nusaybîn ile ilgili olarak büyük bir Yahudi cemaatinin bulunduğunu, Nusaybîn'de Bethara oğlu Rabbi Yahuda tarafından inşa edilmiş olan sinagog ile Katip Ezra tarafından inşa edilen iki sinagog olmak üzere toplam üç sinagog'un bulunduğunu aktarmaktadır.³⁶⁸

³⁶⁵ el-Menbici, *Tarihi'l Menbici*, s. 41.

³⁶⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 205.

³⁶⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 205.

³⁶⁸ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Aslantaş, İstanbul 2013, s. 139, 162.

Yahudilerin Âmid/Diyarbakır kentindeki varlığı ve sayısı hakkındaki bilgileri ancak son dönem Yahudi gezginlerinin açıklamalarından öğrenmekteyiz.³⁶⁹ Ayrıca yakın zamanda bu bölgedeki Yahudileri konu edinen kitaplar ve bunların içerdiği muhteva, konumuzun sınırları dışında olan çalışmalardır.³⁷⁰

2.2. Hıristiyanlar

Filistinli Yahudi bir aileden olan Hz. İsa'yla beraber Kudüs'te ortaya çıkan bu yeni din, Yahudilerin şiddetli muhalefetiyle o bölgede yayılma imkânı bulamadan üç yıllık kısa bir süre içerisinde kurucusu olan Hz. İsa çarmıha gerilmiş ve daha sonra ona gizlice iman etmiş olan az sayıdaki havarisi sayesinde bu yeni din Kudüs dışında kendisine yer bulmaya başlamıştır.

Urfa bölgesinde kurulmuş olan Abgar³⁷¹ devletinin dördüncü kralının Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra Hıristiyanlık inancı, bölgede daha önce hâkim olan paganist putperest inancının yerine geçmesiyle kısa sürede el-Cezire bölgesinin diğer merkezlerinde de yayıldı.³⁷²

Bölgedeki; Arami, Asurî vb. diğer kadim toplumları bünyesinde barındıran başta Süryânîler olmak üzere, Ermeniler, Rumlar, Urtiyler ve Beni Tağlib gibi Arap kabileler Hıristiyan toplumu oluştururken, bölgedeki Hıristiyanlar da kendi aralarında; Ortodoks

³⁶⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 220.; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rıfat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri" *Müze Şehir Diyarbakır*, İstanbul, 1999, s. 368, 379. Ayrıca bkz. Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncüyıl Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Van 2006. s. 21.

³⁷⁰ Mesela bunlardan biri; A.Medyalı, *Kürdistan Yahudileri*, Berhem Yayınları, 1992 Ankara.

³⁷¹ Abgarlılar hakkında geniş bilgi için bkz. Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, çev. Vedi İlmen, Yaba Yayınları 2012 İstanbul, s. 64 vd.; Mehmet Çelik, *Süryânî Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987, I/39.; Ahmet Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, Ankara 2015, s. 73-85.

³⁷² M.Streck, "Turabdin", agm. XII-2/99; Mehmet Çelik, *Süryânî Kilisesi Tarihi (Kuruluş Dönemi)*, Kayacık Matbaası, İstanbul 1987, I/39-40. Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*. İstanbul 2005, XXX/194.

ve Nesturi mezheplerinin yanı sıra Ermenilerin bağlı olduğu Ermeni kilisesi etrafında cemaatleştiler. Bu sebeple Hıristiyanlar kendi içerisinde farklı toplumları barındırmakla beraber farklı mezheplere ayrılmış durumdaydı. İnsanlar kendi mezhebi anlayışları doğrultusunda inşa ettikleri kiliselerinin etrafında birleşiyorlar ve varlıklarını bu yapılar üzerinde koruyarak sürdürüyorlardı. Etnik unsurun çokça öne çıkmadığı bu dönemde, mezhebi farklılık aidiyet açısından daha baskın ve daha etkindi. Bu anlamda kilise bu toplulukları kültürel ve dini anlamda birleştirerek, bir araya getiren birer merkez konumdaydı.³⁷³

II. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden ve el-Cezire bölgesinin büyük çoğunluğunu oluşturan Süryânîler, V. yüzyılda toplanan Kadıköy ve Efes konsilleri sonucu ortaya çıkan dini görüş ayrılıkları yüzünden ikiye bölündüler.³⁷⁴ Bir kısmı Bizans'ın etkisinde kalırken diğer kısmı da İran'ın etkisinde kaldı. İran'ın etkisinde kalan Süryânîlere Nesturiler, Bizans'ın etkisinde kalanlara da Yakubîler denildi.³⁷⁵ Bu bölünmenin doğurduğu ayrılık, karşılıklı ilhad ve tekfir ithamlarına sebep oldu.³⁷⁶ Teolojik kökenli olan bu bölünmeler daha sonra ulusal kimlikli Süryânî, Ermeni, Kopt, Habeş kiliseleri gibi yerel kiliseleri meydana getirdi.³⁷⁷ Başta Ermeniler olmak üzere Irak ve Şam'daki Arap aşiretleri üzerinde yoğunlaşan Süryânîler ilk etapta burada yaşayan aşiretlerinden;

³⁷³ Muhammed Suheyl Tokuş, *Tarihu'l Hulefai'r-Raşidin el-Futûh ve'l İncazati's-Siyasîyye*, Daru'n-Nefâis, 2003, I/379.

³⁷⁴ Addy Şer, *Sürt Vekay'inâmesi*, s. 132, 133.; Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005. s. 87 vd.; Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, *Süryânî Kilisesi Tarihi*, I/125-160.; Ali M. Dinçol "Aramice" *DİA*. İstanbul 1991, III/ 268.

³⁷⁵ "Hıristiyan Kürtler" için de bu ismin kullanıldığına dair farklı bir görüş için bkz. M.Emin Zeki Beg, *Kürt ve Kürdistan Tarihi*, s.245.

³⁷⁶ Cevvâd Ali, *el-Mufassal*, Daru's-Saka, 2001, VII/165.

³⁷⁷ Mehmet Çelik, *Süryânî Kilise Tarihi*, I/225.; Geniş bilgi için bkz. Mehmet Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, s. 78-79.

Rabia, Beni Tağlib, Beni Kelb, Tenuğ ve Lahm gibi aşiretleri Hıristiyanlaştırıp Antakya Süryânî Kilisesi'ne bağlamışlardır.³⁷⁸ Diyâr-ı Bekr ve bağlı bulunduğu el-Cezire bölgesinde Hıristiyanlık artık Süryânîlik ile eş değer sayıldı. Ancak kendi içerisinde mezhepsel farklılıklarla tanımlandı. İleride de değineceğimiz gibi bölgede daha sonraki zamanlar da dâhil olmak üzere her hangi bir *Süryânî Müslüman* veya *Süryânî Yahudi* veyahut *Süryânî Mecusi* tanımlamasına rastlanılmamıştır. Bununla birlikte Araplar'ın bir kısmı da İslamiyet öncesi Hıristiyanlığa geçmiş ve bu Hıristiyan milletin bireyleriyle kaynaşmış, hatta onlardan sayılmışlardır.³⁷⁹

Hıristiyanlar arasında bu ayrışma süreci ve etkisi devam ederken Suriye bölgesi 18/639 yılı el-Cezire fetihleriyle çoğunluğunu Süryânîlerin oluşturduğu bölgedeki Hıristiyanların, Müslüman Araplarla tanışmaları, kendileri için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Zira Bizans ve Roma kısıpı arasında sıkışan bölgedeki Hıristiyanlar İslamiyet'le karşılaştılar. Yeni bir güç olan Müslüman Araplar, bölgedeki Hıristiyanlar için yeni bir kurtuluş umudu oldu. Nitekim hatırlanacağı gibi Kudüs'ün fethi öncesinde Halife Hz. Ömer, Kudüs patriği tarafından bizzat davet edildiğinde Süryânîcede "kurtarıcı" anlamına gelen; (foruqo/faruk) tezahüratıyla Kudüs'e girmişti.³⁸⁰

Daha sonraki dönemler bölgedeki Hıristiyanlar, Müslüman iktidarlarla iyi ilişkiler içinde olmuş ve özellikle de Abbâsîlerin ilk döneminde tercüme faaliyetleriyle Doğu ve Batı arasında gelişen ilmi çalışmalara ciddi katkıları sağlamışlardır. Zaman zaman devlet kademelerinde de büyük görevler almışlardır. Mesela; "Abbâsîlerin döneminde çoğu

³⁷⁸ I.Zekka Ayvas, 'Moran Mor İğnatios', *Mecelle el-Batryarkiye*, Şam, s. 17- 18. Geniş bilgi için bkz. Ali Cevvâd, *el-Mufasssal*, XII/162.

³⁷⁹ Patriklik Takvimi, 12 Ocak 2002.'den nakleden Akyüz, agm, s. 529.

³⁸⁰ Akyüz, agm. s. 520. Bölgenin fetih şekli ile ilgili olarak daha önceki başlıklarımızda genişçe yer vermiştik. Hıristiyanların fetih ile ilgili memnuniyetleri için bkz. Çelik, agm. s. 177.

Süryânî olmak üzere toplam 363 Hıristiyan bilim adamı halifelik sarayında görev yapmaktaydı.”³⁸¹

Diyâr-ı Bekr bölgesinde bulunan Hıristiyanların kendi aralarında bölünmüş durumu ve bir aidiyet tanımlaması anlamına gelen mezhep farklılığı³⁸² zaman zaman bölgede- ilerde de değineceğimiz gibi kilise seçimlerinde- kendisini gösterecektir. Bu mezhep bölünmelerinin tanımlanması ve isimlendirilmesi de hayli problemlili bir durumdu.³⁸³ Bölgeye yansıyan durumyla Hıristiyanlar, kendi aralarında Ortodoks, Nesturi ve Melkiti/Melkaiyye olmak üzere üç kısma ayrılmışlardır. Bunlar; çoğunlukla mensup oldukları mezhebin kilise ismiyle marufturlar.

(Süryânî) Ortodoks Kilisesi Mensupları: “Büyük oranda Anadolu coğrafyasında gelişip yayılmaya başlayan Ortodoksluk,³⁸⁴ özel karakterini daha çok

³⁸¹ Bunlardan 215'i tabip, 63 çevirmen, 40 filozof ve mantıkçı, 15 astrolog, 10 matematikçi, 7 müneccim, 5 kimyager, 4 eczacı, 1 coğrafyacı, 1 nesep ilmi bilgini, 1 laborant, 1 teleskopçu görev yapmaktaydılar. Bkz. Semir Abdo, *el-Suriyun el-Hazara el-Suryaniye*, Şam 1998, s. 28; Geniş bilgi için bkz. Akyüz, s. agm. 534-535.

³⁸² Bu bölünme yalnız kilisenin ayrılması şeklinde olmamış, Süryânî dili ve yazısı da kiliseyle beraber bölünerek Batı'daki Bizans etkisinde kalan Yakubilerden Marunilerle Melkitler ayrılmışlar ve bunlar XII. yüzyılda mezheplerini de değiştirerek Katolik olmuşlardır. Nesturî lehçesi Süryânî dilinin aslını korumuş, buna karşılık Yakubi lehçesi Yunancanın etkisine maruz kalarak değişmelere uğramıştır. Bkz. Ali M. Dinçol “Aramice” *DĀ*. İstanbul 1991, III/ 267-268.

³⁸³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdullah Dilek, *Antakya Ve Tüm Doğu Süryânî Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi Ve Günümüzdeki Durumu*, İstanbul Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2013. s. 21-25.

³⁸⁴ Vatikan'ın, Doğu Hıristiyanları'nın yoğun çalışmaları neticesinde, Katolik mezhebini benimseyen Mihayel Crave'nin liderliğindeki grup Osmanlı idaresini 1845'te resmen tanıdı. Bunun üzerine Ortodoks Süryânîler, kendilerini Katolik Süryânîlerden ayırmak için, “Kadim Süryânî” tanımlamasını kullanmaya başladı. Nitekim Diyarbakır Salnâmelerinin (1292/1876) tarihli sayısında, ilk defa “Kadim Süryânî”

üzerine temellendirildiği Grek kültürünün Hıristiyanlaştırılmasından ve özellikle Aristo felsefesinin teolojisinden alır. Bölgede çoğunluğunu Süryânîlerin oluşturduğu Ortodoksluğa mensup insanların sahip olduğu bu inanç, üç ayrı, cevher anlamında bir tek varlıktan oluşan teslis doktrinini kabul eder. Buna göre Tanrı fonksiyon anlamında Baba, Oğul ve Ruhü'l- Kudüs olmak üzere üç ayrı varlıktan meydana gelmiş olsa da esas itibariyle Baba'da bütünleşen tek varlıktır.³⁸⁵ Ortodoksluk'ta Meryem'le ilgili inançların temeli büyük oranda Bizans coğrafyasındaki Nesturîlerin Meryem konusundaki kayıtsızlığına tepki olarak gelişmiştir. Ortodoksları diğer Hıristiyan ekollerinden ayıran en bariz farklılık ise ikonlar konusudur. Kiliselerde ve evlerde çeşitli kişilerin resim ve kabartmalarını ifade eden ikonlar, yapılışından kullanımına kadar önemli dinsel süreçleri içeren tapınma ve ritüel nesnesidir.

Ortodoks Hıristiyanların inançlarını oluşturan temel unsurlarından bir başkası ise *sakrament* denilen ayinlerdir. Ortodoksluk'ta sakramentlerin sayısı Katolik'te olduğu gibi yedi tanedir. Ancak Ortodoks Hıristiyanlarda bu daha çok ikon kültürüyle ilişkilendirilmiştir; ayinsel bir özellik taşımaktadır.³⁸⁶

(Süryânî) Nesturi/Doğu Kilisesi Mensupları: Doğu Süryânî veya Asuri kilisesi olarak da bilinen Nesturilik (Nestorianizm) akımına adını veren Nestur/Nestoryus'tan (381-451) almıştır.³⁸⁷

ifadesinin kullanıldığını görmekteyiz. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, Çivi yazıları Yay. İst. 2003.

³⁸⁵ Abdülmün'im Fuvâd, *el-Mesihîyye*, Riyad 2002, s. 272.

³⁸⁶ Mehmet Katar, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016, s.111-118.

³⁸⁷ Miladi 381 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinin Germanikeia (Kahramanmaraş) şehrinde doğmuş, öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vaiz olarak çalışmıştır. İyi bir hatip olan Nestur, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde "sapkınlar"a karşı verdiği ateşli

Nasturilik/Nesturilik mezhebi kurucusunun zihinsel beslendiği, Antakya ilahiyat okulunun etkisi egemendir. Bu okulda da başta Kitab-ı Mukaddese' nin batını ve sembolik yorumuyla beraber, antik Mısır kültürü ve Yeni Eflatunculuktur. Bu sebeple, Nesturilliği diğer Hıristiyan mezheplerinden ayıran farklılıklar pratikle ilgili olmaktan ziyade doktrin açısından olan farklılıklardır. Buna göre monofizit Hıristiyanların ileri sürdüğü gibi İsa tek tabiatlı (sadece tanrı) değildir. O diofizit dediğimiz, çift tabiatlı, hem tanrı hem insandır. Meryem'in durumu noktasında da diğer kiliselerden farklı bir bakışı vardır. Nesturilere göre, Meryem, Mesih ya da insan doğuran, taşıyandır. Geleneksel kiliseden de asli günah konusunda Tevrat'tan etkilenerek insanın doğuştan günahkâr olduğu tezine karşı çıkarlar. İlk insan çifti bir günah işlemişse bile bu nesilden nesile sirayet eden bir günah türü değildir. Ayrıca Nesturiliği mahkûm ettirdiğinden dolayı Efes Konsili'ni (M.S. 431) ve kendilerinin katılımı dışında yapılan -İznik (M.S. 325) ve İstanbul (M.S.381) konsilleri dışındaki- konsilleri tanımayan Nesturiler evlerinde ikon, resim, heykel gibi nesnelere bulundurmazlar.³⁸⁸ Daha sonraki dönemlerde Süryânilikte kopmalar olduğu gibi Keldanî toplumu de aynı şekilde Nasturî toplumundan kopacaklardır.³⁸⁹

mücadeleyle tanınmış, miladi 428'de İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul patrikliğine tayin edilmiştir. Bkz. Kadir Albayrak, "Nesturilik" *DİA*. İstanbul 2007, XXXIII/15.

³⁸⁸ Bülent Şenay, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016. s. 135-6.; Ayrıca Nesturilik ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kadir Albayrak, "Nesturilik", *DİA*. İstanbul 2007, XXXIII/16.

³⁸⁹ Süryânî kiliselerinde ayrılmalar devam etti. 959/1552'te Keldanîler Nesturi Kilisesinden ayrılarak Keldanî Kilisesini kurarak özerklik kazanmıştır. Gabriyel Akyüz, "Geçmişten Günümüze Kardu'daki Cizre Süryânîleri Ve Cizre Episkoposu Mor Diyoskoros Gabriel (1286-1301)" *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, ed. M. Nesim Doru Şırnak Üniversitesi, Ankara Yayınları, 2010, s. 868; Albayrak, "Keldanîler", *DİA*. İstanbul 2002, XXV/209; Keldanîlerle ilgili olarak müstakil çalışma için bkz. Mehmet Şimşek, *Keldanîler ve Diyarbakır*, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul 2018

Ermeni Kilisesi Mensupları: Etnisite ile dini kimliklerinin iç içe girdiği bir millet olarak Hıristiyanlığı topluca kabul eden ilk kitle Ermenilerdir. Ermeni kiliseleri de ilk kez miladi üçüncü yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış ve 301 yılında Ermeni Krallığın resmi dini olarak kabul edilmiştir.³⁹⁰ Diyâr-ı Bekr bölgesinin başta Meyyâfârikîn, Zuknin, Mardin, Katmir gibi yerlerde diğer Hıristiyan mabetler gibi Ermeni mabetlerin de yer aldığını görmek bölgenin 7-10. yüzyıllar arasındaki demografik durumuyla uyumludur.

Ermeni Kilisesi, Ekümenik konsillerden ilk üçünü (İznik, İstanbul ve Efes) kabul eden Ermeni kilisesi Kadıköy Konsili'ni tanımazlar. Kadim Doğu Kiliseler içinde sadece kutsal komünyon için mauasız hamur kullanır ve şaraba su katmazlar. Ölülere dua etme konusunda Katolik ve Ermeni kiliseleri arasında herhangi bir fark yoktur. Ermeni kilisesi sakramentlerin (ibadet ayinlerinin) yedisini de kabul etmekle birlikte hastaya yağ sürme sakramentini uygulamaz.³⁹¹

Diyâr-ı Bekr bölgesinde yaşayan Ermeniler buldukları bölgelerinde dinlerine bağlı kalarak Kilise etrafında kenetlenmişlerdir. İslam fetihleriye beraber Müslümanlarla daha yakın bir ilişkiye giren Ermeniler bölgesel anlamda ilk defa el-Cezire fatihi olan İyad b. Ganm'in 20/640 yılında Ermeniyeye bölgesinin güney batısına seferler düzenleyerek başta Bitlis olmak üzere civar yerler alınırken bir sene sonra da Habib b. Mesleme komutasındaki ordu ile Ermeniyye'nin Kuzeydoğusu alınır. Bundan sonra Ermeniyye bölgesi peyder pey İslam fetihlerine teslim olur. Zaman zaman Bizans'ın kıskırtmasıyla Müslümanlara karşı Bizans ile ittifak kurduysa da Azerbaycan'ın fethi ile beraber artık burası İslam devletinin bazen müstakil bazen de e el-Cezire ve Azerbaycan ile beraber bir eyalet olarak yerini aldı.

³⁹⁰ Kadir Albayrak, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016. s. 141.

³⁹¹ Kadir Albayrak, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016. s. 144.

Her ne kadar Araplar tarafından coğrafyası belirlenmiş bir bölge *Ermeniyye* diye adlandırılmış olsa da el-Cezire ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin içinde de Ermenilerin varlığını İslam fetihlerinden itibaren de görebilmekteyiz. Bu sebeple kendi inançlarını da bu anlamda diğer Hıristiyan mezheplerden ayrı olarak koruyabilmişlerdir.³⁹² Ermenilere ait Diyarbakır'da bugün enkaz halinde bazı kiliselerin kalıntılarına rastlamak mümkündür.³⁹³

Hıristiyanlara Ait Mabetler: İslam öncesi dönemde pagan ve başka inançlarla beraber yoğunluk olarak Hıristiyanlık dinine mensup olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, Hıristiyanlık dininde vuku bulan ayrışma ve bölünmelere paralel olarak bölgede de hemen makes buluyordu. Bazen belli bir süre sonra ayrılan mezhep de kendi içinde ayrılıyor veya çıkan yeni mezhebe mensubiyetini ilan ediyordu. Mezhep ayrışmaları bazen etnik bir aidiyet adıyla ortaya çıkarken bazen de aynı etnik yapıdaki insanların farklı mezhepleri tercihi söz konusu oluyordu. Mezhep mensuplarını bir arada tutan en güçlü unsur şüphesiz ki inşa ettikleri mabetlerdi. Bu sebeple mabetler hem inancın hem de bazen etnik bir unsurun tanımlayıcısı durumunda idi. Etnik unsurdan çok dini unsurun egemen olduğu o dönemin toplumunda bu sebepten dolayı hangi mabedin hangi kiliseye ait olduğunu da belirlemek kolay olmuyor. Hatta bazen savaş ve işgallerden dolayı kilise mezhep aidiyetlerini de kaybedebiliyordu.³⁹⁴

³⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 278; Streck, "Ermeniyye" *DİA*. İstanbul 1964, IV/ 322.

³⁹³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1998, I/132.

³⁹⁴ Mesela Diyarbakır'daki Mar Kozma Kilisesi başta Süryânîlere ait iken daha sonra Rumların buraya hâkimiyetiyle Rum kilisesi olarak işlev görmüş ve 1930 yılında yıkılınca mozaikleri, yazma kitapları ve Rumca yazılmış bir İncil Meryemana Kilisesine götürülmüştür. Hanna Dolapönü, "Hıristiyanlığın Âmid'e Yayılması", *Kara-Âmid, Dergisi*, cilt: I, sayı:2, s. 347-349; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I/132.

Diyâr-ı Bekr bölgesinde İslam sonrası dönemde de mevcudiyetlerine şahit olduğumuz Hıristiyanlığa ait önemli Manastır ve Kiliselerin çok azı bugün ayakta kalsa da geçmişte gerek ismen ve gerekse de enkaz haliyle de olsa var oldukları, hatta zaman zaman bu kilise idarecilerinin patrik seçimlerinde birbirleriyle mücadele edip ihtilafa düştüklerini görmekteyiz.³⁹⁵ Diyâr-ı Bekr bölgesi özellikle de Nusaybîn kilise ve manastırlarının çokluğuyla bilinen bir yerdi.³⁹⁶ Bu sebeple miladi 7-10. yüzyıllar arasında Diyâr-ı Bekr bölgesinde var olan bazı manastır ve kiliselere kısaca bakmakta fayda vardır. Zira bu dönemdeki bütün mabetlere yer vermek çalışmamızın amacını ve sınırlarını aşan bir durum olduğundan bu çalışmamızda öne çıkmış bazı mabetlere değinmekle yetiniyoruz.³⁹⁷

Kartmin (Mor Gabriel) Manastırı: Turabdin mıntikasının en önemli manastırlarından biri olup miladi 397 yılında kurulmuştur. Bu manastırın kurulmasından hayli zaman sonra ateşgede olan Perslerin buraları işgal etmeleriyle Kartmin Manastırı miladi 570 yılında yakıp yıkılmış ve daha sonra tekrar toparlanarak 6. yüzyıldan, 11. ve 12. yüzyıllara kadar önemli kişilerin yetiştiği bir eğitim ve ilim merkezi olmuştur.³⁹⁸ Bu manastırda çok sayıda kitabın yer aldığı bir kütüphanesi vardı. 116/734 yılında vefat eden Mor Şem'un tarafından sadece buraya kazandırılan kitap sayısı 180 idi.³⁹⁹

³⁹⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 111, 112.

³⁹⁶ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 191.

³⁹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gabriyel Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Mardin 1998.

³⁹⁸ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 36; Kuruluşu, adlandırılması, geçirdiği süreç ile ilgili olarak bkz. Andrew Palmer, "Kartmin (Mor Gabriel) Manastırı'nın 1600 yıllık Öyküsü", Hollerweger, s. 51 vd.

³⁹⁹ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 39.

Hans Hollerweger, “Turabdin” kitabının “830 Yılı Kürt Ayaklanması ve Karmin’in Talanı” adlı bölümünde Patrik Afrem Barsawm’ın 1234 yılında Urfa’da kaleme aldığı “Turabdin Tarihçesi” kroniğinden şu bilgileri aktarmaktadır:

Daha sonra bu manastır büyük bir talana maruz kaldı. 216/820 yılında Halife Memun döneminde (198-218/813-833) Kürtlerin ele başısı olan ve o dönemde kendisine Mahdi denilen bir şahıs Kürtlerin başına geçip (Hısnı Kifo) Kalesini fethederek İslam dinini kabul etti. Perslerden, Araplardan ve hemen hemen her milletten birçok kabile; yakıp yıkma, talan ve esaret adına onunla birleşti. Mahdi ise Corduene /Kardou Memleketinin (Turabdin’e göre Dicle nehrinin karşı yakasını) kolay savunulan dağlarını kendine mesken edip Beth Zabday ve Turabdin’e karşı savaştı. Kana susamış kılıcı ile etrafında genç yaşlı demeden herkesi kılıçtan geçirdi. Kral Me’mûn bile bunun karşısında titredi. Turabdin’e ve Kartmin ve çevresindeki köylere girdiğinde Hıristiyan dinine bağlı olan Hasan isminde bir yiğit çıkıp yapılan özellikle de keşişlere uygulanan zulme dayanamayıp beklemedikleri bir anda bunlara saldırıp geri püskürttü. Bunun üzerine Kürtler gerilediler. Mahdi ise İshak b. Ashud’un memleketine kaçtı. Daha sonra İsa tarafından bu Mahdi’nin kellesi uçuruldu.⁴⁰⁰

Zuknîn Manastırı: Miladi 4. yüzyılda Diyarbakır’ın Zuknin Köyünde kurulan ve Mor Yuhanna adıyla hizmet vermeye başlayan manastırdır. Burası aynı zamanda aynı asrın ortalarında bir bilim merkezine dönüşmüştü. Kurulduğu günden onuncu yüzyılın sonlarına kadar burada çok sayıda insan öğretmenlik yaptı.⁴⁰¹ Ayrıca burada 135/752 yılında çıkan bir salgında kırktan fazla kişinin ölmesi, buranın nasıl kalabalık bir merkez olduğu konusunda da bilgi veriyor.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Hollerweger *Turabdin*, s. 53.

⁴⁰¹ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 36.

⁴⁰² *Tarihu’l Zuknîn*, s. 104.

Bir eğitim merkezi olan bu manastırın zengin bir kütüphanesinin bulunduğu ve Matay adındaki inzivacı bir azizin yaşam öyküsünden anlatıldığına göre bu kütüphanede çok değerli kitaplar bulunuyordu.⁴⁰³

Mor Hanonyo Manastırı: Deyru'l-Zafaran veya Dayro Kurkmo adlarıyla da bilinen bu manastır, miladi 4.yüzyılın sonlarında Mardin yakınlarında kurulmuş ve bugün de faal olan bir manastırdır. Uzun bir süre bilim merkezi olarak çalışmalarını yürüten manastır, kısa süre içerisinde pasif duruma düştü ise de tekrar kendini toparladı ancak eski ihtişamına bir daha dönemedi.⁴⁰⁴ Bu manastırın kütüphanesi sekizinci yüzyılın sonlarında Mardin Metropoliti Mor Hananyo tarafından oluşturulmuştur. Daha sonra başka kitaplarla daha da zenginleştirilmiştir.⁴⁰⁵

Mor Yuhanna Manastırı: Dara yakınlarında Kardis'te kurulmuş büyük bir manastırdır. 184/800 yılından 392/1002 yılın kadar olan dönemdeki kayıtlarına ulaşılan manastır, Bağdat Metropoliti Mor Laazaar Bar Sobthö' nun da burada eğitim gördüğü ve öğretmenlik yaparak çok sayıda öğrenci yetiştirdiği bir merkez olarak tanınmıştır.⁴⁰⁶

Zuknin, Kartmin manastırlarda olduğu gibi bu manastırda da çok kitap bulunmakla beraber miladi 586 yılına ait çok eski bir İncil'in burada bulunması da manastırın önemini daha da artırmıştır.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 39.

⁴⁰⁴ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 37.

⁴⁰⁵ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 42.

⁴⁰⁶ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 38.

⁴⁰⁷ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 40.;Çok değerli kabul edilen bu İncil bugün hala Floransa Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Mor Abrohom ve Mor Hobil Manastırı: Midyat'ın yaklaşık 1 km. doğusunda yer alır. Beşinci yüzyılda inşa edilmiş olan bu manastır hala işlek bir manastırdır. Bu manastırda üç Episkopos yetişmiştir.⁴⁰⁸

Mor Evgin Manastırı: Mezopotamya ovasına bakan İzlo Dağlarının sarp yamaçları üzerine dördüncü yüzyılda kurulmuştur. Nusaybîn sınırları içerisinde yer alan bu önemli manastır uzun bir süre Nesturilerin elinde kalmış ve 18. yüzyıldan sonra da Süryânîlerin eline geçmiştir.⁴⁰⁹

Slibo (Haç) Mahar Manastırı: Günümüzde yöre halkının Mahar manastırı olarak da bilinen Slibo manastırı Hasankeyf yolu üzerinde Defne köyü bitişiğinde 770/153 yıllarında küçük bir manastır olarak kurulmuştu. Zamanında birçok rahip yetiştiren manastır kilisenin hizmetine üç Episkopos vermiş ancak 1. Dünya savaşı sırasında yağmalanıp harap olmuştur.⁴¹⁰

Mor Yakup Hbişoyo: Turabdin'in Salih köyünün yakınında, münzevi yaşayan Mor Yakup tarafından miladi 419 yılında temeli atılmış olup daha sonra 153/770 yılında bir manastır olarak inşa edilmiş ve bu manastırda iki Patrik, bir Mafaryan ve yedi Episkopos yetişmiştir.⁴¹¹

Belli bir plan ve mimari özellikte⁴¹² yapılmış olan bu manastırların dışında Diyar-ı Bekr bölgesinin özellikle de Mardin çevresinde, Âmid ve Meyyâfârikîn'in merkezinde irili ufaklı çok sayıda 7-10. yüzyıllar arasında kurulmuş birçok kilise mevcuttur. Bu

⁴⁰⁸ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 508.

⁴⁰⁹ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 508-9.

⁴¹⁰ Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 512.

⁴¹¹ Hollerweger *Turabdin*, s. 125 vd; Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 517.

⁴¹² Bu bölgedeki Manastır ve Kiliselerin yapı ve mimari özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Elif Keser, *Turabdin Süryânî Ortodoks Dini Mimarisi*, Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2002.

kiliselerin bir kısmının sadece isimleri bilinirken,⁴¹³ bir kısmı enkazıyla zamana direniyor⁴¹⁴, bir kısmı başka işlevlerde kullanılırken⁴¹⁵ çok az sayıda olanı da hala faal bir şekilde duruyor.⁴¹⁶ Çalışmamızın kapsadığı dönem olan 10. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığı tespit edilen irili ufaklı kiliseler ile ilgili olarak gerek bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan⁴¹⁷ gerek bizzat kendilerinden bilgi aldığımız kiliselerin sorumlularından Ayhan Gürkan'dan⁴¹⁸ elde ettiğimiz kiliselerin isim, yer ve bugünkü durumları tespit edilmiştir. (Bunlar için bkz. **Ekler, Tablo 3**)

Süryânîlerin “Beth Sulutho” dedikleri yapılar “yazlık kilise, dua evi” anlamına gelen Kilisenin dışında bulunan yazın ibadet için ayırdıkları küçük yapılardır. Kişi sayısının az olduğu zamanlarda ve yazın daha serin olmalarından dolayı ibadet için bu yapıları tercih ederlerdi.

Bu Dönemde Öne Çıkan Hıristiyan Din Adamları

1. Âmid Horepiskoposu Kurkis (کورکس خورفسقوس آمد): *Tarihu'l Zuknîn*'in yazılması için müellifi ikna eden kişidir.

2. Utiyas (اوتیلیوس): Deyr Zuknin Reisiydi.

⁴¹³ Vaftizci Mor Yuhanna Kilisesi gibi.

⁴¹⁴ Katmir civarında birçok Kilise kalıntısı buna örnektir.

⁴¹⁵ Mor Thoma Kilisesi günümüzde Diyarbakır'da faal olan Ulu camiye dönüştürülmüş, Saint-Corc Kilisesi de İç Kale'de yapılan arkeolojik ve restorasyon çalışmaları sonrasında müze olarak hizmet vermektedir.

⁴¹⁶ Kiliselerin durumları ile ilgili olarak daha geniş bilgi bakınız.; Dolapönü, agm, s. 347-349; Hans Hollerweger, *Turabdin*, s. 125.; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*. I/131-133; Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, s. 140-142.

⁴¹⁷ Bu çalışmalardan biri için bkz. Cem Zafer, *Mardin Yöresi Süryânîlerinde Dini ve Sosyal Hayat*, Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ 2012, s. 9-12.

⁴¹⁸ Midyat Mor Gabriel Manastır Yetkilisi.

3. **Le'azer (لعازر)**: Misafir bir din adamı olarak bölgede görev yapmış, hatırı sayılır din adamlarından biridir.

4. **Anestas (انستاس)**: Deyr Zuknin'de rahip olup *Tarihu'l Zuknîn*'in yazılmasına müellifi ikna edenler arasında yer almıştır.⁴¹⁹

5. **Murikâ el-Âmidî (موريقا الامدي)**: Miladi 617-620 yılları arasında meşhur olmuş Piskopos(اسقف)'lardan biridir.⁴²⁰

6. **Mar Kurika (مار قوريقا)**: Âmid Piskoposudur. Miladi 623'te vefa etmiştir.⁴²¹

7. **Piskopos Mar Toma (مار توما)**: Miladi 623 Âmid Piskoposu olarak atandı.

8. **Metta el-Halebi (متا حلب)**: Deyr Zuknin Manastırında miladi 644 yıllarında meşhur olmuş din adamlarından birdir.⁴²²

9. **Piskopos Mar Toma el-Âmidî (مار توما الامدي)**: Aynı şekilde Deyr Zuknin Manastırında miladi 644 yıllarında meşhur olmuş din adamlarından birdir.⁴²³

10. **Antakya Patriği Mar Yuhanna (مار يحنا)**: Gorgis David Malik'in verdiği bilgilere göre Yuhanna Atanasyosun öğrencisiydi. Miladi 631 yılında Antakya Patriği tarafından Nisibin (Nusaybîn) metropoliti olarak atandı. Arapların emiri Ömer İbn. Sa'd ondan İncil'i Arapçaya tercüme etmesini ancak bu tercümede tanrı olarak İsa'nın adı ve vaftizin geçmemesini istedi. Fakat Yuhanna'nın bunu reddetmesi üzerine Arap amiri değişiklikten vazgeçti ve Yuhanna *Kutsal Kitabı* olduğu gibi her hangi bir değişikliğe

⁴¹⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 9.

⁴²⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 52.

⁴²¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 52.

⁴²² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 55.

⁴²³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 55.

gitmeden 13 senede Arapçaya tercüme etti.⁴²⁴ Kendisi 14.12.649 yılında vefat ettikten sonra Âmid'te Aziz Mar Za'ura(ز عورا)'nın yanında defnedildi. ⁴²⁵

11. Arapların Piskoposu Mar Yuhanna (مار يحنا): Mar Yuhanna Âmid'te Me'medan (المعمدان) kilisesine/heykeline defnedildi. ⁴²⁶

12. Aziz Şem'un er-Ruhavi (القيس شمعون الرهاوي): Âmid'te vefat edip Mar Ze'ura kilisesine/heykeline defnedildi. ⁴²⁷

13. Âmidli Toma (توما الامدي): 87/706 yılında Mar Şila (مارشيللا) kilisesinde gerçekleşen konsil toplantısına Patrik Yulina (بولنا) 'ya eşlik etmiştir. ⁴²⁸

14. Âmid Piskoposuu Mar Toma (مار توما): Miladi 95/713 yılında vefat etmiştir. ⁴²⁹

15. Piskopos Mar Tauduta (مارتاودوطا): Âmid'e yakın bir dağ köyünde dünyaya gelen Tauduta, Zuknin manastırına yerleşti. 95/713 yılında vefat eden Mar Tuma'nın yerine geçti. ⁴³⁰ Süryânîce ve Grekçe ile beraber çeşitli dallarda eğitimini tamamlayıp değişik görevlerde bulunduktan sonra Âmid Metropoliti Atanasi'nin vefatından sonra Patrik II. Yulyan tarafından Âmid metropoliti olarak atandı. ⁴³¹

⁴²⁴ Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s.257.

⁴²⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 56.

⁴²⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 56.

⁴²⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 56.

⁴²⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 62.

⁴²⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 62.

⁴³⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 62.

⁴³¹ Barsavm, *Saçılmış İnciler*, s. 322.

16. Âmidli Mar Tauduta (مارتاودوطاالامدي): 111/729 yılında meşhur olan din adamları arasındaydı. Daha sonra inziva hayatını seçerek Âmid ile Dara arasında antik bir sütun (عمود) inşa ederek tepesinde inzivaya çekildi.⁴³²

17. Piskopos Mar Kusma (مار قوسما): Görevi bırakan Mar Tauduta'nın yerine Âmid Piskoposluğuna atandı. Gayretli, faziletli ve mucize gösteren biriydi.⁴³³

18. Aziz Mar Şem'un (مار شمعون): Deyr Kartmin rahiplerinden olup, Harran'da şöhret buldu.⁴³⁴ Turabdin ve Nusaybîn'de birçok kilise inşa eden Şem'un bahçesinde diktiği ağaçlar ve zeytinler sebebiyle kendisine Zeytunî de denilmiştir. Bilge olan Şem'un Melkitlere karşı pek çok tartışma kitabı yazdı. 1 Haziran 734'te vefat etti.⁴³⁵

19. Sendelya (صندليا) Sendelye lakablı, Meyyafaraikin rahiplerinden Aziz Atnasyus (اتناسيوس) ile tanınır. Daha sonraki dönemde Mar İliyya'nın akibinde Antakya Parikliğine atandı.⁴³⁶

20. Mar Saba (مار سوبا): Deyr Zuknin Azizlerinden olup Âmid Piskoposu Mar Kuzma (مار قوزما)'nın vefatından sonra Piskoposluğa atanmıştır.⁴³⁷

21. Piskopos Savira (ساويرا): Deyr Zuknin rahiplerinden olup 20 sene boyunca Âmid Piskoposluğunu yürüten Mar Soba'nın vefatından sonra Âmid Piskoposluğuna atanmıştır.⁴³⁸

⁴³² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 78.

⁴³³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 78.

⁴³⁴ Müellif meşhur olduğu yılı tam söylemiyor ancak Mar İliyya vefatından sonra 111/729 yılında yerine geçen Mar Atnasyus döneminde meşhur olduğunu söyler. Bkz. *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 92.

⁴³⁵ Geniş bilgi için bkz. Barsawm, *Saçılmış İnciler*, s. 328-9.

⁴³⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 92.

⁴³⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 93.

⁴³⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 93.

22. Piskopos Konstantina (قسطانطنا): Mardin Piskoposlarından biri olup miladi 755 yılının meşhurları arasındadır.⁴³⁹

23. Dara Piskoposu David (داويد): Daha sonra Patriklik makamına ulaşmış miladi 755 yılında meşhur olmuştur.⁴⁴⁰

24. Piskopos Mar Abi (مار ابي): Deyr Mar Habib el-Erzuniy rahiplerindedir. Piskopos Mar Savira'nın görme yitisini kaybettikten sonra azledilip yerine Mar Abi Âmid piskoposluğuna atanmıştır.⁴⁴¹

25. İshak (إسحاق): Deyr Kartmin rahiplerinden olan İshak, Ruha'ya göç edip orada kimya ilmiyle meşgul oldu. Cezire valisi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından sevilip sayıldı. Mar İvanus (اوانس)ın vefatından sonra Antakya Patrikliğine getirildi.⁴⁴²

26. Serguna (سركونا): Mardin piskoposu olup, Antakya Azizi Atnasyus (اتناسيوس) kısa süren Patrikliği ve akabindeki ölümünden sonra boş kalan makama birini seçmek üzere Mebuğ şehrinde bulunan Mar Toma kilisesindeki toplantıya katılan din adamlarından biriydi.⁴⁴³

27. Kurika (قريقا): Turabdin'in rahiplerinden biridir. Mebuğ şehrindeki Patrik seçimlerine katılan din adamlarından biridir.⁴⁴⁴

28. Rahip Anestos el-Kuşi (انسطوس الكوشي): Deyr Zuknin rahiplerinden olup mütevazı ve faziletli oluşundan dolayı Ruha piskoposu Şem'un onu kendisinin yerine Ruha piskoposluğuna getirmek istediye de bunu kabul etmemiştir.⁴⁴⁵

⁴³⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 107.

⁴⁴⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 107.

⁴⁴¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 108.

⁴⁴² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 108.

⁴⁴³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 111.

⁴⁴⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 111.

⁴⁴⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 139.

29. Mar Avil (مار اويل): Deyr Zuknin reisi olup Patrik Kiyorki Âmid şehrine geldiğinde onu karşılamaya giden rahipler arasında yer almış, faziletli biriydi.⁴⁴⁶

30. Diyonisyus (ديونسيوس): Deyr Zuknin’de rahiplerin işlerinden sorumlu müdür iken daha sonra Harre Piskoposluk makamına erişti. Patrik Kiyorki Âmid şehrine geldiğinde Deyr Zuknin rahipleriyle beraber Patriği karşılamaya gitmiş ve Piskopos olarak miladi 767 yılında ataması yapılmıştır.⁴⁴⁷

31. İliyya (الييا): Kartmin rahipliğini yapan İliyya daha sonra 152/769 yılında Ruha Piskoposu olarak atandı. Ancak acımasız biri olduğu için Ruha halkı tarafından kabul edilmedi.⁴⁴⁸

32. Mar Korkis (مار كوركيس): Herakleios döneminde inşa edilmiş olan Âmid şehrindeki en büyük kilisenin yenilenmesi döneminde kilise işlerinden sorumluydu.⁴⁴⁹

2.3. Müslümanlar

İslam fetihleriyle (18/639) beraber bölgeye yerleşen Müslümanlar, buranın inanç ve kültür coğrafyasına yeni bir değer ve farklı bir renk katabilmişlerdir. Bölgenin ilk fatihleri buralara gelen Arapların olması sebebiyle doğal olarak ilk göze çarpan Müslüman topluluk Araplardır. Buranın Müslümanlaşmasında ana etken olan Müslüman Araplar, gerek kendilerindeki nüfus artışının olması gerekse de buralara daha önceleri yerleşmiş olan Beni Tağlib Araplarının da ihtida ile Müslüman olmaları gibi durumlar vesilesiyle bölgenin İslamlaşma sürecine ciddi katkı sağlamışlardır.

Diyâr-ı Bekr bölgesi İyad b. Ganm’ın (18/639) burayı fethetmesiyle uzun süredir Hıristiyan kültürünün egemenliğinde olan bu bölge, yavaş yavaş Müslümanlar için yeni bir yurt olma sürecine girmiştir. İlk fethinden itibaren buraya idareci ve askeri amaçla

⁴⁴⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 139.

⁴⁴⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 139.

⁴⁴⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 143.

⁴⁴⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 150.

yerleştirilen Müslümanların, bu iskânın zamanla artarak devam etmesiyle beraber diğer inanç sahibi insanların da Müslümanlardan etkilenmeleri ile İslam dinini kabulleri sonucu, bu bölgede Müslümanların sayısı gün geçtikçe artmış ve bölge zamanla Müslüman coğrafyasının bir parçası haline gelmiştir.

Diyâr-ı Bekr bölgesinin yanı sıra el-Cezire'nin diğer merkezlerine gelen sahabilerin bazılarının kabirlerinin buralarda bu bölgeye yerleşen Arap toplumunun adeta belgesidir.⁴⁵⁰ Bölgenin Müslümanlaşması, oradaki diğer inançları yok etmemiş, beraber yaşamaktan dolayı zaman zaman bazı toplumsal ve inanç kaynaklı ihtilaflar vuku bulmuştur. Bununla birlikte günümüzde halen farklı inançlara ait yapıların varlığı ve etnik/inanç gruplarının yaşam sürmesi, Diyâr-ı Bekr bölgesinde farklı din, mezhep ve etnik grupların bir arada yaşama tecrübesinin bir yansımasıdır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, el-Cezire'nin diğer bölümlerinde olduğu gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinin de Müslüman fatihleri Araplardır. Bu sebeple Diyâr-ı Bekr bölgesindeki ilk Müslüman etnik grubu Arap kabileleridir. İslam fetihleriyle beraber İslam devletinin idarecileri, vergi toplayıcıları ve askeri anlamda buraya yerleştirilen Müslüman Arapların zamanla artmasıyla buraya ilk Müslüman yerleşimini başladığını söylemek mümkündür.

Tezimizin giriş bölümünde değindiğimiz şekliyle Diyâr-ı Bekr bölgesi, isminden anlaşılacağı gibi buraya yerleşen Bekir b. Vail'e mensup aileler meskûn olmuş ve İslam fetihleriyle başta daha önce Müslüman olmuş olan Beni Tağlib ve Beni Şeyban olmak üzere diğer Arap kabileleri buraya yerleşmişler. Bu yerleşme süreci, Muâviye b. Ebi

⁴⁵⁰ Mesela Safvan b. Muattal'ın Adıyamanda medfun olması bunlardan biridir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Safvan b. Muattal*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.

Sufyan ile beraber bir devlet politikası halinde başlamış ve daha sonraki dönemlerde de bu süreç tüm hızıyla devam etmiştir.⁴⁵¹

el-Cezire'nin önemli merkezlerinden olan Harran ve civarındaki Arap kabileleri, İslam fetihleri ile birlikte buralara yerleştirilen Araplardır. İslam'ın Irak bölgesine yayılmasıyla o bölgelerde yaşayan yerleşik ve göçebe olan Müslüman Kürtler el-Cezire'ye yerleşmiştir. Abbâsîler'in birinci döneminin sonlarına doğru ise Müslüman olup, Abbâsî ordusunda yer alan Türkler'in yavaş yavaş bu bölgelere kaydırılmalarıyla buradaki Müslüman nüfusun arttığını söylemek mümkündür.

Bölgeye atanan valiler, kimi siyasî uygulamalarıyla zaman zaman buradaki Müslüman toplum için bazı problemlere sebep olmuştur. Mesela Abbâsîlerin miladi 749 yılında el-Cezire bölgesine atanan valisi bölge için ilk çıkardığı kanun ve Müslümanlar için getirilen ilk uygulama Abbâsîler'in sembolü olan siyah giyinme olmuştur.⁴⁵² Bu ve buna benzer uygulamalarla o dönemde Müslümanlar'ın bölgede artık sayısal ve nüfus yoğunluğunun hissedildiğini söyleyebiliriz.

Müslümanlar'ın bu bölgeye yerleşmeleriyle beraber siyasî anlamda Haricilik⁴⁵³ ve dinin fihhi boyutuyla ilgili olarak “Şafilik” mezhebinin bu bölgede temel attığını görebilmekteyiz.

2.3.1. Hariciler:

⁴⁵¹ “Bölgenin Müslümanlaşma Süreci” başlığı altında bu konu biraz daha detaylı ele alınmıştır.

⁴⁵² *Tarihu'l Zuknîn*, s. 97.

⁴⁵³ Çalışmamızın ilgili başlığında ele alınmıştır.

İslam tarihinde Haricilik gerek bulunduğu dönemdeki siyasî ve sosyal hayatta gerek sonraki dönemlerde önemli ve etkili bir yapının da temelini oluşturan Müslümanlar içerisinde dini ve siyasî⁴⁵⁴ bir hareket olarak karşımıza çıkmıştır.

Konumuz olan Diyâr-ı Bekr bölgesinde de yer edinmiş olan bu hareketi yakından tanımak için öncelikle Hariciliğin ortaya çıkışı ve mahiyetini kısaca ifade etmekte fayda vardır. Zira insan kaynaklı hiçbir hareketin, alt yapısı oluşmadan dini ve siyasî bir harekete dönüşüp kendine toplumsal zemin bulması düşünülemez. Bu hareketlerin tesir ettiği bölgelerde geçirdiği evreleri bilmeden onu yeterince tanımak da mümkün gözükmemektedir.⁴⁵⁵

Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havaric ismini "insanlardan, dinden haktan veya Ali b. Ebi Talib'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar" anlamında kullanmışlardır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Ortaya çıkışı ve fikirleri için bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, V/64.; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yay. İstanbul 1987, I/53-79. Ahmet b. Atiye b. Ali el-Ğamidi, *el-İman beyne's Selefi ve'l- Mütekellimîn*, Medinetü'l Münevvere 2002, I/77.; Haricilerin siyasî hareketleri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 2015.

⁴⁵⁵ Haricilerin siyasî bir oluşum olarak ortaya çıkışı ve gelişim süreci ile ilgili bkz. Julius Wellhausen, *İslamın İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partiler*, çev. Fikret Işıltan, TTK. Baimevi Ankara 1989, s. 1-89.

⁴⁵⁶ Şehristani; "Cemaatin ittifak ettiği hak imama karşı isyan eden herkesi *Haricî* olarak tanımlar." Bkz. *el-Milel ve'n-Nihal*, I/114.; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, Ankara 1975, XXIII/103-116; krş. Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 2015.; Bu grubun adlandırmasıyla ilgili olarak bkz. Şehristani, I/114.; İbn Hibbân, s. 443-4; Ahmet Yöner, "Haricilerin Horasan Maveratünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16: 2 (2011) s. 174.

İslam tarihinde “Haricîlik hareketinin doğuşunu hemen hemen bütün tarihçiler Sıffin Savaşında (37/657)⁴⁵⁷ hâkem meselesinin ortaya çıkışına bağlamışlardır. Buna göre Havaric hâkem tayinini, yani “tahkim”⁴⁵⁸ olayını kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebu Talip’ten ayrılanların meydana getirdiği bir firkadır.”⁴⁵⁹ Nehrevan savaşında birkaç kişi sağ kurtulmayı başarmış ve bunlardan biri de el Cezîre’ye gelip⁴⁶⁰ kısa sürede örgütlenmeyi başararak el-Cezire bölgesini bu isyanın merkezi haline getirmiştir.

Kaynaklarımız, el-Cezire’de isyan eden Haricî hareketlerini genelde bölge veya isyana öncülük eden kişinin ismiyle adlandırmışlardır. el-Cezire’de Haricî isyanları denildiğinde akla ilk gelen isyan, Diyâr-ı Bekr bölgesinde yer alan ve Bekr b. Vail kabilesinin Şeyban kolu tarafından da destek gören Haricîliğin bir kolu olan *Sufriyye* hareketidir.⁴⁶¹ Emevîler ile Abbâsîlerin ilk dönemlerinde bütün el-Cezire kıtası gibi

⁴⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 190 vd.; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 154-178.; İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, II/7628 vd.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, III/265, VII/281.; Muâviye b. Ebu Süfyân ile Ali b. Ebu Talip arasında 37/657 yılında Sıffin’de yapıldığı için bu ad ile adlandırılmıştır. Ayrıca Bkz. Minkarî, Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212/827), *Vak’atu Sıffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382.; Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Enbâi fi Tarihi’l Hulefa*, Kahire 2001, I/48.

⁴⁵⁸ Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 195-199.; Sıffin Harbi neticesinde Ali ile Muâviye arasındaki ihtilâfi Kur’ân ve Sünnet’e göre halletmek üzere tarafları temsilen birer hakem seçildiği için bu olaya “Tahkim Olayı” denir. Ahmet Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM*, yıl:1, sayı: 2; yıl: 2003, s. 33; Geniş bilgi için bkz. Yiğit, agm, s. 108; Adnan Demircan, agm. s. 51-88.

⁴⁵⁹ Fığlalı, “Hariciler”, s. 169.

⁴⁶⁰ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, I/117.

⁴⁶¹ İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldûn*, III/190.; Ali Cevvâd, *el-Mufassâl*, VI/166. İsmi ağırlıklı anlayışa göre bu hareketinin ismini kurucusu olan Ziyâd b. Asfar’dan (bazı kaynaklarda Abdullah b. Saffâr veya Abdullah b. Asfar) aldığından dolayı bu adla adlandırılmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Mehmet Dalkılıç, “Sufriyye”, *DİA*. İstanbul 2009, XXXVII 472.

Diyâr-ı Bekr bölgesi halkının ekseriyeti de kendi aralarında *Şari* denilen Haricî fırkasına *Sufriyye* mezhebine bağlı idi.⁴⁶²

Şeybânogullarının büyük çoğunluğu Ali b. Ebi Talib ile Muâviye arasındaki mücadelede Ali b. Ebi Talib'e destek verdi. Ancak daha sonra Haricîlere katılarak Haricî isyanlarında önemli rol oynadılar. Emevîler zamanında büyük bir kısmı Irak'a yerleşen Şeybânîler, Dahhâk b. Kays eş-Şeybanî'nin liderliğinde Haricîlerle birlikte Kûfe ve civarına baskınlar düzenlediler.⁴⁶³

Haricîlik Hareketi, coğrafi ve kültürel özelliklerinden dolayı özellikle Abbasîler döneminde birçok bölgede olduğu gibi el-Cezire, Diyâr-ı Bekr bölgesi'nde de kabul görmüştür. Bu kabulde, hem yönetimin olumsuz icraatları hem de bölgenin kendine has özelliklerinin etkili olduğu unutulmamalıdır. Diyâr-ı Bekr bölgesinin coğrafi anlamında mümbit arazileri ile bütün yönetimlerin dikkatini çeken, farklı etnik unsurların yaşadığı bir yer olması sebebiyle de farklı düşünceleri barındırabilmiştir. Ayrıca bu bölgenin, halifeliğin yönetim merkezinden uzak oluşundan dolayı çoğu zaman iktidarın nimetlerinden ve olumlu icraatlarından mahrum kalması nedenlerinden dolayı bölge halkı, en ufak bir yanlış uygulamaya karşı oluşan muhalif herhangi bir harekete dâhil olmaya hazır durumdalardı.⁴⁶⁴ Adeta peşlerine düşecek bir komutan ve liderleri buldukları andan itibaren öldürüp yağmalamaya ve bu uğurda ölüme hazır bir kitlenin oluşması bu bölgede çok zor değildi. Özellikle de dini duyguların bu işlere dâhil edilmesiyle bu daha kolay oluyordu. Bu sebeple bölgedeki Haricî isyanlara baktığımızda aslında sosyal ve siyasî kökenli bir itiraz olsa da buna ek olarak muhakkak dini bir boyutla bağlantısı sağlanıyordu. Haricîlerin en karakteristik özelliği de yukarıda da değindiğimiz

⁴⁶² Geniş bilgi için bkz. Mükrimin H.Yınanç, "Diyarbakir", *İA*. Eskişehir 1997, III/611.

⁴⁶³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV/341.; Geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, "Şeyban", *DİA*, XXXIX/37.

⁴⁶⁴ Geniş bilgi için Bkz. İbrahim Konak, *Abbâsiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Haricî Ayaklanmaları*, Harran Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 2006, s. 2.

gibi inançla bütünleşmiş bir siyasî muhalefet ve adeta ümmetin ortak değeri olan hilafet makamının ümmetin elinden alınmasına karşı bir isyan hareketidir. Zira onlara göre; bütün inanlar birbirine eşittir, imamlık devlet yönetimi, sosyal ve etnik yapısına bakılmaksızın herkese açık olmalıdır. Bu açıdan Emevî yönetimini meşru görmemiş, daha sonra gelen Abbâsî yönetimini de iktidarı zorla ele geçiren şahıslar olarak görmüş ve bu sebeple onlarla da aynı muhalefetten geri durmamışlardır. ⁴⁶⁵Bu sebeple ölen veya öldürülen her liderinden sonra onun yerine geçen bir lider ve ona itaat eden bir kitle vardı. Haricîlerin bu muhalefet ve yer yer isyan durumları ta 10. asra kadar devam etti.

Bu ve benzeri sebeplerle bedevi aşiretlerin yer aldığı Diyâr-ı Bekr bölgesinde ve el-Cezire'nin Diyar-ı Rabia bölgesinde özellikle de Musul'da haricîlerin söylemleri karşılık bulmaya yetiyordu. Sadece Diyâr-ı Bekr bölgesi 11 Haricî hareketin merkezi olmuştur.⁴⁶⁶

Haricî İsyânları, Devletin güçlü olduğu dönemde azalsa da, zayıflama ve çöküş dönemlerinde Emevî Hilafeti için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Bu sebeple en güçlü muhalefet hareketlerinden biri olan Haricî isyanlarının Emevî devletinin yıkılmasında büyük payları olduğu da unutulmamalıdır.⁴⁶⁷ Son Emevî halifesi Mervan'ın devlet merkezini taşıdığı Harran'da Haricîlerle uğraşması büyüyen Abbasi tehlikesini bertaraf etmeye engel olduğunu düşünmek mümkündür.

⁴⁶⁵ Nahide “Bozkurt, Şâfiî'nin Yaşadığı Dönem”, *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kısacasında İmam Şâfiî*, ed.M.Mahfuz Söylemez, Araştırma Yayınları Ankara 2014, , s. 15.; Geniş bilgi için bkz. Zorlu, s. 168.

⁴⁶⁶ Bu 11 Haricî hareketin detayı çalışmamızın; “Ekonomiyi Olumsuz Etkileyen Durumlar” başlığında işlenmiştir.

⁴⁶⁷ Cem Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dini ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 167

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Haricî İsyanlarını incelediğimizde genel olarak şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

1. Bekr ve Tağlib gibi aktif bazı silahlı Arap kabilelerinin bölgedeki mevcudiyetleri,

2. Bölgenin Arap, Kürt, Ermeni, Rum ve Fars gibi farklı unsurlar arasındaki coğrafi konumu sebebiyle bunlar arasında kendilerine yer bulabilmişlerdir.⁴⁶⁸

3. Diyâr-ı Bekr bölgesinin devletin idare merkezinden uzak olması ve bu bölgedeki kabile yapıları arasında kendilerine sığınma ortamı bulmaları.

Bu bölgenin tarihinde en çok göze çarpan nokta, kendilerinin görüşünü benimsemeyen her iktidara karşı toplumun isyana çağıran Haricî mezhebinin etnik ve sosyal zemini uygun bularak yayılması idi.⁴⁶⁹ Bu sebeple bedevi Arap kabileleri arasında büyük bir nüfusa ve savaşçı bir özelliğe sahip olan Şeybanoğulları arasında Haricîlik ciddi bir taban bulmuştu.⁴⁷⁰

Diyâr-ı Bekr bölgesinde Emevîler'e karşı başlatılan ve Abbâsîlerle devam eden Haricî isyanlara baktığımızda şu husus dikkat çekmektedir; Muâviye'nin valiliği döneminde bölgeye ciddi bir Arap iskânı olmuştu. Dolayısıyla bölgeye yerleşen ve henüz yeni Müslüman olmuş bedevi aşiretlerin merkezi idareden uzak olmasının da etkisiyle bu dağlık alanda en ufak bir isyan ortamına alet olmaları beklenen bir durumdur.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Zorlu, s. 169.

⁴⁶⁹ Zorlu, s. 170.

⁴⁷⁰ Şeybaniler hakkında geniş bilgi için bkz. Selemetu Abdurresul, “eş-Şeybaniyyun fi İklimi-el-Cezire”, *Mecelle Külliyyetu'l-Edeb*, Bağdat 1979. Adnan Demircan, “Şeyban (Benu Şeyban)” *DİA*. İstanbul 2010, XXXIX/37; Demircan, “Diyâr-ı Bekr'de Haricî İsyanları”, *I.Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, Diyarbakır 2004.

⁴⁷¹ Çevik, s.21.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinde hâkim olan Haricî düşüncenin Sufriyye kolu idi. Bu düşünce ekolüne bağlı olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinde Emevîlerin son dönemine ve Abbâsîlerin Emiru'l-Umera dönemine kadar farklı isimlerin liderliğinde sürekli isyanlar olmuştur. Bu isyanlar zahiren fikir ve inanç kökenli gibi görünse de ona teveccüh gösteren çevrelerin bir kısmı, onları idarenin haksızlıklarına karşı⁴⁷² sığınacak tek liman olarak görmekteydiler. Zira halifelerin buralara vali atamalarında isabetli tercihlerde bulunmamaları, bu zengin bölgeyi sadece bir gelir kaynağı olarak görüp bunun devlet hazinesine aktarma noktasında valilerin şiddet ve zulümleri, bölge halkının isyancı Haricîlere destek çıkmalarını kaçınılmaz kılmıştır.⁴⁷³

2.3.2. Şafiler:

İslam dininin fihhi ekollerinden biri olan Şafiîlik, İmam Şafiî'nin (150-204/767-820) fikh konularındaki yorumunu esas alan bir mezheptir.⁴⁷⁴ Bilindiği gibi İslam toplumunda fihhi mezhepleri mensuplarının yaygınlığı açısından ele aldığımızda sırasıyla Hanefî, Malikî, Hanbelî ve Şafiî olmak üzere dört ameli ekolün varlığı ilk ortaya çıktıkları günden bugüne kadar varlığını sürdürügelmiştir. Çalışmamızın bu başlığı ile ilgili olarak bizi ilgilendiren kısmı; bugün Diyâr-ı Bekr bölgesinde yaygın olan Şafiî mezhebinin çalışmamızın kapsadığı dönem olan 7-10 yy'larda yani 900 yılının ilk yarısında Diyâr-ı Bekr bölgesinde bu fikhî ekolün olup olmadığına, bu döneme ait tarihsel geçmişine bakmaktır.

⁴⁷² Mesela el-Cezire'nin Musul bölgesinde Musavvir b. Abdülhamid eş-Şarii (252/865)'in başlattığı Haricî isyanının arkasında idarecinin gayri ahlaki uygulaması sebep olmuştur. Görevlilerin, Hadisiyye'deki cezaevinde bulunan oğlunun fuhuşta kullanıldığı haberi üzerine Musavvir etrafında Kürtlerden ve Araplardan topladığı taraftarla isyan ederek çok sayıda insanı etrafında toplamayı başardı. Bkz. *el-Kâmil*, VI/182-3.

⁴⁷³ Bu konuda bakınız: Zorlu, s. 170; Saim Yılmaz, s. 148.

⁴⁷⁴ Bilal Aybakan, "Şafiî", *DİA*. İstanbul 2010, XXXVIII/223-233.

Şafî mezhebinin kurucusu İmam Şafî'nin vefatı 204/820 tarihi olarak düşünüldüğünde IX yy'ın ilk çeyreğine kadar Diyâr-ı Bekr bölgesinde bu mezhebin mensuplarına erken dönem itibariyle kitlesel anlamda rastlanılmamaktadır. Ancak İmamı Şafî'nin vefatından kısa süre sonra bölgede bu konuda ciddi bir gelişme olmuştur. O da; el-Ezdî'nin *Tarihu'l Mevsil* adlı, bölge ile ilgili bilgi veren eserinde, 241/855 yıllarına ait olan gelişmeleri anlatırken bu yılda Ebu Osman künyesi ile meşhur; İmam Şafî'nin oğlu Muhammed İbnü'l İmam eş-Şafî Ebu Abdullah Muhammed b. İdris'in el-Cezire bölgesinin genel kadılığını yaptığını, bu bölgede ders halkaları kurarak hadis dersleri verdiğini, Bağdat'ta Ahmet b. Hanbel ile bir araya geldiğini ve 241/855 yılında vefat ettiğini nakletmesidir.⁴⁷⁵

Nitekim çalışmamızın kapsadığı tarihe en yakın bir dönemde yaşamış olan Makdisi (ö. 390/1000 civarı), "Akur Bölgesi" olarak tanımladığı el-Cezire ve şehirleriyle ilgili verdiği bilgiler de bu durumu teyid eder. Makdisi, Akur diye isimlendirdiği el-Cezire bölgesini birçok boyutuyla tanıtırken inanç olarak buranın "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" olduğunu, ameli olarak da; Hanefî, Şafî, Hanbelî ve Şîî olduğunu nakleder.⁴⁷⁶

4/10. yy'dan itibaren Şafî mezhebinin yavaş yavaş başlayan bölgeye yerleşme süreci zamanla yaygınlık kazanmıştır. Muhammed b. Beyan b. Muhammed Ebu Abdullah el-Kazerûnî⁴⁷⁷ gibi âlimler Âmid'e yerleşerek buralarda okuttuğu öğrenci halkalarıyla Şafîliğin yayılmasında etkili olmuşlardır.⁴⁷⁸ Şafîliğin Diyâr-ı Bekr bölgesine kitlesel anlamda Mervanîlerin (M.S. 983-1085) ve daha sonra Eyyubilerin (M.S. 1171-1252)

⁴⁷⁵ Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/37.

⁴⁷⁶ Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s.129.

⁴⁷⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII/438

⁴⁷⁸ İbn Asâkir, *Tarih Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarame el-Ömerî, LII/162.; es-Subkî, *Tabakatu's Şafi'iyye*, 4/122.

döneminde bu tarafa göç eden başta Kürt aşiretler olmak üzere diğer Müslüman unsurların vasıtasıyla yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

2.4. Diğer İnanç Mensubları

Diyâr-ı Bekr bölgesinde yukarıda değindiğimiz inançlar dışında bazı kaynaklarımız mahiyetleri hakkında çok da bilgi sahibi olamadığımız kendilerine “Şemsiler”⁴⁷⁹ denilen bir inanç mensuplarından bahsederler. Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezi olan Âmid şehrinde Şemsilere ait bir mabed yıkıntısının enkazı hala mevcut bulunmaktadır.⁴⁸⁰

Bu konuda yazılı olarak ulaşabildiğimiz kadarıyla elimizde en yakın 1068/1619 yılında Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesinde Diyarbakır’daki Şemsiler hakkında verdiği bilgilerdir. Simeon, Şemsiler ile ilgili olarak izlenimlerini anlatırken, Mardin kapısının dışında görülen putperestlik tapınağının Şemsilerin ibadetgâhı olduğunu, bunların eskide her cumartesi günü burada toplanarak akşama kadar yiyip içtikten sonra da karanlık basınca da ışıklar yakarak bir müddet dua ettiklerini ve daha sonra da ışıkları söndürerek putperestlik devirlerinde olduğu gibi hayvani bir surette birbirlerine sarılıp nahoş durumlar sergilediklerini aktarır. Bundan haberdar olan dönemin beylerbeyi bunları bu ibadetgâhlarına gelmelerini menetmişse de daha sonra bunların Ermeni, Yahudi ve Rum mezheplerinden hiçbirine bağlı olmadıklarını, yalnız Ermenice konuştuklarını anlayınca tekrar yanlarına çağırarak hangi mezhepten olduklarını sormuş. Onlar da Ermeni olduklarını söyleyince beylerbeyi de onlara; öyle ise ya Ermeni

⁴⁷⁹ Nusayrilikte de Şemsiler ve Kameriye diye kendi içinde Ali b. Ebi Talib’in semadaki duruşuna göre ayrı düşünen iki mezhep vardır. Bahsettiğimiz Şemsilik bundan farklıdır. Zira bunların kiliseleri, mabedleri vardır. Nusayrilikteki Şemsilerin mabedleri olmamakla beraber bunlara göre Ali b. Ebi Talib semada güneşte makar eylemiştir. Geniş bilgi için bkz. Mazlum Uyar, “Nusayrilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 308-309.

⁴⁸⁰ Yakın zamana kadar Gazi köşkü ile Mardin Kapı Mezarlığı arası Şemsiler Mahallesi olarak biliniyordu.

Kilisesi'ne ya da camiye devam edin, aksi takdirde hepinizi kılıçtan geçiririm demiş ancak onlar yalvararak, rüşvet vererek Ermeni kiliselerine gideceklerine dair söz verdikten sonra salıverilmişlerdir. Fakat emre itaat etmeyenlerin mallarının müsadere edileceğini ve kellelerinin de uçurulacağına dair şiddetli emirname çıkarılmış. Böylelikle Şemsilerin tapınağı boş kalmış, kendileri de İran'a, Süryânî memleketine, Tokat'a, Merzifon'a ve başka yerlere dağılmışlardır. Burada kalanlar ise; korkularından dolayı kendileri adına kiliselere gitmek için Ermenilere ücret vermeğe, bazıları da gayr-i ihtiyari Cumartesi günleri nöbetle bizzat kiliseye gitmeye başlamışlardır.⁴⁸¹

M. Şefik Korkusuz Simeon'un Diyarbekir Seyhatnamesinde Şemsiler ile ilgili yukarıdaki bilgileri aktardıktan sonra verdiği şu bilgiler daha sonraki dönemleri kapsamış olsa da bu konunun o dönemde varlığı açısından önemlidir:

“XV. Yüzyıl Ermeni müelliflerden Mezoflu Toma'nın Timur ve Haleflerine ait eserinde, Timur'un Şemsi denilen tarikatçılarla meskûn, Şol, Şımaraklı, Safari ve Maraşi adlı Mardin köylerini yerle bir ettiğini, fakat bu putperest tarikatlarının bilahare şeytani bir surette Mardin'de ve Âmid'te tekrar çoğaldığını yazar. Ermeni müelliflerin “Arevortik/Güneş Oğulları” tabiriyle zikrettikleri bu tarikat, beşinci asırdan beridir Ermeniler arasında görülen Arlikvan, Borborit, Tondraklı, vb. adlarla bilinen tarikatların bir nevi devamıdır. Eski İran menşeli olup zahiren Hıristiyanlığa bağlı bulunan bu tarikatlara karşı beşinci asırdan beri şiddetli mücadele yapılmasına rağmen XI-XII. asırlarda muhtelif adlarla nihayet XIV. Yüzyılda “Arevortik” ismiyle tekrar ortaya çıkmıştır. Patrik Mağakya Ormanyana'ya göre zamanımızdaki Yezidi tarikatı da Arevortiklerin devamı olmaları muhtemeldir.⁴⁸²

⁴⁸¹ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 165-166. Simeon'un verdiği bu bilgileri henüz başka kaynaklarda teyid etmiş değiliz. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. M.Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 16.

⁴⁸² Simeon, *Tarihte Ermeniler*, s. 166; Geniş bilgi için bkz. Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, s. 16.



Şekil 1: Mardin Deya Zaferan Kilisesinin Üzerinde İnşaa Edildiği 5. yy'a Ait Güneş Tapınağı

Tarihu'l-Zuknîn müellifi bu dönemde vuku bulan bir durumu haber verirken o dönemin inanç yapısıyla ilgili olarak şu olayı anlatır:

“Bu sene de Müslüman ve Fars (Abbâsî) ordusu kuzey/ (Rum) bölgesine yöneldi. el-Cezire emiri İsa b. Musab b. Muhammed (Mansûr'un kardeşinin oğlu) Ruha, Turabdin, Telha Koma Siyahdağ (Karacadağ)'a çıktı. Komutan Hasan b. Kehtebe (Ca'fer Mansûr'un Amili) İbn Es'ad ile beraber Dicle'nin yüksek yerlerine ve Âmid'e çok sayıda askeriyle yöneldi. İki nehir arasında yer alan Âmid şehrinin yakınında komutan İbn Es'ad vefat etti. Bu ordu, din ve mezhep açısından birbirinden çok farklı bir yapıda idi. Kimisi ateşe, kimisi güneşe (ki şafak vaktinde doğu, öğlelerin güney ve akşam ise batıya yönelip secde ediyorlardı) kimileri aya, kimileri yıldızlara, kimileri at katır ve diğer hayvanlara, elleriyle yapıp yanına aldıkları putlara da secde ediyorlardı. Bunlardan bazıları da eskiden beri sapkınlığa girip insanlara tapıyorlardı. Bu ordu bütün farklılıkları ve değişik etnik yapıları bir arada topladığı için buna "el- Ceysu'l Kamil lil Melik" kralın mükemmel

ordusu diye adlandırılmıştı. Bu ordu Sin, Elalinniyyin, Hazariyyin, Medler, Farşlılar, Akuliyyini (Kufeliler), Kusiyyinler, Türkler ve Müslümanlardan oluşuyordu.”⁴⁸³

Aktarılan bu bilgilerde, gök cisimlerine tapanlar arasında bile aya, yıldızlara ve güneşe ayrı ayrı tapan farklı insan gruplarının varlığını görmek, o dönemde bu inanç mensuplarının varlığına dair bir kanı oluşturmaktadır. Şevket Beysanoğlu da son dönemlere kadar Keçi Burcunun karşısında Diyarbakır’ın eski mezarlığı olan Mardin Kapı Mezarlığının; “Şemsiler Düzlüğü” diye bilindiğini, Şemsiler denilen bu yamacın başlangıcındaki kayanın bitişiğinde de Şemsilere ait bir tapınak⁴⁸⁴ olduğunu söyler. Bu tapınağın enkazı dahi son dönemlere kadar mevcutken, ancak Mardin yolunun genişletilmesiyle bu enkaz da ortadan kaldırılmıştır.⁴⁸⁵

Şemsiler, kaynaklarda nadir de olsa ismi geçmekle beraber içerik, mahiyet ve mensupları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bunların, bir yandan Mezopotamya’nın eski farklı inanç belirtilerini üzerlerinde taşımalarıyla beraber kilise gibi mabedli bir inancın da belirtilerini, ritüellerini içermesi, bölgedeki bu inancın buradaki farklı dönem ve inançların etkisiyle oluştuğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır. Nitekim el-Cezire ve buraya bağlı Diyâr-ı Bekr bölgesinin tarihine baktığımızda buraya olan

⁴⁸³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 124.; Şemsiler ile ilgili ayrıca bkz. Hayreddin Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*, Ankara Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2010. s. 25-33.

⁴⁸⁴ Bölge araştırmalarıyla bilinen araştırmacı Mehmet Şimşek; Keçi Burcunun alt tarafında bir yapının olup bu yapının da mihrap kısmı batı tarafa yani güneş batışı yönünde olduğunu belirtmişti.

⁴⁸⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I/132.

Kildaniler/Keldanîler ve İlk Babiller hâkimiyet kurmuşlardı.⁴⁸⁶ Bunlar da inanç olarak *Büyük Işık* dedikleri Güneşe tapıyorlardı.⁴⁸⁷

B. TOPLUMSAL SINIFLAR

Ortaçağ'da ekonomi merkezli bir toplumsal sınıflandırmaya baktığımızda genelde tarım ve ziraatın bu hususta büyük bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu durumun ortaya çıkışında geçmişin etkisiyle beraber yeni gelişen şartların ve ortaya çıkan imkânların doğurduğu sebeplerin de etkisi büyük olmuştur.

el-Cezire/Mezopotamya'nın önemli bir bölümü olan Diyâr-ı Bekr bölgesindeki sosyal yapı ve sınıfsal durumu buraya hâkim olan medeniyetlerin etkilerinden bağımsız değildir. Yazılı kaynaklar açısından eski Babil'de Hammurabi dönemindeki toplumsal sınıf yapılanmasının izlerini burada görebiliyoruz. Zira o dönemde yaygın olan hür, fakir ve köle sınıflandırılmasının üzerine başka yapılar eklenmiştir.⁴⁸⁸

İslam fetihlerine kadar bu sınıfsal yapı farklı durumlarıyla devam edegelmiştir. İslam toplumunda Hindistan Kast Sistemi gibi bir tarzdan bahsetmek mümkün olmasa da kendi içinde bazı sınıfların varlığını görebilmekteyiz. Bu tür sınıfsal yapılanma, elbette güçlü bir geçmişi olan Bizans ve Sasani geleneklerinden de etkilenmiştir. Zira Hz. Ömer dönemiyle beraber İslamiyet'in bu iki imparatorluğun kültürel, dini ve siyasî coğrafyasına hâkimiyeti arttıkça buradaki yerleşik kültürel gelenekle bir etkileşime girmiştir. Bu tür etkileşimin boyutu anlaşılacak için komşu Sasani medeniyetinin hâkimiyetindeki toplum yapısı incelendiğinde, genel olarak toplumun şu beş ana sınıfa ayrıldığını görmekteyiz. Bunlar; askerler, din adamları, yöneticiler, esnaf/meslek sahipleri ile

⁴⁸⁶ Harran, babası Terah henüz sağken, doğduğu ülkede, Kildaniler'in Ur Kenti'nde öldü. Bkz. Tevrat, *Yaratılış*, 11:28.

⁴⁸⁷ Gorgis Davit Malik, *Süryânîlerin Tarihi*, s.18.

⁴⁸⁸ *Mezopotamya Uygarlığında Süryânî Topluluğu*, (Komisyon), haz. Bethil Bokförlağ, İstanbul 2008. s. 60.

çiftçilerdir.⁴⁸⁹ Gerek Emevî dönemi ve gerekse Abbâsîler döneminde oluşan bu toplumsal sınıflar el-Cezire’de, özellikle Bizans-Sasani devletleri arasında tampon bölge görevini gören Diyâr-ı Bekr bölgesinde yerleşik olan farklı etnik ve inanç unsurlarına bağlı olarak kendi içlerinde de farklı bir sınıflandırmalar ortaya çıkmıştır. Diyâr-ı Bekr bölgesinde yoğunlukta olan Hıristiyan inancının yanı sıra kadim bir geçmişi olan kültürlerden kalma uygulamaların izleri bölgede görülmektedir. İslam dinine ait olmayan bazı uygulamaların hangi etnik veya inanç grubuna ait olduğunu tespit etmek zordur. Özellikle de Hıristiyan olan Süryânîlerin yoğunlukta olduğu bu bölgede zamanla İslam’ın etkisiyle kültürlerinde bazı değişimler meydana gelmiş ve İslam toplumunda da hem Süryânîlerden hem de diğer inanç gruplarından benzer kültürel etkilenmeler olmuştur. Zira toplumlar arası karşılıklı etkileşim doğaldır.

İncelediğimiz dönem itibariyle Diyâr-ı Bekr bölgesinde toplum, tespit ettiğimiz kadarıyla üsten alta doğru şu sınıflara ayrılmaktaydı:

1. Dini Önderler

Diyâr-ı Bekr bölgesi İslam öncesi dönemde Hıristiyan inancının hâkimiyetindeydi. Özellikle de Süryânî kültürle özdeş hale gelmiş çok sayıda manastır ve kilisenin yer aldığı bir bölge durumundaydı. Hıristiyanlık inancında güçlü bir sınıf olan Ruhban/Din adamı sınıfı toplum üzerindeki etkisi kadar saygınlığı da yadsınamazdı. Bir rahip veya bir piskopos bölge halkının etrafından çekindiklerinden dolayı o bölgenin piskoposu aleyhinde hiçbir olumsuz söz sarf edemezdi. Böylesi bir durum vuku bulduğunda bölge halkı bunu hasetlik ve çekememezlik olarak kabul ediyordu.⁴⁹⁰ Din adamları sınıfını elinde tutan Kilise/Manastır Piskoposların bu anlamda ciddi bir

⁴⁸⁹ Muhammed Dayfullah Batayine, *el-Hayatu'l-İktisadiyye fi Sadri'l İslam*, Amman trz. s. 52. Geniş bilgi için bkz. Ramazan Altınay, *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 212.

⁴⁹⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 183.

ağırlıkları vardı. Bu sebeple zaman zaman yapılan piskoposluk seçimleri paylaşılamayan bu saygınlık sebebiyle kavgalı ve tartışmalı olurdu.

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki merkezlerin piskoposları tarafından Patrik seçilirdi. Bu patrikler hem dini meselelere hem de bulunduğu yerdeki bölgenin idari işlerine bakıyorlardı. Siyasî anlamda Hıristiyanlık dünyasında vuku bulan bölünme ve ayrılmaların yansıması da hemen bölgede karşılığını buluyordu. Bu sebeple zaman zaman bu ayrılmalardan dolayı birbirlerini zındık olarak da yaftaladıkları oluyordu. Mesela 152/769 yılında Harran Piskoposu Dinisyus'un ölümü için, kendisi de Süryânî bir rahip olan Tarihu'l-Zuknîn müellifi; "dinsiz öldü" ifadesini kullanmıştır.⁴⁹¹ Bazen de bölgede kendilerini piskopos olarak ilan eden, yalancı din adamları ortaya çıkıyordu.⁴⁹²

Zaman zaman bölgede bütün toplumu ilgilendiren ortak bir meselede bu inanç mensuplarını temsil eden dini liderlerin bir araya geldikleri oluyordu. Bu durumla ilgili olarak Zuknîn müellifi şu olayı anlatır: *Hıristiyanlar Piskoposlarının Yahudiler evvak denilen koro ekipleriyle, Müslümanlar Şeyhlerinin /Yaşlı pirlilerinin öncülüğünde hepsi beraber yağmur duasına çıktılar. Rabb halka acıdı ve bazı bölgelere yağmur yağdı.*⁴⁹³

Zuknîn müellifinin verdiği bu bilgilerden yola çıkarak Hıristiyan ve Müslüman din adamlarının yanı sıra bölgede Yahudi din adamlarının da bulunması bölgede Yahudilere ait mabetlerin de yer aldığına dair bir çıkarım yapmayı mümkün kılmakta ise de bölgedeki Yahudi din adamları hakkında yazılı kaynaklar itibarıyla yeterli bilgiye sahip değiliz.

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Müslüman toplum içinde din adamları saygın ve onlar üzerinde etkinlerdi. Özellikle de Müslüman oranının artmasıyla devlet gücünün de

⁴⁹¹ Tarihu'l-Zuknîn, s. 143.

⁴⁹² Tarihu'l-Zuknîn, s. 183.

⁴⁹³ Tarihu'l-Zuknîn, s. 205.

arkalarında olmasından dolayı belki de diğerk inanç mensuplarının kendi din adamlarına gösterdiği saygının da etkisiyle bu bölgede âlim/molla olarak adlandırılan Müslüman din adamları da ciddi bir saygı ve hürmet ile ağırlanıyorlardı. Özellikle de Müslüman toplumun günlük yaşamları ile ilgili olarak ihtiyaç duydukları *fıkıh* denilen yaşam koşullarını içeren konularda Melle'ye/Seyda'ya yöneldiğini görebilmekteyiz.

Şeyhlik/Mollalık: Şeyhlik ve Mollalık tabirleri birbirlerine yakın gibi görünse de işlev ve konumları itibariyle birbirlerinden farklıdır. Bu iki kavram aynı zamanda eskide olduğu gibi bugün de dini anlamda iki sınıfı temsil eder. Bu temsil boyutu sadece Müslümanlar açısından değil, aynı zamanda burada hâkim olan Süryânî kültüründe de buna benzer Aziz dediğimiz bir sınıfın temsili söz konusudur.

Şeyh kelimesi Arapça kökenli olmasına rağmen Diyâr-ı Bekr bölgesinde asıl anlamından farklı bir noktaya kayarak adeta bir sınıfsal bir statüyü temsil eden bir kavrama dönüşmüştür. Zira yaşlı, ihtiyar, lider, kabile reis vb. anlamlarına gelen şeyh tabiri⁴⁹⁴ bölgede dini bir lider, bir tarikat piri olarak bilinir. Bu algı kendisiyle beraber derin ve güçlü bir manevi şahsiyet, adeta, manevi gücü olduğuna inanılan kutsal bir şahıs olarak algılanır. İslam coğrafyasının diğerk yerlerinde bu kavramın bu kadar ağırlığı olmaz iken Diyâr-ı Bekr bölgesinde adeta Süryânîlerin azizlerine gösterdiği tazim durumunun hemen hemen aynıyla görülmesi karşılıklı bir etkileşimin neticesi şeklinde yorumlamak mümkündür. Aynı şekilde Arapça ve Farsça kökenli olmayan Molla kelimesinin de Süryânîcedeki “öğretmen, ders veren” anlamını düşündüğümüzde Molla kelimesinin bölgedeki anlamıyla örtüşüğünü söylemek mümkündür.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tekmiletu'l M'âcimü'l Arabiyye*, “شيخ” Maddesi, Arapçaya çev. Muhammed Selim en-Neymi, Irak 2000, VI/394. Ebu Hafz Siraceddin Ömer b. Ali, *el-Bab fi Ulumi'l Kitap*, Beyrut 1998, XVIII/41.

⁴⁹⁵ Aziz Kurt, *Türkçe-Süryânice/Süryânice-Türkçe Sözlük*, “Malel” Hollanda 1996.s. 196. vd.

2. Zengin/Aristokrat Sınıf; Ağalar

Toplumun üst tabakasını oluşturan zengin sınıf kendi içinde de Aristokrat dediğimiz üst yönetici konumunda olan devleti temsil eden insanlar ile ikta sahipleri dediğimiz zengin belki de bugün de bölgede ağa olarak tanımlanan insanlar ve parayı elinde bulunduran yönetim ile beraber çalışan tefecilerden oluşuyordu. Tefeci denilen insanlar genellikle sıcak parayı elinde bulunduran tüccar sınıfındandı. Diyâr-ı Bekr bölgesi tarım verimliliğinin yanı sıra ticaret yollarının da kavşağında olmasından dolayı ticaret canlıydı. Gerek bölgeden yetişen mamullerin başka bölgelere taşınması ve gerekse de başka bölgelerden buralara değişik ihtiyaç malzemelerin taşınmasını ticaret ile uğraşıp zenginleşen insanlar yürütürdü.

Bugün Aristokrat denilen o dönemin yönetici sınıfı toplumsal tabakanın en önemli ve üst sınıfını oluşturuyordu. Bunlar başta vali olmak üzere amil ve vergi memurlarıyla beraber bunlarla çalışan diğer gruplardan oluşuyordu. Bulunduğu yerde devleti temsil eden bu grup devletin adaletini ve şefkatini yansıtırken zaman zaman adeta kendilerini devlet yerine koyarak halkı baskı altında tutup özellikle de ekonomik anlamda haksızlığa varan uygulamalarla toplum ve devlet arasında ayrışmalara, isyanlara da sebebiyet veriyorlardı.

Toprak ağaları olarak da adlandırılan bu sınıf o dönemde genellikle ikta ve ilcâ⁴⁹⁶ sahiplerinden oluşuyordu. Büyük ve geniş toprakları ellerinde bulunduran bu insanlar işçilerle bu arazilerin sürümünü, bakımını ve hasadını yaptırıyorlardı.

3. Devlet Memurları

Devletin işleyişini ve güvenliğini sağlayan insanlardan oluşan sınıftır. Çoğunlukla askerler ve şehirde güvenliği sağlayan polislerden, bilgi ve posta teşkilatından sorumlu

⁴⁹⁶ İlcâ hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "İlcâ" *DİA*. İstanbul 2011, XL/397-400.

görevliler⁴⁹⁷ ile öşür vergilerini toplayan kişilerden oluşurdu. Zaman zaman Halife, eyalet ve şehirlerde bulunan memurlara uyulması gereken emirleri ferman ile bildiriyordu.⁴⁹⁸ Bunlarla beraber aynı zamanda ahır ve çiftliklerden sorumlu memurlar da bu memurlar tabakasında yer alıyordu.⁴⁹⁹ Bunları bugünkü ifade ile merkezi yönetimin taşra elçilerinin izdüşümleri olarak tanımlamak da mümkündür. Üst düzeyde olmayan Devletin normal, rutin işlerini yürüten kişilerden oluşan sınıftı.

4. Esnaf

Toplumsal yapının bu tabakasını çoğunlukla toplumun küçük dükkân ve iş sahipleri oluştururdu. Bunlara küçük işletme sahipleri demek de mümkündür. Şehirde oturan bu kesim elit, zengin, aristokratik tabakalar ile alt tabakalar arasında adeta bir köprü işlevini görürdü. Zaman zaman aşırı vergilerden dolayı bu sınıfın da ciddi sıkıntılara düştükleri olurdu.⁵⁰⁰ Zira esnafın vergi borçları memurlar tarafından tutulan defterlerinde hem yaptıkları işler hem de vergi borçları yazılır ve vergi memurları tarafından sıkı bir şekilde takip edilirdi.⁵⁰¹ Esnaf sınıfı genelde şu meslek sahiplerinden

⁴⁹⁷ Mesela Mu'tazid, mevlası Fatik'i posta birimi başta olmak üzere bazı idari düzenlemeler için görevlendirdi. Geniş bilgi için bkz. Saim Yılmaz, "Abbâsîlerin İkinci Kurucusu Mu'tazid ve Muktefi Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Abbâsîler I*, Editörler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, V/328.

⁴⁹⁸ Örneğin Abbâsî halifesi el Mütevekkil (m. 847-861) 850 yılında yayımladığı emirnamede; "Eyalet ve şehirlerdeki memurlarına ve hudut boylarındaki kentlerin ve yörelerin valilerine yanlarında zimmi çalıştırmaya ve kendilerine verdiği yetkiyi zimmilerle paylaşmaya son vermelerini emretmiştir." Bkz. Ebu'l Abbas Ahmet el-Kalkaşandi, *Subhu'l A'sa*, Kahire 1919, XIII/368; Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, İmge Kitapevi, İstanbul 1996, s. 61.

⁴⁹⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 243.

⁵⁰⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 190.

⁵⁰¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 194.

oluşurdu; marangozlar, duvar ustaları dükkân sahipleri, değirmenciler, zahireciler, bakkal ve seyyar satıcıları.⁵⁰²

5. Çiftçiler

İktisadi hayatın en önemli kalemi tarım ve ziraat idi. Bu sebeple zaman zaman zirai araziler üzerinde ciddi kavgalar oluyordu. Bazen bu kavgalar taraflar arası kan davasına kadar gidebiliyordu. Bugün bile bölgedeki kavgaların çoğunun arazi eksenli gerçeği göz önünde bulundurulduğunda geçmiş dönemleri tahmin etmek zor olmasa gerekir. Çiftçiler arasında bu anlamda kavgalar olduğu gibi, çiftçiler ile bu çiftçilerin ekinlerinden vergi ve haraç toplayan görevliler arasında da zulme varan haksız alımlardan dolayı da ciddi problemler eksik olmuyordu.⁵⁰³

“Zamanla, birçok olay, küçük çiftçi topraklarının kaybolmasını sürükledi: Tüccar ve iş adamları gelirlerinin, bir kısmını toprak alanına sarfettiler. İkta adı altında bir miktar toprak askerlere hasredildi ve nihayet bir kısım toprak büyük mülkiyetler altında toplandı. Böylece çiftçi bir büyük toprak sahibinin hizmeti altına girdi veya kente göç etti. Sosyal durumu değişti ise de normal yaşamında bir iyileşme olmadı.”⁵⁰⁴ Bu tarz yaşamın bir benzeri de komşu devlet olan Bizans’ta cereyan ediyordu. Köylü çiftçisi, aşırı vergi vb durumlar karşısında kendilerine vazifeleri ve yükleri hafifletmeyi vaat eden kudretli efendilerin himayesine sığınıyorlardı.⁵⁰⁵

İkta sahiplerinin tarlalarını gelirin belli bir oranı karşılığında işleten çiftçilerin çoğu zaman devletin bu ikta sahiplerini vergi, haraç, cizye ve öşür alımları sebebiyle sıkıştırmasından sık sık problemler baş gösterirdi. Bazen ölçsüz ve oransız vergi

⁵⁰² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 81, 91, 133, 243.

⁵⁰³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 213.

⁵⁰⁴ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 204.

⁵⁰⁵ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 257.

tainleri sebebiyle yetiştirilen mahsulün tamamı bile bu oranı karşılamaktan uzak olurdu. Bu sebeple belirlenen vergileri vermek zorunda kalan bu çiftçiler tefecilere kurban olmaktan kurtulamıyorlardı. Bu durum zaman zaman isyanlara, ayaklanmalara kadar varırdı. Sık sık baş gösteren Harici hareketlerinin bölgede destek görmesinin sebeplerinden biri de bu haksızlıkların doğurduğu sonuç olmalıdır.

6. Tarım İşçileri

Tarım bölgesi olan Diyâr-ı Bekr; gerek verimli topraklarının ve gerek bu topraklara can veren Dicle ve onu besleyen nehirlerin suyu ile her türlü ziraatın yapıldığı bir bölgeydi. Tarımsal faaliyetlerinin zorunlu bir sonucu olarak tarım işçileri sınıfı meydana gelmişti. Tarım işçileri sınıfı büyük bağ ve bostan sahibi olan çiftçilerin hizmetinde olan insanlardı. Bunlar; tarlaları sürer, bağ-bahçeleri eker ve üzüm bağları/asmaları dikerlerdi. Sene boyunca neyin yeri ve zamanı gelirse bunu yaparlardı. Bu sınıf, toplumun en fakir kesimi olup toplumun önemli bir çoğunluğunu oluştururdu. Hemen hemen her mevsim kendilerinin yapacakları işler olurdu. Bu tarım işçileri; toplumun zengin sınıfını oluşturan ve tarım arazilerini elinde tutan ikta' sahibi olan adeta dönemin feodal sınıfını oluşturan başta; bankerlerin, büyük dükkân sahiplerin ve idarecilerin arazilerinde çalışan, bununla geçimlerini sağlayan insanlardı. Bu sebeple tarım bunlar üzerinde işlerdi. Bunların ücretleri, mahsulün iyi olmadığı zamanlarda nakit olarak ödeniyor, bazen de bu durum için başka yerlere gönderiliyorlardı.⁵⁰⁶

Tarihu'l-Zuknîn müellifi, Mervan dönemi ile ilgili olarak bölgedeki Hıristiyanların ellerindeki toprakları satıp ücretli çiftçi, işçi olarak kaldıklarından bahseder. Başka kaynaklardan teyid edemediğimiz bu bilgiye ek olarak müellif bu

⁵⁰⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 143.

insanların işsiz ve geçimsiz olduklarından ve bu sebeple dilenmek zorunda kaldıklarını nakleder.⁵⁰⁷

7. Köleler

Kölelik kavram olarak; birtakım insanların başka insanlar tarafından sahiplenildiği, eşitsizliğin uç bir biçimi olarak tanımlanır. Kölenin yasal durumu farklı topluluklar arasında oldukça değişiklik arz etmektedir. Nitekim tarihsel süreç içerisinde bazı toplumlarda köleler uşak muamelesine maruz kalırken bazı toplumlarda ise köleler yasaların tanıdığı neredeyse tüm, insani haklardan yoksun bırakılmışlardır.⁵⁰⁸ Köleliği besleyen başta savaşlar olmak üzere diğer unsurların varlığı sebebiyle kölelik müessesesini tamamen ortadan kaldırmak imkânsızdı.⁵⁰⁹ Köleliği besleyen durumlar İslam'ın gelişinden sonra da bütün çevrede olduğu gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinde de canlılığını koruyordu.

Gerek Emevî devletindeki fütihat dönemi ve gerekse de Abbâsîler dönemindeki Bizans ile yapılan savaşlar, köleliği besleyen en önemli nedenlerden biriydi. Bu durumun devam etmesi kölelik sınıfının varlığını kaçınılmaz hale getiriyordu. Ayrıca tarımın merkezi konumunda olan el-Cezire toprakları da işçi köleleri zorunlu kılıyordu. Hatta bazen siyahi Afrika coğrafyasının insanlarından bu bölgeye çok sayıda köle getiriliyordu. Bu durum bazen zalimane uygulamalar karşısında kölelerin toplu isyanlarına götürecek bir çoğunluğun oluşmasına sebep olabiliyordu. Nitekim Diyâr-ı Bekr bölgesinin hemen yanı başında olan Harran'da 500 köle isyan edip geçici de olsa yönetimi ele

⁵⁰⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 126.

⁵⁰⁸ Giddens, s. 341; Adam Mez, *İslam'ın Rönesans'ı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014. s. 195-206.

⁵⁰⁹ Köleliği doğuran sebepler için Bkz. Wafî, s. 208; Can Kuş, "Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ 2010, cilt: 8, sayı: 1, s. 5.

geçirmişlerdir. Bu vakalar köle sınıfının varlığı ve sosyal hayat içindeki vaziyetlerini izah ederek bize ışık tutuyor.⁵¹⁰

Toplumsal hayatın bir parçası ve ticaretin önemli bir bölümü oluşturan kölelerin bir kısmı köle pazarlarında satın alma ile temin edilirken bir kısmı ise savaşlarda esaret ve ganimet yöntemi ile elde ediliyordu. Köleleştirme sebeplerinden biri de ağır borçlanma karşısında borcunu verememe durumundan kaynaklıydı. Kimi zaman borç veren kişi alacağını temin etmek için borçlu olan kişiyi veya yakınıni “Suku’r-rikak” denilen köle pazarına götürüp satabiliyordu.⁵¹¹

Bölgenin sık sık savaşlara sahne olduğu gerçeğinden yola çıkarak bu sınıfın durumunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Mesela Tarihu’l-Zuknin müellifi, 110/729 senesinde vuku bulan bir olayı anlatırken yukarıda değindiğimiz konuya örnek teşkil edecek şu ifadeyi zikreder; “Mesleme Neskiryay’ı istila edip, bütün halkını esir edip köle olarak sattı.”⁵¹²

Toplumsal yaşamda köle sınıfını diğer sınıflardan ayıran alemet-i farikaları vardı. Kölelerin boyunlarına kölelik belirtisi olarak bir halka takılır ve böylece toplumda bilinirdi.⁵¹³ 150/ 767 yılı ile ilgili bir anekdotu paylaşan Tarihu’l-Zuknin müellifi, zengin ve kölelerin sosyal yaşamına dair kısa da olsa şunları söyler:

Allah'ın verdikleri nimetler, bunları şımarttı. Mesela bir kişinin binlerce koyun ve keçisi olup, geniş otlaklara ve deve sürülerine sahipti. Bu kişi Arap atlarına biner önünde

⁵¹⁰ Tarihu’l Zuknîn, s. 155.; Bu konuda müstakil makale çalışması için bkz. Mustafa Demirci, “Abbâsî Devrinde Yukarı Mezopotamya’nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire’de Köylü Hareketi”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, İstanbul 2007, s. 243-256.

⁵¹¹ Tarihu’l-Zuknîn, s. 76.

⁵¹² Tarihu’l-Zuknîn, s. 83.

⁵¹³ Tarihu’l-Zuknîn, s. 229.

ve arkasındaki köleleri ise katırlara bindirirdi. Köle (abd)'leri adeta onlara put gibi tapıyorlardı.⁵¹⁴

Hür ve zenginlerin kölelerine olan muamelelerini ifade eden bu örnek, o dönemdeki hür-köle sınıfları arasındaki durumu ortaya koymaktadır.

Daha sonraki dönemlerde Abbâsî halifesi Mu'tasım, Türklerden oluşan büyük bir ordu kurmuştu. Mu'tasım bu ordunun bir kısmını, Orta Asya steplerinden toplamış ve bir kısmını da köle pazarlarından satın aldığı, bir kısmını da paralı olarak tuttuğu Türklerden oluşturmuştu.⁵¹⁵ Zira Abbâsîler halifeye kayıtsız şartsız teslim olan, kölelerden oluşan bir birlik istiyorlardı. Bu sebeple köleler genç yaşta elde edilmiş, yetenek ve bilgisine göre seçilmişlerdi. Daha sonra bu Türkler arasından Afşin, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır gibi büyük komutanlar çıkmıştı.⁵¹⁶

Toplumun en alt sınıfını oluşturan köleler alıp satılan ticari bir meta olarak algılandığında bunların fiyatları da döneme, yere ve kölenin yeteneklerine göre değişiyordu.⁵¹⁷ Mesela Ortaçağda hiçbir yeteneği olmayan beyaz bir cariye 1000 dinara

⁵¹⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 134.

⁵¹⁵ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 196.

⁵¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kemer Yayınlar, İstanbul 2000, s. 106.; Geniş bilgi için bkz. Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2005, sayı: 18, s. 211; Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2002, cilt: 4; sayı:2; s. 31; Lewis, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, s. 23, 25.

⁵¹⁷ Emevi döneminde Abbâsî halifesi el-Vâsık, kâtipi Salih b. Reşid'den Kalemü's-Sâlihiyye adında bir cariyeyi 10.000 dinara satın almıştır Anılan Abbâsî halifesi zamanında el-Hasan b. Vehb, bir cariyeyi 50.000 dirheme satın alarak Muhammed b. Abdulmelik ez-Zeyyât'a hediye etmiş, o da bunun karşılığında anılan kişiyi el-Cezîre bölgesine bağlı Diyar-ı Rabia bölgesine haraç amili olarak atamıştır. Abbâsî halifesi el-Mu'temid, Mihferâne el-Mühannes'in cariyesi Nebt'i satın almak için 30.000 dirhem ödemiştir. Geniş

ederken Nûbeli zengi güzel cariye ise 300dınara gidebiliyordu genç yetenekli cariyeler özenle eğitilir, şarkı ve şiirler ezberletilir dans, müzik eğitimiye değeri yüksek bir meblağa çıkarılırdı. Fiyatlarda yer, zaman ve ortamlar etkindi.⁵¹⁸

C. YERLEŞİM DURUMUNA GÖRE DİYAR-I BEKR BÖLGESİNDE TOPLUM

Toplumdan topluma, bölgeden bölgeye, yerleşim durumlarına göre toplumsal yapının farklılaşması sosyolojik bir vakadır. Çalışmamızın kapsadığı dönemden hemen kısa bir zaman sonra Hicri dördüncü asırdan İslam coğrafyasındaki genel yerleşim tasnifatını Adam Mez şu şekilde sıralıyor:

1. Emsâr denilen bugünkü anlamda metropol/anakent şehirler. Bunların sayıları 16 idi, değişebiliyordu.
2. Kasabat denilen müstahkem eyalet başkentleri idi.
3. Medain veya mudun denilen eyalet şehirleri idi.
4. Nevâhi dediğimiz nahiyelerdi. Nihavent veya el-Cezire'deki Ceziretu'l İbn Ömer bunlardandı.
5. Kura denilen köyler idi.⁵¹⁹

Adam Mez'in hicri 4.yy'da yaptığı sınıflandırmanın ancak bir kısmını bölgede görebiliyoruz.

Geleneksel, bugün yaygın kullanım şekliyle Ortadoğu'da toplum kavramı; çiftçi, tüccar ve zanaatkârlar olmak üzere üç üretici sınıf olarak kabul edilir. Şehirli nüfus son iki grubu oluşturur. Toplumsal sınıflandırmanın alt basamağında zanaatkârlar bulunur. İmparatorluğun kentli nüfusu da köy nüfusu gibi Müslüman ve gayri Müslim olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı; ancak bu şeriatın koyduğu bir sınıflandırmadır ve toplumdaki gerçek

bilgi için bkz. Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları", Belleten, c.LXXXI, s.292, yıl:2017 Aralık

⁵¹⁸ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 364.

⁵¹⁹ Adam Mez, s. 467.

toplumsal ve ekonomik ayrılıkları yansıtmaz. Müslüman ve gayri Müslim tüccarlarla zanaatkârlar gerçekten aynı sınıftandılar ve hepsinin hakları aynı idi. Zengin Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar Müslümanlar gibi giyinir ve ata biner ve öyle davranırdı.⁵²⁰

Yukarıdaki bilgi, Osmanlı'da toplumsal sınıf için verilmiş bir bilgi de olsa buna yakın bir tasnifatın asırlar öncesinde el-Cezire, Diyâr-ı Bekr bölgesinde yerleşim tarzına benzer bir sınıflandırmanın belirtilerini görebiliyoruz.

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yerleşim durumuna göre ana hatlarıyla toplumu; o dönemdeki yazılı kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla; şehirliler, köylüler ve göçebe/göçerler olarak üç sınıfa ayırmak mümkündür.

1. Şehirliler

Diyâr-ı Bekr bölgesinde çalışmamızın kapsadığı dönem olan 7. ve 10. yüzyıllar arasında bölgede başta Âmid, Mardin, Dara, Sevaverek, Meyyâfârikîn, Erzen gibi o dönemde büyük yerleşim yerlerinin varlığının yanı sıra buralarla bağlantılı olan çok sayıda köyü görebilmekteyiz.

Genel olarak şehirleşme ve bunu besleyen şehir yerleşimi; coğrafi şartlara, kültürel birikime ve insanları bir arada yaşamalarını temin edecek sosyal ve ekonomik çevrelerine, dış saldırılara karşı toplu korumalarına bağlı etkenler sebebiyle gelişmiştir⁵²¹ Bu sebeple yerleşim yerleri toplumsal hayatın adeta merkezi konumunda olduğundan savaş ve saldırının ilk hedefinde olan yerler de buralar oluyordu. Toplumsal hayatın birçok gereksinimi bu merkezlerde karşılanırdı. O dönemde şehirler, başta ticaret, zanaat, eğitim, kültür ve idarenin merkezi idi. Buralarda yaşayan insanlar genelde toplumun

⁵²⁰ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2017, s. 157.

⁵²¹ Mustafa Demir, "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt: 16; s. 1, (TEK-DAV) 2003, s. 156.

ticaret, zanaat ve idari işlerle uğraşan kesimini kapsıyordu. Şehirli nüfusun büyük çoğunluğu bu şehirleri inşa eden Rum toplulukları oluştururdu.⁵²²

Ticaretle uğraşan tüccar kesimi için şehirler hem barınma hem de ticari hayatların devam ettiği alanlardı. Köylüler tarlalarında yetiştirdikleri mahsulleri burada tüccarlara satmak suretiyle para elde edip bu paralarla da alış verişin merkezi olan şehirdeki esnaf ve tüccarlardan ihtiyaçlarını satın alıyorlardı.

Şehirlere yerleşen insanların bulunduğu bu yerleşim yerleri de fiziki anlamda surlarla çevrilmiş, dışarıdaki saldırılara karşı korunaklı yapıları. Hayat, gündüzden akşama kadar devam eder ve akşam güneşin batmasıyla şehri çepeçevre saran surların giriş kapılarının kapanmasıyla şehir dışarıya kapatılırdı. Diyâr-ı Bekr bölgesindeki başta Âmid, Meyyâfârikîn, Mardin, Dara gibi merkezler bu anlamda güçlü surlarla çevrilmiş, şehir halkının yoğun yaşadığı yerler idi. Zaman zaman baş gösteren salgın hastalıklar şehir nüfusunu ciddi bir şekilde tehdit ediyordu. Bazen de aşırı şekilde baş gösteren sel felaketleri de şehir halkının şehirlerden uzaklaşmasına sebep oluyordu.⁵²³

Hâkimiyet kurmanın ilk adımı insanların yaşadıkları şehirleri ele geçirmek, yıkıp yağmalayarak, yaşanmaz hale getirmektir. Mesela Tarihu'l-Zuknîn müellifinin bildirdiğine göre miladi 753 yılında Abbâsîler kendi hâkimiyetini sağlamlaştırma adına kendisine itaat etmeyen şehirleri yakıp yıktılar. İkinci kez buralara döndüklerinde bütün kaleleri ele geçirdiler. Suriye bölgesindeki bütün kale ve surların yıkılmasını emrettiler. Bunun için bütün demirci ve sanatkârları topladılar. Bu sur ve kaleleri daha önceki kralların büyük paralar harcayarak, demir ve bakır gibi madenler dökerek halkın korunması için inşa ettikleri bu yapıları yerle bir ettiler.⁵²⁴

⁵²² Fikret Işıltan *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 30.

⁵²³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

⁵²⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 105.

Diyâr-ı Bekr bölgesinde Hristiyan nüfusun yoğun yaşandığı şehir merkezlerinde patriklerin kendi aralarında yaşadıkları tartışmalarda veya ayrışmalarda toplum nezdinde de olumsuz bir şekilde makes bulurdu. Mesela 148/765 yılında Patrik Kurkiye ve Patrik Daviz'in birbirleriyle olan tartışmaları, Mesihileri birbirine düşürmüşlerdir.⁵²⁵

Şehirler genelde ticaret yolları üzerinde olduklarından dolayı halk gelişmelerden, olup bitenlerden gelip gidenler vasıtasıyla haberdar olabiliyordu. Şehirler yerleşim yeri olarak yoğun nüfusun ve dönemin idarecilerine isyan ya da itaatin merkezi hatta temsili yerlerdi. Bir iktidara şehirliler itaat etmiş ise o bölge artık teslim olmuş muti bir konumda telakki edilirdi. Örneğin 128/746 yılında Mervan b. Muhammed el-Cezire'ye geldiğinde Cezire'nin bütün şehirleri ona kapılarını açınca Hakem kardeşi İbrahim'i onun üzerine göndermiş ancak şehir kapılarının Mervan'ı açılmış olduğunu duyunca İbrahim geri dönmek zorunda kalmıştır.⁵²⁶

Diyâr-ı Bekr bölgesinin şehirlerine baktığımızda başta merkezi Âmid olmak üzere, Meyyâfârikîn, Erzen, Mardin, Dara, Suveyda/Sewawerek ve Nusaybîn'in merkezleri, hem yerleşim yeri hem de kültür ve ticaretin merkezi konumunda idi. Bu şehirlerin ortak özelliklerinden biri de bunların; sağlam ve büyük surlarla çevrilmiş olmasıdır. Bu da yerleşen insanların güvenliğini sağlamaya matuf, o dönemin en önemli savunma yöntemlerinin başında geliyordu. Mesela sadece Mardin'de 8000'den fazla evin yer aldığını ve bu evlerinde arka arkaya yükselmiş bir şekilde kendine has bir mimari tarz oluşturduğunu söyleyen Hamevi, günümüze kadar aynı mimari tarzını korumakla beraber Mardin'i kalabalık bir yerleşim merkezi olarak kaydetmektedir.⁵²⁷

⁵²⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 119.

⁵²⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 91.

⁵²⁷ el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, V/39. Bu yerleşim yerlerinin fiziki ve tarihi durumları ile ilgili geniş bilgi tezimizin giriş kısmında verilmiş olduğundan bu başlık altında o konuya tekrar girmiyoruz.

2. Köylüler

El-Cezire'nin genelinde köyün bir yerleşim alanı olarak tanımlanması, buraya hâkimiyet kuran Asurlular dönemiyle başlatmak mümkündür.⁵²⁸ Tarım ve hayvancılığın önemli bir gelir kaynağı olarak kabul edildiği bütün toplumlarda her zaman köy yaşamı, kültürü ve köy varlığı kaçınılmaz olmuştur. el-Cezire ve dolayısıyla Diyâr-ı Bekr bölgesi de bu anlamda tarım ve hayvancılığın temel gelir kaynaklarından kabul edildiği bir bölge olarak dikkate alındığında köy yerleşimi, toplumsal hayatın önemli unsurlarından biri olmuştur. Zira köyler hemen hemen bütün çağlarda şehirlerden sonra önemli ikinci yerleşim yeri olmuştur. Diyâr-ı Bekr bölgesi bu anlamda birbirlerine yakın kurulmuş merkezlerle beraber bu merkezleri adeta birbirine bağlayan yerlerden biri olmuştur.

Büyük çoğunluğu çiftçilik ile geri kalanı ise hayvancılık ile uğraşan köylüler, toplumsal sınıf içerisinde birçok açıdan önemli bir işlev üstlenmişlerdir. Nitekim bölgede yapılan Çayönü kazılarında günümüzden yaklaşık 9 bin yıl öncesine, "İlk Tarımcı Köy Toplulukları" dönemine ait yerleşik yaşam ortamının unsurlarına rastlanılmış olması,⁵²⁹ köylü topluluğunun geçmişinin hayli eski olduğunu ve bu köylü topluluğun bölgenin önemli bir yerleşim unsuru olduğunu gösterir.

Köyler, iktidar için de gelir getiren, toprağın, tarlanın işlenip vergi, öşür ve diğer gelirlerle devletin önemli mali unsurlarından birini oluşturuyordu. 72/692 senesinde Süryânîler ile ilgili yapılan yeni düzenlemede köylüler ile ilgili olarak; "Bundan böyle herkes doğup- büyüdüğü anne babasının yanına gidebilecek ve ait olduğu köyünü, bağ, bahçe, mal ve servetini hatta çoluk çocuğunu da kayıt edip yazabilecektir."⁵³⁰Bu

⁵²⁸ Plinius, *.History of Nature*. Printed For The Club By Geokge Bakclay, Castle Street, Leicester Square. 1847-48. I/139.

⁵²⁹ Bkz. Halet Çambel ve Arkadaşları, *T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Antalya-18-23 Mayıs 1989. s. 59.

⁵³⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 60.

düzenlemede de görüldüğü gibi zaman zaman köylerinden insanlar uzaklaştırılmış ve düzenleme ile tekrar insanların doğup büyüdüğü köyelerine dönme imkânı bulmuşlardır.

Tarihu'l-Zuknîn müellifinin 111/729 senesinde yaşanan bir olay ile ilgili olarak verdiği bilgide köylülerin yaşamından şöyle bir atıf yapar; Hıristiyan halka İlina yerine atanan Aziz Mar sert tabiatlı biriydi. Bu sebeple köylülerin onun huzuruna çıkmaktan çekindiklerini hatta bu sebeple Âmid'e yakın olan Tella köylüleri onu kabul etmemek için bazı planlarla ondan kurtulmak istemişlerdir.⁵³¹ Buradan da anlaşılıyor ki o dönemde köyler ciddi bir yerleşim potansiyeline sahiplerdi. Hatta bazı olayları zikrederken Belazûrî Dara'nın köyelerinden bahseder.⁵³²

Tarih kayıtlarında depremlerde şehirlerle beraber birçok köyün de yerle bir olup çok sayıda insanın bu şekilde can verdiklerini aktarılmaktadır.⁵³³ Aynı şekilde sel felaketlerinde köylülerin büyük kayıplar verdiği görülmektedir. Mesela 125/743 yılı olayları arasında Âmid şehrinin yanında kurulmuş olan Dicle köprüsü şiddetli geçen kış mevsimindeki aşırı yağışlar sebebiyle yıkılmış ve bu sebeple çok sayıda kuş ve diğer hayvanlar açlıktan helak olmuştur. Yağan yoğun kar, şiddetli geçen kış ve aşırı yağmurdan dolayı büyük su taşkınları meydana geldiğini ve bunun sonucu olarak da çok sayıda köy ve yerleşim yerinin yerle bir olduğunu nakledilir.⁵³⁴

Zaman zaman dışarıdan bölgeye yapılan saldırılarda köylerin de ciddi zarara uğradıkları hatta kiliselerle beraber köylerin yakılıp yıkıldığını,⁵³⁵ köylülerin buraları terk etmeleri istendiğini⁵³⁶ ve kuraklık ya da güvenlik problemleri sebebiyle köyler arasında

⁵³¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 79.

⁵³² Belâzurî, *Ensâbu'l Eşraf*, IV/151.

⁵³³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 114.

⁵³⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

⁵³⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 100.

⁵³⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 99.

gerçekleşen bazı alış-verişlerin de bu durumdan olumsuz etkilendiğini, ayrıca köylü olan bu insanların vergi memurlarından daha çok zarar gördüklerini, yağma ve talandan da ilk etkilenen sınıf olduğuna rastlıyoruz.⁵³⁷

Bazı olaylar vasıtasıyla verilen bilgilerden köylülerin bağ-bahçelerle uğraştıkları, bu köylere saldıran insanların öncelikle bu köylülerin gelir kapısı olan üzüm bağlarını bozup, incir ağaçlarını kestiklerini bu sebeple de bağ sahiblerini kaçırıp bir köyden bir köye göç etmeye zorladıkları görülmüştür.⁵³⁸

3. Göçebeler/Göçerler

Göçebe veya göçerler kavramı, bugünkü anlamda o dönemde tam teşekkül etmemiş bir sınıf olsa da şehir ve köy hayatı arasında yaşayan, mevsimsel veya başka koşullardan dolayı yaşam yerleri değişen küçük küçük topluluklar olarak tanımlamak mümkündür. Yâda bir yere yerleşmemiş insan gruplarının hayat tarzı için kullanılan antropolojik bir terimdir. Bunlar, sahip oldukları hayvanlarına otlak bulmak için yer değiştirdikleri gibi, siyasal, sosyal olaylardan veya afetlerden dolayı da buldukları yerleri terk edebilmektedir.⁵³⁹

Bazen de geçimleri tarıma bağlı fakat sabit bir yerde tarım gelirleri olmayan tarım işçileri olarak tarımın olduğu yerlere giden insanlar da bu grubun bir parçası olabilmektedir.⁵⁴⁰ Ekseriyetle deve ve koyun yetiştiren kışlık-yazlık hayatı yaşayan

⁵³⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 106.

⁵³⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 168.

⁵³⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, 88; Sami Şener, "Göç, Göçebelik", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, II/112-113. Geniş bilgi için bkz. Sami Öngür, "Ortadoğu Ülkelerinde Göçebe Hayatının Bugünkü Şartları ve Göçebe Nüfusun Sedantarizasyonu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, yıl: 1964, s.145-160.

⁵⁴⁰ Egemen Yılıgür, "Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya'da Zanaat Göçebelere", *Sosyal Kalkınma (KA) Dergisi*, yıl:3; sayı: 8 (Ocak-Şubat-Mart2018), s. 22-36.

kimselerdir. Bunlar yerleşik olan çiftçilerle genel olarak işbirliği halindeydiler. Ancak bu çiftçiler onlara çok kere zorluk gösterirlerdi. Göçebeler aynı zamanda savaşların ve siyasî değişimlerin de kurbanları olurlar.⁵⁴¹

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki göçebelik yarım göçebelik olarak tanımlanabilir. Yarım göçebelik; “Kabile, yılın bir kısmında tarımla uğraşır, yılın bir kısmında ise koyunları ile birlikte yer değiştirirler. Bunlar gerçek yarı göçebedir. Suriye ve Irak’ta göçebe ile yarı göçebe arasındaki en bariz fark; birinin deveci olmasına karşın diğersinin daha çok koyun beslemesidir.”⁵⁴² el-Cezire’nin diğer bölümleri gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinde bu anlamda bakıldığında şehir ve köy yerleşimi dışında; hayvanlarına otlak bulmak amacıyla meralara konan, savaş ve iç çatışmalardan dolayı bulunduğu yerleri terk eden ve geçimlerini sağlamak için geçici işçi olarak bölge bölge gezen insan topluluklarının varlığına miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasında şahit olabilmekteyiz. 14.asrın sosyoloğu İbn Haldûn, asırlar sonra “Şaviye” diye tanımladığı bu sınıf hakkında şunları söyler: “Maişetlerini davar ve sığır gibi (arazide güdülen) ve yayılan hayvanlardan sağlayan göçebelere dir. Bunlar hayvanlarını sulak ve otlak yerlere götürmek için dolaşırlar.⁵⁴³ Özellikle de bedevi Arap kabileleri zaman zaman Turabdin de, buranın güney dağ kolları üzerinde çadır kurarak yaşarlardı.⁵⁴⁴

Tarihu'l-Zuknin müellifi, 157/774 senesinde yukarıda da değindiğimiz gibi susuzluk ve afetten dolayı birçok canlının hayatını kaybettiğini şöyle aktarır: “Ve bu sebeple, Tağlib ve Adnani (Rabia ve Mudar) kabileleri develeriyle, koyunlarıyla ve aileleriyle göç ettiler. Böylece güneyin halkı da kuzeye doğru göç edince bu terk edilen

⁵⁴¹ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 204.

⁵⁴² Sami Öngür, “Ortadoğu Ülkelerinde Göçebe Hayatının Bugünkü Şartları ve Göçebe Nüfusun Sedantarizasyonu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, yıl: 1964, s. 154.

⁵⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Yayına haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2012, I/325.

⁵⁴⁴ M.Streck, “Turabdin”, agm. XII-2/101.

yerler ve meraler adeta süpürgeyle süpürülmüş gibi canlılardan arındırılmış oldu. Saman ve yem de piyasada kalmadı. Meraların azlığından hayvanlar telef oldu. Mesela koyun veya keçisini meraya çıkararak biri kupkuru topraktan başka bir şey bulamıyordu. Ağaç ve otların bir kısmını yazın hayvanlar tarafından yenmiş, bir kısmı kurutucu rüzgârların esmesiyle yok olmuş ve diğer bir kısmı da yağın ve tutulan karların altında kalmıştı. Kışın sert ve uzun geçmesinden dolayı hayvanlar için ne yem ve ne de arpa kalabilmişti. Bu sebeple yer, kuzu, keçi, inek, at, eşek ve katır cinslerinin leşleriyle dolup taşıdığından köyler adeta leş kokan mezarlara dönüştü.⁵⁴⁵

Doğal afetlerden dolayı bu durumlar yaşandığı gibi savaş ve siyasî kavgalardan dolayı da yerleşik düzende olan insanların hayatta kalma adına göç edip, göçebelikle hayat mücadelesini sürdürdükleri olmuştur.⁵⁴⁶ Nitekim zaman zaman Malatya ve Erzen gibi Rumlara yakın olan yerlerin karşı taraftan gelen bir saldırı durumunda bütün şehri terk edip göçebe olarak başka yerlerde yaşadıkları oluyordu. Hicri 316 senesinde Rumlar Ahlat, Bitlis ve Diyar-ı Bekr bölgesinin merkezlerinden biri olan Erzen'e saldırdıklarında bütün Erzen halkı şehri terk edip göç ederek göçer olarak yaşamak zorunda kalmışlardır.⁵⁴⁷

Son yıllara kadar Diyâr-ı Bekr bölgesine başta Erzurum, Muş, olmak üzere doğunun birçok yerinden temel geçim kaynakları hayvancılık olan insanların "Beri" dedikleri ve Diyâr-ı Bekr bölgesine gelip kış mevsimini burada geçirdiklerini, buradan da aynı şekilde oralara yazın kuraklığından ve sıcaklığından dolayı "Zozan" dedikleri ve insanların o bölgelere hayvanlarına otlak bulma adına gittikleri görülmektedir.

⁵⁴⁵ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 218.

⁵⁴⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 147.

⁵⁴⁷ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/221-222.

D. SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAM

Bir toplumun sosyal ve kültürel yaşamı, üzerinde bulunduğu coğrafyanın; ekonomik ve fiziki koşullarının ve bununla beraber, o toplumun bağlı bulunduğu kültürün tesiri güçlüdür. Diyâr-ı Bekr bölgesindeki ev ve yaşam tarzını anlamak için gerek İslam fetihlerinden önce gerekse de İslam fetihlerinden sonra bölgeye yerleşen Arap toplumunun kültürü ile yerleşik ve çoğunluğu da Hıristiyan olan farklı toplumların kültürlerine bakmakta fayda vardır. Yerleşik olan farklı etnik yapıların, ayrı ayrı kültürlerini incelemek çalışmamızın sınırlarını zorlayan bir durumdur. Ancak İslam fetihlerinden önce ve sonrasında bulunmuş olan Arapların yaşam tarzı ile ilgili olarak İslam filozofu İbn Haldûn şunları söyler:

İlk Emevî halifeleri döneminde Araplar yünden ve devetüyünden yapılmış çadırlarda oturuyorlardı. O çağda çok azı müstesna Arap bedeviliklerini muhafaza etmişlerdi. Gaza ve harp için sefer yaptıkları zaman bütün eşyalarını yükledikleri develerini, çoluk çocuklarını eşya ve malzemelerini de beraberinde götürüyorlardı. Nitekim çağımızda da durum böyledir. Bunun için askerlerinin yanlarında bulundurdukları eşyalar çoktu, ayrı ayrı yerlere inen kabilelerin konaklama yerleri arasındaki mesafe, biri öbürünü göremeyecek derecede uzaktı. Zaten Arapların hali ve âdeti böyle idi. Daha sonra Arap hanedanlığı hadariliğin ve debdebenin türlü türlü yollarını tuttular. Çölden gelerek kasaba ve şehirlere yerleştiler. Çadırdan ikamet etme halinden sarayda ikamet etme haline geçtiler. Devenin üzerinde inerek atın sırtına bindiler. İşte o zaman seferlerde ketenden dokunmuş kumaşlardan çadır ve otağlar yaptılar. Geniş daire kare ve dikdörtgen biçiminde olması bakımından çadırların şekilleri muhtelif idi. Yapılması gereken büyük toplantılar buralarda yapılırdı. Sadece sultanın

çadırının etrafı ketenden yapılan bir kumaşla kapatılırdı. Doğu da ise herkes bunu yapabiliirdi.⁵⁴⁸

“Kültürel yaşam” dediğimiz başlık, çok geniş bir alan olup çalışmamızın sınırlarını ve kapsamını aştığından detaylarına girmeyeceğiz. Ancak biz bu başlığın altında Diyâr-ı Bekr Bölgesinin; *Barınma, Gündelik Yaşam, Giyim-Kuşam, Dini ve Yerel Bayramlar ile İnançlar Arası Etkileşim* alt başlıklarıyla miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasındaki kültürel yaşamı ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde ele aldığımızdao dönemlerde var olan durumun bugüne de iz bıraktığını söylemek mümkündür.

1. Barınma

Coğraf, kültür ve ekonomi gibi unsurların insanların barınması üzerinde etkili olduğu tarihsel bir gerçektir. Yukarıda da değindiğimiz gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinde gerek farklı etnikte olan eski unsurların, gerekse yerleşik olan Araplar ile daha sonra gelen Arapların kültürel benzerliği göz önüne alındığında Arap toplumunun tipik barınma kültürü olan çadır burada da kendini göstermektedir. Zira Mezopotamya kültürü ile Arap kültürü arasında sıkı bir iletişim ve etkileşim olmuştur. Dolayısıyla bölgeye gelenler açısından mevcut barınmayı; çadır, ev, konak olmak üzere üç şekilde ele almak mümkündür.

Çadır: Göçebe ve bedevi yaşamın olmazsa olmaz yaşam araçları arasında yer alan en önemli unsur çadırıdır. Toparlanması ve kurulması açısından çok kolay olan çadır, hem göçebe kültürünün hem de sık sık savaş ve saldırılara maruz kalan bölgelerde yaşayan toplumların en önemli barınma yeridir. el-Cezire'nin bir parçası olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinde bu bahsettiğimiz iki husus olan göçebelik ve savaş durumu, sık sık mevcut olmuştur.

⁵⁴⁸ İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I/522-523.

Geçim kaynakları arasında hayvancılığın yer almasıyla göçebe yaşayan özellikle de Karacadağ bölgelerinde yazın su ve ot bulma imkânı olan yerlere insanların belli bir süreliğine hayvanlarıyla göç etmeleri, son yıllara kadar da devam ediyordu. Genelde siyah kıl çadırından iki bölmeden yapılmış olan çadırlara Arapça kökenli olan “Ġaym/خيام/خيم” da deniliyordu. Bu Ġaym/çadırların geniş bölümünü çadır halkı; yiyecek, yatacak ve mutfak malzemelerini barındırmakta yani; yatma, yemek pişirme evin temel eşyalarını içerirken diğer küçük, Ġaymın ön tarafında yer alan kısım ise rüzgâra açık, gelen misafirler için ayrılır. Etrafı bölgedeki insanlar tarafından imal edilen çitalarla çevrilir ve yerece bölgede dokunmuş olan keçeler aynı şekilde serilirdi. Sırtlarının dayanması için de içi koyunyünü ile doldurulmuş, dış yüzü işlemeli resim veya motiflerle süslenmiş yüksek yastıklar yer alırdı.

Bölge Veka'nüvisi olan Tarihu'l-Zuknin müellifi, aşırı vergilerden dolayı olumsuzlukları anlatırken; ... *Hatta sığınmış oldukları, altında yattıkları çadırlarını dahi satma gereği duyulsa onu bile satarlardı.*⁵⁴⁹ İfadesinde de görüldüğü gibi buradaki insanların barınma unsurlarından biri olarak çadıra atıf yapar.

Evler: Yerleşik hayatın ve kurulu düzenin adeta sembolü olan ev, toplum hayatının önemli bir unsurudur. Gerek Emevî döneminde gerek Abbâsî döneminde olsun toplumun mahalle kavramını oluşturan en küçük unsur evdir. Zira ev, günlük hayatın ve aile yaşantısının kendine yer bulduğu, buna uygun inşa edilen çok amaçlı mekânlardı. Aile mahremiyetini dışa karşı koruyan, adeta mahremiyetin bir parçası sayılırdı.⁵⁵⁰ Bundan dolayı İslam toplumunda eve yönelik herhangi bir saldırı mahremiyete yönelik bir saldırı olarak kabul edilirdi. Bu sebepten dolayı olsa gerek genel itibariyle bugün bile hala devam eden avlu ile adeta ön koruma alanıyla çevrilmiş bir yapıya sahip idi.

⁵⁴⁹ Tarihu'l-Zuknîn, s. 212.

⁵⁵⁰ Altınay, s. 181-182.

Miladi 7. ve 10. yüzyıllar arasında Diyâr-ı Bekr bölgesindeki evlerin yapımında kullanılan malzeme ile mimari yapısında coğrafyanın faktörü etkindi. Bölgede dört mevsimin tam olarak yaşanması, özellikle de yazların çok sıcak geçmesi, mevsimsel etkinin evlerin yapısında kendini gösteriyordu. Evlerin önünün çardak şeklinde yapıldığı, yazın sıcaklık sebebiyle dışarda oturulup kalkınırdı. Bölgedeki evlerin temel malzemelerinden biri taş ile beraber rahatça imal edip kolayca temin edebildikleri kiremitti. Bu yapı malzemesi yazın serin, kışın ise sıcak tutuyordu. Yapı malzemesinin kiremit olarak kullanılması zaman zaman bazı sıkıntıları da doğuruyordu. Özellikle de aşırı yağış ve daha sonra da sert dondurucu donmanın olmasıyla da kiremitlerin zaman zaman çatladıkları da oluyordu.⁵⁵¹

Tarihu'l Zuknîn müellifi bölgede yaşanan sıkıntıları dile getirirken verdiği bilgilerden; “Hıristiyanların evlerinde demirden yapılan ne varsa hepsinin söküldüğünü, ahşaptan yapılmış bütün kapı ve pencere gibi malzemelerin satıldığını”⁵⁵² söylerken satır aralarında evler ile ilgili bilgiler görebiliyoruz.

Evler geniş ve birçok bölmeden ve odadan oluşacak şekilde yapılırdı. Özellikle de bölgenin tarım ve hayvancılık bölgesi olmasından dolayı hem tarım ürünlerini depolayacak yerleri, hem de hayvanlarını barındıracak ahırları bu yerlere yakın yaparlardı. Bölgedeki idarecilerin haksızlıklarını anlatan *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi, bununla ilgili olarak şu örneği vermektedir: *Zalim ve zorba vergi görevlilerini öşür toplama ile vazifelendirildiklerinde dükkânlardan sonra Hıristiyanların ve Müslümanların evlerine girip ambarlarda buğday arpa ne varsa hepsini mühürlediler.*⁵⁵³ Aynı şekilde müellif, bölgenin zenginliklerini anlatırken de evlerin bir kısmının ambar

⁵⁵¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 219.

⁵⁵² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 223.

⁵⁵³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 184.

olarak ayrıldığına dair şunları söyler: *Tüccar, bakkal, manifaturacı ve benzeri meslek ehli insanlar yaşam için gerekli olan buğday arpa gibi temel gıdaları evlerinde depolayıp adeta tepeler gibi yığdılar.*⁵⁵⁴ Yerleşim yerlerinin artması ve yoğunlaşmasıyla beraber evlerin de çok amaçlı mekânlara dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Konak: Zenginlik ve refahın artması, coğrafyanın, yapı usulünün ve yeni tekniklerle beraber malzemenin değişmesiyle konutların şekil ve tarz olarak yavaş yavaş büyüyüp buna paralel olarak yükseldiği görülmektedir. Diyâr-ı Bekr bölgesinde eskiden beridir “konak” denilen “Dar, Kasr”⁵⁵⁵ tarzı ev şekli, son yıllara kadar bölgede, idareci, aşiret ve toprak/köy sahibi olan ailelerin yaşadıkları barınma yeri idi. Nitekim kaynaklarımızda bu anlamda; Kasru’l-Ca’fer”, “Kasr-ı beni Hamdan” gibi özel saraylara rastlıyoruz.⁵⁵⁶ Nitekim Diyâr-ı Bekr bölgesinin de bağlı bulunduğu el-Cezîre’nin yeni valisi Mesleme b. Abdülmelik el-Cezîre vilayet merkezini Harran’a taşıdığı zaman kendisine ait büyük bir saray yaptırdı. Daha sonraki dönemlerde de örneğin 860/1455 yılında bölgede inşa edilmiş olan “Erdebil Kasrı” da bunlardan biridir.⁵⁵⁷ Bu yapı tarzının eski tarihlerde daha güçlü bir yapı olarak görüldüğünü söylemek zor olmasa gerek. Zira feodal ve toprak sahibi olmanın en güçlü şekilde gerçekleştiği 7. ve 10. yüzyıllar arasında İsa b. Şeyh gibi bazı ailelerin daha da ileri giderek sadece yaşamlarında değil aynı zamanda maddi paylaşımlarında bile merkezi idareden diğer insanlardan daha fazla

⁵⁵⁴ *Târîhu'l-Zuknîn*, s. 131.

⁵⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Altınay, s. 183.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 388, 468,

⁵⁵⁷ Ali Emîrî, *Mir'atü'l-Fevid fi Teracimi Meşahiri Âmid*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014, I/52.

taleplerini sonlarını görebilmekteyiz. Ağa, bey⁵⁵⁸ ve Şeyh gibi bölgenin havas kesimini temsil eden aileler “Konak” dediğimiz evlerde oturuyorlardı. Bu evlerin diğer evlerden farkı; geniş avlu formunda, geniş ve yüksek duvarlarla adeta korunaklı bir şekilde çevrilmiş olması, yüksek ve çok sayıda odasıyla, kalabalık misafirleri ağırlayacak salona sahip olmasıdır. Böylesi bir yapı aynı zamanda hem itibarın, hem de zenginliğin belirtisi idi. Nitekim Tarihu'l-Zuknînin müellifi 150/767 yılında ekonomik refahın arttığını, fiyatların düşmesine karşın tarımda bolluk ve bereketin olmasına bağlı olarak artan refahın etkilerini insanların yüksek binalar inşa etmesiyle ve hatta kiliselerini yenşlemelerine varacak derecede kendini gösterdiğini söyler.⁵⁵⁹

Genel olarak evlerin taş ve ahşaptan yapıldığı, bu evlerde yatak odası ve diğer alanlar için ayrı yerlein ayrıldığı, demirden yapılmış kapı ve pencerelerin yanı sıra demir ve bakırdan yapılmış alet ve edevatın kullanıldığını, çömlek ve su testileriyle suların ve sıvı içecek/yiyeceklerin yere gömülmek suretiyle soğutulup saklandığını, şişe ve şarap testilerinde Hıristiyanların şaraplarını sakladıklarını, bal kaplarında da balların muhafaza edildiğini tarihin satırlar arasında böylesi bir yaşamın ipuçlarını görebilmekteyiz.⁵⁶⁰

2. Giyim-Kuşam

Giyim, kılık kıyafet her ne kadar beşerî bir ihtiyaç unsuru olarak ele alınmış ise de zaman zaman rengi ve şekli siyasî veya dini birer sembol vazifesini de görmüştür. “Giyim, insanın mevkisin, cinsiyetini, kabilesini, bölgesini, milletini, medeniyetini ve

⁵⁵⁸ Bu ailelere ait bu tür yapıtların Osmanlı son dönemine kadar bile devam ettiğini görmekteyiz. Şu anda bile hala varlığı devam eden Cemil Paşa konağı, Pirinçizâdeler ve İskender Paşalara ait konaklar restore edilmiş haliyle yapılarını korumaktadırlar.

⁵⁵⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 134.

⁵⁶⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 228.

hatta duygularını ortaya koyabilen en müessir ifade vasıtalarından biri olmuştur.”⁵⁶¹ Bu sebeple giyim, kılık-kıyafet sadece tabiata karşı kişinin kendini korumak veya bedenini örtmek değil aynı zamanda örf ve inancıyla ilgili sorumluluğu yerine getirmek, aidiyetini, kimliğini ortaya koymak, bazen de itiraz ve protesto amaçlı kullanmak gibi çok işlevli bir fonksiyonu olmuştur.⁵⁶²

Farklı kültürün egemen olduğu Diyâr-ı Bekr bölgesinde başka kültürlere benzemenin sosyo-psikolojik etkisine karşı Müslümanlar duyarlı davranmışlardır.⁵⁶³ Zira İslam Peygamberi'nin giyim ile ilgili emir ve tavsiyelerinde çok hikmetler saklı olmakla beraber en dikkat çeken hususların başında kültürel olarak beraber yaşadıkları Yahudi ve Hıristiyanlara “teşebbuh” denilen benzemekten uzak durma meselesidir.”⁵⁶⁴ Belki de bu durumdan dolayı Hz. Peygamber başkalarına benzemeye götüren durumlardan sakındırmış ve sonraki dönemlerde bu konuda Müslüman idareciler Müslüman toplum ile gayr-i müslim toplumların benzeşmelerine engel olmak amacıyla giyimlerine de zaman zaman kıstaslar getirmiştir.⁵⁶⁵

İslam hâkimiyetinin Diyâr-ı Bekr bölgesini içine almasıyla beraber bölgede yerleşik olan İslam dışındaki örf ve inançların varlığını dikkate aldığımızda giyim bu

⁵⁶¹ Ümid Meriç, “Sosyolojik Açıdan Kılık-Kıyafet ve İslam'da Örtünme”, *İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme*, İstanbul 1991, s. 29.

⁵⁶² Şule Yüksel Uysal, “Men Teşebbehe Bi Kavmin” Hadisini Küresel Giyim Kültürü Açısından Yeniden Okumak”, *Türkoloji Araştırmaları*, 2016, cilt: XI, sayı: 7, s. 293-314.

⁵⁶³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. İstanbul 2012, I/361.

⁵⁶⁴ Ebû Dâvûd, *Libâs*, 5.

⁵⁶⁵ 191/807 yılında Hârûnürreşîd bir ferman yayınlayarak; gayr-i Müslimlerin kendilerine belirlenmiş giyimleri dışında, Müslümanlara benzemelerini yasaklamıştır. Bkz. El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/543. Daha sonraki dönemlerde de Müslüman devletlerde bu tür uygulamalar zaman zaman vuku bulmuştur. Örneğin Osmanlı döneminde bu konuda ferman yayınlanmıştır. Bkz. Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1931, s. 182.

anlamıyla daha önem kazanmakta idi. Zira kendi inanç ve değerleriyle donanmayan toplumların başka inanç ve değerler karşısındaki mağlubiyeti sosyolojik bir realitedir.

İslam Peygamberi sade ve ucuz giyim ile mütevazı bir hayat yaşarken daha sonraki dönemlerde birçok konuda olduğu gibi giyim konusunda da bazı idarecilerin diğer milletleri taklit ettikleri görülmüştür. Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebi Süfyan'ın ve onun Irak valisi Ziyad b. Ebih'in atlas kaftan ve çizme konusunda İranlıları taklid ederek artan refah durumuna paralel olarak ipekli giysileri giymeleri buna örnektir. Daha sonraki dönemlerde idareciler arasında Ömer b. Abdülaziz gibi kimi idareciler sade ve mütevazı bir giyim ile hayatlarını sürdürürken, Hişam b. Abdilmelik gibi kimi halifeler de öldüklerinde geride onbinlerce kamis/gömlek, tikke/kemer bırakabilecek şekilde lüks giyinmişlerdir.⁵⁶⁶

Yukarıda değindiğimiz gibi giyim birçok işlevi üzerinde ifa eden bir unsurdur. Bu açıdan miladi 7. ve 10. yüzyılları arası dönemde bölgeye baktığımızda Emevî ve Abbâsî devletlerinin siyasî hâkimiyeti, birçok konuda kendilerine özgü ayrı ayrı kurallar geliştirdiği gibi giyim konusunda da kendilerine aidiyeti ifade edecek zorunlu uygulamalara gitmişlerdir. Mesela Emevîler beyaz rengi kendilerine adeta taraftarlık ve aidiyet simgesi olarak kabul ederken, Abbâsîler ise bunun tam tersi siyah rengi kendi aidiyetlerinin ve siyasî taraftarlığının simgesi haline getirmişlerdir.⁵⁶⁷ Mesela o dönemin canlı tanıklarından biri olan Zuknin müellifi bu durum ile ilgili olarak şu bilgiyi paylaşır:

⁵⁶⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 304 vd.

⁵⁶⁷ M. Bahaüddin Varol, "İslam Tarihi'nin İlk İki Asrında Simge Renkler ve Siyâsî Anlamları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sayı: 17, s. 115 vd.

137/ 754 senesinde Fars meliki (Abbâsî Halifesi) Abdullah b. Muhammed (es-Seffâh) öldü.⁵⁶⁸ Kardeşi Abdullah (Ca'fer b. Mansûr) ile Amcası Abdullah b. Ali her ikisi yönetime talip oldular. Bu sebepten dolayı ikisi arasında şiddetli bir savaş başladı. Bu savaşta çok sayıda insan öldü. Müslümanlar ve Batı (el-Cezire) halkı Abdullah b. Ali'yi istiyorlardı. Bu sebeple hepsi (Emevîlerin sembolü olan) beyazı giyinip ona destek oldular. Ancak Fars ve Horasanlılar Abdullah b. Muhammed (Ca'fer b. Mansûr)'a destek verdiler.⁵⁶⁹

Aynı şekilde Mervan'ı yenen Abbâsîler aç doğan ve gece kurtları gibi her tarafa yayıldılar. el-Cezire'ye atanan ilk amil/vali Aki (Ali)'nin, bölge için ilk çıkardığı kanun ve Müslümanlar için getirdiği ilk uygulama; (Abbâsîlerin sembolü olan) siyah giyinme olmuştur.⁵⁷⁰ Kıyafetin siyasi simge aracı olarak sık sık kullanıldığı o dönemde bu konu ile ilgili olarak bilgi veren Tarihu'l-Zuknîn müellifi şunları söyler:

133/ 750 yılında Müslümanlar Farslara (Abbâsîlere) tepki olarak onların siyah giyme emrine karşı beyaz giyinerek bu dayatmayı protesto ettiler. Çünkü Abbâsîler Müslümanlara acımasızca muamele yapıp, koyun keser gibi öldürüp, ellerinde ne varsa hepsine el koyuyorlardı. Toplum bu hakaretleri kabul etmeyip (bunu protesto edip) beyaz elbiseleri giydiler. Müslüman halk idareci ve halifeleri alaya aldılar. Müslümanları kovup arazilerine el koydular. Bir sene geçmeden Haricilerin Haruriyye grubundan olan Burika büyük bir isyan çıkardı.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Ebü'l-Abbas es-Seffâh olan Abdullah b. Muhammed'in ölüm tarihi 132/749'dır. Tarihu'l-Zuknîn müellifinin bazı olayları tarihlendirirken bazı farklılıklar vuku bulmuştur.

⁵⁶⁹ Tarihu'l-Zuknîn, s. 113.

⁵⁷⁰ Tarihu'l-Zuknîn, s. 95, 96.

⁵⁷¹ Tarihu'l-Zuknîn, s. 98.

Dini yönde de zaman zaman kıyafetin simgesel anlam taşımasından Gayr-i Müslimlere de kısıtlama geliyordu. Mesela Mütevekkil zamanında hicri 235 senesinde Ehl-i Zimme'nin dini çağrışım yapan kıyafet ve sembollerle gezmeleri yasaklanmıştır.⁵⁷²

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki insanlar günlük yaşamlarında ekonomik durumlarına göre farklı elbisler giyerlerdi. Fakirler ekonomi değeri yüksek olmayan elbiseler giyerken, zenginlerin ipekten giydikleri pahalı elbiseler olurdu.⁵⁷³

Kadınların Giyimi: İslam toplumunda giyimin bahsettiğimiz gibi dini boyutu olan bir durum olduğundan özellikle de kadınların giyimi, kendi içinde daha önem arz etmişti. “Siyabu'r-Rikâk”⁵⁷⁴ denilen iç giyim ve dış giyim itibarıyla, giyilen elbisenin cinsi, rengi ve üzerindeki desenler bile İslam toplumunun gündeminde olmuştur. Dış giyim açısından İslam Peygamberi'nin dönemi merkeze alınarak şekillenmiş olan kadınların giyim ve örtünmesinde başlarına geçirdikleri *Himâr*, bütün vücudlarını örttükleri *Cilbâb* ve cilbablarının üzerine geçirdikleri kemer mesabesinde olan *Nitak* dediğimiz unsurların tebarüz ettiklerini söylemek mümkündür.⁵⁷⁵

O dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesindeki giyim kuşam ile ilgili çok geniş yazılı bilgiler elimizde olmasa da yukarıda değindiğimiz adeta “siyasî simge” olarak giyilen renklerin dışında *Tarihu'l Zukni'in* satırları arasında giyim kuşam ile ilgili bazı bilgiler bulabiliyoruz. Mesela o dönemde bölgede yaşanan haksız uygulamaları, yaşanan zulümleri betimlerken özellikle de kadınların giyimindeki durumu görebiliyoruz:

Hür kızların şerefini elbiseleriyle, örgüleriyle yok etti. Saçları, örgüleri açılıp saçıldı. Üzerlerindeki süsleri, gözlerinden sürmeleri, bileziklerinden akik taşları ve bütün süsleri kayboldu. Keten, erguvan ve ipek kırmızı mavi kırmızısı yani berfir ve diğer bütün

⁵⁷² El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/21, 31.

⁵⁷³ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 232.

⁵⁷⁴ El-Abdî, s. 24.

⁵⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I/272; Geniş bilgi için bkz. Altınay, s. 321-323.

*elbiseler ve süse dair ne varsa hepsi yok olup gitti. Böylece kadınlardan güzel koku yerine sirke kokan kötü kokular gelmeye başladı. Kadınlarda süslü altın kuşaklar yerine sıradan kemerler yer aldı. Güzel mavi kırmızı elbiseler yerine eski yamalı elbiselere muhtaç oldular.*⁵⁷⁶

Bu kısa ve çok özlü olan tanımlamada kadınların özellikle de genç kızların elbiselerine ve örgülerine dikkat ettiklerini beden temizliğinin yanı sıra beden, fizyolojik güzelliğe de önem verdikleri anlaşılıyor. Zira gözlere sürmelerin çekilmesi bugünkü ifade ile o dönemdeki makyajın en doğal haliydi.

Bilezik ve akik taşları bugün olduğu gibi o dönemde de kadınların süs aksesuarı olarak hayli revaçtaydı. Nitekim şu anda bile Mardin merkez özellikle de Süryânîlerin uhdesinde bulunan altın ve gümüş işlemeciliği o zamanda da ileri seviyede idi. Bu durumu aynı zamanda toplumun sahip olduğu ekonomik refah seviyesinin de belirtisi olarak tanımlamak mümkündür.

Kadınların giydikleri elbiselerin sıradan ve basit elbiseler olmadığını bilakis o dönemde hayli değerli olan başta, keten, erguvan ve ipek kırmızı – mavi kırmızısı yani Berfir olmak üzere ve diğer bütün elbise çeşitlerinin Diyâr-ı Bekr bölgesinin en revaçta olan kadın giyimi olduğunu görüyoruz.

Bölgenin özellikle de Nusaybîn'in beyaz gülleriyle meşhur olması bu bölgeyi kozmetiğin merkezi haline getirmişti. Bu sebeple kadınların güzel kokular sürdükleri, başta kırmızı olmak üzere mavi ve diğer çekici renklerle adeta erkekleri cezbedecek şekilde arz-ı endam ediyorlardı.⁵⁷⁷

⁵⁷⁶ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 192.

⁵⁷⁷ Hâlâ bölgede, özellikle de Kürtler için; “kırmızı olsun beş kuruşu fazla olsun” deyiminin tarihi arka planı ta 153/770'le kadar uzandığını yazılı kaynaklarda görebilmekteyiz.

Erkeklerin Giyimi: Yukarıda da değindiğimiz gibi ekonomik refaha paralel olarak giyim kuşamın şekillendiği, bugün olduğu gibi o dönemde de çok pahalı ve prestijli olan ipek elbiselerin giyimde önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Emevî halifelerinden bu konuda öne çıkan başta Muâviye b. Ebi Sufyan olmak üzere, Abdülmelik, Süleyman, II. Yezid, Hişam ve Velid b. Yezid gibi şahısların lüks giyime düşkün olduklarını tepeden başlayan bu tarz lüks yaşamın bürokrasiye ve daha sonra da halka indiğini görüyoruz. Hatta zaman zaman Süleyman b. Abdülmelik gibi bazı halifelerin örneğin bu konuda kendilerine özgü giyim ve renk seçimlerinde bulunduğu, halkın ise o dönemde hemen hemen cübbe, rida, seravil, sarık, kalensüvei giydiği bilinmektedir.⁵⁷⁸

Erkeklerin baş ve bedenlerine aldıkları kıyafetler dışında ayaklarına geçirdikleri çoraplar ve üzerlerinde işlenen desenler de önemseniyordu. Kazvin gibi bazı merkezler o dönemde çoraplarıyla öne çıkmıştı.⁵⁷⁹ Erkeklerin giyiminde renkler de önemli yer tutardı. Mesela Hişam b. Abdülmelik kendileri için sarı kırmızı rengi tahsis etmiş ve böylelikle Mervan oğulları için de sarı-kırmızı adeta tanımlayıcı iki renk olmuştur.⁵⁸⁰

Diyâr-ı Bekr bölgesinde farklı etnik ve kültürel durum kendini giyimde de gösterdiğini söylemek mümkündür. Arap, Asuri, Arami, Keldanî ve Kürt gibi diğer çok eski olan unsurların adeta birleştikleri ortak isim olan Süryânîlerin farklı giyim ve tarzları olmuştur. Arap erkeklerinde, fistan, cellabiye tarzı beyaz kıyafetler revaçta iken, Kürt ve eski dağlık bölgeden gelmiş unsurlarda bugünkü anlamda şalvar denilebilecek geniş elbiseler revaçtaydı. Son yıllara kadar da Diyar-ı Bekr bölgesinde özellikle de Karcadağ

⁵⁷⁸ Geniş bilgi için bk. Altınay, s. 305.

⁵⁷⁹ Salah Hüseyin el-Abidî, *el-Melâbisü'l Arabiyyetü'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî mine'l-Masadiri't-Tarihiyye ve'l-Eseriyye*, Daru'l Beşir lil-Neşr, Irak 1980, s. 311 vd.

⁵⁸⁰ Belzuri, *Ensab*, VIII/373; Mesudi, III/217; Geniş bilgi için bkz. Altınay, s. 305.

dağlık alanda erkeklerin kışın keçi kılından yapılmış şalvarları, koyunyününden örülmüş çorapları giymeleri günümüzde bölgede nadir de olsa rastlanılmaktadır.

Din Adamlarının Kıyafetleri: Farklı inançların yer aldığı Diyâr-ı Bekr bölgesinde Hıristiyan din adamları olan Rahiplerin ve Kâhinlerin kendilerine has elbiseler giydiğini *Tarihu'l Zuknîn*'de görmekteyiz.⁵⁸¹ Metropolit, Rahip, Papaz, Diyakos ve diğer alt birimlerdeki ruhanilerin giyimleri ve üzerlerinde taşıdıkları eşyalar birbirinden farklı olduğu gibi, ayin ve günlük yaşamlarında da farklı idi. Ancak Hıristiyan din adamlarının o dönemde kendilerine has giydikleri bu elbiselerin şekli ve detayı ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye ulaşmış değiliz. Bugün kiliselerde din adamlarının giydiği kıyafet tarzının⁵⁸² zamanla geliştirilen kıyafetler olduğunu söylemek mümkündür.

Müslüman Din Adamlarının Kıyafetleri: İslamda her ne kadar ruhban bir sınıf olmasa da dini öğretide öncü olan “Alim/Ulema” dediğimiz bir sınıf vardı. Bu sınıfın da özellikle de giyimlerinde İslam Peygamberi merkezde idi. O dönemdeki kıyafete baktığımızda daha sonraki dönemlerde din adamları için giyimlerinde şu iki unsur adeta sembol hale gelmiştir:

Sarık: Başa takılan, takke, fes ve külah için kullanılan kalensuve (قلنسوة)⁵⁸³ nin üzerine tülbent denilen bir bezin sarılıp bir kısmının sarkıtılmasıyla İmame (عمامة)⁵⁸⁴ denilen yapıdır. Sarığın Arap toplumunda; “savaşta kalkan, sıcakta gölgelik, soğukta ısı, toplum içinde ağırbaşlılık ve asaletin simgesi, çeşitli zararlardan koruyucu, boyu uzun

⁵⁸¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 179.

⁵⁸² Bugün ayinlerde kullanılan giysiler için bkz. Kadir Albayrak, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016. s. 149.

⁵⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI/179.

⁵⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*. XII/423; Geniş bilgi için bkz. Zahir Aslan, *Nebevî Sünnette Beden Bakımı*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Rize 2015. s.140-166.

gösteren ve Arapların giymeyi alışkanlık haline getirdikleri bir giysi”⁵⁸⁵ olmakla beraber daha sonraki dönemlerde ulema sınıfının giyiminde de önemli bir unsur olmuştur.

Cübbe (جبة): Genelde uzun, ön tarafı açık düğmesiz elbise anlamında kullanılmıştır.⁵⁸⁶ Sarık ve Cübbe din adamların dış kıyafetinin en önemli unsuru olmuştur. Emevîler’den başlayıp sonraki İslam devletlerinde devam etmek suretiyle Osmanlıya bu kıyafetin devam ettiğini bugün de Diyâr-ı Bekr bölgesinde hala medrese denilen klasik İslami eğitimin verildiği yerlerdeki hocaların/Seyda (Mellelerin) kıyafetinin en önemli parçasıdır. Dolayısıyla cübbe ve başlarına geçirilen sarık/imame din adamlarının en belirgin alamet-i farikası olmuştur.

3. Dini ve Yerel Bayramlar

Bayram; “dini açıdan ayrı bir öneme sahip olan, bu nedenle de inancılılar tarafından özel bir takım ayin ve ritüellerle kutlanan gün veya günlerdir. Bayramlar, ya önemli bir dini olayın veya dönemin anısına ya da hasat, sağlık ve benzeri çeşitli şeylerin şükran ifadesi olarak kutlanmaktadır. Bu özellikleriyle bayramlar, her din ve kültürde görülen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır”⁵⁸⁷

Emevî dönemi ile Abbâsîlerin ilk dönemini oluşturan 7. ve 10. yüzyıllar arasındaki zaman diliminde Diyâr-ı Bekr bölgesinde farklı inanç ve kültürler yer alıyordu. Bu inanç içerisinde çoğunluk nüfusun Hıristiyan olduğu dikkate alındığında doğal olarak dini ve yerel bayram kutlamalarının da bu doğrultuda olması ve buraya yerleşen veya ihtida ile önceki inançlarından ayrılıp İslam’a giren Müslümanların artmasıyla, buradaki yerleşik inançlar arasında etkileşimler söz konusu olmuştur.

⁵⁸⁵ Cahz, *Beyan*, 1968, I/436. Geniş bilgi için bkz. Altınay, s. 307.

⁵⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisâni’l-’Arab*, I/249.

⁵⁸⁷ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 61.

Hıristiyan inancına mensup Süryânî ve Ermeni gibi aynı inanctan fakat farklı etnik ve mezhepten insanlar kendi içinde ortak bayramların yanı sıra kendilerine özgü bayramları da olabiliyordu. Zira Hıristiyanlıktaki bayramlar Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra peyder pey ortaya çıkan bayramlardır.⁵⁸⁸ Bu sebeple aynı isimle müsemma olan bir bayram başka bir mezhep için farklı ad veya ayrı bir güne tekabül edebilmektedir. Diyâr-ı Bekr bölgesinde Hıristiyanlığa mensup olan Süryânîler ve Ermeniler açısından konuya bakmak mümkündür. Süryânîler; Yeni yıl, Mesih'in Sünneti, Vaftiz, Neol ve Paskalya gibi Rabbani/İlahi olarak adlandırılan bayramların yanı sıra, Rabbani/İlahi olmayan, azizleri anma günü olarak kutladıkları çok sayıda bayramları vardı.⁵⁸⁹ Aynı şekilde Ermenilerin kendi içinde kutladıkları bayramlar ve daha sonra buna eklenen önemli özel günleri vardı.⁵⁹⁰ Gerek Süryânîler ve gerek Ermeniler dini ve önemli günlerini büyük bir coşku ile kutlardı.

Müslümanların dini olarak kutladıkları Kurban ve Ramazan bayramları İslam coğrafyasıyla hemen hemen aynı heyecan ve coşku ile kutlanırdı. İslam. Peygamberinin Medine'de daha önceki inançlardan kalma Mehrican ve Nevroz eğlencesi ve kutlamalarına karşın bu iki bayram kutlamasını⁵⁹¹ emretmesiyle bu bütün İslam coğrafyasında kutlanagelmiştir. Müslümanların bu bölgeye yayılmasıyla bu iki dini bayram Müslümanlar için sevinç, neşe ve eğlence vesilesi olmuştur. İslam'da bu iki bayram sadece sevinç ve eğlence değil, aynı zamanda birer ibadet zamanları olarak

⁵⁸⁸ Mehmet Katar, "Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma" *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2001, cilt: 3, sayı: 9, s. 8 vd.

⁵⁸⁹ Bu bayramlar ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Mehmet Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, s. 229-238; Nihat Durak, *Süryânî Ortodoks Kilisesinde İbadet*, s. 147-158.

⁵⁹⁰ Ermenilerin bayram ve özel günleri için bkz. Kasım Ertaş, *Diyarbakır Ermenileri*, İstanbul 2015, s. 234-245.

⁵⁹¹ Ebu Davut, *Salât*, 239.

kutlanmıştır. Bu iki bayramın ortak ibadeti olan bayram namazlarının yanı sıra Kurban bayramında da kurbanların kesilmesi gibi sosyal boyutları da içermesi onları Müslümanlarca daha da anlamlı kılmıştır.

Diyâr-ı Bekr bölgesinde 7. ve 10. yüzyıllarda Müslümanların genel olarak kutladıkları dini bayramlar ile ilgili olarak diğer İslam coğrafyasından farklı bir durumun bilgisine sahip değiliz. Birden fazla kültürün olduğu coğrafyalarda herkesin kendi kültürel değerlere saha sıkı bağlılık göstermesi gerçeğinden yola çıkarak bayramların güçlü bir şekilde kutlanıldığını tahmin etmek zor olmasa gerek.

Aynı durumu burada yaşayan diğer inanç sahiplerinde de görmek mümkündür.⁵⁹² *Tarihu 'l-Zuknîn* müellifi Diyâr-ı Bekr bölgesinin yanı başında bulunan bugünkü Cizre ilçesinin bulunduğu yerde 149/766 yılında Nasturiler'den büyük bir topluluk Turabdin'in Kardu Dağı'nın üzerinde bulunan ve Nuh'un gemisinin durduğu yerde kurulmuş olan Beyt Kula kilisesinde adet olduğu üzere bayram kutlaması için toplandıklarını nakleder.⁵⁹³ Buraya Müslümanlar'ın ve Hıristiyanlar'ın her yıl "Sefine /Gemi Bayramı" olarak kutlamaya geldikleri söylenir.⁵⁹⁴

157/774 senesinde vuku bulan bir afeti anlatan Zuknin müellifi, "Ben hatırlıyorum miladi yılbaşı bayramı ile-Denh (Efifani denilen 6 Ocak Hıristiyan Yortusu) Bayramı arasında üst üste iki gün boyunca şiddetli ve kurutucu rüzgârlar esti,"⁵⁹⁵ demek suretiyle o dönemde kutlanan bayrama atıf yapar. Yaşanan sıkıntılar sebebiyle sevinç ve mutluluk günü olan pazarlarını, bayramlarının kaybolduğunu, kutsal kurbanlarının kesilmez olduğunu ve dolayısıyla bayramların hüzne, sevinçler ise feryada dönüştüğünü söyler.⁵⁹⁶

⁵⁹² Şimşek, s. 229.

⁵⁹³ *Tarihu 'l-Zuknîn*, s. 122.

⁵⁹⁴ Ğanduri, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 270.

⁵⁹⁵ *Tarihu 'l-Zuknîn*, s. 218.

⁵⁹⁶ *Tarihu 'l-Zuknîn*, s. 192.

Üç din mensuplarının yaşadığı el-Cezire coğrafyasında her inanç mensubu kendi dini bayramlarını yaşadıkları gibi bazen de üç dinin bayramı aynı güne denk gelip beraber kutladıkları da oluyordu. Mesela 242/857 senesinde Yahudilerin Fıtr Bayramı, Müslüman Kurban Bayramları ile Hıristiyanların Şa'ân'ın Bayramı aynı güne denk gelerek beraber kutlanmıştır.⁵⁹⁷

Bugün önceki dönemlere göre çok canlı olmasa da bölgede 12 Ocak'ı 13 Ocak'a bağlayan ve Kürtçe olarak "Serisalı/yılbaşı" diye adlandırıp kutlanan geceyi Rumlar da *Kalenda* ismiyle Rumi Yılbaşı Bayramı olarak bugün dahi hep beraber kutlamaktadırlar.⁵⁹⁸ Bu bayram dolayısıyla "Harfana" denilen şenlikleri bugün başta Trabzon olmak üzere Artvin ve civar yerlerde kutlandığını, yaşlı insanlardan bu etkinlikler ile ilgili olarak birçok hatırayı dinlemek mümkündür.

Bu konuda Ahmet Günşen'in şu tesbiti de dikkate değerdir: "Hala Sivas, Artvin, Şarkışla, Ağın ve Tosya'da "erfene" veya "herfene-arifane meclisi", Kırşehir'de "helebiş" ve Antalya, Isparta, Gümüşhane ve Bayburt'ta "elfene", Çorum'da "erfane", Konya ve Kayseri'de "felfene", yine Kırşehir, Konya, Yozgat, Çubuk, Erbaa, Gerede, Reşadiye, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Sinop, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş, Karaman, Niğde, Antalya, Afyon, Denizli gibi daha birçok il ve

⁵⁹⁷ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/41.

⁵⁹⁸ Rumî Takvime göre bu yılbaşı bayramının Trabzon'da, özellikle de Akçaabat ve Yomra ilçelerinde de kutlandığına 2019 tarihinde şahit oldum. Daha sonra bu konuyu araştırdığımda Artvin ve çevresinde kutlandığını bizzat Artvinli yaşlılardan dinleme imkânı buldum. Akşam vaktinde boş bir poşet kapıya asılır ve ev halkı da o poşete kuru yemiş, yiyecek veya para bırakır, belli bir süre sonra o poşet doldurulmuş haliyle bırakanlar tarafından geri alınır. Halk tarafından Rumların bayramı olarak da bilinen bu bayram, bugün Müslüman toplum tarafından bile bir şölen havasında topluca bölgede kutlanmaktadır.

ilçelerde “ferfene /ferfane” adlarıyla görülen bu etkinliklerin”⁵⁹⁹ eskide Rumların yaşamış oldukları bölgelerde Rumi Takvimin başlangıcı olarak Rumi yılbaşı bayramının birbirine benzer etkinliklerle kutlanması ve bunun tarihsel geçmiş ile bağlantılı olması bölgenin sosyal yapısı ve tarihsel süreciyle uyumludur.

Bu dini bayramlar dışında baharın gelişini ve başlangıcını kutlama amacıyla Nevruz ve kışın başlangıcını ifade eden Mihrican Şenlikleri de Abbâsiler döneminde canlı geçen eğlenceli festivallerdi.⁶⁰⁰

4. Bölgedeki Farklı İnanç ve Kültürler Arası Etkileşim

Diyâr-ı Bekr bölgesi coğrafi konum ve tarihsel rolü itibariyle farklı kültür ve inançların merkezi olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak da gerek inanç ve ibadetlerde ve gerekse de kültürel ve sosyal yaşamda karşılıklı etkileşim, kaçınılmaz bir durum olmuştur. Hatta siyasi ve idari anlamda da ciddi etkileşimler olmuştur.⁶⁰¹.Bu etkileşimde kimin kimi etkilediği bazen tarihsel süreçle tespiti mümkün iken bazen de bu konuda net birşey söylemek mümkün gözükmemektedir. Hatta bazen bu etkileşim o kadar etkileyici olur ki etkileyen ile etkilenenin fark edilmesi neredeyse imkânsızlaşır. Diyâr-ı Bekr

⁵⁹⁹ Ahmet Günşen, “Kırşehir’de Ortak Yemek Kültürü ve Ahilik Geleneğinden Gelen Bir Yemek: Hervane/Ferfene”, *I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu Kırşehir 2011*, Ahi Evren Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları. III/1434 vd. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Seyfeli, “Ahiliğin Günümüzde Yaşayan Geleneklerinden Kırşehir Ahiler Meclisi” *Anadolu Sohbet Gelenekleri ve Yaren Bildirileri*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yaran Kültürü Uygulama Araştırma Merkezi, Çankırı 2016, s. 256 vd.

⁶⁰⁰ Nahide Bozkurt, *Abbâsiler*, s. 280-282.

⁶⁰¹ Burada daha önce hâkim olan siyasi ve idari yapının İslam müesseselerine ciddi etkilerinin olduğu konusu ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986.

bölgesini bu anlamda incelediğimizde bunun örneklerini görmek mümkündür. İslam fetihleriyle beraber yeni bir din ve bu dine mensup olan Arapların buraya yerleşmeye başlamasıyla beraber bu bölgede oluşan yeni bir kültürel durumla karşılaşıldı. İslam fetihlerinden sonra daha önce var olan yoğun Süryânî kültürün yanı sıra “İslam kültürü” de kendini hissettirmeye başladı. İlk dönemlerde azınlık olan İslam kültürü, hâkim kültür ve devlet gücünü de arkasına alarak zamanla artan nüfuslarına paralel olarak, mevcut, eski ve kadim kültürlere etki ederken aynı zamanda belki de daha fazlasıyla da etkilendi. Özellikle de geçmişinde yer alan ilahi dinlerinin iziyle beraber felsefi düşüncelerde taşıyıcı bir konumda olması da bundan etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Müslümanlar bu bölgeye geldiklerinde Hıristiyanlığın özellikle de Süryânî kültürüyle yoğrulmuş Mesihi anlayış bütün mezhepsel farklılığıyla bölgeye hâkimdi. Dolayısıyla el-Cezire’nin genelindeki ve özellikle Diyâr-ı Bekr bölgesindeki; Midyat, Katmir, Zuknin ve Derya Zafaran gibi Süryânîliğin önemli dini merkezleri bütün canlılığıyla uzun sürelerden beri devam ede gelmiştir.

Kültürler ve inançlar arası etkileşim başlı başına müstakil bir çalışma konusudur. Bu nedenle konunun detaylarına girmeden, kadim ve güçlü medeniyetlerin merkezinde olan Mezopotamya’nın bu etki ve etkileşim durumunu birkaç başlık altında kısa bir değinmeyle hatırlatmayla yetineceğiz. Vereceğimiz örneklerle hem bu etkileşimi hem de o dönemden kalma uygulamaların günümüze etki eden boyutunu da vermeye çalışacağız

Melle ve Molla: Bu kelime bugün gerek telaffuz gerekse de içerdiği anlam itibariyle birbiriyle olan yakınlığından dolayı Molla kelimesiyle karıştırılmaktadır. Molla kavramı zaman zaman Molla Fenârî,⁶⁰² Molla Gürânî,⁶⁰³ gibi Osmanlı’da bazı âlimler için kullanılmış ise de yoğun olarak İran bölgesinde kullanıldığını görmektedir.

⁶⁰² İbrahim Hakkı Aydın, “Molla Fenârî”, *DİA*. İstanbul 2005, XXX/245-247.

⁶⁰³ M.Kamil Yaşaroğlu, “Molla Gürânî”, *DİA*. İstanbul 2005, XXX/248-250.

Safevîler'in son dönemlerinde emsalinden üstün olduğu düşünölen ve kendilerine sarayda ikamet imtiyazı verilen âlim kişilere hükümdar tarafından tevcih edilen “mollabaşı” unvanı kullanılmıştır.⁶⁰⁴ Dolayısıyla ünvan olarak kullanılan bu ismin İnan coğrafyasından zaman zaman da Osmanlı'da kullanıldığını söylemek mümkündür.

Melle tanımlamasını, Zukninî Diyâr-ı Bekr bölgesi için kullanmıştır. Zuknin müellifinin vefatı olan 158/775 yılını düşündüğümüzde kelimenin kullanım geçmişinin 8. yüzyıla kadar gittiğini görelecektir.⁶⁰⁵ Ayrıca bu (الملي) Melle kelimesinin Süryânîce'de “Öğretmen/konuşmacı anlamına gelen (ماليل) “malil”⁶⁰⁶ kelimesinden geldiğini söylemek mümkündür.⁶⁰⁷ Bugün bile hala “medreselerde ders veren hoca” olarak tanımlanan “melle” kavramı, Süryânî kültürün yoğun olduğu Diyâr-ı Bekr bölgesinde kullanılıyor olması, Süryânî kültürüyle etkileşimin bir sonucu olduğunu söyleyenebilir.

Biat: Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Hıristiyanların dini ve aynı zamanda dünyevi işlerinde de görölmektedir. Özellikle kendine danışılan ve idareci olarak kabul edilen din adamları olan Patriklerin seçimlerinde biat işleminin sıkı bir şekilde uygulandığını görmekteyiz.

⁶⁰⁴ Örneğın Arapça tedrisinde önemli aşamalardan biri olan ve İbnü'l Hacib el-Kürdi'nin “el-Kafiye'nin” Arapça gramatik kitabının şerhi olan “Molla Cami” kitabı ile meşhur olan müellifi, “Nürüddin Abdurrahmân b. Nizameddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî” için kullanılmıştır. Bu müellif de Nakşibendî tarikatına mensup İnan coğrafyasında yaşamış ve hala eseriyle İslam coğrafyasında bilinen bir âlim ve şairdir. Bkz. Ömer Okumuş, “Cami, Abdurrahman”, *DİA*. İstanbul 1997, VII/94-99.

⁶⁰⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 188.

⁶⁰⁶ Süryanice Doğu ve batı olmak üzere iki farklı aksamıyla Batı Süryânîce Malolo, Doğu Süryânîce de ise “o” harfi kullanılmayıp onun yerine “a” seslisiyle kullanıldığından bu kelime “Melala” konuşan, hitap eden, ders veren anlamında kullanılır. Bu kelime için bkz. Aziz Kurt, *Türkçe-Süryânîce/Süryânîce-Türkçe Sözlük*, “Malel” Hollanda 1996.s. 196. vd.

⁶⁰⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 188.

138/755 yılın olaylarına tanıklık eden dönemin Süryânî Veka'nüvis Âmidli *Tarihu'l Zuknin* müellifi, o dönemin Patrik seçimlerini anlatırken, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki merkezlerin de yer aldığı başta Mardin, Dara ve Turabdin, olmak üzere buradaki Piskoposların katıldığı seçimde; “bütün yazışmaların bittikten sonra Kilisede adet olduğu üzere el ele konuldu (biat edildi).”⁶⁰⁸ Şeklindeki bilgi bu anlamda dikkat çekicidir. Zira böylesi bir üst düzeydeki seçimin bölgede halifelerin seçimi tarzıyla benzeşmesi karşılıklı etkileşimlerin bir yansıması olarak okunabilir.

Kadının Konumu: İslam'ın ilk dönemlerinde kadının sosyal hayattaki konumları özellikle de eğitim ve dini alanlardaki rolleri sonraki dönemlerde değişkenlik arz etmiştir. Bu değişkenliğin o dönemlerde farklı sebepleri olmakla beraber dikkatimizi çeken ise özellikle Diyâr-ı Bekr bölgesinde kadının bu konuda ciddi bir tecride maruz kalmasıdır. Bölgede baskın olan Süryânî Hıristiyanlığında da benzer bir durumu görmemiz ilginçtir.

Hıristiyanlık temel kaynağı sayılan İncil ve ilk kaynaklarda kadınların durumu ile ilgili olarak kısıtlayıcı bazı ifadeler yer almaktadır.⁶⁰⁹ İslam'ın ilk dönemlerinde ise kadınların durumu ile ilgili olarak bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Böyle olmasına rağmen sonraki dönemlerde bu konuda Müslümanlar'ın anlayışları, Hıristiyanlar'ın ilk kaynaklarındaki anlayışlarıyla aynı noktaya gelmiştir. Bu durum, farklı inanç kültürleri de olsa birbirleriyle etkileşim halinde olduklarını göstermektedir.

⁶⁰⁸ *Tarihu'l-Zuknin*, s. 111.

⁶⁰⁹ “Kadınlar toplantıda sessiz kalsın, konuşmalarına izin yoktur. Kutsal yasanın da belirttiği gibi uysal olsunlar. Öğrenmek istedikleri bir şey varsa evde kocalarına sorsunlar. Çünkü kadının toplantı sırasında konuşması ayıptır.” (İncil, *1. Korintliler* 14:34-35.) Geniş bilgi için bkz. Şimşek, *Süryânîler ve Diyarbakır*, s. 209-213.

Dönemin Veka'nüvislerinden olan Âmidli *Tarihu'l-Zuknin* müellifi, 150/767 yılında vuku bulan bir olayı anlatırken kadınlar ile ilgili olarak; “bütün bu kadınlar ki hayatlarında çarşı-pazar görmeyen kadınlardı.”⁶¹⁰ İfadelerini kullanmıştır.

Gerek İslam toplumunda ve gerekse de Süryânî Hıristiyan toplumunda kadın, erkekle toplam nüfusun yarısını oluştururken sosyal, eğitim ve diğer alanlarda kadın hep geride kalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında iki toplumun da kadın unsurunu mahrem olarak görmesi, içtimai hayatta erkeğin egemen olduğu bir kültüre yenik düşmesi, iki inancın ortak benzeşmesinin bir etkisi olarak telakki edilebilir.

Kerametler: Hıristiyanlık kültüründe din adamlara gösterilen saygı ve tazim o kadar ilerledi ki onların birçok normal durumu dahi insanlar için olağanüstü olarak algılandı. Allah'a gösterilmesi gereken saygı onun yerine başka taraflara kaydı. “Meryem ve Azizlere karşı putperestlik derecesinde aşırı hürmet gösterdiler. Kutsal parçalara olan aşırı bağlılıkları ile onlar bazen batıl ve sahte şeylerin peşinden gittiler. Ancak sahip oldukları gizemler ile büyük bir boşluğu da doldurdular. Erken dönem Hıristiyan münzevilerinin birçok öyküsü ve onlarda sayısız hayali unsurlar vardır.”⁶¹¹ Pihilip Schaff şunu ekler: *Eğer bu hikayeler gerçekten doğru ise, onlar İsa-Mesih ve Havarilerinin mucizelerini bile geçmişlerdir!*⁶¹² Nitekim toplumun nazarında azizler adeta olağan üstü yetenekleri olan kişiler olarak kabul edildiğinde hayatın merkezinde, inancın kaynağı haline getirilmişlerdi.

Özellikle de Diyâr-ı Bekr bölgesinde çok sayıda olağanüstü meziyetlere sahip insanların toplumda kabul görmesi, iki inancın temellerinde ve ana söylemlerinde

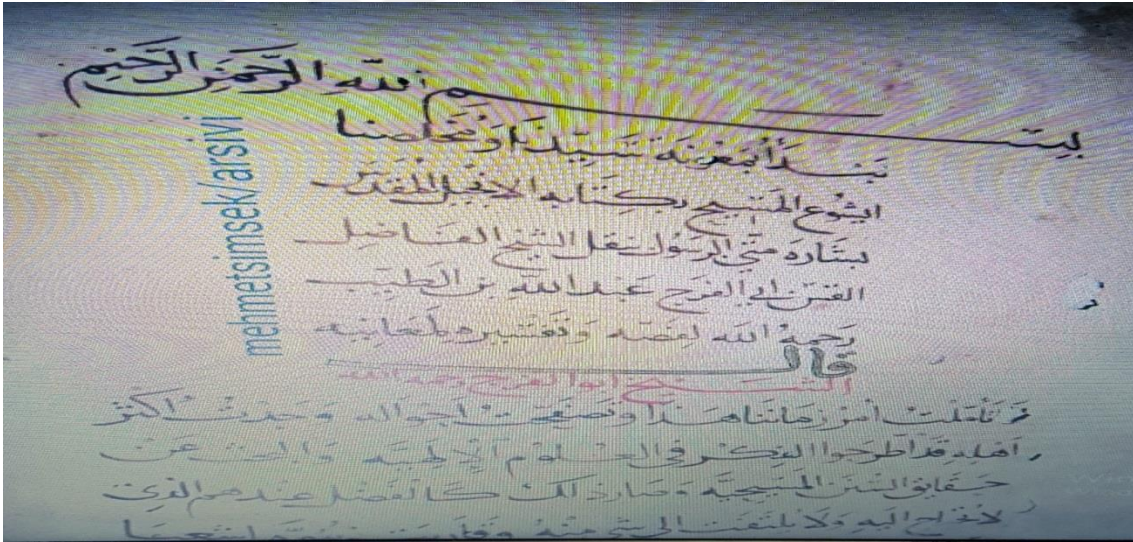
⁶¹⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 174.

⁶¹¹ Tural, s.51.

⁶¹² Philip Schaff, *History of the Christian Church*, New York-1891, III/177. Geniş bilgi için bkz. Tural, s. 51.

olmadığı halde aynı coğrafyada birbirine benzer durumda kendini göstermesini, karşılıklı etkileşimin birer tezahürü olarak yorumlamak mümkündür.

Dini Metinlerde: Dini örfün ve kültürel yaşamın bir alanında karşılıklı etkileşimler gerçekleşirken, diğer bir alan olan dini metinlerde ve tedrisatta da zaman zaman benzeşmelerin yer aldığına dair belgelere de rastlamak mümkündür. Aşağıda yer alan resime bakıldığında ilk akla gelen şey besmeleden dolayı Müslümanlara ait dini bir metin olabileceğidir. Ancak bu resim; bir Keldanî Kilisesi'nde Matta İncilinin sayfalarından birinin resmidir. Hıristiyanlık kültüründe böyle bir durum olmadığı halde, içerik ve format olarak Müslümanlara ait bir ifadenin bir incil sayfasında görülmesi bu anlamda dikkat çekicidir.⁶¹³



Resim 1. : Diyarbakır Keldanî Kilisesinde bulunan Matta İncili'nin tefsiri (muhtemelen 12. Yüzyıl) Araştırmacı Mehmet Şimşek'in Arşivinde Yer Alan Belge

⁶¹³ Baskın olan kültürlerin diğerleri etkilediği tarihe sabittir. Örneğin 17,18.yy'a kadar Avrupa verilen diplomalrın üzerinde "Besmele"nin yer alması da Avrupa'ı uzun süre etkisinde bırakan Endülüs İslam medeniyetinin etkisi olarak görmek mümkündür. Hartmut Bobzin, "Immanuel Kant und die "Basmala" Eine Studie zu orientalischer Philologie und Typographie in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert" *Zeitschrift für Arabische Linguistik* No. 25, No:25 (1993) PP.108-131. Published by Harrassowitz Verlag.

İKİNCİ BÖLÜM: EKONOMİK HAYAT

Arapça kökenli “iktisat” terimi yerine kullanılan “ekonomiyi”,⁶¹⁴ toplumdaki üretim, mal ve servetlerin dağıtımını ve tüketim durumuyla ilgili olgular olarak tanımlamak mümkündür. Ekonomi, ilkel toplumlardan modern toplum ve devletlere kadar her zaman ve her dönemde bir toplum için ilerlemenin ve gelişmişliğin olmazsa olmaz en önemli unsuru olarak kabul edilmiştir.

Hayvancılık ve tarım ekonominin adeta temelini oluşturmuştur. Hatta ilk insan Hz. Âdem'in iki oğlunun adaklarının kabulü için; hayvan sahibi olanın en iyi koçu, çiftçi olan diğerinin ise en cılız buğdayı adaması,⁶¹⁵ insanlık tarihinin ilk döneminden itibaren hayvancılık ve tarımın varlığını gösteren bulgulardandır.

Toplumların ekonomilerinin genel olarak dört temel unsur üzerine kurulduğu görülmektedir. Bunlar; tarım, hayvancılık ve ticarettir. Sonraki dönemlerde sanayi de buna eklenmiş ve bununla da dört ayaklı bir yapıya oturan ekonomi, sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Ekonominin önemli gelirlerinden olan tarım denildiğinde, şüphesiz ki arazi üzerine yetişen her türlü ziraî, ekin, bağ ve bahçe gibi yerde biten, ekonomik değeri olan mahsulat akla gelirdi. Tarımın temel geçim kaynağı olarak görüldüğü ilk dönemlerde “becayiş” (trampa) denilen; yetişen ürünlerinin el değiştirmek suretiyle ihtiyacın karşılanması ticaret kavramını ortaya çıkarmıştır.

⁶¹⁴ Tarihsel süreçten dolayı başlığımızda iktisat yerine ekonomi kavramını tercih ettik. “İktisat (ekonomi)'nin, felsefe'den ayrılarak bağımsız bir bilim ve tarihi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Nuri Güler, “Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Biliminin Adlandırılma Problematığı”, *İslâmî Araştırmalar*, 2005, cilt: 18, sayı: 4 (İslâm ve İktisat -II-), s. 379. vd.; Neghat Rukhsana, Abdul Ghaffar, Qadoos, Abdul - Syed Naeem Badshah, “İslâm'da Ekonomi Kavramı”, çev. Faruk Özdemir, *İslâmî Araştırmalar*, 2012, cilt: 23, sayı: 3, s. 134-139.

⁶¹⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, I/13-14; Ö. Faruk Harman, “*Habil ve Kabil*”, *DİA*. İstanbul 1996, XIV/377.

Böylece ticaret, ekonomik yaşamın olmazsa olmaz kavramları arasında yerini almıştır. İslam Peygamberi'nin Medine'ye gelir gelmez sosyal hayata dair ilk icraat olarak Yahudilerin pazar yerlerine alternatif olacak, Müslümanlara ait ayrı bir pazar yerini kurmuş olması da ticaretin önemi açısından dikkat çekicidir.⁶¹⁶

İslam'ın doğuşu ile birlikte ekonomik hayata müteallik; zekât, sadaka, öşür vb. dini yükümlülüklerin adeta her biri kendi içinde ayrı bir alan haline geldi. "İslam insanlar için sadece inanç ve ibadet konularını değil aynı zamanda üretim, tüketim, mübadele, tedavül alanlarında, ithalat, ihracat ve tasarruf ile mülkiyet, vergi ve hayatın akışı içerisinde diğer alanlarda temel esaslar getirdi."⁶¹⁷

Diyâr-ı Bekr Bölgesinin ekonomi tarihine ve yapısına baktığımızda ise İslam'ın yayıldığı komşu iki coğrafyadan biri olan Bizans devletinin hâkim olduğu bu bölgelerde daha önce de kendine has bir sistem kurulmuştu.⁶¹⁸ İslam fetihleriyle Müslümanların eline geçen bu bölgelerde uygulanan ekonomi sistemi de aslında burada daha önce uygulanan eski sistemden çok uzak bir uygulama olmamıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde yeni düzenlemelere gidildiği görülmektedir.⁶¹⁹

İslam Peygamberi'nin dönemiyle oluşmaya başlayan ekonomi sisteminin unsurları Emevî ve Abbâsîlerle daha da sistemli bir hale geldi. Emevî döneminde ekonomiyi olumsuz etkileyen ve sosyal yapının bütünlüğüne zarar veren bazı uygulamalara Abbâsîler son vererek bu olumsuzlukları gidermeye çalıştılar. Mesela Arap

⁶¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/ 322, 339, 492.

⁶¹⁷ Osman Eskicioğlu, "İslam'da Ekonomik Sistem", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 16, *İslam İktisadı Özel sayısı*, s. 35.

⁶¹⁸ Ümbarek Muhammed Ferec, "Tetavvuru Nizami melekîyyeti'l-Arâdi fi'l İslâm(1-132/622-749)", *Hartum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Doktora Tezi)* Hartum 2007.s.159

⁶¹⁹ Çalışmamızın ileriki bölümlerinde bu konuya tekrar dönülecektir.

ve mevali ayırımını ortadan kaldırmak suretiyle Müslümanlar arasında vergilerin alınmasında eşit muamelede bulunmaları bunlardan biridir.⁶²⁰

Diyâr-ı Bekr bölgesi, sadece etnik ve dini farklılığıyla değil, aynı zamanda buranın yer aldığı el-Cezire/Mezopotamya bölgesinin barındırdığı verimli ve sulak araziler birçok değişik çevrenin dikkatlerini çekmesi, sürekli istila ve işgallere sahne olmasıyla da tarihe geçmiştir. Bu bölümde; ekonomik faaliyetler ve bu faaliyetlerin üzerinde gerçekleştiği arazi/tarım/toprak sistemi ve iskânın yanı sıra, vergiler ve ekonomik yaşamı olumsuz etkileyen unsurlar üzerinde durulacaktır.

Emevî ve Abbâsî devletlerindeki bölgesel ekonomi sistem genel olarak merkezi yapıya bağlı olduğundan hemen hemen bütün eyaletlerde genel geçer temel ilkeler doğrultusunda yürütülmüştür. Bu sebeple Diyâr-ı Bekr bölgesinin bağlı bulunduğu el-Cezire eyaleti de aynı şekilde merkezi sistemin bir parçası olarak aynı yükümlüklere tabi olduğundan ekonomi sistemini bir bütün olarak ele alıp, bölgesel olan kimi farklı uygulamalara yer verilecektir.

A. ARAZİ, TARIM VE İSKÂN

Ortaçağ ekonomisinin temelini oluşturan tarım konusunun tam anlaşılması için İslam fetihlerinden başlamak üzere Emevi ve Abbasiler dönemindeki arazi sistemi ile ilgili bilgiler önem arz etmektedir. Zira el-Cezire dolayısıyla Diyâr-ı Bekr bölgesindeki arazilerin İslam fetihleriyle beraber bir kısmının haraç karşılığında yerli halkın elinde kalması, bir kısmının da buraya görevli olarak gelenlere tahsis edilmesi ve diğer kısmının ise iskân yoluyla buraya gelen Müslüman kabilelere verilmesi, belirli bir toprak sisteminin varlığını ve işleyiş rejimini zorunlu kılmıştır.

⁶²⁰ Bozkurt, *Abbâsiler*, s. 185.

Biz çerçevesi çok geniş olan bu konuyu ayrıntılarına girmeden “Arazi/Toprak Sistemi” ve “Bölge İskân” olmak, ayrı iki alt başlık altında ele alacağız.

1. Arazi ve Toprak Sistemi

İslam’ın ilk yıllarından itibaren araziyi işleyen kişinin arazi üzerindeki konumu ve bu araziden elde ettiği mahsulde kendisine ayıracağı pay ile devlete vereceği vergi payı belli bir sisteme bağlanmıştır. Bu sistemin uygulanmasında, başta Hz. Peygamber dönemi esas alınmış ve daha sonra *Dört Halife* ve *Emevîler* döneminde geliştirilmiştir. *Abbâsîlerle* devam ederek, *Osmanlıya* kadar, yeni fetihlerle beraber gelişerek çeşitlenmiş ve Osmanlının yükselme döneminde de en son şeklini almıştır.⁶²¹ Önemine binaen sadece bu alan üzerine özellikle de Abbâsîler döneminde değişik tasnifler yapılmış ve hatta bu alanda çok sayıda *Haraç*, *Emvâl* ve *Ahkâm* kitapları yazılmıştır.⁶²²

Arazi/toprak sistemi, değişik açılardan farklı kategorilere ayrılmıştır. Ebû Ubeyd “fethediliş durumuna göre” toprak/arazi çeşidini üç ana başlık altında toplamıştır. Bunlar:

Halkı İslam’ı Kabul Etmış Olan Topraklar: Bu toprak sahipleri İslam’ı kabul etmiş ve mülkleri kendilerine bırakılarak öşür vergisine tabi tutulmuş olan topraklardır.⁶²³

Sulh Yoluyla Alınan Topraklar: Anlaşma ile alınan topraklardır. Bu yerlerde, kendileriyle yapılan antlaşma metnine bağlılık esas alınmıştır.⁶²⁴ Nitekim Diyâr-ı Bekr’in

⁶²¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd Kasım b.Sellam, *Kitabu’l Emvâl*, thk. Muhammed Ammare, Kahire 1989.; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1984; Mehmet Erkal, *İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İstanbul 2009.

⁶²² Bu konuda yazılmış ve ilk başvurduğumuz çalışmalar şunlardır; Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l Emvâl*, Ebû Yûsuf, *Kitabu’l-Haraç*; Kudâme b. Ca’fer, *el-Harac ve San’ati ve’l-Kitâbe*; Yahya b. Âdem, *Kitabu’l-Haraç*.

⁶²³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l Emvâl*, s. 132.

⁶²⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l Emvâl*, s. 132.

de içinde yer aldığı el-Cezire'nin hepsi "Ruha Sulh Antlaşması" ile fethedildiğinden İslam fetihlerinden itibaren bölge bu anlaşmanın içeriğine göre idare edilmiştir. Hatta Ebû Ubeyd'in rivayetine göre, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz döneminde bu konuda bir tartışma çıkmış ve bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz valisine Ruha halkına; "bu konuda ellerinde bir sulhnâmenin olup olmadığını sordurmuş, onların papazları da bölgenin fatihi İyad b. Ğanm'ın imzasıyla kendileri için yazılan sulhnâmeyi göstermişlerdir.⁶²⁵ Böylece bu bölge sulh yoluyla fethedilmiş arazi hukuku muamelesi ile idare edilmeye devam edilmiştir.

Kuvvet/ Savaş Yoluyla Fethedilen Topraklar: Savaş yoluyla alınan bu arazilerin statüsü ile ilgili olarak birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimileri bu arazileri ganimet mesabesinde görüp bu doğrultuda görüş beyan ederken, kimileri de bu konuda yetkinin sultana ait olduğunu ve dolayısıyla sultanın kararının esas kabul edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.⁶²⁶

İslam fetihlerinde alınan bölgelerin savaş (anveten) veya barış (sulh) ile fethedilmiş olması, yukarıda da değindiğimiz gibi toprak sistemi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Yani bir bölgenin fethediliş şekli o bölgedeki arazilerin statüsünü belirlemede ana etken olmuştur. Zira anveten dediğimiz topraklar; "savaş ile alınan yerler" iken sulh ile alınan yerler ise; "ahid ve antlaşma ile alınan yerler"dir.⁶²⁷ Bu bölgeler için ilk baştan itibaren ayrı mülkiyet arazi sistemi uygulanmıştır.

⁶²⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 295-296.

⁶²⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 132.

⁶²⁷ Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 132-298.; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 67.vd.

Daha sonra Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire bölgesinin de dahil olacağı Irak bölgesinin genel valisi Ziyad (ö. 53/673) Ahvaz ve civar yerlerle beraber buradaki toprakların savaş veya sulh ile alındığı konusunda bir çalışma yapmış ancak muvaffak olamamıştır.⁶²⁸

Hiz. Peygamber döneminden başlayıp Abbâsîlerin ilk dönemine kadar yani hicretin başından itibaren Hamdâni dönemine kadar toprak/arazi sistemine baktığımızda, arazi ve toprak ile ilgili çok sayıda kavram ve sınıflandırmanın ortaya çıktığı görülmektedir. *Fey, Haraci, Savafi, Sulh, Haraci Mülk, Hima, İrfak, İktâ, İhya-ı Mevt, Kati', Amme, Day'a, Vakf, Mevat*, gibi kavramlar bunlardan bazılarıdır.⁶²⁹ Bu kavram ve ıstılahların da içeriği dönemler itibariyle değiştiği gibi, aynı dönemin farklı fıkıhçıları tarafından da farklı farklı yorumlanmıştır. Ancak bu arazilerin farklı konumları, ekonomiyi ve vergi gelirlerini de doğrudan ilgilendirdiğinden çalışmamızda bu kısım üzerinde duracağız.

Emevîlerden başlayarak Abbâsîlerle devam eden bu toprak sistemini, “mülkiyet edinme” veya “kullanım” konusunu -çok detaylarına girmeden- genel hatlarıyla; *Sultani, İktâ, Mülk, Vakıf ve Meşaat Arazileri* olmak üzere beş başlık altında toplamak mümkündür.⁶³⁰

Sultana Ait Araziler: Emevî idarecileri, değişik yollarla ülkenin birçok yerinde bazı arazileri kendi ailelerinin mülkiyeti üzerine almışlardı. Abbâsîler, Emevî devletini yıkıp yönetimi ele alınca Emevî ailesine ait olan bütün bu arazi ve mülklere kendi aile mülkiyeti olarak el koymuşlardır.⁶³¹ Bu arazilerin miktarı hakkında elimizde net bilgi

⁶²⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 136.

⁶²⁹ Bu konuları müstakil olarak ele alıp incelemek için bkz. Yahya b. Adem el-Kureşî, *Kitabu'l Haraç*, Kahire 1987.; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl.*; Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

⁶³⁰ ed-Duri, *Tarihu'l İrâki el-İktisadi fi-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 44.

⁶³¹ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harac ve San'ati ve'l-Kitabe*, s. 170.

olmasa da bazı yerlerin isimleri kayıtlara geçmiştir. Mesela Sele'us denilen köy ile Ruha'daki Kefercedda denilen köyün yarısı halifeler Abdülmelik ile Hişam'a ait idi.⁶³² el-Cezire'nin daha başka yerlerinde de halife Abdülmelik'in bizzat satın aldığı boş arazilere ağaçlar dikerek, bağ ve bahçelere dönüştürdüğü görülmektedir. Abbâsîler "Diyau'l-Halife" ismiyle anılan bu yerleri mülkiyetlerine geçirmişlerdir.⁶³³

İktâ araziler: Devletin maktu' (götürü) vergi takdir ettiği arazinin yanı sıra, kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesidir.⁶³⁴ Bu tür arazilerde ikta' iki şekilde olurdu.

Birincisi, "iktâu't-temlik" denilen, temlik suretiyle olurdu. Bu da bir bölgenin mülkiyetinin ve tasarruf hakkının verilmesi şeklinde idi. Böyle bir arazide şahsa özel mülkiyet hükümleri geçerli olurdu. Mesela, el-Cezire'nin Rakka merkezine bağlı Aynu'r-Rumiye kuyusu ve suyu Velid b. Ukbe b. Ebu Muayt'a aitti. Daha sonra burasını Ebu Zübeyd et-Tai'ye verdi. Sonradan da burası Mansûr'un eline geçti. Mansûr da burasını azatlısı Meymun b. Hamza'ya iktâ etti.⁶³⁵

İkinci çeşit iktâ ise; "İktâu'l-İstiğlal" denilen uygulamaydı. Sadece haraç gibi, mülkün geliri verilirdi. Bu tür arazilerde mülk hükümleri cereyan etmezdi.⁶³⁶ Bunun dışında da "İktâu'l-Medeni" denilen memurlara maaş karşılığında verilen İktâ, "İktâu'l-

⁶³² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 259; ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fi-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 45; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 96.

⁶³³ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/159, 171, 173. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 97

⁶³⁴ Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*. İstanbul 2000, XXII/43.

⁶³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 259.

⁶³⁶ Bahattin Turgut, "Osmanlı'da Toprak Sistemi", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 36, sayı:1, s. 90.

Hasse” denilen Sultan tarafından, şairlere, şarkıcılara vs. kişilere verilen iktâ arazilerinin yanı sıra “İktâu’l-Askeri”, gibi daha başka iktâlarla tahsis edilen araziler de vardı.⁶³⁷

Mülk Araziler: Özel mülk dediğimiz araziler tarihi devir içerisinde değişik aşamalardan geçmiştir. İlk olarak “İktâu’l-Halife” dediğimiz sultana ait olup istediği kişi veya ailelere verdiği arazilerdi. Maverdi bunu “İktâu’t-Temlik”⁶³⁸ diye adlandırmıştır. Esasen tarıma elverişli olmadığı halde özel çaba ile yani “İhyau’l Emvat” yoluyla işler hale getirilen araziler, kişilerin elinde mülkü olarak kalırdı. Bu yöntem ile el-Cezire bölgesi başta olmak üzere, Musul ve diğer yerlerde bu türden geniş arazi alanları tarıma kazandırılmıştır.⁶³⁹

İlca’: Zayıf olan birinin güçlü olanın himayesine girmesi anlamına gelen *Telcie*⁶⁴⁰, mülk sahibi olduğu halde güçlü olmadığı için, ağır vergi ve benzeri sebeplerle daha az ödeme yapmak isteyen bazı kişiler, Sultan ailesi veya üst düzey yetkililerin adına (Hâmî) kendi arazilerini onların adına kaydettirmeleridir. Böylece bu arazi sahipleri, devlete vergi vermek yerine ilca’da buldukları “Hamî” denilen koruyucularına, daha az para vererek ellerindeki arazileri tutabiliyorlardı. Emevî döneminin ortalarında başlayıp Abbâsîler döneminde de devam eden bu uygulamada, daha sonra ilca sahipleri

⁶³⁷ Geniş bilgi için bkz. ed-Duri, *Tarihu’l Irâki el-İktisadi fi-Karni’r-Rabi’i el-Hicriyyi*, s. 47-48; Ümbarek Muhammed Ferec, “Tetavvuru Nizami melekîyyeti’l-Arâdi fi’l İslâm(1-132/622-749)”, *Hartum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü* (Doktora Tezi) Hartum 2007, s. 159-162.

⁶³⁸ Mâverdî, *Ahkâmu’l-Sultaniyye*, s. 187.

⁶³⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, s. 378-385.; Geniş bilgi için bkz. Ed-Duri, *Tarihu’l Irâki el-İktisadi fi-Karni’r-Rabi’i el-Hicriyyi*, s. 53-44.

⁶⁴⁰ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’kub b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribu’l Ümem ve Ta’akibu’l Himem*, Tahran 2000, VI/296.

(hâmî) tarafından bu arazilere el konulmuş ve arazilerini belli ücret karşılığında himayelerine bıraktıkları bu insanların ücretli çalışana durumuna düşmüşlerdir.⁶⁴¹

Vakıf Araziler: Bu vakıf arazileri, şahısların kendi mülkiyetleri olup Allah için vakfettikleri yerler olabildiği gibi, sultan tarafından kendi parasıyla bizzat satın alınarak bağışlanan yerlerden de oluşabiliyordu.⁶⁴²

Meşaat (Ortak) Araziler: Abbâsî dönemindeki arazi sistemi hem toplumsal yaşamın, hem de devletin en önemli gelir kaynağı olduğundan sıkı bir kayıt sistemine tabi tutulmuştur. Bu sebeple bu arazi dağılım durumu; hem bölgelerdeki divanlarda hem de devletin merkezi olan başkent Bağdat'ta "Divanu'l-Haraç"da kayıtlı idi.⁶⁴³ Örneğin, sultana ait olan el-Cezire bölgesindeki haraç; 307/918 yılı itibariyle 617.126 Dinardı.⁶⁴⁴

el-Cezire'nin önemli üç kısmından birini oluşturan Diyâr-ı Bekr bölgesi, tarihin ilk dönemlerinden itibaren yukarıda değindiğimiz; tarımın, hayvancılığın ve ticaretin merkezi olmuştur. Diğer taraftan, palamut ağaçlarının da yer aldığı hafif yükseklikteki bir kısım dağlık arazisi ve bozkır bitki örtüsüyle bu bölge aynı zamanda hayvancılık için de dün olduğu gibi bugün de en uygun bir coğrafyalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, Bereketli Hilal'in tam ortasında yer aldığından Fırat ve Dicle'nin yanı sıra Karacadağ, Mardin-Cizre arasındaki Abdülaziz Dağı ve Sincar

⁶⁴¹ Ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fî-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 45-46; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XIYüzyılları)* çev. İsmet Kahyaoğlu, Ankara 1981, s. 195. Ayrıca; Cengiz Kallek, "Telcie", *DİA*. İstanbul 2011, XXXX/399.

⁶⁴² Ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fî-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 58.

⁶⁴³ Kalkaşandi, *Subhu'l-A'ş'a*, Kahire 1922, XIV/123; ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fî-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 44.

⁶⁴⁴ Ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fî-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 45.

Dağı'ndan çıkan Hirmasi, Sansar, Belh Habur ırmakları el-Cezire topraklarını sulamaktadır.⁶⁴⁵

Genel anlamda göçebe olan toplumlar hayvancılık, köylerde yaşayanlar tarım ve şehirlerde yaşayanlar ise ticaret ve zanaat ile uğraşırlardı. Diyâr-ı Bekr bölgesi, özellikle de Âmid, Meyyâfarikîn ve Mardin gibi merkezler konu edindiğimiz dönem açısından tam da bu üç kitlenin yaşamlarına uygun bir coğrafya olmuştur. Verimli toprakları, yoğun nüfusu, düz coğrafyası, büyük nehir yataklarının sağladığı ulaşım kolaylığı, bölgeyi hem ekonomik bakımdan, hem de sosyal yaşam bakımından daha önceki dönemlerde buralarda hüküm sürmüş devletler için önemli olduğu gibi Emevî ve Abbâsîler için de vazgeçilemez kılmıştır. Abbâsîler döneminde Bağdat ve Samarra'nın buğday ve sebze ihtiyacının önemli bir kısmı buradan karşılanmıştır. Ayrıca Abbâsîlerin kurulduğu yıllarda hazineye en çok vergi ödeyen eyalet el-Cezire bölgesi olmuştur.⁶⁴⁶ (Bkz. **Ekler: Vergi, Gelir Tablosu**)

İslam ordusu tarafından fethedildiğinde Diyâr-ı Bekr bölgesinden alınan ganimet miktârı, bize buranın refah seviyesini ve ekonomik zenginliğini göstermesi açısından önemli ipuçlarını vermektedir. Zira İbn A'sem el Kufî'nin, İyâd b. Ğanm komutasındaki ordunun buraları fethettiklerinde ordudaki her askere düşen ganimet payının on binlerce dirhem olduğunu nakletmesi,⁶⁴⁷ yukarıdaki bilgiyi doğrulamaktadır. Aynı şekilde Diyâr-ı Bekr'in önemli merkezlerinden biri olan Dara'nın fethinde 20 bin miskal⁶⁴⁸ altın ve 30

⁶⁴⁵ el-Hamevi, II/156-158; Guy Le Strange, *Buldanu'l-Hilafeti's-Şarkiyye*, 17, 40, 41. Ayrıca bkz. Mustafa Demirci, agm. s. 244.

⁶⁴⁶ Ya'kubî, *Tarihu'l Ya'kubî*, thk. Abdülemir Mihna, Lübnan 2010, s. 142-144.; İbn Fakih, *Kitabu'l-Buldan*, s. 135-136. İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I/407.

⁶⁴⁷ İbn A'sem el-Kûfî, *el-Futûh*, I/259.

⁶⁴⁸ Eski bir ağırlık birimi olan ve 4.25 gram ağırlığına denk para birimi olan Miskal ile ilgili geniş bilgi için bkz. J. Allan, "Miskal", *İA*, Eskişehir 1997, VIII/373.

bin miskal gümüş olmak üzere kişi başına yıllık 4 miskal altınla anlaşma yapılmış olması da halkın refah düzeyinin yüksek olduğuna ve zengin bir coğrafyanın varlığına delildir.⁶⁴⁹

O dönemde ekonominin temelini oluşturan tarım, hayvancılık ve ticaret gibi üç ana unsurun adeta merkezinde olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, Emevî ve Abbâsî döneminde devletin en önemli ve en çok gelir getiren bölgesi olmuştur. Bundan olsa gerek, halifenin çocukları veya kardeşleri gibi yönetimin birinci derecede en yakın insanları genellikle buraya vali olarak atanmışlardır. Bu sebeple merkezi idarenin bölge üzerindeki hassasiyeti ve buraya olan ilgileri hep devam etmiştir.

2. İskân

Göçebe halkın yerleşik hayata geçirilme çalışmaları, Emevî ve Abbâsî devletlerinin temel politikaları arasında yer almıştır. Eyaletlere gönderilen valilerin sorumluluklarından biri de iskânı sağlamak, bölgeyi mamur ve arazileri işler hale getirmektir. “Hicretin ilk asrında gerçekleştirilen İslam fetihlerinin sonuçlarına bakıldığında, fethedilen topraklardaki eski yerleşim merkezleriyle bu bölgede kurulan ordugâhlara Müslüman-Arapların yerleştirildiği görülmektedir. Gerek fethedilen bu bölgelerin devlet merkezine uzak olması ve gerekse düşman sınırlarına yakın yerlerde ordu bulundurulması zorunluluğu gibi askeri ihtiyaçlar Arap kabilelerinin buralara yerleşmesinin başlıca sebeplerindendir”.⁶⁵⁰

Gayr-i Müslimlerin yaşamış oldukları bu ve benzeri bölgelerin fethedilmesi önemli olmakla beraber, fetihden sonra buraların elde tutulması, fethin kalıcı olması adına Müslümanlar için en az fetih kadar önemli olmuştur. Zira bu bölgelerdeki Müslüman olmayan toplumlarla sağlıklı bir iletişimin kurulup adil bir idare ile yönetilmemeleri ve

⁶⁴⁹ Vâkîdî, *Futuhu 'ş Şâm*, II/164.

⁶⁵⁰ Halil Esamine, “Emeviler Döneminde Arapların İskânı”, çev. Nuh Arslantaş, *MÜSBE Dergisi-Öneri*, c.:2, sayı: 12, (1999), s. 271.

“müslümanlaşma” sürecinin adımlarının atılmaması durumunda; buraların her an eski yönetimlerine katılmaları, bağlı oldukları inanç birliği açısından ciddi bir risk oluşturuyordu. Bu hakikatten yola çıkan Müslüman idareciler, İslam’ın ilk yıllarından itibaren bu meseleye dair önlemler almaya çalışmışlardır. Bu önlemler içerisinde en dikkat çekici olanı; “iskân” dediğimiz Müslüman kabileleri boşalan yerlerdeki arazilere yerleştirme sürecine ağırlık vermeleridir. Bu sebeple ilk yaptıkları uygulama buradaki arazi sistemine el atmaları olmuştur.

Fey olarak tanımlanan,⁶⁵¹ Müslümanların savaşarak aldıkları toprakların tamamen devletin zimmetine geçmesi şeklinde bilinen bu araziler, İslam’ın ilk döneminden itibaren değişik şekillerde değerlendirilmiştir. Bu fey arazilerin gerek tarıma açılması gerekse de vergi kalemlerinin arasında yer alması, çoğu zaman bir devlet politikası olarak ve çoğunlukla bu bölgelere yerleştirilen Müslüman savaşçıların yerleşim problemini çözmeye kullanılmıştır. İslam fetihleriyle boşalan bu arazilere yukarıda değindiğimiz gibi başka bölgelerden Müslüman kabileler iskân ettirilerek hem güvenliğin sağlanmasına hem de buraların Müslümanlaşmasına çalışılmıştır. Gerek yerleşim yerlerine ve gerekse de hudud/avasım garnizon şehirlerine yerleşen insanlara iktâ’ denilen arazilerin verilmesi Abbâsîler döneminde daha yaygın bir uygulama olarak devam etmiştir. Zira Bizans’a başta Malatya olmak üzere Sugur/Avasım şehirleri üzerinden seferler düzenlenmiştir.

⁶⁵¹ Fey فیه : Terim olarak gayri Müslimlerden alınan haraç, cizye, ticari mal vergisi (عشر) uşur) ve diğer bazı gelirleri ifade eder. Gayri Müslimlerden alınan mallara fey denmesini toplanan malların veya gelirlerinin tekrar Müslümanların istifadesine sunulması olarak da açıklanmıştır. Fey konusunda geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l Emvâl*, s. 227-241; Kudâme b. Ca’fer, *el-Haraç ve Sana’atu’l Kitabeti* s. 210; Mustafa Fayda, “Hz.Ömer ve Fey”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 1982, sayı: 5, s. 193-202; Mustafa Fayda, “Fey” *DİA*. İstanbul 1995, XII/511. Demirci, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 67.

Hz. Osman döneminden Şam ve el-Cezire bölge valisi olan Muâviye b. Ebi Süfyân'ın bu iskân politikasını daha planlı ve programlı bir şekilde gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Zira Muâviye; halifenin talimatıyla Arapları şehir ve köylerden uzak yerlere indirilme ve bölgede kimseye ait olmayan arazilerin bu amaçla kullanılmasını emretmişti. Muâviye b. Ebi Süfyân da bu talimat üzerine Temim kabilesini Rabia bölgesine, Kays, Esed ve başka kabileleri de el-Mezahin ve el-Müdebbir'e yerleştirdi. Diyar-ı Mudar'ın bütün bölgelerinde aynı şekilde yaptı. Rabia kabilesi mensuplarını da aynı şekilde yerleştirmiştir. Muâviye b. Ebi Süfyân bir adım daha ileri giderek bu bölgelerdeki şehirleri, köyleri ve devlete ait cephanelik ve malzemeleri koruyacak ilk kez maaşlı personel istihdamına gitmiştir.⁶⁵²

Yukarıda ifade ettiğimiz amaca matuf olarak ilk İslam fetihleriyle beraber el-Cezire bölgesine de bu Arap kabilelerinin yerleştirildiği görülmüştür. el-Cezire fatihi İyad b. Ganm'ın, Ahlat'tan ayrılıp el-Cezire'ye dönerken el-Cezirenin merkezlerinden biri olan Sincar'ı sulh yoluyla fethettikten sonra buraya bir miktâr Arap nüfusu yerleştirilmiştir.⁶⁵³ İslam fetihleri Suriye ve Mezopotamya'da ki Arap iskânına yeni bir hız ve hareketlilik getirmiştir. İlk askeri zaferlerden sonra bölge dalga dalga Arap göçüne sahne olmuştur.⁶⁵⁴

İyad b. Ganm'ın vefatından sonra bölge valisi olan Said b. Amr b. Hizyem, el-Cezire'nin merkezlerinden başta Rakka olmak üzere, Ruha ve diğer merkezlerde camiler yaptırmış ve daha sonra vali olan Umeyr b. Sa'd da aynı imar ve iskâna devam ederek Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia yerleşim merkezlerinde aynı şekilde camiler yaptırmıştır.⁶⁵⁵

⁶⁵² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 255-6; Geniş bilgi için Bkz. Esamine, agm, s.275.

⁶⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 254.

⁶⁵⁴ Esamine, agm, s. 275.

⁶⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 255.

Bu bölgelerde İslam fetihlerinden kısa süre sonra camilerin inşa edilmesi; aynı zamanda orada Müslüman bir toplumun varlığı anlamına gelmektedir. Çok kısa bir süre içerisinde bölgenin yerli halkının inançlarına dokunulmaksızın müslümanlaşması beklenmeyeceğine göre bir devlet politikası olarak; dışarıdan getirilen Müslüman Arapların iskânıyla buradaki Müslüman nüfusun artırılmasına ve bu anlamda güvenliğin sağlanmasına gidilmiştir.⁶⁵⁶

Müslüman kabilelerin bu bölgelere yerleştirilme politikasının asıl amacına açıklık getiren bir olay da Hz. Ömer döneminde Beni Tağlib ile yaşanmıştır-Hz. Ömer döneminde kendilerinden Cizye vergisi istenir. Ancak bunlar Cizye vergisine karşı gelir ve Bizans topraklarında yaşayan el-Cezire bölgelerindeki akrabalarının yanlarına yerleşmek isterler. Bu Hıristiyan Arap kabilesini, başka Hıristiyan bir bölgeye yerleşimini engelleyip, Müslümanlar arasında bırakarak, zamanla Müslümanlaşma sürecine dâhil etmek isteyen Halife Hz. Ömer, onların razı ve onure olabileceği, aynı zamanda da yerlerinde kalabilecekleri bir ara formül bularak-cizye yerine Müslümanlardan alınan zekât meblağının iki katını almak suretiyle Beni Tağlib kabilesinin Bizans bölgesindeki akrabalarının yanına göç etmelerini engeller.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Diyâr-ı Bekr bölgesinin ve el-Cezire'nin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Nusaybîn valisi, dönemin bölge valisi olan Muâviye'ye gönderdiği mektupta akrepleriyle meşhur olan Nusaybîn'de kendileriyle beraber bulunan bazı Müslümanların akrepler tarafından sokulduğunu şikâyet etmesi üzerine Muâviye'nin emri ile halkın her gece belirli miktarda akrep yakalamaları istenmiş ve bu problem böylece çözülmüştür. Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 256.

⁶⁵⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 43-44; Geniş bilgi için bkz. Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 94-95; Tenuh ve Tay gibi güney kökenli Arap kabilelerin el-Cezire, Mezopotamya bölgesine İslam fetihlerinden önce yerleşmişlerdi. Kuda kabilesinin alt kolları da Sasaniler tarafından çıkarılıncaya kadar buralarda kaldılar. Beni Tağliblilerin de buralara kalıcı olarak yerleşmesi bunlarla beraber olmuştur. Sarsar vadisinde yarı göçebe olarak yaşamaya devam ettiler. Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 206,207; Geniş bilgi için bkz. Khalil Athamina, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı" çev. Saim Yılmaz, *Sakarya*

Bu olayın biraz daha detayına bakıldığında Sosyo-Politik bir gerçeğin de dikkati çektiği görülür. Hz. Ömer'e Numan b. Zura'a Beni Tağlib'in bu durumunu izah ederken şunları söyler: *Ey Ömer! Beni Tağlib Cizye vermekten hoşlanmayan bir Arap kabilesidir. Üstelik mali durumları da iyi değildir. Kendileri ziraat ve hayvancılıkla uğraşırlar. Ayrıca düşmanlara karşı üstün savaş yeteneğine sahiplerdir. O halde kendi aleyhimize olarak düşmanları onlarla takviye etmeyelim.* Bu teklif üzerine Hz. Ömer onlardan yukarıda değindiğimiz gibi cizye yerine Müslümanlardan alınan zekâtın iki katını vermekle beraber çocuklarının da vaftiz etmemeleri üzerine anlaşma yaptı.⁶⁵⁸

İlk İslam fetihlerinden itibaren başlayan bölge halkını Müslümanlaştırma çalışmalarının ilk ve en önemli ayağının bu iskân politikası olduğunu görmekteyiz. Emevî ve Abbâsî devletleri gibi daha sonraki dönemlerinde de bu iskân süreci bütün hızıyla devam etmiştir. Hatta zaman zaman yoğun bir şekilde buralara yerleştirilen bazı kabileler ile yerli ve yerleşik olan diğer kabileler arasında arazi ve tahakküm durumları gibi problemlerin de yaşandığı vuku bulmuştur. Hicretten sonraki ilk yüzyılda gerçekleştirilen Arap fetihlerinin sonuçlarından biri, henüz fethedilmiş bölgelerdeki hem tarihi şehir merkezlerinde, hem de yeni kurulmuş olan askeri karargâhlarda Arapları iskân ettirmek olmuştur. Bu bölgelerin imparatorluğun merkezinden uzak mesafelerde olması ve yine düşman topraklarının sınırları yakınında bulunan askeri kıtaları birleştirme ihtiyacından doğan askeri zaruretler, bu kabilelerin iskânı için ana sebeplerdendi.⁶⁵⁹

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/2000. s. 204; Abdurrahman Demirci, "Tağlib Kabilesi'nin İslâm Devleti Egemenliği Altına Alınma Süreci", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, cilt: 7, sayı: 13, s. 347-361.

⁶⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 43-44.

⁶⁵⁹ Athamina, s. 205.

Fethedilen yerlerdeki boş bölgelerin Müslümanlar tarafından doldurulması en az fetih kadar önem taşıyordu.⁶⁶⁰ Bu sebeple Emevîler birçok yerde göçebe Arap kabilelerini yerleştirebilmek için yeni şehirler kurarken yeni yeni birçok yerleşim alanı da bu aşiretlere açıldı. Harran Urhoy (Urfa), Militini (Malatya) Samsat (Adıyaman) Âmid (Diyarbakır) Mardin Nsibin (Nusaybîn) gibi şehirleri kapsayan bölgeye Mudar (Kays) Rabia, Bekr adlı Arap kabileleriyle, Humadiye, Beşneviye, Zuzaniye, Hakkariye adlı Kürt aşiretlerini yerleştirdi.⁶⁶¹ Nitekim 367/976 yılında vefat eden İbn. Havkal Kürtlerin; *Humeydiyye, Lariyye*,⁶⁶² *Hezbaniyye*⁶⁶³ ve bunların dışında *Şehrezor, Mihraniyye*⁶⁶⁴ ve *Shruverd* kabileleri buralarda meskûn olarak yaşadığını nakleder.⁶⁶⁵

B. EKONOMİK FAALİYETLER

Ortaçağ toplumlarının ekonomik faaliyetlerine baktığımızda tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret gibi bugün de geçerli olan dört ana faaliyet alanının yer aldığını görmekteyiz. Diyâr-ı Bekr bölgesi; Tarıma elverişli sulak arazilerin yer alması,

⁶⁶⁰ Bu sadece Emevi veya Abbâsîlerin iskân politikası değildi. Daha sonraki dönemlerde kurulan Osmanlı Devleti'nin, kuruluş ve genişleme, duraklama hatta gerileme devirlerinde de siyasî, iktisadi ve içtimai duruma göre farklı iskân uygulamaları görülmüştür. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli İskânıyla İlgili Toponomik Bir Değerlendirme", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Sofya, 21-23 Nisan 2000, 2002, s. 3-10.

⁶⁶¹ *Mezopotamya Uygarlığında Süryânî Halkı (Tarih Araştırmaları)*, Haz. Bethil Bokförlağ, İstanbul 2008. s. 188.

⁶⁶² Lar veya Laristan olarak müstakil bir bölge olarak tanımlanır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şemseddin Sami, "لار/Lar" maddesi, V/3967-8, Abdullah Varlı, s. 370-376.

⁶⁶³ M.Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*, s.131. Bazen daha sonraki dönemlerde de bu Kürt aşiretler arasında çatışmalar da vuku buluyordu. Bkz. Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*. s. 498.

⁶⁶⁴ Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren yönetimleri babadan oğula veraset yoluyla geçen 8 Kürt Emirlerinden biri olacaktır. Bkz. M.Emin Zeki Beg, *Kürtler Ve Kürdistan Tarihi*, s. 169-170.

⁶⁶⁵ İbn Havkal, *Suretu 'l-Arz*, II/ 215, 217, 247, 257, 315, 356, 370.

hayvancılık için uygun bir coğrafyaya sahip olması, ana ticaret yollarının üzerinde bulunması ve bunların doğal sonucu olarak ortaya çıkan zanaat sektörünün birçok örneklerini sergilemesi bakımından ekonomik faaliyetlerin dördünün de icra edildiği bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede icra edilen bu ekonomik faaliyetlerin herbirini çalışmamızın dönem aralığı sınırında tek tek ele alacağız.

1. Tarım

Bölgenin tarım potansiyeli ile ilgili olarak Halil İnalıcık'ın yaptığı şu özet değerlendirme aslında bölgedeki tarım ekonomisinin durumunu ve önemini anlama açısından dikkat çekicidir. “Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri kuru ziraat ile buğday arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında bir çift öküz ile çekilen saban o dönemin en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır.”⁶⁶⁶ Nitekim son dönemde yapılan kazılarda bugünkü Diyarbakır/Ergani'ye 7 km mesafede olan Çayönü Hilar örenyerinde çıkan bulgular bu bölgedeki tarımsal faaliyetin geçmişini bundan on bin yıldan öncesine gittiğini göstermektedir.⁶⁶⁷

Bu bilgiler ışığında tarım için üç ana kavramın öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi; verimli ve sürülmeye uygun bir “arazi”, ikincisi; “çift” ve üçüncüsü de zirai alet olarak kabul edilen ve dönemin en önemli tarım aleti olan “saban”dır. Bölgenin, bu anlamda Dicle nehri ve diğer su kaynaklarının buradaki verimli arazi ile buluşmasına uygunluğu, gerek çift sürmede ve gerekse de su dolapları çevirmede; öküz,

⁶⁶⁶ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 2.

⁶⁶⁷ Bu mağarada yapılan kazılarda kuru ve sulu ekime uygun yetişebilen siyez buğdayının yanı sıra, nohut, arpa ve hububatın diğer çeşitleri burada evcilleştirilip, ekilip biçildiğini, bunların geyik boynuzla hasat edildiğini göstermiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. <https://www.haberturk.com/diyarbakir-haberleri/61453252-erganide-10-bin-yillik-tarihe-yolculukerganideki-10-bin-yillik-hilar-magaralari-ve-cayonu> (Erişim. 17.08.2019) Buradaki kazı sonuç raporu için bkz. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Antalya-18-23 Mayıs 1989.

deve vb. hayvanların gücünden faydalanılan büyükbaş hayvanların yaşamına uygun bir arazinin varlığı, yer yer orman ve dayanıklı ağaçların yetişmesiyle saban ve su dolapları gibi aletlerin burada yapılmış olması, burayı uzun süre tarımın merkezi haline getirmiştir. Diyâr-ı Bekr bölgesi sahip olduğu coğrafi konumu ve uygun iklim koşulları ile hayvancılık ve tarıma elverişli bir coğrafya olmuştur. Bölge merkezleri olan başta Âmid, Mardin, Meyyâfarikîn, Dara, Erzen, Suveyda ve Nusaybîn gibi yerleşim yerleri, aynı zamanda tarım ve hayvancılığın gelişim koşullarına sahip merkezlerdir.

Diyâr-ı Bekr bölgesinin sadece iklimi değil toprak yapısı da tarıma uygundur.⁶⁶⁸

Diyâr-ı Bekr bölgesi bu verimli ve tarıma uygun elverişli topraklara sahip olmasının önemli nedenlerinden biri de Dicle ve onu besleyen ırmaklardır. Dicle nehri bu topraklara adeta can olmuştur. Bölgenin arazi ve iklim yapısından kaynaklanan durumlardan dolayı hemen hemen birçok yerinde su kaynaklarına, pınarlara rastlamak mümkündür. Bu su kaynakları da en az Dicle nehir havzası kadar bu bölgenin tarımına katkı sağlamıştır.⁶⁶⁹

Bölgenin sahip olduğu bu arazi yapısı ile su kaynaklarının olması, bölgeyi tarımın merkezi konumuna getirmiştir. Bu sebeple tarım el-Cezire ve dolayısıyla Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli ekonomik kaynaklarından biri olmuştur. Bugün de nasıl ki tahıl tarımın merkezi ise geçmişte Emevî ve Abbâsî döneminde de aynı şekilde dönemin en önemli ekonomik kalemlerinden birini, hatta ekonominin temelini teşkil ederdi. Zira verimli arazilerin, doğal ve sair sulama kanallarıyla su ile buluşup çok ve çeşidi bol

⁶⁶⁸ Mardin, Kızıltepe ve çevresinin sahip olduğu “Kırmızımsı Kahverengi” topraklar tarım için elverişli topraklardır. Dağların genellikle güneye bakan kısımlarında yer alan kireçsiz kahverengi topraklar ise Ormanlık alanlar için elverişli yerlerdir. Bölgenin kuzeyinde yer alan “Kolüvyal Topraklar” denilen kırmızı kahverengi topraklar hayvanlar için iyi besin oluşturacak bitkilerin yetişmesine katkı sağlayacak özelliktedir. Geniş bilgi için bkz. Cebrail Öztürk, *Kızıltepe İlçesi Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ 2009, s. 138.

⁶⁶⁹ Muhammed Hemadi, *el-Ceziretu'l Fıratıyye*, s. 78-79.

ürünlerin yetişmesi bu zirai canlılığın getirdiği yan meslekleri de doğurmuştu. Bu durum bölgeye bir başka zenginlik daha katmıştır. Tarımın önemli hayati kalemlerinden olan; pamuk, buğday, arpa ve mısırın yetişmesi aynı zaman da buna paralel olarak dokuma, değirmencilik vb. başka sektörlerin de doğmasına sebep olmuştur. Örneğin o dönemler için Nusaybîn önemli bir tahıl deposu idi. Aynı zamanda burası Süryânî Mihail'in ifadesiyle kırk bin bostanın da merkeziydi.⁶⁷⁰ Erbil'in yanı sıra Mardin de o dönemde tarım ve pamuğun merkezi oluşuyla öne çıkmıştı.⁶⁷¹

Endüstriyel bir ürün olan pamuk el-Cezire'nin Harran, Ra'su'l-Ayn, Araban gibi merkezlerinin yanı sıra Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Mardin'de yetiştirilmekte olup, buna bağlı olarak bölgede pamuğa dayalı dokuma sanayinin gelişmiş, pamuklu elbiselerin buralarda dokunup Şam gibi diğer büyük ticaret merkezlerine gönderilmiştir.⁶⁷²

Âmid şehrin de ziraî ürünler arasında buğday ve arpanın büyük bir yer tutmuştur. Mesela Vakidi'nin verdiği bilgiye göre, Halid b. Velid Âmid muhasarasında hizmetçisinin kendisine her gün öğütülmüş arpa ve buğday ekmeğin getirdiğini söylemiştir.⁶⁷³

Bölgede buğday, arpa, mısır, mercimek, nohut fasulye, baklagillerin yanı sıra şeker pancarı ve kenevir/esrarın da yoğun olarak yetişmiştir.⁶⁷⁴ Bölgede baklagiller ve

⁶⁷⁰ Mihail Süryânî, II/425; Nusaybîn ve çevresini bu tarımsal zenginliğine İbn Havkal da işaret ediyor. Bkz. İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 191.

⁶⁷¹ Mahmut Hattabi, *Biladu'l Cezire*, s. 18.

⁶⁷² Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s. 141; Mahmut Hattab, *Biladu'l -Cezire*, s. 18.

⁶⁷³ Vâkîdî, *Futuhuş-Şam*, s. 162.

⁶⁷⁴ Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s. 145. Bugün bile zaman zaman haberlere konu olan ve yasal olmayan, kaçak Hint keneverinin tarihçesinin çok eskilere kadar gittiğini görmekteyiz.

sebzeçiliğin çok ilerlemesiyle bu alan birçok çiftçi için cezbedici bir alana dönüştü.⁶⁷⁵ Hitti, salatalık, havuç gibi birçok mahsul buralarda yetişen ürünlerin başında yer alırdı.⁶⁷⁶ Mardin, Nusaybîn ve Ra'su'l-Ayn gibi merkezlerde asma ve bağcılık yaygındı. Bu yerlerde kurutulmuş meyve adeta bir sektör haline gelmişti. Nusaybîn'in kuru ve yaş meyveleri, tahılı ve meşe palamudu bugün dahi meşhurdur.⁶⁷⁷ Bu bölgede zeytin ve incir ağaçların bolca dikildiği görülmüştür.⁶⁷⁸ Buralardan kurumuş nar Irak'ın diğer yerlerine ihraç edilirdi.⁶⁷⁹ Çeviz, badem, elma, kavun, armut, şeftali ve susam burada yetişen diğer önemli ürünlerdir. Ayrıca Nusaybîn'de süs/ koku amaçlı olarak beyaz güller yetişiyordu.⁶⁸⁰

İbn Cübeyr *Seyhatnamesinde* Nusaybîn'in çevresinin güzelliğini buraya hayat veren Hermes Nehrine bağlar. Çevresine adeta hayat veren bu nehrin Nusaybîn üzerine akarak burada değişik kollara ayrıldığını belirtir. Bir kolu ziraat ve yeşillikleri sulamak amacıyla kullanılır, bir kolu da şehre akıp sokakların arasından geçerek bazı evlere girer dedikten sonra camiye ulaşan bir üçüncü kolunsa adeta buraya ayrı bir renk kattığını ifade eder.⁶⁸¹

Nusaybîn'de kozmetik sanayi ilerlemişti. Orada çıkarılan⁶⁸² “gül suyunun dünyada eşi benzeri bulunmadığını söylemektedir. Yâkût el-Hamevi, Nusaybîn'e yakın

⁶⁷⁵ Mahmut Hattab, *Bilâdu'l Cezire*, s. 19.

⁶⁷⁶ Belâzürî, *Ensâbu'l Eşraf*, VI/370.

⁶⁷⁷ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 191, 200.

⁶⁷⁸ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 101, 223; Mahmut Hattab, *Bilâdu'l -Cezire*, s. 92.

⁶⁷⁹ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 199.

⁶⁸⁰ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 199; *Tarihu'l Zuknîn*, s. 101,223; İbn Fakih, *Kitabu'l Büldan*, s. 125; Ebu'l Fida, *Takvimu'l Buldan*, 277.

⁶⁸¹ İbn Cübeyr, *Rihletu ibn Cübeyr*, Beyrut, trz. s. 214.

⁶⁸² İbni Batuta, *Rihle*, 251; İbn Edim, I/106.

ve Diyâr-ı Bekr'in merkezlerinden biri olan Dara'da ıtr/kozmetik ürünlerinin birçok çeşidinin bulunduğunu hatta Arapların buradan çıkan ve “muhalleb” dedikleri bir koku ile kokulandıklarını söyler.⁶⁸³ Bittım sabununun da kendisinden yapıldığı bittım, aluç, sumak, çağla, ardiç ağaçları gibi birçok alanda kendilerinden ilaç, sabun temizlik maddeleri yapılan ağaçlar yetiştirirdi.⁶⁸⁴ Bu ağaçların meyvelerinden bu tür faydalar sağlanırken, ağaçların kendisi de yakıt malzemesi olarak kullanılırdı.

Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire'nin diğer birçok merkezinde özellikle de Suruç bağlarından çokça kuru üzüm üretilirdi. Hatta bu kuru üzümün yapıldığı “üzüm aroması” da o dönemin meşhur meşrubatı arasında yer alıyordu. Erzen'de üzüm bağları ve ⁶⁸⁵ meyve ağaçları çoktur.⁶⁸⁶ Buranın elde edilen yıllık mahsulatının vergilendirilmesine bakıldığında; İbn Kudâme'ye göre, Meyyâfarikîn ile beraber yıllık vergi gelirinin 4.100.000 dirhem olduğu, İbn Fakih'e göre ise sadece Erzen'in vergi gelirinin 1.150.000 dirhem olduğu kaydedilmiştir.⁶⁸⁷

Toprağın verimini koruma açısından tarım arazilerinin kullanımına dikkat edilirdi. Bunun için “Nadasa Bırakma” usulü uygulanır, kullanılan arazinin yarısı bu sene diğer yarısı da öbür sene ekilmek üzere boş bırakılırdı.⁶⁸⁸ Nadas uygulaması, özellikle kurak araziler için bugün de devam etmektedir.

⁶⁸³ el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, II/418.

⁶⁸⁴ Suvadi, Abdu Mahmud, *el-Ahvalu'l-İctima'iyetu ve'l-İktisadiyyetu fi Bilâdi'l-Cezireti'l-Furatiyyeti*, Bağdad 1989, s. 42.

⁶⁸⁵ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 208.

⁶⁸⁶ İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, III/3 vd.

⁶⁸⁷ Kudâme b. Ca'fer, *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti* s. 36, 66; İbn Fakih, *Kitabu'l Büldân*, s. 128; Karşılaştırmak için bkz. Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 117-118.

⁶⁸⁸ Mâverdi, s. 167; ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fi-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 70.

2. Hayvancılık

Diyâr-ı Bekr bölgesi, coğrafi yapı olarak gerek tarım için gerekse de hayvancılık için alan olarak birbirine zıt gibi görünse de aslında bu iki sektör için uygunluk açısından en iyi olan belki de dünyanın nadir yerlerinden biridir. Zira bölge, hem coğrafi yapı hem de iklim açısından hayvancılık için, müsait bir bölgedir. Hayvancılık için lazım olan; akarsular, meralar, dağlar, tarıma dayalı saman tahıl, küspe gibi hayvan yemleri bu bölgede bir arada bulunmaktaydı. Bu sebeple; besicilik, büyük-küçükbaş hayvancılığı, kümes hayvancılığı, arıcılık, hatta nehir ve derelerdeki tatlı su balıkçılığı gibi hayvancılık sektörünün birçok çeşidi bu bölgenin tarihiyle özdeş hale gelmişti.

Ahır/At Bakıcılığı: Abbâsîler döneminde hayvancılık ile ilgili olarak “ديوان الكراع” Divanu'l-Kurra' ” ismiyle katır, at, eşek, deve, inek vb hayvanların kayıt altına alındığı bir birim kurulmuştu. Bu birimin/divanın amacı; binmek, yemek, avlamak, taşımak, sportif alanda kullanmak gibi devletin ihtiyaç duyabileceği bütün alanlarda hayvanları temin etmek, bakım ve beslenmesini sağlamaktı. Bu divanın başında da uzman kişiler bulunuyordu. Giderler cetvelinde barınma sistemine göre adlandırılmak üzere 5 ahır ismi altında zikredilmişti. Bunlar:

1. Hususi Ahır: Halife veya emirlerin sefer ve gezilerinde bindikleri hayvanların barındığı ve bağlı olduğu birimdi.
2. Umumi Ahır: Saraydaki hizmetçilere, gilmanlara ve diğer saray memurlarına ait olan birim.
3. Taşradan halife sarayına gelen ve aynı zamanda halifeye hediye olarak gelen hayvanların barındığı ve bağlı olduğu birim.
4. Ağır yük ve taşıma işlerinde kullanılan katır v.b hayvanların yer aldığı birim.
5. Yarış develerinin yer aldığı ahırlardı.⁶⁸⁹

⁶⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Aykaç, s. 149-150.

Bu çiftliklerden bazıları ordununun at ihtiyacını karşılamak amacıyla devlet tarafından tesis edilen at çiftliklerdir. Nitekim Hâricî Sâlih b. Müserrih, başlattığı isyanda (76/695) kendisi ve adamlarına at temini için Dârâ'da bulunan devlet harasını yağmalamıştı.⁶⁹⁰

İbn Havkal el-Cezire bölgesi için; *adeta asil atların yetiştiği ana merkezdir* der.⁶⁹¹ Aynı müellif özellikle de Nusaybîn'de at, eşek, katır ve asil atların bol olduğu ve bunlar için ahırların yer aldığı ve burasının yiğit at binicileriyle de meşhur olduğunu nakleder.⁶⁹² Nitekim bölgenin Veka'nüvisi Tarihu'l-Zuknî müellifi insanların refah dönemlerini anlatırken, buna işaret olarak insanların; etrafındaki diğer insanlarla iş kurmaya başladıklarını ve adeta Mecusiler gibi *eyerli asil atlara* bindiklerini aktarır.⁶⁹³ O'nun "eyerli asil atlar" tanımlamasına yer vermesi bölgede de o dönemde atın sıradan bir hayvan durumundan öte zenginliğin ve lüksün adeta sembolü olarak asil ve eyerli durumlarına vurgu yapması, bu anlamda dikkat çekicidir.

Besicilik ve Kümes Hayvancılığı: Bölgede hayvan besiciliği yaygındı. Yarış atları, deve, inek, keçi ve koyunun yanı sıra güvercin ve tavuk gibi kümes hayvanları da besiciliği yapılan hayvanların başında gelirdi.⁶⁹⁴

Makdisi, Nusaybîn'de kurutulmuş meyvenin yanı sıra kuru üzümün de yaygın olduğunu, ayrıca hayvancılığa verilen önemden dolayı süt, peynir, yoğurt ve yumurta gibi süt ürünlerin üretiminin de bu oranda gelişmiş olduğunu söyler. Buraya yakın bir bölge olan Mevsil/Musul de ise tuza bastırılmış "et kurutması", bal, peynir, tuza bastırılmış

⁶⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi (65-86/685-705)*", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2006, s. 387.

⁶⁹¹ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 190.

⁶⁹² İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 191.

⁶⁹³ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 154.

⁶⁹⁴ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 188,196, 218.

“balık salamurası”nın yanı sıra el-Cezire’de yağ, Heseniyye’de peynir, Me’leseya’da yoğurt ve kurutulmuş et, Beled bölgesinde de büyük tencerelerde kaynatılan bugünkü tabirle “güveç” in merkezi olduğunu aktarır.⁶⁹⁵

Arıcılık: Nasır Husrev, o zaman Meyyâfarikîn’e bağlı olan Bitlis’in büyük bir bal üretim ve ticaret merkezi olduğunu belirtir. Ayrıca burada bir kişi 100 rıtlı bal kırbasını sadece bir dinara satın alabildiğini ve bir kişinin senede her biri 100 rıtlı olan 400 kırba balı elde ettiğini aktarır.⁶⁹⁶ İbn Havkal bölgenin adeta üretim çiftliği gibi iş gördüğünü söyler.⁶⁹⁷ Belâzürî ise Emevî döneminde arıcılığın çok ilerlediğini Mena ve Mera gibi bazı köylerin adeta bal üretim merkezi konumunda olduğunu söyler.⁶⁹⁸

Nitekim Me’mûn zamanında (198-218/813-833) Abbâsî devlet hazinesine gelen yıllık vergi getirisi arasında 12.000 tulum balın yer alması da bal üretiminin el-Cezire’nin genelinde ciddi ölçüde yaygın olduğunu göstermektedir.⁶⁹⁹

Balıkçılık: Balıkçılık birçok köyün geçim kaynakları arasında yer alan bir sektördü.⁷⁰⁰ Zira nehirleriyle zengin olan bölgede tatlı su balıkçılığı kaçınılmazdı. Hatta Erciş’te Betriğ Göleti balık sektöründe meşhur olup, Emevî ailesinin bile buradan çok yüklü bir servet biriktirdiği bilinmektedir. Belâzürî bununla ilgili olarak şu olayı paylaşır:

“Tariğ (Van) Gölü” balıklarıyla meşhur ve halkın avlanmasına açık, bir göl idi. Mervan b. Muhammed el-Cezire ve Ermeniyye’ye vali olarak atandığında buranın balık

⁶⁹⁵ *Tarihu’l Zuknîn*, s. 133, 230; Makdisî, *Ahsenu’l-Tekâsim fi Marifeti Ekâlim*, s. 145. Bu kadar bol yemek malzemesinin yetiştiği Diyâr-ı Bekr bölgesinde ürün çeşitliliği ile kültürel zenginliğinin birleşimiyle yemek/mutfak kültürünün, zenginliğini tahmin etmek zor olmasa gerek.

⁶⁹⁶ Nasır Husrev, s. 34.

⁶⁹⁷ İbn Havkal, *Suretu’l Arz*, s. 190.

⁶⁹⁸ Belâzürî, *Ensabu’l Eşraf*, VIII/376.

⁶⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. *Tarihu’l-Zuknîn*, s. 228. İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I/407.

⁷⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l Büldân*, s. 403.

varidatını kendisine tahsis etti. Oğlu da bunun sadece kendilerine ait olduğunu iddia ederek bütün gelirini kendilerine tahsis ettiler. Hâkimiyet süresinin bitimiyle gölün balık gelirleri tekrar halka/umuma açıldı.”⁷⁰¹ Balıkçılık ile ilgili olarak Şu malumatlar paylaŐılmıştır:

Balıklar için de vergi getirildi. Birçok insan geçimini bununla sağlıyordu. Bu sebeple sattıkları balıkların vergilerini ödiyorlardı. Tellala Őunların duyurulması emredildi. “Balık avlayan vergi ödeyecek ve balık avcısı nehrin kenarında havuza benzer bir yer belirleyip sadece bu alanda balık avlayabilecek.” Bu emir üzerine balıkçılar avlanma yerlerini de değiştirdi. Eğer memurların belirlediği yerlerin dışında avlanma olursa bunu yapan kişi ölümü hak etmiş oluyordu. Bundan dolayı insanlar balık avlamaktan korkar hale geldiler. Şayet biri ağını nehre atarken muhbirlerden biri bunu duysa veya görse ölünceye kadar onu döver avladıklarını da alırlardı. Normal durumlarda ise avlanan balıkların yarısına vergi payı olarak el konulurdu. Çünkü nehir kıyısında yaşayan bu insanlar için özel bir vergi belirlenmişti. Bütün nehir kıyısında yer alan yerleşim yerlerine bu vergi uygulamasını zorunlu kılmışlardır. (Vergi toplamaktan sorumlu olan) Sofiler bu balıkçılara belirli bir meblağ karşısında belirli bir avlanma alanını ve mesafesini belirliyordu.”⁷⁰²

Şu malumatlardan r Emeviler döneminde bölgede balıkçılığın hayli ilerlediği ve bu konuda ciddi esasların oturtulduğu anlaşılmaktadır. Aynı Şekilde halkın balık avlamasına zaman zaman sınırlama getirildiği, av için belirli bölgelerin tain edildiği, kurallara uygun olarak yapılan avlanmalardan yüklü vergiler alındığı gibi kuralları ihlal edenlere ölüm cezasına varan yaptırımların uygulandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁰¹ Belâzürî, *Füthu'l Büldân*, s. 203.

⁷⁰² *Tarihu'l Zuknîn*, s. 186.

3. Zanaat

İnsanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan, eğitim ve tecrübe gerektiren işe verilen ad ve aynı zamanda hüner ve marifet anlamlarını içeren bir kavramdır.⁷⁰³ Ortaçağ'da hem toplumun uğraş alanlarından hem de ekonominin önemli alanlarından biri de şüphesiz ki zanaatkârlık idi. Çalışmamızın kapsadığı dönemden asırlar sonra İbn Haldûn zanaat'ın önemine binaen geçim ve kazanç yolları arasında zanaatlara, o toplumun medenî seviyesini gösteren önemli bir ölçü olarak özel bir yer verir. İnsanoğlunun ilk ve temel ihtiyaçlarını karşılamada ziraatın vazgeçilmez bir yeri varsa da bu ihtiyaçlar belirli bir seviyede karşılandıktan sonra gelişmenin, bayındırlığın gerçek göstergesinin zanaatlar olduğunu söyler. Bir ülkede tarım dışı sektörler ne kadar gelişir, çeşitlenir, üretim ne kadar artarsa o beldede buna paralel olarak da mâmurluk, refah ve zenginliğin de o nispette artacağını belirtir.⁷⁰⁴

Özellikle de el-Cezire ve bölümlerinden biri olan Diyar-ı Berk'de zanaatkârlık birçok yönüyle bariz bir şekilde kendini gösteriyordu. Zira Diyâr-ı Bekr, yoğun nüfuslu, tarım ve ticaret merkezli bir bölgeydi.

Bugün Diyâr-ı Bekr bölgesindeki birçok merkezde son yıllara kadar bile bu tür zanaatkârlığın varlığı söz konusudur. Özellikle de yün ve pamuğa dayalı ürünlerin imalatında bu tür sanatın kullanımına çokça rastlanmaktadır.

Bugünkü anlamda sanayiden bahsedemezsek de o dönemin koşulları açısından insanın el emeği ile üretilen ve zanaat mamulleri denilen hem iç piyasaya hem de dış pazarlara ihraç edilen birçok ürünün bu bölgede imal edildiğini, hatta zanaat ile ilgili bazı kavramların da bu vesile ile kültürümüze girdiğini tarih kitaplarında rastlanılmaktadır.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Osman Çetin, "Zanaat" *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, IV/265.

⁷⁰⁴ İbrahim Erol Kozak, "İbn Haldûn" *DİA*. İstanbul 1999, XX/4.

⁷⁰⁵ Mustafa Yıldırım, "Divan-ü Lügatti-Türk'te Geçen Sanat ve Zanaat Terimleri", *SÜİFA*, 24. Güz 2007, s. 70, 80.

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Âmid, Karacadağ, Mardin, Sevaverek (Siverek) ile diğer merkezler tarım ve hayvancılıkla öne çıkmış iken, Mazıdağı ile Maden bölgelerinde demircilik ve bakırcılık zanaatının geliştiğini söylemek mümkündür. Bundan da bölgenin maden yer altı kaynakları bakımından zengin olmasının payı büyüktür. Zira Ergani bakır yatağının tarihi de M.Ö. 2000 yıllarına Fenike'lilere kadargitmektedir. Yapılan araştırmalarda aynı yatağı Asurlular, Romalılar, Cenevizliler, Bizanslılar ve son olarak Araplar çalıştırmışlardır.⁷⁰⁶

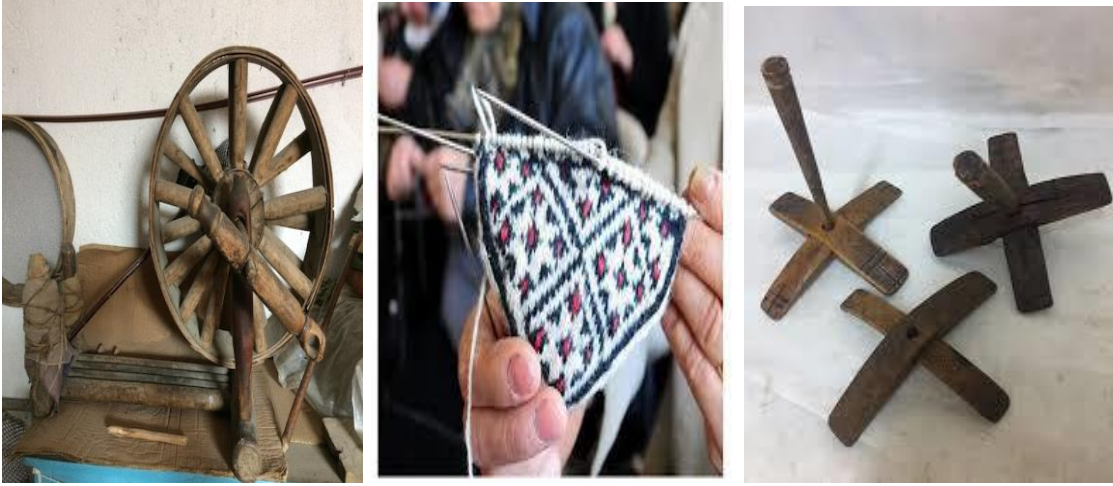
Âmid'li veka'yinüvis olan *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi, hisarların, kalelerin hatta Malatya gibi sık sık yıkıma uğrayan şehirlerin inşaasında demircilerin görev aldığını ve bu demircilerin hepsinin de el-Cezireli olduğu⁷⁰⁷ bilgisinden de anlaşılacağı gibi demircilik o dönemde bu bölge önemli bir zanaat olarak işlev görmekteydi.

Diyâr-ı Bekr bölgesine barındırdığı merkezler ve bu merkezlerde yer alan ürünler açısından baktığımızda şu alanlarda yoğun bir üretimin yapılmıştır:

Dokuma: Çoğunluğu insan gücüne gereksinim duyan el tezgâhları ile hem bölgenin ihtiyacı, hem ihraç malı olarak birçok ürün imal edilirdi. Bu bağlamda, keçi kılı, koyunyünü ve pamuk özellikle kadınlar tarafından eğirilir ve daha sonra bu ipliklerle el tezgâhlarında; kilim, savan vb. ev sergilerinin imalatı yapılırdı. Son yıllara kadar da, Âmid, Sevaverek, Mardin gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinin birçok merkezine bağlı köylerde bu tezgâhlar kullanılıyordu.

⁷⁰⁶ Murat Turan; "Madencilüğümüzün Tarihsel Gelişimi", *Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 7. Kongresi*, Ankara 1981, s. 48.

⁷⁰⁷ *Tarihu'l Zuknîn*, 132, 142, 159.



Şekil 1. El dokuma aletleri. Günümüzde bile bu aletler hala kullanılmaktadır.

150/ 767 senesinde meydana gelen olaylara yer veren *Tarihu'l-Zuknin* müellifi, konumuz ile ilgili olarak şu ilginç bilgiyi verir; “Halife Mansûr Fars topraklarından bir kavmi, Rum hududundaki bölgelere yerleştirdi. Bunların kadınları, erkekleri, çocuklarından hiçbiri sanat ve meslek sahibi değillerdi. Kendilerinin sanat ve meslekleri olmadığı gibi çocuklarına da bunu öğretmezlerdi. Hatta kadınları ip eğirmeyi bile bilmiyorlardı.”⁷⁰⁸

Esasen burada Fars topraklarında ikamet eden bir kesimden bahsedilmektedir. Ancak daha geniş bir perspektiften bakıldığında *Tarihu'l-Zuknin* müellifinin bu kavmi, Fars topraklarına çok da uzak olmayan, el-Cezire ve Diyâr-ı Bekr gibi bölgelerle karşılaştırdığı için bu durumu ilginç bir olay olarak nakletmiş olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle; yukarıda farklı kaynaklardan da teyit edebildiğimiz kadarıyla el-Cezire ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinde el sanatları oldukça yaygındı. Ancak bu bölgelere çok yakın olmasına rağmen Fars bölgesinde ikamet eden bir kavmin bu sanatları bilmemesi ilginç bulunmuş ve *Tarihu'l-Zuknin* müellifi tarafından kaydedilmiştir.

⁷⁰⁸ *Tarihu'l-Zuknin*, s. 149.

Pamuk, koyun, keçi vb. küçükbaş hayvanların yünlerinden istifade edilerek birçok giyim eşyası hem ihtiyaç amaçlı hem de ihtiyaç fazlası ticaret amaçlı olarak üretiliyordu. Kazak, çorap, eldiven, şal, şalvar, aba, bunlardan bazıları idi.

Evlerin olmazsa olmaz sergisi ve adeta süsü olan koyunyününden yapılmış renkli keçelere nadir de olsa günümüzde rastlanılmaktadır. Kısmen göçebelerin de yaşadığı bu (Karacadağ ve diğer taşlık) bölgede taşınma ve yerleşmede çok kolay olan bu keçeler, hem evlerde ve çadırlarda hem de çobanların olmazsa olmaz kıyafetleri arasında yer alıyordu.

Yüne dayalı ipliğin dokumasıyla kilim ve benzeri tezgâhlara her evde olmasa da her semt veya köyde birden fazla bulunmaktadır. Aileler arası yardımlaşmanın olduğu alanlardan biri de gerek bu tezgâhların ödünç verilmesi ve gerekse de tecrübeli orta yaşlı kadınların bu tecrübelerini yeni gelinlerle paylaşması idi. Bu kilim dokuma işlemini kadınlar yaparken, güç ve kuvvet gerektiren keçe dokumasını da erkekler yapardı.

Sevaverek, Mardin, Meyyâfârikîn gibi merkezlerde keçe imalatı yapan el tezgâhlar son yıllara kadar bile mevcut iken, Âmid'de ise; yün elbiselerin yanı sıra Sicilya tipi Roma keten tarzı elbiseler yaygındı. Yukarıda da değindiğimiz bu çeşit ürünler sadece bu bölgenin değil aynı zamanda el-Cezire ticaretinin de temelini oluşturuyordu.⁷⁰⁹

Değirmen Taşlarının Çıkarılması: Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezlerinden Âmid surlarına baktığımızda büyük ve sağlam taşlardan oluştuğunu görmekteyiz. Şehir, Dicle'nin batısında yer alan bir dağın üzerinde yaklaşık elli insan boyunu aşan yükseklikteki bir konumda yayılmıştır. Siyah taşlarla yapılmış olan surlarda en çok göze çarpan durum, eşsiz bir çeşit taş madeninden çıkarılmış olmasıdır. Bu taştan da değirmen

⁷⁰⁹ Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fî Marifeti Ekâlim*, s. 131; Şeşen, "Cezire" *DİA*. İstanbul 1993, VII/509.

taşları imal edilmiş, imal edilen bu değirmen taşları da başta Irak olmak üzere değişik yerlere nakledilmiştir. Irakta bu taşların fiyat değeri 50 dinardan daha az değildi.⁷¹⁰

Zeytin Yağı: Bölge özellikle de Mardin çevresinde yetiştirilen zeytinlerden birçok yan ürün elde edilirdi. Bunların başında da kandillikler için satın alınan kandil yağları idi. Hatta Deyr Zahferan Patriği kilisenin sahip olduğu geniş araziye zeytinliklerle değerlendirip yağını diğer kiliselerin aydınlatılmasında kullanıyordu. Bu sebeple bu Patrik, Zeytinci Simeon anlamına gelen “Şemun’d Zayte” lakabını almıştı.⁷¹¹

Kozmetik Ürünler: “Ebu’l Fida burada kırmızı değil beyaz güllerin yetiştiğini ve burada yetişen güllerin dönemin önemli gül merkezlerinden olan Tümiran bölgesinde yetişen güllerden daha fazla olduğunu söyler.”⁷¹²

Bıttım ağacından elde edilen *bıttım sabunu* bugün bile hem estetik hem de temizlik maddesi sınıfında hala bir marka olarak Avrupa’nın değişik şehirlerine ihraç edilmektedir.

Kurutulmuş Yemiş: Bölgenin bağ ve bahçecilik açısından zengin bir yer olmasının yanı sıra bol güneşin olması ve rutubetin olmamasıyla da bağ ve bahçe ürünlerinin kurutulup kışın da tüketilmesi bölgede bugün dahi uygulanan bir durumdur. Yazın yetişip kurutulan bu ürünler dış bölgelere de aynı şekilde gönderiliyordu. Kurutulmuş incir, üzüm (kerkuş üzümü)⁷¹³, şeftali, kayısı, erik, sumak, menengiç, bıttım, meyan otu, reyhan, zahter, gibi birçok bitki taze durumuyla beraber kurumuş ürün olarak da oniki ay boyunca tüketiliyordu. İbn Havkal bölgede dışarıya ihraç edilen ürünlerin uzun listesinin başında kuru yemiş özelliği olan üzüm vb. yemışlere yer verir ve

⁷¹⁰ İbn Havkal, *Suretu’l Arz*, s. 198,201.

⁷¹¹ Hollerwerger, s. 24.

⁷¹² Ebü'l-Fida, s. 282-283; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 106.

⁷¹³ Veysi Öz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Kuru Üzümlerinin Bazı Fitokimyasal Özelliklerinin Belirlenmesi*. Dicle Üniversitesi Fen Bilimler Enst.(Yüksek Lisans Tezi) Diyarbakır 2018, s.31.

özellikle de Suruç gibi el-Cezire'nin diğer merkezlerinde kuru üzüm ile beraber sıkılmış üzüm şirasına da bolca yer verip bundan “el-Helve'l beyza” şeklinde pestil tarzı tatlıların yapıldığını nakleder.⁷¹⁴ Eskiden beridir bölge yetişen bu tür meyve ve bitkilerin taze ve kurutulmuş halleri birçok hastalığın ilacı olarak da kullanıldığı son yıllara kadar yaşlı insanlarımız tarafından nesilden nesile aktarılmıştır.⁷¹⁵

Cam İhracatı: Arkeolojik veriler, camın milattan önce üç bin yıllarının sonlarında Mezopotamya'da, ortaya çıktığını ve bunun; fayans, seramik ve boncuk gibi nesnelere kullanılmış olan sır üretimi sonucunda keşfedildiğini ortaya koymaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalar sonucunda yapay cam üretiminin ilk örneklerinin Mezopotamya'da M.Ö 2000 bin yıllarında, başta Tell Asmar, Ur, Eridu ve Nuzi gibi şehirlerde bulunan camlar olduğu tahmin edilmektedir.⁷¹⁶

Camcılığın tarihi ana yurdu olan Mezopotamya'dan sonra komşu coğrafya dediğimiz Suriye ile Mısır'a yayılmış ve Ortaçağ İslam Dönemi'nde bu bölgeler camcılığın endüstri seviyesinde kendini gösterdiği yerlerin başında gelmiştir.⁷¹⁷

Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli merkezlerinden biri olan Mardin'de, iyi cam madeninin adeta merkezi konumunda olmuştur. Burada çıkarılıp, imal edilen cam, el-

⁷¹⁴ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s.225.

⁷¹⁵ Süleyman Kızıl-ÖzlemTonçer,“Diyarbakır ve Çevresinden Doğadan Toplanarak Tüketilen Bitkiler”, https://www.researchgate.net/profile/Suleyman_Kizil/publication/319482460_Guneydogu_Anadolu_Bolg_esinde_Dogadan_Toplanarak_Tuketilen_Bitkiler_Tibbi_ve_Aromatik_Bitkiler_Sempozyumu/links/5a1fb7b9aca272cbfbc31c51/Guneydogu-Anadolu-Boelgesinde-Dogadan-Toplanarak-Tuketilen-Bitkiler-Tibbi-ve-Aromatik-Bitkiler-Sempozyumu.pdf?origin=publication_detail (Erişim: 01.02.2019)

⁷¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gül Geyik Karpuz, *Adıyaman, Elazığ, Hatay, Mardin, Şanlıurfa Müzelerinde Bulunan İslami Dönem Cam Eserler*, Atatürk Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2014, s. 29 vd.

⁷¹⁷ Zekiye Uysal, “*Kubad-Abad Sarayı Cam Buluntuları (1981-2004)*” Ege Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2008, s. 7.

Cezire'nin başta diğer merkezleri olmak üzere, Irak ve Rum beldelerine kadar ihraç edilmiştir. Hatta başka yerlerdeki cam madeninden farklı olarak bu madenin kendisine ait bir özelliğiyle diğer cam madenlerine tercih edilmekteydi. Bu madenin burada çıkarılıp imal edilmesine paralel olarak cam mamulleri imalat ve ihracatıyla bölgenin önemli ihracat ürünleri arasında yer almıştı.⁷¹⁸

4. Ticaret

Diyâr-ı Bekr bölgesi, tarım ve hayvancılığın merkezi olmanın yanı sıra ticaretin de ana yolları arasında yer alan dünyanın önemli güzergâhlarının başında yer almıştır. Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezi olan Âmid şehrinin ticarî konumu ve ticaretteki rolü, ilk çağlara gidecek kadar eskidir. İlk çağlardan itibaren Diyâr-ı Bekr bölgesi İpek yolu ticaretinin önemli bölgelerinden ve aynı zamanda stratejik kavşak noktalarından biri olmuştur. Bu bölgenin merkezlerinden özellikle de Âmid İpek Yolu'nun ana kavşak noktalarından en önemli kısmını oluşturmaktadır. Zira özellikle de Âmid'in, kuzeydeki dağlık yaylalarıyla güneydeki çöl manzaralı ovaların arasında yerleşmeye elverişli olan intikal sahasında olması ve büyük mıntıkları birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunuşu, bölgeyi daha da önemli kılmıştır. Âmid coğrafi konumu itibariyle; üçü kara, biri de nehir olmak üzere dört ana yol güzergâhının kesiştiği kavşakta yer almaktadır.

Birinci Yol: O dönemde bu yol, Anadolu ve Suriye'den gelerek Irak'a giderdi. Akdeniz kıyılarını Basra körfezine bağlayan bu yol; en kısa yoldan Diyâr-ı Bekr'de bir diğer ikinci yol ayrılarak kuzeyde dağseddindeki geçit ile Harput ve Sivas üzerinden Samsun'a ulaşılıyordu. Böylece bu yol ile Mezopotamya/el-Cezire ile Karadeniz birbirine bağlanmış oluyordu.

⁷¹⁸ İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 194.

İkinci Yol: Nusaybîn'den Erzen'den başlayıp, Ahlat ve Van gölü havzası üzerinden-Azerbaycan ve İran'ın şehirlerine bağlayan yoldu.

Üçüncü Yol: Âmid'ten Rakka'ya, oradan da Musul'a ve Musul'dan da Bağdat merkezine bağlayan yoldu. Bu bağlantıyı sağlayan kuzey taraftan da gelen bir başka yol vardı.

Dördüncü Yol: Dicle nehrinin⁷¹⁹ Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezinden geçmesi, sadece tarım arazilerinin sulanmasında değil aynı zamanda, nehir taşımacılığı açısından asırlarca çok önemli bir işlev görmüştür. Bu nehir taşımacılığı da bölgeye, ticaret güzergâhı olma açısından bir kavşak noktası hüviyetini kazandırmıştır.⁷²⁰

Diyâr-ı Bekr bölgesini bir ucundan diğer ucu kateden nehir Dicle nehridir. Bu nehrin en önemli özelliği; taşımacılık için gerekli olan yüksek debisi, uzunluğudur.⁷²¹ Bu özellikleriyle Dicle, adeta nehir taşımacılığında tarihte en önemli yerlerinden biri olmuştur. Diyâr-ı Bekr bölgesinde tarım ve sebze-meyve ürünü olarak yetişen mahsuller ile beraber bu bölgede bulunan diğer malzemelerin Musul ve Bağdat'a kadar Dicle nehri üzerinden kurutulmuş olan hayvan derilerinin yüzdürülmesiyle, deriden yayıkların şişirilip üzerinde kurulan tahta sal/kelekler ile ulaştırılıyordu. Tarihte bu tür taşımacılık yönteminin izleri, ta Asurlulara kadar gitmektedir. **(Bkz. Ekler: Resim 28)**

⁷¹⁹ Eski medeniyet ve kaynaklarda Dicle nehri ile ilgili bilgiler için bkz. Ezgigül Doğan, *Eski Yakındoğu'da Nehirler*, Sütçü İmam Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2015. s. 13-17.

⁷²⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 95, 96, 174, 228, Geniş bilgi için bkz. Besim Darkot, "Diyaribekr", *İA*. İstanbul 1965, III/601.

⁷²¹ Nuray Arabacı, "III. Yüzyılın İlk Yarısından İlk İslam Fetihlerine Kadar el-Cezire Bölgesi", Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Elazığ 2012, s. 8.



Şekil 2. Dicle Nehrinde Kelek Kullanımı ⁷²²

Bu anlamda Dicle nehri kelek/gemi taşımacılığında ciddi bir işlev yürütüyordu.⁷²³ Hamamlarıyla meşhur olan ve sayıları on binleri bulan Bağdat' hamamlarının⁷²⁴ ısınması için ihtiyaç duyulan yakıt (odun) malzemesi, ekin ve ağaçlarıyla zengin olan başta Âmid olmak üzere diğer yerlerden Dicle nehri yolu ile kuzeyden, bu bölgenin o dönemdeki çalı,

⁷²² Doğan, *Eski Yakındoğu'da Nehirler*, bkz. Resim:34.

⁷²³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.174. Türkiye, Suriye ve Irak sınırlarının çizilmediği Osmanlının son dönemine kadar da bu tür taşımacılığın devam ettiğini görmekteyiz Bölgede araştırmalar yaparken Mardin Savura bağlı Bakustan (Bağyaka) köyünde 1924 doğumlu Selhan Yılmaz ile yaptığım röportajda kendisi; büyüklerinden duyduğu; bu tür taşımacılığın yoğun bir şekilde devam ettiğini, buradan ta Bağdat'a kadar değirmen taşı, kalas dediğimiz büyük ağaç sütunlarının ve diğer birçok malzemenin Dicle nehri üzerinde kurulan “kelek” adı verilen bu büyük kayıklarla taşındığını söyledi. Hatta yeni çıkan mahsullerin ta Musul'u aşip diğer yerlere vardığı ile ilgili olarak çoktan çıkmış bir mahsul için halk arasında Kürtçe: “Hasıl Musul derbazkır” “(Yeni çıkan) mahsul, Musul'u geçti (bile)” sözünün bir deyim halini aldığını aktarmıştı.

⁷²⁴ 10. yy. başlarında Bağdat'ta 27.000 halk hamamı vardı, hatta daha sonraki devirlerde bu sayı 60.000'e varmıştı. Bkz. Hitti, *İslam Tarihi*, s. 462-463. Ya'kubi'ye göre şehrin kurulmasından hemen sonraki hamam sayısı 10.000 idi. 12. yy.'da Bağdat için yaklaşık 5.000, Kahire için ise; 1.170 hamam sayısı verir. Bkz. Mazaheri, *Müslümanların Yaşayışları*, s. 218. İbn Cubeyr şehirde 2.000 hamam bulunduğunu belirtir, Bkz. İbn Cubeyr, *Rihle*, s. 167.

çırpı ve ormanlarından karşılanıyordu.⁷²⁵ Hamam ihtiyacı olarak odunun dahi Dicle nehri ile taşınmış olduğu göz önüne alındığında, bölgenin ihtiyaç fazlası ticari diğer birçok ürününün de Dicle nehri üzerinde kolayca taşınarak dışarıdaki pazarlara bu yolla ulaştırıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Diyâr-ı Bekr bölgesinin Kuzeyinden itibaren Ermeniyye, Meyyâfarikîn, Erzen, Bitlis'ten gelen ürünler Dicle nehri üzerinden bugünkü Ceziretu'l İbn Ömer (Cizre), oradan da Musul ve diğer merkezlere ulaştırılırdı. Bu taşımacılığın daha sağlıklı olması için -bugünkü tabirle- bazı liman şehirleri de kurulmuştur. Mesela, Tell-Fafan⁷²⁶, Diyâr-ı Bekr'in doğu sınırından Botan çayının Dicle'ye karıştığı yerde kurulmuş adeta bir liman şehir görünümünde idi. Zira burası Dicle'nin Botan çayını da içine alarak debisini kat be kat arttırdığı bir yer olmuştu. Yâkût burasını Rezm vadisi olarak adlandırmış ve Dicle nehrinin büyük gemileri taşımaya başladığı yer olarak kabul etmiştir.⁷²⁷

Ermeniyye ve Diyar'ı Rum için bu bölge adeta ticaretin merkezi konumundaydı. Bu bölgeden civar ve uzak yerlere; bal, tereyağı, kudret helvası, peynir, ceviz, badem, fındık, kuru üzüm, incir, vb. birçok ürün ihraç ediliyordu.⁷²⁸

⁷²⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 75.; Ahmed N. Özdal, "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Çalışmalar", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Bahar 2014, s. 73-95. Nitekim 19 yy'ın sonlarına kadar aynı şekilde Mardin'in özellikle de Savur ilçesi ve civarında bolca yetiştirilen kavak ağaçları kesilip keleklerle Dicle nehri yoluyla Bagdat'a kadar götürüldüğü bilgisini aynı yerel kaynaklardan edinmekteyiz.

⁷²⁶ Telfafan hakkında geniş bilgi için bkz. Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 145-146.

⁷²⁷ İbn Havkel, *Suretu'l Arz*, s.225, el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, II/48; İshâk el-Hemedânî, (İbnü'l-Fâkih), *el-Büldân*, thk. Yusuf el-Hadî, Beyrut 1996, I/364.

⁷²⁸ İbn Havkel, *Suretu'l Arz*, s. 225.

C. VERGİLER

Vergi; kavram, gelişim, içerik ve uygulama tarzı bölgeden bölgeye, dönemden döneme farklılık arz etse de kısacası taşıdığı şu anlamı değiştirmemiştir: “Devletin, kamu giderlerini karşılamak üzere kişilerden cebren ve karşılıksız olarak topladığı ekonomik değeridir.”⁷²⁹ Bugünkü tabirlerle ifade edecek olursak vergi, devletin malî gücünü meydana getiren temel kaynak, kişilerin de temel vatandaşlık görevi olduğundan modern hukuk, iktisat ve maliyenin yanı sıra siyaset ve kamu yönetiminin de ana konularından birini teşkil etmiştir.

Vergi ile ilgili olarak tek bir terim yerine Kuran’da; zekât, cizye, fey ‘, haraç gibi farklı ifadeler bulunmaktadır. Uygulamada ilk fetihler döneminde vergi vb. yükümlülükleri belirtmek üzere kullanılan tabir ve terimler arasında bir yeknesaklık yoktur. Aynı vergi değişik bölgelerde farklı isimler alırken farklı vergiler bazen aynı adla anılmaktadır. Ancak rivayetler Arapların Suriye, Irak ve Mısır’da başlangıçtan itibaren lafızdaki benzerliğe rağmen baş vergisiyle toprak vergisini ayırdıklarına işaret etmektedir. *Haraç* kelimesi bir taraftan vergiyi veya devlet gelirlerini ifade etmesi bakımından genel, diğer taraftan arazilerden alınan nakdî veya aynî toprak vergisini ifade etmesi açısından özel bir anlama sahiptir. Dolayısıyla Harç ve haraç kelimeleri “vergi, pazar resmi, baş vergisi” gibi anlamlar ifade etmiştir.”⁷³⁰

İslâm coğrafyasının genişlemesine ve uygulamanın çeşitlenmesine paralel olarak vergi konusunda da zengin bir terminoloji ortaya çıkmıştır.⁷³¹ İslam’ın doğduğu coğrafya

⁷²⁹ Bu konuda geniş bilgi için Bkz. M. Macid Kenanoğlu, “Vergi”, *DİA*. İstanbul 2013, XLIII/52.

⁷³⁰ Kenanoğlu, agm. XLIII/53.

⁷³¹ Klasik kaynaklarda nassla belirlenenler dışındaki vergiler için meks, darîbe, vazîfe, nâibe, külef sultâniyye kavramlarına daha sonra Osmanlılarda ise tekâlîf, resm (rüsûm), avârız, bâc terimlerine rastlanır. Vergi koymayı belirtmek üzere “tavzîf, farz, darb”, vergi toplama için “cibâyet”, vergi vermek için “ihrâc, i’tâ, îtâ” gibi terimler kullanılmıştır. Bkz.Kenanoğlu, agm. XLIII/53.

olan Ceziretu'l Arap'da, özellikle Mekke ticaretin merkezi iken Medine ve Taif gibi Hicaz bölgesinin diğer şehirleri tarım ekonomisine bağlı yerlerdi. Bu sebeple İslam'ın ilk yıllarından itibaren tarım mahsullerine konulan öşürler sonraki dönemlerde tarımsal vergilerin temelini oluştururken, ticaret mallarından, hayvanlardan ve maden gibi diğer gelirler için emredilen zekât ibadeti de verginin diğer kalemlerinin temelini oluşturmuştur.⁷³² İslam'ın doğuşuyla beraber kendine özgü bir özelliğiyle bugünkü anlamında kullanılan “devlet mali alacağı olarak” belirtilen vergi tanımlaması ilerleyen dönemlerde, temel felsefesi dışında, içerik ve adlandırılması da hep değişerek gelişmiştir.⁷³³

Hz. Ömer döneminde çoğunlukla Sasani, biraz da Bizans olmak üzere devletin bürokratik işleyişi ile ilgili olarak birçok kurum buralardan mülhem olarak “Divan” ismiyle kurumsallaşmış⁷³⁴ ve bu anlamda kurulan ilk divan “Fey” gelirlerinin dağıtımı

⁷³² Salih Tuğ, *İslam vergi Hukukunun Ortaya çıkışı*, İstanbul 1984, s. 19-132; Öşür'ün tanımı, hükmü ve diğer durumlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Erkal, “Toprak mahsullerinin zekâtı: Öşür” , *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sayı: 10, s. 9-35.

⁷³³ Kur'an'da çeşitli vergi türlerini belirten kelimeler (zekât, cizye, fey', haraç) bulunmakla birlikte bir bütün halinde vergiyi ifade eden bir kelime yoktur. Hadislerde bu terimlerin yanında özellikle Câhiliye döneminin haksız uygulamalarını yansıtan “gümrük ve pazar yeri vergisi” anlamında “meks” terimi kullanılmıştır. İslâm coğrafyasının genişlemesine ve uygulamanın çeşitlenmesine paralel olarak vergi konusunda da zengin bir terminoloji ortaya çıkmıştır. Klasik kaynaklarda nasla belirlenenler dışındaki vergiler için meks, darîbe, vazîfe, nâibe külef-i Sultâniyye, tekâlîf, resm (rüsûm), avârız, bâc terimlerine rastlanılıyor. Vergi koymayı belirtmek üzere “tavzîf, farz, darb”, vergi toplama için “cibâyet”, vergi vermek için “ihrâc, i'tâ, îtâ” gibi terimler kullanılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. M.Macit Kenanoğlu, “Vergi”, *DİA* İstanbul 1-2013, XXXXIII/55-58.

⁷³⁴ Araplar da, hâkimiyetleri altına aldıkları halkların âdetlerine uydular. İran tesiri Halîfe Ömer zamanından itibaren (634-644) görünmeye başladı. Kitabet ve hesap daireleri ihdas edildi. Hatta “chancellerie” manasına gelen “divan” sözü de Farisi'den alınmış olsa gerektir. Evvelce Bizans idaresinde bulunmuş olan yerlerde, Yunan ve Lâtin dilindeki ıstılahlar alındı. Bkz. Wilhelm Barthold, *İslâm*

için tesis edilmiştir. Bizans ve Sasanilerden alınan bölgelerde bu sistem korunmuş ve bunların başına Müslüman âmiller tain edilmiştir. Bu idari durum Emevî döneminin ortalarına kadar devam etmiş ancak daha sonra Abbâsîler, Emevîler bu divan sistemini geliştirip yaygınlaştırmışlardır. Bu dönemde, haracın ve bir kısım zekât gelirlerinin toplanmasıyla Dîvânü'l-harâc, diğer bazı zekât gelirlerinin toplanmasıyla ise Divanu's Sadaka birimi bunlarla ilgilenmişlerdir.⁷³⁵

Bugünkü modern devletlerde olduğu gibi ortaçağda devletlerinde de vergi,⁷³⁶ aynı hatta belki de daha önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Hatta verginin ilk anayurdu Diyâr-ı Bekr bölgesinin de içinde yer aldığı el-Cezire dediğimiz Mezopotamya bölgesi olduğuna dair görüşler dikkate alındığında⁷³⁷ Ortaçağdaki bu vergi gelirlerinin dayandığı temel alan ise çoğunlukla tarım ürünleri idi. İslam fetihlerinden önce Diyâr-ı Bekr bölgesi Sasani ve Bizans devletleri arasında sürekli el değiştirdiğinden halk için vergi konusu gittikçe problemlili bir hal almıştı. Zira Bizans ve Sasaniler'de vergiden muaf imtiyazlı sınıf ve ailelerin gittikçe arttığını, bu imtiyazlıklara son vermek için mevcut devletin gücünü aşan bir durumdu. Özellikle de Bizans devletinin el-Cezire'de uygulamaya koyduğu “Thema” askeri ağırlık bir bölgesel sistem toplumu fazlasıyla

Medeniyeti Tarihi, Ek ve Düzeltmeler: M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 25.

⁷³⁵ Kenanoğlu, agm, XLIII/54.

⁷³⁶ Vergi, “vermek” fiilinden türemiş bir isimdir. İngilizcede impost, tax ve duty kelimeleriyle ifade edilen verginin Osmanlıca karşılığı resim (çoğulu: rusum) ve teklif (çoğulu: tekâlif) olarak kullanılmaktaydı. Herhangi bir hizmet karşılığı alınan özel vergiler ise harç olarak isimlendirilir. Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, “Vergi” md. İstanbul, 2009, s. 468, Geniş bilgi için Bkz. Hasan Maçın, “İslâm Hukukunda Zekât Matrahları ve Vergi İlişkisi” Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2014. s. 14 vd.

⁷³⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Şen-İsa Sağbaş, *Vergi Teorisi*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2013. s. 5.

bıktırmıştı. Tam da böylesi bir durumda bölge İslam fetihleriyle tanıştı. Müslüman Araplar hiçbir yerel unsura borçlu kalmaksızın kendi merkezi otoritelerini ortaya koyabildiler. Vergi problemi yaşanan yerlere daha düzenli ve kabul edilir bir düzenleme ile merkezi otorite adalet ile menfaati birleştirerek daha geniş bir gelir dilimi elde etti. Bunu da Bizans ve Sasanilerin imtiyazlı tutuğu sınıfları ortadan kaldırarak toprak sahipleri yerine fert başına düşen bir sistem gelişti.⁷³⁸ Bu durum zaman zaman kesintilere, uygulamadaki problemlerden kaynaklanan farklı haksızlıklara sebep oldu. Bu sebeple özellikle de Abbâsîlerde vergi gelirleri konusunda sürekli yenilikler, değişimler ve dönüşümler yaşandı. Bu amaçla İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) “Haraç” adıyla müstakil çalışmalar yaptı.

Emevîler’in son Abbâsîlerin ilk dönemi olarak da adlandırdığımız dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar tarıma dayalı vergi sistemi birçok faktörün etkisiyle zaman zaman farklılık arz etmişse de ana ilkelerde çok değişikliğe gidilmemiştir. Zira bu vergilerin devlete karşı sorumluluk boyutu yanında dini bir emir olarak da kabul edildiğinde vaz geçilmesi veya çok köklü değişikliğe gidilmesi doğal olarak beklenemezdi. Öşür ve zekât gibi uygulamalar bu dini boyutundan dolayı fihri mezheplerin ana konularının başında yer almıştır.⁷³⁹

İslam Peygamberi ile başlayıp Emevî, Abbâsî ve Osmanlı ile devam eden İslam devletlerinin gelir kaynaklarına baktığımızda bu gelirlerden vergi olarak faydalandığı ve başlıkların; öşür, zekât, fey, haraç, gümrük, ganimet, cizye ve yeraltından çıkan maden vb. isimlendirmeler ile kayda geçirildiği görülmektedir.⁷⁴⁰

⁷³⁸ Marshall Goodwin Simms Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul 1993, I/190-191.

⁷³⁹ Hayrettin Karaman, “Toprak Mülkiyeti ve Öşür”, *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet Dergisi)*, 1976, cilt: 15, sayı: 1, s. 5-15.

⁷⁴⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l Emvâl*, s. 34-34.

Emevî ve Abbâsî dönemlerinin vergi gelirlerine kısaca bakıldığında; önceki dönemde olduğu gibi Müslümanlardan alınan tarım zekâtı dediğimiz öşür vergisi ile zekât gelirlerinin yanı sıra gayri Müslümlerden alınan Cizye ve Haraç⁷⁴¹ gelirleri devlet bütçesinin en önemli gelir kaynaklarını oluşturmuştur.⁷⁴²

Hz. Peygamber ile temeli atılan, Emevîler ile gelişmeye başlayan ve Abbâsîler döneminde adeta yerleşik hale gelen vergi konusu; hem Müslümanları hem de gayri müslim tebeâyı ciddi olarak ilgilendirmiştir. Zira vergi meblağı; aşırı oranlardan dolayı zaman zaman toplumsal tepkilere, isyanlara sebebiyet veren, hatta bazen toplu göçlere de neden olan ve aynı zamanda toplum refahının ve devlet bekasının bağlı olduğu bir mali disiplin olmuştur. Bu sebeple devletin merkezinde *Divanu'l-Haraç* ismiyle bir birim ve kayıt sistemi oluşturularak, illere vali ve kadı ile beraber devletin vergisini toplayan özel vergi *Amilleri* atanmıştır.

Bugünkü Maliye bakanlığını andıran *Divanu'l Haraç* biriminde; amil, kâtip, müdebbir ve hazinler gibi çok sayıda birim ve bu birimlerin başında görevliler yer alıyordu.⁷⁴³ Bu birimin bölgelerdeki temsilcileri olan amiller; bu vergilerin hesaplamasından, gelecek senenin vergisinin belirlenmesinde, bunların toplammasından,

⁷⁴¹ Haraç kelimesinin genel vergi anlamının yanın sıra, arazi vergisi, karşılık, ücret anlamları da vardır. Burada vergi genel anlamıyla kullandık. Geniş bilgi için bkz. Salih Tuğ, s. 113-16.

⁷⁴² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 13.

⁷⁴³ Haraç divanında meclis denilen bugünkü belki de genel müdürlük anlamında 8 birim yer alıyordu. Bunlar: İnşa ve Tahrir, İstinsah, Esküdar, Hesap, Cehbez, Ceyş, Tafsil, Asıl meclis idi. Bölgesel anlamda da Abbâsîlerin başlangıcından itibaren; Divanu's-Sevad, Müşrik ve Mağrib olmak üzere üçtü. Geniş bilgi için bkz. Aykaç, s. 140-141.

muhafazasına, kısacası *Beytu'l Mal*⁷⁴⁴ dediğimiz merkezdeki devlet hazinesine ulaştırmasına kadar her şeyinden doğrudan sorumlulardı.⁷⁴⁵

Emevîler ile Abbâsîlerin idari sistemdeki farklı uygulamaları, verginin en önemli kalemlerinden biri olan Haraç konusunda da kendini göstermiştir. Emevîler'de bugünkü adem-i merkezîyetçi dediğimiz merkezi idareden uzak valilere geniş yetki verilmiş iken, Abbâsîler de bunun tam tersi sıkı bir merkezi yönetim sergilenmiştir. Bu da birçok alanda olduğu gibi haraç konusunda da kendini göstermiştir. Bu sebeple Abbâsîler döneminde bütün arazilerin kayıtları, sınır ve vergi oranları hem mahalli idare tarafından hem de merkezi Divanu'l-Haraç tarafından kayıt altına alınmıştı.⁷⁴⁶

Haraç dediğimiz vergilerin sağlıklı ve düzenli toplanması için ülke mali anlamında değişik bölgelere ayrılmıştı. Bu bölgeler de Irak ve Mısır'da Kure (كورة), Şam'da Cund (جند) ve Yemen'de Mihlaf (مخلاف) denilen daha küçük alt birimler oluşturulmuştur.⁷⁴⁷

Abbâsîlerde alınan eşyaların durumlarına göre vergi tarih ve dönemlerinin değiştiğini görmekteyiz. Mesela; Cizye ve zekât vergileri Muharrem ile Zilhicce aylarında, toprağa dayalı mahsullerin vergileri de mahsullerin toplandığı Eylül-Ekim aylarında toplanmaktaydı. Bağ bahçe ürünlerinin vergileri ise Ocak ayında alınırdı. Başka bir ifadeyle, zirai mahsuller ve hayvan vergileri miladi takvimine göre, ticari mallar ve madenler ise hicri takvime göre alınıyordu. Vergiler nucum veya te'ric denilen taksitlendirme yöntemiyle alınır ve alınan taksit, kalan taksit ile beraber gelecek sene için

⁷⁴⁴ Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK. Basımevi, Ankara 1997, s. 158-159; Mehmet Erkal, "Beytul Mal", *DİA*. İstanbul 1992, VI/90-94.

⁷⁴⁵ Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 382.

⁷⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Aykaç, s. 138-140

⁷⁴⁷ Kure, Cund ve Mihlaf denilen bu bölgeler de kendi içinde kısımlara ayrılıyordu. Geniş bilgi için bkz.

Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 381

takdir edilen vergi de kayıt altına alınırdı.⁷⁴⁸ Vergilerin bu şekilde belli zamanlarda toplanması ve insanların ticari sosyal ve ticari alanda borçlarını ödemeleri de doğal olarak bu dönemlerde olurdu.

Birçok konuda olduğu gibi vergi ve haraçlar ile ilgili olarak divanlar mevcuttu. Irak divanı Farsça,⁷⁴⁹ Suriye divanları ise Rumca tutuluyordu. Divan kâtipleri de her iki milletten muahede ehli olanlardan idi. Emevîler’de Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar bu durum böyle devam etti. Ancak Abdülmelik b. Mervan döneminden itibaren toplumda okuryazarlığın artmasıyla Arap ve Mevali arasındaki yazışmaları yapacak kişiler çıkmaya başlamış ve Emevî Halifesi Abdülmelik, Ürdün valisi Süleyman b. Sa’d’a Suriye divanlarını Arapça’ya çevirmesini emretmiştir.⁷⁵⁰

Emevîler döneminde yerel yönetimler eliyle vergi toplanması esası benimsenmişken Abbâsîler döneminde özellikle Me’mûn’un Hilafeti esnasında, bölgesel birimlerden kaynaklanan bazı haksız uygulamalarında önüne geçmek için Divânu’l-Haraç kurulmuş ve vergiler merkezi otoritenin kontrolünde toplanmaya ve kayıt altına alınmaya başlanmıştır.⁷⁵¹ Nitekim bundan daha önce de dönemin Kâdı’l Kudat unvanına sahip baş kadısı olan Ebû Yûsuf Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd’e vergi toplama hususunda tespit ettiği yanlışlıkları dile getirmiş ve vergi toplayan amillerin haksızlıklarının önüne geçilmesi konusunda sık sık uyarmıştır. Bu amaçla telif ettiği *Kitâbu’l-Harâc* isimli

⁷⁴⁸ Tuğ, s. 100; geniş bilgi için bkz. Demirci, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 379.

⁷⁴⁹ Farsça tutulan divanları da Haccac kâtibî olan Salih b. Abdurrahman’a emrederek bütün divanları Arapçaya çevirtmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I/493.

⁷⁵⁰ İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I/493. Hatta Abdülmelik’in sekreteri Sarcun/Sergios bu durum üzerine Rum kâtiplerine; “Allah bu sanat vasıtasıyla gelen rızkınızı kesmiştir. Maişetinizi başka yerde arayınız .” demiştir. Abdülmelik b. Mervan’ın divanları Arapçaya çevirmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Erkoçoğlu, “Abdülmelik b. Mervan’ın Para Reformu”, s. 17-186.

⁷⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Demirci, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 383-834.

eserinde ehliyetsiz, insaf ve salahiyyetten uzak bazı Amillerin hem vergiyi belirlemeleri hem de toplamalarındaki zulme varan haksızlıklarına karşı bugünkü denetleyici diyebileceğimiz müşriflerin de atanmasını tavsiye etmiştir.⁷⁵²

Cizye vergisi bazı bölgelerde “şahıs başı” takdir edilirken, bazı yerlerde de bütün gayr-i müslimlere “müşterek” bir miktar tespit ediliyordu. Emevîler döneminde başta İskenderiye, Nişabur, Harizm, Eyle, Merv ve Belh gibi bölgelerde müşterek cizye vergisi alınırken, Diyâr-ı Bekr bölgesinin bağlı bulunduğu el-Cezire, Şam, Babylon, Yemen, Bahreyn ve Sevad gibi bölgelerde ise şahıs başı takdir edilmişti.⁷⁵³

“Şahıs başı” olarak isimlendiren cizye vergisi konusundaki zulme varan haksızlıkları *Tarihu'l-Zuknin* müellifi de uzun uzadıya anlatır.⁷⁵⁴ Müellifin dikkat çektiği bir başka haksızlık ise fiyatlardaki dalgalanmalardır. Nakdi olarak alınan bu vergilerde el-Cezire bölgesindeki amillerin keyfi uygulamalarından dolayı insanların ciddi zarar gördüğünü, kendisine belirlenen vergi meblağını temin için elindeki ürünü çok ucuz fiyatlarla sattıklarını ve bu ürünleri ucuz fiyatlarla alan tefeci bir tüccar kitlenin oluşmasıyla bir dinara aldıkları mahsulü altı yedi dinara satmak suretiyle büyük ve haksız kazanç elde edildiğini söyler.⁷⁵⁵ Aynı müellif vergi toplanmasıyla ilgili haksızlıklara ve acımasızlıklara toplanan müşterek vergiler açısından da işaret eder. Örneğin, 70.000 dirhem “müşterek” vergi belirlenmiş olan bir yerleşim yerinde insanların orayı terk

⁷⁵² Ebû Yûsuf, *Kitabu'l Haraç*, s. 106, 107, 108. Geniş bilgi için bkz. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 377-9.

⁷⁵³ Geniş bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, “Gayr-i Müslimler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Emeviler)*, III/362.

⁷⁵⁴ Bu konunun detayına ilgili başlıkta genişçe yer verilmiştir.

⁷⁵⁵ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 191.

etmesi ile nüfus azaldığı halde belirlenen o vergi meblağının geri kalan az nüfusa taksim edilerek, göç etmiş insanların da vergileri bu geri kalan insanlara yüklendiğini söyler.⁷⁵⁶

Mu'tezid (295/892) döneminde yine Abbâsî maliyesinde özellikle de vergilerin toplanmasıyla ilgili ciddi değişiklikler yapılmış ve *Kabala* ve *Damanlık* denilen araçlar vasıtasıyla vergilerin toplanmasına gidilmiştir. Bir eyaletin veya büyük bir bölgenin belirlenmiş olan vergileri, bugünkü tabirle toplama ihalesine benzer bir sisteme geçilmiş ve bu sistemin işleyişi de doğal olarak güçlü ailelerin eline geçiyordu. Belli bir süre sonra bu durumun da sakıncaları ve haksızlıkların faturası merkezi idareye hep isyan ve hoşnutsuzluk olarak dönmeye başladı.⁷⁵⁷

Kısacası vergi durumu küçük bazı değişiklikler dışında İslam'ın ilk dönemleriyle hemen hemen aynı idi. Abbâsîler döneminde de; kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve din adamları hariç sadece erkeklerden cizye vergisi alınmaya devam etti. Bu kuralın bozulduğu ve ekonomik açıdan sıkıntı yaşandığı dönemlerde rahiplerden de cizye vergisi alındı. Bunlar vergiden kaçmak için kiliselere sığınan kişiler veya kazanç sağlayan rahiplerdi. Zaman zaman yöneticilerin ekonomik krizleri çözmek için onları da vergi mükellefleri arasına aldığı oluyordu.⁷⁵⁸ Vergi toplamak için bölgeye 10' ar kişi kişilik gruplar halinde gelinirdi. Grubun içinde içinde kimisiri göç vergisinden sorumlu, diğeri iskân vergisinden üçüncüsü öşür vergisinden ve dördüncüsü ise cizye vergisinden sorumlu idi. Bunlardan beşinci sorumlu ise “av vergisi” denilen vergiden sorumluydu..⁷⁵⁹ Bölgeye gönderilen vergi amillerinin vergi işini bazen daha sıkı tutarlardı. el-Cezire

⁷⁵⁶ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 196-7; bkz. Levent Öztürk “Abbâsîler Döneminde Hıristiyanlar”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*. Editörler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları İstanbul 2018, IV/121.

⁷⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 408-415.

⁷⁵⁸ Mustafa Hizmetli, “Abbâsî Dönemi Ticaret Hayatı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Abbâsîler II)*. VI/120.

⁷⁵⁹ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 187.

bölgesine Mellelere⁷⁶⁰ ve Şeyhlere dağıtılacak olan malların taksimatından sorumlu olan vergi görevlisi; ürün adına ne varsa bağ, bahçe, pamuk tarlası, menkul, gayr-i menkul her şeyi hatta köylülerin tavuk, kaz gibi kümes hayvanlarını ve bunların ürünlerini dahi vergi kaydı altına alırdı Bu yeni düzenleme Müslümanların şeriatında yer almadığından ve daha önceki halifelerin de uygulamalarında yer almamış olmalı ki toplum nezdinde benimsenmedi. Bu sebeple de pek uzun sürmediğini nakleden müellif⁷⁶¹ o dönemde alınan vergi meblağını oranlarıyla şu şekilde aktarır:

1 feddan⁷⁶² araziden 24 dirhem vergiyi, 30 öküze bir buzağı, 8 buzağıya 24 dirhem, 40 öküze 1 inek - ki pazarda 1 inek 4 dirhem bile etmezken- 1 ineğe 24 dirhem, bir bal arısı kovanına 1 dirhem vergiyi zorunlu kıldılar.⁷⁶³

1. Tarım Ürünlerinin Vergileri

Tarım vergileri Ortaçağ toplumlarının en önemli vergilerindendir. Bu sebeple tarım mahsulleri Emevî ve Abbâsî toplumunun en önemli gelirlerinden biri olduğu gibi devlet için bu tarım mahsullerinden alınan öşür gelirleri de ciddi vergi başlıklarından birini oluşturuyordu. O dönemde ziraatçıların ve büyük çiftlik sahiplerin yer aldığı başta Fars, Babil, Irak ve el-Cezire bölgelerinde fetih şekline göre yapılan antlaşmalara göre

⁷⁶⁰ مالا مالا: Mella veya mulla kelimesinin çoğulu olup, cami ve mescitlerdeki din hizmetlerini yürüten din adamı demektir. Bu kelime Süryânîce’de öğretmen/konuşmacı anlamına gelen (ماليل) “maliil” kelimesinden gelmiş olması muhtemeldir.

⁷⁶¹ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 187.

⁷⁶² Bkz. Cengiz Kallek, “Feddân” *DİA* İstanbul 1995, XII/293-4.

⁷⁶³ *Tarihu'l Zuknîn*, s.189.; Geniş bilgi için bkz. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi (65-86/685-705)*, s. 405-408.

çeşitli vergiler vardı.⁷⁶⁴ Tarım vergilerinin; toplama zamanı, toplama şekli, ürünün çeşitliliği ve verginin alım tarzı vb. durumlar vergi alımını farklı kılan hususlardan bazılarıdır. İmam Mâverdî tarım vergilerini şu üç başlık altında toplamıştır.⁷⁶⁵ Bunlar;

Mukata'a (مقاطعة); Arazi ve nüfus göz önünde bulundurulmaksızın yapılan anlaşma ile yıllık muayyen bir paranın ödenmesidir. Bu sistemde arazi ve mahsule bakılmaksızın yıllık belirli bir vergi alımı yapılırdı.⁷⁶⁶

Mesâha (مساحة); Arazi genişliğine dayalı verginin alınmasında ise arazi ölçümleri esas alınarak vergi alımı yapılır.

Mukaseme (مقسمة); Arazi mahsulünden aynı olarak belirlenmiş bir oranda verginin alınmasıdır. Bu sistemde ise mahsul esaslı vergi alımı yapılır.⁷⁶⁷

Arazi ve ürün eksenli vergilendirmede genellikle verimi düşük olan kırsal bölgelerde arazi eksenli dediğimiz mesaha sistemi uygulanırken, verimli tarımın yer

⁷⁶⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. Heyet, Kayıhan Yayınları, III/130-131. Fetih durumuna göre alınan vergiler ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ebu Ahmet Humeyd b. Zencûye, *Kitabu'l Emvâl*, thk. Şakir Feyyad, Riyad 1986.

⁷⁶⁵ Mâverdî, *Ahkâm-ı Sultaniyye*, s. 190, trz. Mâverdî'nin tespit ettiği bu üç çeşit vergi toplama usulünü Halil İnalçık, "Michael Jan de Goeje ve onu takip edenlerin iltizam ile ilgili olarak üç usul tespit ettiğinin söyleyerek" Mâverdîye ait olan bu taksim ve tesbiti Michael ve takipçilerine mal eder. Acaba Michael Jan de Goeje ve onu takip edenler Mâverdî'nin bu taksimat tespitini kendilerine ait olarak mı göstermişlerdir? Karşılaştırmak için bkz. Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Dönemindeki Şekillerle Mukayesesi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, yıl 1939, sayı:1, s. 45. Abbâsilerde vergi sistemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Üçok, *Emeviler-Abbâsiler*. s. 139-141; Nahide Bozkurt, *Abbâsiler*, s. 185-192.

⁷⁶⁶ Bkz. *Tarihu'l Zuknîn*, s. 188.

⁷⁶⁷ Bu üç usulün içeriği ile ilgili olarak batılı müsteşriklerin farklı yorumları için bkz. İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Dönemindeki Şekillerle Mukayesesi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, yıl:1939, sayı: 1, s. 46.

aldığı, Diyâr-ı Bekr el-Cezire gibi Fırat Dicle nehir havzalarının sahip olduğu sulak arazilerin bulunduğu ve kalabalık yerleşim yerlerine yakın, konumsal değere haiz olan yerlerde ise ürün ekseni dediğimiz mukaseme sistemi uygulanmıştır. Tarımsal verimliliğiyle zengin olan el-Cezire ve Sevad bölgelerinde bu sistemin uygulanmasında⁷⁶⁸ çiftçiyi değil toplayıcı durumda olan devletin menfaati dikkate alınmıştır. Bunu da devletçi bir bakışın etkisine bağlamak mümkündür.⁷⁶⁹ Bu devletçi bakışın ve haksız uygulamaların yukarıda da değindiğimiz gibi zaman zaman toplumsal tepkiye sebep olduğunu hatta isyan edecek konuma ulaştığını görmekteyiz.

Tarım vergi alımlarında ürün çeşitliği sebebiyle bazı ürünler esas kabul edilmiştir. Küçük taneli ancak fiyat olarak buğdaydan pahalı olan; hurma, kereviz, haşhaş, hurma tohumu gibi mahsuller “susam fiyatıyla” vergileri veriliyordu. Fiyatları biraz daha bundan düşük olan başta nohut, fasulye, mercimek, yulaf, safran, kuru üzüm, sumak, ceviz ve fındık gibi yiyeceklerin vergilerinde “buğday fiyatı” esas alınır.⁷⁷⁰ Bundan daha düşük fiyatta olan mahsullerin vergi alımlarında ise “arpa fiyatı” esas alınır.⁷⁷¹ Özellikle Abbâsî dönemiyle genişleyen coğrafyadan dolayı tek bir ölçü aletinden bahsetmek zordu. Bu sebeple bölgelere göre kabul edilmiş farklı farklı ölçü birimleri kullanılırdı. Basra’da “Kenkul” kullanılırken, Musul ve Diyâr-ı Bekr bölgesinde de yer aldığı el-Cezire bölgesinde ise “Süleymanî” denilen ölçü kullanılırdı.⁷⁷² Daha sonra bölgelerde kullanılan farklı ölçümler yerine merkezden gönderilen vergi ekibi “المكوك el-

⁷⁶⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 8-14; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 385.; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 362.

⁷⁶⁹ Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 359.

⁷⁷⁰ Geniş bilgi için bkz. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s.371.

⁷⁷¹ Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 371.

⁷⁷² Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s.372.

mukkuk” denilen tek ölçüyü kullanmışlardır.⁷⁷³ Zira vergi alımının oranlarını etkileyen durumlarından biri de arazinin sulama şekli idi. İbn Kudâme, Sulak arazilerin sulama şekillerine göre vergi alımının değiştiğini söyler. Mesela doğal olarak bir akarsu ile sulanan bir arazi, kanal açılmak üzere sulanan bir arazinin vergi oranı aynı olmadığı gibi, الدوالي\ الدواب\ الغرافات\ المنجونات gibi, kova ve develerle çevrilen su dolapları gibi yöntemlerle sulanan; külfetli, masraflı arazilerin vergi oranları, doğal olarak akar veya yağmur suyu ile sulanan arazi durumundan farklı oluyordu.⁷⁷⁴

2. Hayvanların Vergileri

Diyar- ı Bekr bölgesinde alınan hayvan vergileri genel vergi sistemi içerisindeki durum ile aynı idi. Yani İslam vergi sisteminde hayvanların zekâtı olarak geçen oran bütün İslam coğrafyasında da aynı idi. Genel olarak hayvanlar; Deve (İbil), Sığır (Bakara), Koyun (Çanem) şeklinde üç grup ismi altında vergiye tabi idi. Binek ve ziraat işlerinde kullanılan hayvanlar üzerinden vergi alınmazdı.⁷⁷⁵ Hayvanlardan vergi olarak alınan zekât bizzat İslam Peygamberi döneminde uygulanmıştır. İlk dönemde bu konulardaki uygulamalar, daha sonra gelen Emevî ve Abbâsîler dönemindeki yönetim de olduğu gibi devam ettirilmiştir. Abbâsî döneminde Haraç ve Emvâl kitaplarında Deve⁷⁷⁶, Sığır⁷⁷⁷ ve Koyun (Küçükbaş)⁷⁷⁸ hayvanların vergi oranları net bir şekilde belirlenmiş ve İslam hukuk ekolleri tarafından da daha sonra bu konular üzerinde müstakil çalışmalar

⁷⁷³ Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fî Marifeti Ekâlim*, s. 154; geniş bilgi için bkz. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 397.

⁷⁷⁴ Kudâme b. Ca'fer, *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti*, s. 223-224; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 360.

⁷⁷⁵ Kudâme b. Ca'fer, *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti*, s. 231-238; Tuğ, s. 79.

⁷⁷⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 355-373.

⁷⁷⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 374-380.

⁷⁷⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 381-383.

yapılmıştır.⁷⁷⁹ Bu anlamda Diyâr-ı Bekr ve bağlı bulunduğu el-Cezire bölgesinde bu anlamda farklı bir uygulamaya rastlamıyoruz.

Vergi durumu ile ilgili olarak dönemin veka'nüvisi Âmidli Tarihu'l-Zuknîn müellifi bu konuda yaşadıklarıyla ve duyduklarıyla ilgili olarak şunları söyler:

Vergi memurları tarafından her şey kayıt altına alındıktan sonra, bir feddaniğin 24 dirhem vergi konuldu. Koyun, keçi, öküz ve diğer hayvanların öşürleri de istedikleri meblağ ile bu türden nakde çevrilerek öşürleri alındı. Aynen bunun gibi buğday, arpa, güvercin, balarısı tavuk ve benzeri ne bulundu ise vergi amacıyla kayıt altına alındı. Mesela bir köyde ortaklaşa ekilmiş bir bağ, bahçe veya herhangi bir ürün "Hasse" ismiyle o Müslüman şahıs adına Beytü'l-Male kaydedilip, "Maktu" vergi kategorisine dâhil edilirdi.⁷⁸⁰

Bölgede alınan vergilerde zaman zaman Müslümanlar Hıristiyanlardan daha çok zorluk ve darlığa muhatap oluyorlardı. Zira Hıristiyanların cizyeleri kişi başına göre alındığından fazla veya eksik almaları söz konusu olmuyordu. Mallar ile ilgili olarak her bir köylü bir koyun verip, toplanan bu koyunlar, bunlardan sorumlu kişilere teslim edilir ve onlar da merkeze ulaştırırlardı.⁷⁸¹

3. Ticari Malların Vergileri

İslam vergi sisteminin tekevvünü birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Hz. Ömer dönemi bu anlamda bir dönüm noktasıdır. Zira "Uşûr" denilen ticaret/Pazar ve gümrük mallarının vergisini ilk tesis eden Hz. Ömer'dir. Daha önce olmayan bu ticari vergi çeşidi Hz. Ömer döneminde İslam fütuhatının yayılmasıyla beraber gayr-i Müslim

⁷⁷⁹ Mesela Hanefî ekoluna göre İmam Sarahsi "el-Mebsud" isimli eserinde bu konulardan uzun uzadıya bahsetmektedir.

⁷⁸⁰ Tarihu'l Zuknîn, s. 188.

⁷⁸¹ Tarihu'l Zuknîn, s. 166.

tüccarların da İslam coğrafyasına girip çıkmaları bu ticaret vergisini zorunlu kıldı. Hz. Ömer'in ilk atadığı vergi amili Ziyad b. Hudeyr Kufe'de Müslümanlardan %2,5, Zimmilerden %5 ve Diğer ülkelerden gelen harbi olan gayr-i Müslimlerden ise %10 vergi aldı.⁷⁸²

Hz. Ömer ile başlayan ticaret mallarındaki vergi alımı Emevîler döneminde de devam etti. Ömer b. Abdülaziz döneminde vergi verdiklerine dair bir belge de düzenlenmiş ve vergi toplayan amillere asla zimmi tüccarları zorlamamaları konusunda uyardı. “Zimmi tüccarlardan alınan bu vergiler cizye ve haraç ile birlikte *fey* gelir fonunda toplanmıştır.”⁷⁸³

4. Vergi, Gelir Tabloları

İslam fetihleriyle Hamdânîlere kadar olan 7. ve 10. yüzyıllar arasında Diyâr-ı Bekr bölgesinin müstakil bir vergi, devlet gelir meblağını çıkaracak yeterince malzeme elimizde yok. Hatta konumuz olan Diyâr-ı Bekr olarak müstakil bir vergi alıp meblağı konusunda da maalesef her hangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak Diyâr-ı Bekr bölgesinin vergi alımında bağlı olduğu üst bölge içinde mütalaa ederek bu konuda bilgi sahibi olabilmekteyiz. Genel olarak vergi oranlarını veren kaynakları kronolojik olarak 4 ablo halinde sıralamak mümkündür:

Birincisi: Bölgelerden ilk vergi meblağını tarihçi Ya'kubî'nin aktarmasıyla Muâviye b. Ebi Sufyân (41-60/661-680) döneminde rastlıyoruz. Burada Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire'nin diğer kısımlarıyla beraber bütün bölge *el-Cezire* içinde mütalaa edilerek

⁷⁸² Ebû Yûsuf, *Kitabu'l Haraç*, Beyrut Lübnan 1979; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 490 vd; Mustafa Fayda, “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, cilt: 26, s. 327.

⁷⁸³ Nuh Arslantaş, Gayr-i Müslimler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Emeviler)*, III/359.

diğer bölgelerin gelir oranlarıyla tabloda gösterilmiştir.⁷⁸⁴ Aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinin vergi bölgesi olarak dahil olduğu ve yirmi bölgeden biri olan el-Cezire; Sevvad, Irak ve çevresi ile Faristen sonra 55.000.000. (ellibeş milyon) dirhem ile dördüncü sıradadır. Buna çoğu zaman dahil olan Mevsil bu tabloda dahil değildir. 45.000.000 (kırkbeş Milyon) dirhem eklenildiğinde toplam olarak 100.000.000. (Yüz milyon) dirhem ile *Sevvad* ile *Irak ve Çevresi*’nden sonra o dönemde İslam coğrafyasının devlete gelir getirdiği üçüncü bölge olmaktadır. Bu tabloda da görüldüğü gibi Muâviye döneminde vergiler dirhem para birimiyle alınmıştır.

Tablo 1. Muâviye Döneminde Toplanan Haraç Vergisi Tablosu

BÖLGE	VERGİ TÜRÜ (Dirhem)	VERGİ TÜRÜ (Dinar)	VERGİ TÜRÜ (Diğer Maddeler)
Sevvad	120.000.000		
Faris	70.000.000		
Ahvaz	40.000.000		
Yemame, Bahreyn	15.000.000		
Kur-1 Dicle	10.000.000		
Nihavend Ve Kufe Çevresi: Dinever, Basra, Hemedan, Cebel	40.000.000		
Rey	30.000.000		
Hulvan	20.000.000		
Mevsil(Musul)	45.000.000		
Azerbaycan	30.000.000		
Irak Ve Çevresi	100.000.000		
Mısır	3.000.000		
Filistin	450.000		
Ürdün	180.000		
Dımaşk	450.000		

⁷⁸⁴ Ya’kubî, *Tarihu’l Ya’kubî*, s. 142-144; Karşılaştırma için bkz. Aykaç, s. 123-124.

Cünd, Hums	350.000		
Kinnesrin			
Avasim	450.000		
el-Cezire (Diyar-ı Mudar Ve Diyar-ı Rabia)	55.000.000		
Yemen	1.200.000 (900.000?)		

İkincisi: O dönemin devlete vergi ve gelir meblağı ile ilgili elimizde bulunan ikinci kaynak, Cehşiyârî'nin kaynağı olan *Kitabu'l-Vuzerâu ve'l-Kuttâb* adlı eseridir. Burada müellif Hârûnürreşîd (170-193/786-809) dönemindeki devletin bölgesel mali gelirlerini ayrı ayrı olarak belirtmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi Diyar-ı Bekr bölgesinin de yer aldığı coğrafya; *el-Cezire Deyarat ve Furat*⁷⁸⁵ ismiyle adlandırılmış olup, toplanan meblağ bu isim altında toplanmıştır.

Tablo 2. Abbâsî (Hârûnürreşîd Dönemi) Toplanan Yıllık Vergi Gelir Tablosu

BÖLGE	VERGİ TÜRÜ (Dirhem)	VERGİ TÜRÜ (Dinar)	VERGİ TÜRÜ (Diğer Maddeler)
Sevvad	87.080.000		
el-Cezire Deyarat ve Furat	34.000.000		
Horasan	28.000.000		2.000 Eritilmiş Gümüş Parçası, 4.000 Adet Yük Beygiri, 1.000 Köle, 27.000 Elbiselik kumaş, 300 Rıtlı ihlic (Bitki)
Fars	27.000.000		20.000 Rıtlı siyah üzüm suyu, 250.000 Adet nar ve ayva, 30.000 Şişe gül suyu, 15.000 Rıtlı hind kirazı, 50.000, Rıtlı sirafi Toprağı, 3 Ekrar haşimi kür'ü Kuru üzüm.
Ahvaz	25.000.000		30.000. Rıtlı ieker kamışı

⁷⁸⁵ El-Cehşiyârî, *Kitabu'l-Vuzerâu ve'l-Kuttâb*, thk. Mustafa Saka ve diğerleri, Kahire 1938. 281-287

Şehrezor ve Çevresi	24.000.000		
Musul ve Çevresi	24.000.000		20.000 Rıtlı beyaz bal
Dicle Havzası	20.800.000		
Basra ve Kufe Civarı	20.700.000		
Ebvabu'l Mali Suvvad	14.800.000		200 Necran giysisi, 200 Rıtlı mühür toprağı
Ermeniyye	13.000.000		20 Adet kilim, 580 Adet rakmu?, 1.000 rıtlı tuzlanmış hayvan, 1.000 Rıtlı tuzlanmış et, 30 Adet doğan,200 Adet katır.
İfrikiyye	13.000.000		120 Adet kilim
Cürcan	2.000.000		1.000 Adet mena ibrişimi
Rey	12.000.000		100.000.000 Adet nar, 1.000 şeftali
Hemedan ve Destebi	11.800.000		1.000 Mena Üzüm.
Kesker	11.600.000		
Sind Ve Çevresi	11.500.000		1.000.000 Keyrah kafizi yiyecek maddesi, 3 Adet Fiil, 100 Adet Habeş elbisesi, 100 Adet havlu, 400 Adet Koli, 150 Mena ödü Ve 150 Öd-1 hindi,2.000 Çift karanfil ve ceviz ağacı nalın
İsfahan (Hamtiş, Resatik Ve İsa Radis Hari)	11.000.000		20.000 Rıtlı bal, 20.000 Rıtlı balmumu.
Taberîstan, Ruyan, Dönbavend	6.300.000		600 Parça Taberîstan yaygısı, 200 Adet Elbise, 500 Adet iç çamaşır, 300 Adet Mendil, 600 Adet kâse
Hulvân	4.800.000		
Sicistan	4.600.000		300 Elbise, 20.000 Rıtlı faniz(Tatlı Meyve)
Kirman	4.200.000		500 Yemen elbisesi, 20.000 Rıtlı hurma, 100 Rıtlı kimyon
Azerbaycan	4.000.000		

Kûmes	1.500.000		1.000 Adet Eritilmiş Gümüş parçası, 70 Adet elbise, 40.000 Adet nar.
Berka	1.000.000		
Mekran	400.000		
Mukan ve Kerh	300.000		
Cilan			100 Köle,... Taylesan, 12 Tulum bal, 10 Adet doğan, 20 Adet elbise.
Kinnesrin ve Avasım		490.000	
Hums		320.000	
Dımaşk		420.000	
Ürdün		96.000	
Filistin		320.000	300.000 Şam'ın diğer bölgelerinde kurutulmuş üzüm
Mısır		1.920.000	
Yemen		870.000	
Mekke-Medine		300.000	

Üçüncüsü: Yazılı kayıtlarda elimize ulaşan Me'mûn (198-218/813-833) dönemindeki devletin vergi ve gelir verilerini İbn Haldûn sayesinde öğrenebiliyoruz. Bu tabloda vergi Diyâr-ı Bekr bölgesi; *el-Cezire Mezopotamya ve Ona Bağlı olan Fırat Vilayetleri, Cilan*⁷⁸⁶ şeklinde geniş bir vergi bölgesi adı altında toplanmıştır. Me'mûn döneminde bölgeden dirhem ile nakdi gelir dışında; 1.000 Köle, 12.000 Tulup Bal, 10 Tane Şahin, 20 Adet lata elbiselerin olması da dikkat çekicidir.

Tablo 3.Me'mûn(198-218/813-833) dönemi Abbâsî Devlet Hazinesine Gelen Vergi Tablosu

BÖLGE	VERGİ TÜRÜ (Dirhem)	VERGİ TÜRÜ (Diğer Maddeler)

⁷⁸⁶ İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, I/407.

El-Cezire Mezopotamya ve Ona Bağlı Olan Fırat Vilayetleri, Cilan	34.000.000	1.000 Köle, 12.000 Tulum bal, 10 Tane şahin, 20 Adet lata elbise,
Horasan	28.000.000	1.000 Eritilmiş gümüş, 4.000 Beygir, 1.000 Köle, 20.000 Elbise, 30.000 Helile
Sevvad (Güney Mezopotamya)	27.780.000	Necran İşi 200 Hlle, mühür İçin 240 Rıtıl balık
Faris	27.000.000	30.000 şişe Gülsuyu, 20.000 Rıtıl zeytinyağı
Musul ve evresi	24.000.000	
Kr-1 Dicle	20.800.000	
Sind ve evresi	15.500.000	150 Rıtıl hind odağacı
Ermeniyye	13.000.000	20 Kustu mahfir-hind odağacı, 530 Zakkum ağacı, 10.000 Rıtıl salamura balığı, 10.000 Rıtıl ringa balığı, 200 Adet beygir, 30 Adet şahin-papağan
İfrikiyya	13.000.000	120.000 Kilim
Cürcan	12.000.000	1.000 Yumak ipek
Reh	12.000.000	20.000 Rıtıl bal
Hemedan	11.800.000	1.000 Nar şerbeti
Kenkar	11.600.000	

Kufe Ve Basra Arasındaki Bölge	10.700.000	
Taberîstan, Ruyan, Nihavend	6.300.000	600 Taberîstan işi mefruşat, 200 Lata elbise, 500 Elbiselik kumaş, 300 Mendil, 300 Gümüş kadeh
Şehrezor	6.000.000	
Hulvan	4.800.000	
Kirman	4.200.000	500 Yemen işi elbise, 20.000 Rıtl hurma
Sicistan	4.000.000	400 Parça elbise, 20 Rıtl şeker tatlısı
Mazebzan Ve Dinever	4.000.000	
Mısır	1.920.000	300.000 Rıtl zeytinyağı
Kumis	1.500.000	1.000 Eritilmiş gümüş
Berka	1.000.000	
Dımaşk	420.000	
Mukran	400.000	
Kinnasrin	400.000	1.000 Tulum zeytinyağı
Yemen (Meta Müstesna)	370.000	
Filistin	310.000	
Kerh	300.000	
Hicaz	300.000	

Ahvaz	225.000	30.000 Rıtlı şeker
Ürdün	96.000	

Dördüncüsü: Bölgelerin vergi ve devletin gelir meblağlarının bölgesel olarak elimizde olan dördüncü tablo Kudâma b. Ca'fer'in Abbâsîler döneminde Vezir Ali b. İsa'ya (320/932) sunduğu çalışmadan alınmadır.

Aşağıdaki verdiğimiz tabloda müellif Diyâr-ı Bekr bölgesinin de yer aldığı vergi toplama bölgelerini el-Cezire'nin merkez ve kısımlarının; *Erzen Ve Meyyâfârikîn Diyar-ı Rabia. Diyar-Mudar*⁷⁸⁷ tasnifiyle ayrı ayrı isim ve meblağlarını vermiştir.

Tablo 4. Abbâsî Dönemi (320/932) Vergi Gelir Tablosu

BÖLGE	VERGİ TÜRÜ (Dirhem)	VERGİ TÜRÜ (Dinar)	VERGİ TÜRÜ (Diğer Maddeler)
Sevvad	200.000	100.030.000	
Ahvaz	23.000.000		
Kirman	6.000.000		
Faris	24.00.000		
Mekran	1.000.000		
İsbahan	10.500.000		
Sicistan	1.000.000		
Horasan	39.000.000		
Hulvân	7.000.000		
Kufe	5.000.000		
Mezbezan	1.100.000		
Basra	4.800.000		
Hemedan	1.700.000		
El-Ayğarin	800.000		
Kum ve Kaşan	30.000.000		

⁷⁸⁷ Kudâme b. Ca'fer, *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti*, s. 182-184

Azerbaycan	4.500.000		
Rey ve Mavend	20.08000		
Kazvin, Zenc, Ehher	18.018.000		
Kumus	1.050.000		
Cürcan	4.000.000		
Taberîstan	4.280.700		
Tikrit	900.000		
Şehrezor ve Samiğan	1.750.000		
Kuru Mevsil	6.300.000		
Kurdi ve Bazebdi	3.200.000		
Erzen ve Meyyâfârikîn	4.200.000		
Diyar-ı Rabia	9.635.000		
Mukateatu Terun	1.000.000		
Diyar-Mudar	6.000.000		
A'malu Teriku'ı Furat	1.700.000		
Kinnasrin, Avasim		360.000	
Cündü Hums		218.000	
Cündü Dımaşk		600.000	
Cündü Ürdün		109.000	
Cündü Filistin		259.000	
Mısır,İskenderiye		2.500.000	
Haremeyn		100.000	
Yemen		600.000	
Yemame, Bahreyn		510.000	
Amman		300.000	

Yukarıda verdiğimiz tablolardan da görüldüğü gibi, devletin gelir kaynağı olarak bölgeden toplanan vergi meblağı değişik dönemde farklı adlar altında toplanmıştır. Diyâr-ı Bekr bölgesinin vergi gelirleri ile ilgili olarak incelediğimiz döneme en yakın ve yaklaşık (255-330/869-942) yılları arasında yaşamış olan İbnü'l Fakih'in verdiği bilgiler bu anlamda önemlidir. Bölgenin merkezlerinden toplanan yıllık haracı başta Erzen

1.056.000 dirhem, Âmid; 1.150.000 dirhem, Meyyâfarikîn; 856.000 dirhem, Mardin, Dara gibi yerleşim yerleri de Meyyâfarikîn gibi 856.000 dirhem olduğunu belirtir.⁷⁸⁸ Sadece Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezlerinden bu beş merkezin haracını topladığımızda toplam; 4.774.000 dirhemdir. Bu meblağa Nusaybîn ve Suveyda dâhil değildir. Bu iki yerin de payını Meyyâfarikîn haracı kadar eklense yaklaşık olarak 5,5 milyon dirhem yıllık haraç vergisi eder ki bu da devlet geliri açısından o dönemde çok yüksek bir gelir kaynağı demektir.⁷⁸⁹

Yukarıdaki vergi tablolarını incelediğimizde öne çıkan hususlardan biri; Muâviye döneminde (41-60/661-680) alınan vergiler sadece dirhem ile alınmıştır. **(Bkz. Tablo:1)** Ancak daha sonraki dönemde Hârûnürreşîd zamanında (170-193/786-809) vergiler; dirhem, dinar ve eşya türünden her cinsten alınmaya gidilmiştir. Daha sonra Me'mun döneminde de (198-218/813-833) aynı şekilde Hârûnürreşîd dönemindeki alım şekli sürdürülmüştür.**(Bkz. Tablo:3)**

Hârûnürreşîd dönemi ile Me'mûn dönemi arasında geçen 23 senelik kısa bir zaman diliminde Diyâr-ı Bekr bölgesinin bağlı olduğu üst bölgelerle beraber yıllık toplanan vergi meblağı 34.000.000 (34 milyon) Hârûnürreşîd dönemiyle aynı olmuştur. Bu süre diliminde vergi bölgesindeki merkezlerden bazı küçük değişiklikler olmuşsa da her iki dönemin vergi meblağı aynı kalmıştır. Ancak Me'mûn döneminde el-Cezire bölgesinden 1.000 köle ve 12.000 tulup bal alınmıştır.**(Bkz. Tablo:3)** Bu köle ve bal alımı Hârûnürreşîd döneminde yoktu.

⁷⁸⁸ İbn Fakih, *Kitabu'l-Buldan*, s. 135-136.

⁷⁸⁹ Mehmet Kavak, *Fetihten Selçuklulara Kadar Turabdin Bölge Tarihi*, İstanbul Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2013, s. 26-28.

D. PARA

Toplumlar arası ticaretin en önemli unsurlarından biri de para olmuştur. Sözlükte "parça, gümüş parçası" anlamındaki Farsça "pare" den gelen kelime genel olarak bütün ödeme araçlarını ifade eden bir genişlik kazanmıştır. İlk toplumlarda bu durum karşılıklı mal değişimi dediğimiz takas/becayış sistemi ile başladığını düşündüğümüzde Parayı kısaca; "satın alma gücü görevini yerine getiren her şey olarak" tanımlanabilir. Bu anlamda bakıldığında; eşyaya değer olma, serveti biriktirmeye elverişli bulunma ve ödeme aracı olma durumlarını da paranın işlevsel durumu şeklinde açıklanmıştır.⁷⁹⁰

1. Kullanılan Paralar

Ekonomi unsurun önemli bir parçası ve mübadele aracı olarak İslam'dan önce de İslam'ın doğduğu ve yayıldığı dönemlerde de bu coğrafyada kullanılan yaygın iki çeşit para birimi vardı.⁷⁹¹ Bunlar; Bizans'a ait olan altın dinarı⁷⁹² ile Sasani'nin kullandığı

⁷⁹⁰ Ali Cevvâd, *el-Mufassal*, X/281.; Abdülaziz Bayındır, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2000, sayı: 2, s. 15.; Ali Akyıldız, "Para" *DİA*. İstanbul 2007, XXXIV/163.

⁷⁹¹ Bizans'tan alınmış olan yerlerde, evvelce Bizans paralarında olduğu gibi; İran vilâyetlerinde ise, ateş kurban kesilen yerin tasviri, paraların üzerine basılıyordu. Araplar Bizans'da altın, İran'da gümüş para usûlü ile karşılaştılar. Bu fark, bu yerler Araplar'ın olduktan sonra da devam etti. Müslümanlarda altın paranın ismi dinar (Lâtince: dinarius), gümüş paranın ismi ise, dirhem (Yunanca: drahmos'dan) olup, İran'a İskender 'den sonra sokulmuştur; bakır paranın ismi olan "fels" de Yunanca obolos'dan alınmıştır. Dinar, Emevîler zamanında Şam'da, Abbâsîler devrinde Bağdad'da basılıyordu. Dirhemler ise vilâyetlerdeki büyük şehirlerde de basılıyordu. Fels, yalnız mahallî kıymeti hâizdi. Bkz. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 25.

⁷⁹² Grek-Latin menşeli denariustan (aureus) kelimesinden Arapça'ya geçmiş ve İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. Ali Cevvâd, *el-Mufassal*, III/113.; Geniş bilgi için Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*. İstanbul 1994, IX/352.

gümüş dirhemi⁷⁹³ olan para birimleri idi. Bu paralar İslam Peygamberi'nin döneminde de bilinen ve tedavülde olan paralardı. Nitekim Kuran-ı Kerim'de; “Onlara bir dinar emanet bıraksan”⁷⁹⁴ ifadesiyle “dınara”, “Onu sayılı birkaç dirheme sattılar”⁷⁹⁵ ifadesiyle de “dirheme” atfı yapılmıştır. Başka ayetlerde ve bizzat Hz. Peygamberin hadislerinde de bu kavramların sık sık kullanımına şahit oluyoruz.⁷⁹⁶ Hz. Peygamber ve daha sonra dört halife döneminde gelişen İslam fetihleriyle beraber Bizans ve Sasani bölgelerine hâkim olan Müslümanlar daha önce de bu paraları kullandıklarından bunlara yabancı olmayıp aynı şekilde kullanmaya devam etmişlerdir. Fakat Hıristiyanlık sembollerini içeren dinar kademeli şekilde bu sembollerden arındırılarak Müslümanlarca bir müddet daha basılmaya ve kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim İslam fetihleriyle beraber özellikle de Hz. Ömer döneminden itibaren halifeliği döneminde Kisrevî denilen Sâsanî sikkeleri değiştirilmemiş ancak İslam dünyasında bulunan emir ve valiler, ufak tefek değişiklikler ve ilaveler yapmak suretiyle sikke kestirmişlerdir. Hz. Ömer zamanında Suriye ve Mezopotamya'da gerçekleştirilen ilk fetihlerden sonra bizzat Müslümanlar tarafından ağırlık, şekil desen ve hatta paralar üzerinde görülen insan resimleri ve yazılar bakımından eskilerden hiçbir farklılığı bulunmayan yeni sikkeler de bastırmıştır.⁷⁹⁷ Bu

⁷⁹³ Bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan bu kelime, eski Yunan devletiyle ticarî münasebetler sırasında drahmi kelimesinden Farsça'ya, daha sonra oradan Arapça 'ya geçmiştir. Ali Cevvâd, *el-Mufasssal*, XIV/184.; Geniş bilgi için bkz. Halil Salihoğlu, “Dirhem” *DİA*. İstanbul 1994, IX/368.

⁷⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/75.

⁷⁹⁵ Yusuf, 12/20.

⁷⁹⁶ Değişik hadislerde bu ifadeler hem para anlamında kullanılmış hem de maden eşya anlamında kullanılmıştır. Bkz. Ebu Davut, *İlim*, 1; İbn Mace, *Mukaddime* 17; Tirmizi, *İlim*, 19.

⁷⁹⁷ Meskûkât-ı islâmiyye denilen İslam parasının tarihî serüveniyle ilgili özet bilgi için bkz. Osmanlı Meclis-i Vâlâ a'zâsından Suphi Abdullatif Paşa, *Uyûnü'l-Ahbâri fi'n-Nukûdi ve'l-Âsâr*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, no: Ayasbey. 669. İstanbul 1959. (Bu çalışma müellif

aynılık, yeni fethedilen ülkelerde yaşayan cahil yerli halkın bir takım ön yargılarını sarsmamak ve onları tatmin etmek için alınmış bir tedbir olarak değerlendirilmektedir.⁷⁹⁸

Daha sonra ilerleyen dönemlerde toplumunun değişiklik konusunda hazır bir duruma gelmesinden itibaren Hz. Ömer'in özellikle sikkeler üzerinde değişikliğe gitmesi ve bizzat kendilerinin basması, Müslümanların şahsiyetlerini ortaya koyması ve yeni dinin tüm kurumlarıyla intişar ettirilmesi noktasında fayda sağlanması düşünülmüş olabilir. O devirde bir dinar 12 dirhem kıymetinde idi. Ali b. Ebi Talib döneminde ise bir dinar 10 dirhem değere denk geliyordu.⁷⁹⁹

Ancak bu durum Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde bir değişikliğe gidildi⁸⁰⁰ ve 77/696 tarihinde ilk defa altın ve bakır sikke olarak İslam devleti adına para basılmış oldu.⁸⁰¹ Abu'l Faraç; "Miladi 697 senesinde Arapların altın dinarlar, gümüş

tarafından dönemin ceridelerinden olan "Tasvir-i Efkâr"da müteferrik bir şekilde 1279/1862 yılına kadar yayınlandı. Daha sonra bu kitapta tab edildi.)

⁷⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II/986.

⁷⁹⁹ Cahit Külekçi, "Tarihe Kaynaklık Etmesi Bakımında Nümismatik (Paranın Araplaştırılması [Ta'rîbu'n-Nukûd] Örneği)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2009, cilt: 11, sayı: 1, s. 158 vd; Artuk, "Sikke", *İA*. X/622. İslam coğrafyasında basılan sikkeler ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Eduard von Zambaur, *Die Münzprägungen Des İslams*, Wiesbaden 1968.

⁸⁰⁰ Belâzûrî'nin bildirdiğine göre kâğıtlar Rum ülkesine Mısır'dan geliyordu. Abdülmelik b. Mervan kullandığı kâğıt paranın üzerine "Kulhuvallahu ahad" ibaresini yazdı. Bunun üzerine Rum hükümdarı tepki göstererek bundan vazgeçmelerini aksi durumda paralarının üzerine Peygambere hakaret içeren ifadeler yazacağını bildirdi. Bunun üzerine Halid b. Yezid b. Muaviye Abdülmelik'e onların dinarını yasaklamasını, bununla alışverişlerin engellenmesini ve Rum ülkesine kâğıtın da gönderilmesine son verilmesini istedi. Bunun üzerine bir müddet Rum ülkesine kâğıt gönderilmedi. Bkz. Belâzûrî, s. 146.

⁸⁰¹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 316. Abdülmelik dönemi para reformuyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İstem, (İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)*, Konya 2006, Sayı 8, s. 171-186.

zuze'ler ve bakır fuluslar basmağa başladıklarını, bunların üzerinde resim olmadığını yalnız yazı olduğunu belirtir.⁸⁰²

Abbâsîler Döneminde de “ticarete özellikle de mahalle ticarete kullanılan bakır sikkelerin dışında, dinar ve gümüş sikkeler de kullanılıyordu. Altın dinar ve gümüş dirhem şeklinde olan madeni paranın basımının tekeli devletin elindeydi. Borç ödemelerinde paranın yanı sıra senet de kullanılıyordu”.⁸⁰³

Bu ilk basılan paranın bir yüzüne; الله لا اله الا الله “la ilahe illallah”, diğer yüzüne; “الله محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره” / *Kulhuvallahu ahad*, etrafına ise; “على الدين كله ولو كره المشركون

Muhammedün Resülüllah erselehu bilhuda ve dini'l Hakki li yüzhirehu ala dini küllihi velev kerihel-Müşriküne” ibareleri yazılmıştır.⁸⁰⁴ Gerek kendi tabasındaki Hıristiyanlara ve gerekse de doğrudan Hıristiyan topluma da ulaşan bu sikke paraların üzerinde tevhid içerikli ifadelerin yer alması için sadece ekonomik olmadığı, bunun üzerinde de asıl mesajın verilebileceğine yorumlamak mümkündür.

Emevî devleti yıkıldığında birçok yerde para basan darphaneler mevcuttu.⁸⁰⁵ Fatimiler döneminde el-Cezire'nin Rakka merkezinde, Eyyubiler döneminde de

⁸⁰² Abû'l Farac, I/188.

⁸⁰³ Nahide Bozkurt *Abbâsîler*, s. 192.

⁸⁰⁴ “Muhammed Allah'ın Resülüdür. Müşrikler istemese de, dinini bütün dinlerden üstün kılmak için, Peygamberini, doğruluk rehberi Kuran ve gerçek dinle gönderen O'du” (Saff, 61/9); Ali Yıldız, “Para”, *DİA*. İstanbul 2007, XXXVII/163; Servet Armağan, *İslam Ekonomisi*, Gündönümü Yayınları, İstanbul 2005, s. 260; Fatih Erkoçoğlu, “*Abdülmelik b. Mervân Ve Dönemi*” Ankara Üniversitesi SBE. (Doktora Tezi) Ankara 2006. s. 393; Celal Emanet, “Emeviler Döneminde Para”, *Hikmet Yurdu*, yıl: 7, cilt: 7, sayı: 13, Ocak-Haziran 2014/1, s. 253; Geniş bilgi için Bkz. Oğuz Tekin, *Eski Çağda Para*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay. İstanbul, 1994; Emel Geçkinli, *Altın, Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2005.

⁸⁰⁵ Sahillioğlu, “Dirhem” *DİA*. IX/371.

Harran'da para basan darphaneleri mevcuttu.⁸⁰⁶ İslam devletindeki bu ekonomik değişimler bütün bölgeyi etkiliyordu. Nitekim gerek alınan vergiler ve gerekse de devlet hazinesine aktarılan gelirler bazen ihtiyaç duyulması durumunda eşya/ayni değil, onların nakte/paraya dönüştürülüp alındığı hatta bu durumun zaman zaman büyük haksızlıklara, zulümlere de vardığı oluyordu. Nitekim Diyâr-ı Bekr bölgesinin sakinlerinden olan *Tarihu'l-Zuknin* müellifinin verdiği bilgilere göre bölgeye gelen vergi memurları vergisi alınacak malları cinsleriyle değil de değer karşılığını nakit/para olarak alıyorlardı. Bu sebepten dolayı nakit sıkıntısını yaşayan halk kalpazanların eline düşüyordu. Eşyaları çok cüzi değer karşılığında nakit/paraya dönüştürüp ancak o şekilde vergi memurların baskılarından kurtulabiliyorlardı.⁸⁰⁷

Paranın Etrafında (ön kısmı)	Paranın Etrafında (arka kısmı)
بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسطة سنة ثمان و عشرين و مئة	محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون
Ön Yüz	Arka Yüz
لا اله الا الله وحده لا شريك له	قل هو الله احد

⁸⁰⁶ Salihoğlu, “Darphane”, *DİA*. İstanbul 1993, VIII/501.

⁸⁰⁷ *Tarihu'l Zuknin*, s.188.



Resim 3. Son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed dönemine ait bir dirhem para.

(127-132/744-750) ⁸⁰⁸



Resim 4 El-Cezire/ Harran'da Basılan Para. Muâviye Döneminde Bir Sasani Parası.

2. Sarraf

Özellikle de Abbâsîler döneminde genel olarak bazı bölgelerde dinar, bazı bölgeler dirhem kullanılıyordu. Bu sebepten dolayı pazarlarda da bu iki para yaygındı. İlerleyen zaman diliminde bu iki para musavi duruma geldi. Gerek piyasada ve gerekse de zekat ve harac gibi diğer devlet ödemelerinde de bu sistem devam etti. Ancak bu iki

⁸⁰⁸http://medievalcoins.ancients.info/cgi-bin/webdata_coinbase.pl?fid=1134082145.21599&query=Dynasty%3DUmayyad%26Ruler%3DMarwan%2BII%2Bbin%2BMuhammad%26%26pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form (iletişim: 15.10.2018)

paranın birbirleriyle değişim ihtiyacı ortaya çıktı. Bu durum adeta yeni bir sektörü, bir mesleği ortaya çıkardı. O da *Sarraş* denilen bu paraları bozan *dövizciler*. O dönemde bugünkü gibi alış ve satış farkı olmadığından bu iş karlığında belli bir komisyon alıyorlardı. Böylece ticari piyasanın seri bir şekilde akışı sağlanıyordu.⁸⁰⁹ Fakat bu durum her ne kadar ticari hayatı rahatlatıyorsa da beraber başka bir problemi doğuruyordu. Zira değişim ücretinin belli bir standartta sabit olamayışı pazardan pazara değişmesi, komisyon alımlardaki dalgalanmalar bir çok haksızlığı, fırsatçılığı, hatta fakirin elindeki parayı istenilen meblağ ile almaya sebep olabiliyordu. Bu durum ile sarraşlar bir anda zenginleşirken, köylü, orta esnaf ve elindeki mahsülün devlet ile ilgili vergisini para ile vermek zorunda kalan çiftçi de bu nisbette fakirleşebiliyordu.

Dokuzuncu yüzyılda Sarraş/Dövizci ve Cehbezler⁸¹⁰ zengin tüccara ve devlete finans hizmeti vermiştir. Bu dönemde müslümanların bugünkü anlamda “Kıymetli Evrak” dediğimiz, çek, senet tarzı bir sistemin de kullandıkları ve bu sistemin daha sonra Haçlı seferleriyle batıların kendi finans sistemlerinde kullandıklarını da görebiliyoruz.⁸¹¹

Tarihu'l-Zuknin müellifine göre merkezi yönetim vergi memurlarını Diyâr-ı Bekr bölgesine gönderirken bunlarla beraber nakit temininde bulunacak olan dövizcileri de

⁸⁰⁹ Adam Mez, s. 537; geniş bilgi için Bkz. Mustafa Hizmetli, “Abbâsî Dönemi Ticaret Hayatı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Abbâsiler II)* Editörler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VI/197 vd.

⁸¹⁰ Para uzmanı demektir. Bkz. Ebu Abdullah ez-Zehebî, *Ma'rifetu'l Kubar ala't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, Darru'l Kütübü'l İlmiyye 1997, I/38. Eskiden piyasada sarraşlık, devlet maliyesinde ise başta para ayarı olmak üzere, çeşitli malî işleri yapan kimselere verilen ad. Abbâsiler döneminde “Meclisü'l- Cehbeze” ismiyle bu işlere bakan müstakil bir meclis de kurulmuştu. Bkz. Cehşiyari, s. 220-221. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK. Ankara 1997, s.168 vd.

⁸¹¹ Mustafa Hizmetli, “Abbâsî Dönemi Ticaret Hayatı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Abbâsiler II)*. VI/200.

yanına alıp gelirlerdi. Bu durum da zaman haksız kazanç ve zülme varan uygulamalara varıyordu.⁸¹²

3. Sahte Paralar

İnsanın bulunduğu her yerde ve her dönemde ahlaki ve yasal olmayan, inanç ve örf ile bağdaşmayan yol ve yöntemlerle kısa yoldan köşeyi dönüp zenginleşmek isteyen insanlar veya topluluklar olmuştur. Bu durumun yansıma şekli farklı olmuştur. “Kimi zaman işgal, istila, yağma, gasp kimi zaman da rüşvet, aldatma, dolandırma, yolsuzluk, sahtekârlık veya hırsızlık şeklinde ortaya çıkarken bazen de sahte para denilen kalpazanlık ile olmuştur. Muhtemelen para tedavül aracı olarak insan hayatındaki yerini almaya başladığı günden beri paranın da sahtesi yapılmaya başlanmıştır.⁸¹³

Her dönemde toplumlar ve özellikle de devletler bu kalpazanlık ciddi bir problem olarak süre gelmiştir. Belâzûri'nin naklettiğine göre hicri 73 yılında Kufe'de basılmış sahte paralar piyasada görülmüştür. Bu paralarının bazılarının üzerinde dönemin valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın ismi vardı.⁸¹⁴

Diyâr-ı Bekr bölgesinde “Zaman zaman orduların buraya gelmesiyle ekonomide canlılık artarken özellikle de nakit bolluğu sebebiyle aynı zamanda yeni paraların basılması ile sahte paraların da pazarını canlandırdı. Bu kalpazanlıklardan dolayı birçok insan gerçek parasını kaybedebiliyordu.⁸¹⁵

Nitekim bu kalpazanlık sadece Diyâr-ı Bekr bölgesine has kalmamış, zaman zaman komşu devletlerde de vuku bulan sahte para durumu İslam coğrafyasını da

⁸¹² *Tarihu'l Zuknin*, s.183.

⁸¹³ Selahattin Karabınar-A. Vecdi Can, “Sahte Para Olayının Vergi ve Muhasebe Açısından İncelenmesi: Sorunlar ve Öneriler”, (*MUFAD*) *Muhasebe Finansman Dergisi*, cilt ve sayı: 25, yıl: 2005, s. 114.

⁸¹⁴ Belâzûri, *Fütûhu'l Büldân*, s. 278.; Geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik n. Mervân ve Dönem (65-86/685-705)*, s. 401-3.

⁸¹⁵ *Tarihu'l Zuknin*, s. 134.

etkiliyordu. Mesela Sâsanî devletinin zayıflaması ve siyasî çalkantıların devam etmesi sonucu dirhemlere hile karıştırılmasından yaygınlaşan bozuk İran dirhemleri İslam pazarlarını doldurmuştur.⁸¹⁶

E. EKONOMİYİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Diyâr-ı Bekr'in bu jeo-ekonomik coğrafyası; tarım, hayvancılık ve ticaret alanında burayı insanlar için cazip hale getirmiştir. Ancak idarecilerin kötü yönetimleri, iç savaş, isyan, talan gibi beşerî felaketlerin yanı sıra deprem, sel ve kuraklık gibi semavi afetlerin de zaman zaman baş gösterdiği bu bölgede bunun sonucu olarak ekonomi ciddi bir şekilde olumsuz etkilenmiştir. Bölge ekonomisini olumsuz etkileyen unsurları; *Beşeri ve Doğal Afetler/Unsurlar* olmak üzere iki ana başlık altında incelemek mümkündür:

1. Beşerî Unsurlar

Ekonominin istikrarını etkileyen birçok sebep vardır. Özellikle de el-Cezire'deki ekonominin gelişim seyri siyasî istikrar ile doğrudan bağlantılı idi. Zira Bizans ile sınır olan bu yerler gerek Müslümanların iç problemlerin baş gösterdiği bir zamanda bundan istifade edilmek istenilmesi gerekse de güçlendiğinde Müslümanların yerleştiği bu coğrafyayı tekrar geri almak istenilmesinden dolayı bölgede Bizans ile zaman zaman savaşmak uzak bir ihtimal değildi. Bu savaşların neticesinde hem ekili olan tarım arazilerinin zarar görmesi hem de hudut boyunda yer alan bu arazilerin savaş riskiyle ekilmemesi de tarımı dolayısıyla bölge ekonomisini tehdit eden en önemli etkenlerden biri idi.⁸¹⁷

Ekonomiyi gerileyen hatta yok olmaya kadar götüren beşerî unsurların başında; savaşlar, isyanlar, idarecilerin/sultanların halkı zor durumda bırakan vergileri, valilerin

⁸¹⁶ Emanet, "Emeviler Döneminde Para", *Hikmet Yurdu*, s. 259.

⁸¹⁷ ed-Duri, *Tarihu'l Irâki el-İktisadi fi-Karni'r-Rabi'i el-Hicriyyi*, s. 79, İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, s. 223, 230.

keyfi ve baskıcı haksız kazanç talepleri ve toplu sürgünler yer alır. Yönetimin icraatlarına karşı toplumda baş gösteren ve fiili hoşnutsuzluğa dönüşen eylemleri ve isyanları da yapısal özelliği açısından ele aldığımızda bunları; *Dini, Kabilevi, İdarecilerin Kötü Muameleleri ve Toplumsal Ahlaki Bazı Problemler*, olmak üzere dört başlık altında incelemek mümkündür.

1.1. Dine Dayandırılan İsyenlar

Din ve inanç konusu toplum ve devletler için sürekli hemen hemen her yerde potansiyeli yüksek bir alan olmuştur. Toplumlar üzerinde etkinlik kurmak isteyen devletler, bu alanı kullandıkları gibi bazen de mevcut siyasî otoriteye karşı olan gruplar dini alanı kullanarak toplumsal gücü arkalarına almaya ve bu noktadan mevcut sisteme olan hoşnutsuzluklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu durum hemen hemen her dönem kendi çapında görülebilmiştir.

Din ve manevi değerler tarihin bütün dönemlerinde istismar edilmiştir. Bireysel ve siyasal amaçla tarihte bu durum psikolojik ve sosyolojik boyutta olmak üzere iki biçimde kendini göstermiştir. Bunlardan birincisi bireysel istismar denilen dinin günübürlük basit bireysel çıkarlara alet edilmesi, ikincisi ise dinin siyasal emeller uğrındaki istismarıdır.⁸¹⁸

Çalışmamızın içerdiği dönem ve bölge olarak “Hariciler” ismiyle tarihe geçmiş olan hareket, uzun süre gerek Emevî ve gerek de Abbâsî devletlerine karşı toplumsal tepkinin kendini ifade ettiği dini görünümlü bir siyasal hareket olarak tarihe geçmiştir. Bu hareketin içerik ve anlayışını, ilgili başlığa havale ederek burada bölge merkezli, toplumsal ve ekonomik durumu etkileyen ve “Harici Hareketler” olarak bilinen bu isyan hareketlerine kısaca değinmekle yetineceğiz.

⁸¹⁸ Ahmet İnan, “Din İstismarı ve Din İstismarının İstismarı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: 3, sayı: 1, s. 163.

Harici Hareketler (حرب الخوارج): Emevî ve Abbâsîlerin ilk dönemleri (hicri ilk üç asır) itibariyle Diyâr-ı Bekr bölgesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla vuku' bulan "Harici" kaynaklı 11 isyan olmuştur. Bazen bu harici hareketlerin doğrudan müdahalesi ve bazen de bunların karşılarına çıkan başka güçlerle yaptıkları ve hatta zaman zaman kendi aralarında yaptıkları⁸¹⁹ savaşlardan dolayı ekonomi ciddi bir şekilde etkilenmiştir.

Emevî ve Abbâsîlere karşı birçok bölgede Harici isyanları baş göstermiştir. Halkın yönetimlere karşı olan hoşnutsuzluğu da çoğu zaman bu isyanlarda makes buluyordu. Katılanların ekserisinin Araplar'ın dışında olan Mevalilerden olması da⁸²⁰ yönetimin bunlara karşı olan olumsuz tavırlarına bağlamak mümkündür.

Burada konumuz olan Diyâr-ı Bekr bölgesinde baş gösteren veya buraya sirayet eden, özellikle de Âmid, Dara ve Nusaybîn'e yansıması olan bu Harici kökenli isyan hareketlerine yer vermekle yetineceğiz. Şii karakterli fırkalardan olan *Haşabiyye*'nin Nusaybîn'de, *Sufriye* 'nin de Dara'da baş gösterdiğini⁸²¹ düşündüğümüzde bunlar Diyâr-ı Bekr bölgesinin bu anlamdaki durumunu ortaya koymaktadır.

Hiz. Hüseyin'in torunu Muhammed b. Ali'b. Hüseyin'in (ö. 114/733?) propagandacılarına gönderdiği mektupda; "el-Cezire'nin Haricilerin merkezi olduğunu" söylemsi de bu anlamda dikkat çekicidir.⁸²²

Uzun süre devam eden ve devleti meşgul eden iç savaşların yanı sıra, Irak'ta ve özellikle de el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr bölgelerinde patlak veren Hâricî isyanları devletin ekonomisine ciddi darbe vuruyor ve halkın refah seviyesi bu olaylardan dolayı doğrudan

⁸¹⁹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 204 vd.; el-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/104.

⁸²⁰ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/74.

⁸²¹ Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Metin Bozan, "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi", *Makalelerle Mardin I. Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 193-213.

⁸²² el-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/163.

olumsuz etkileniyordu. Bu sebeple bu dönemde devletin en önemli gelir kaynaklarından olan cizye ve harâç gelirlerinden devletin kaybı oldukça fazlaydı.⁸²³

Genel anlamda El-Cezire'nin geneliyle beraber Diyâr-ı Bekr Bölgesine yansıyan isyanları; *Dini Görünümlü Siyasî İsyandar* ile *Kabilevî İsyandar* olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

1. Salih b. Müserrih صالح بن المسرح (ö. 76/695): el-Cezire bölgesinin ilk Harici İsyan hareketinin lideridir. Diyâr-ı Bekr Mardin-Dara bölgesinde ayaklandı. Temim kabilesine mensup olan Salih, ibadet ve Kur'an öğretimiyle meşgul olan ve arkadaşlarıyla beraber Sufriyye fırkasına mensup ilk isyan eden olarak bilinir.⁸²⁴ Hariciler kendi aralarında mektupla sıkı bir iletişim kurdular ve ayaklanma öncesi (daha sonra Haricilerin efsane liderleri olacak olan) Şebib b. Yezid ile mektuplaşarak onun da katılımıyla yaklaşık 120 kişilik fedai grubu ile 76/695'te ayaklandı. Şebib o dönemde Diyâr-ı Bekr'in de içinde yer aldığı el-Cezire valisi Muhammed b. Mervan'a ait atlara da el koydu. Salih'in bu durumu karşısında Muhammed, Harran'da Adi b. Umeyr komutasında 1000 kişilik bir orduyu onun üzerine gönderdi. Ancak Salih, Nusaybîn ile Re'su'l-Ayn arasındaki bir mevkiye ansızın yaptığı bir saldırı ile Adi b. Umeyr'i yenmeyi başardı. Bu yenilgi üzerine bölge valisi Muhammed b. Mervan bu sefer 1500 kişilik bir orduyu Halid b. Cez' es-Sulemi komutasında Salih'in üzerine gönderdi. Âmid'te karşılaşan bu iki grup ufak çatışmalardan sonra Şebib'in tavsiyesi üzerine Salih buradan uzaklaşarak Bağdat'ın batısında bulunan ed-Deskere'ye gitti. Irak ve Musul arasında yer alan el-Müdebbic'te karşı karşıya gelen iki taraf arasında cereyan eden şiddetli çarpışmada Salih b. Müserrih

⁸²³ Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervanın Para Reformu", *İSTEM*, Yıl:4, Sayı:8, 2006, s. 174; Geniş bilgi için bkz. Fevzî 'Atvî, *Fî'l-İktisâdi's-Siyâsi en-Nukûdu ve'n-Nuzumu'n-Nakdiyye*, Beyrût 1989, s. 72;

⁸²⁴ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII/103; Muhammed el-Hudaribek, *Devletu'l-Emeviyye*, thk. Muhammed Osman, Beyrut 1986, s. 496.; ez-Zerkelî, *el-A'lam*, III/197.

17 Cemaziye'l-Evvel 76/695'te öldürüldü. Salih'in ölümü üzerine onun yerine Şebib b. Yezid b. Nuaym'a biat ettiler.⁸²⁵

2. Şebib b. Yezid b. Nuaym⁸²⁶ شبيب بن يزيد بن نعيم (ö. 76/695): Şebib, Zühl b. Şeyban Kabilesinden Salih b. Müserrih'in daveti üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesinin o dönemde önemli bir yerleşim ve garnizyon merkezlerinden biri olan Dara'ya geçmiş ve burada haricilik harekâtına dâhil olmuştur. Daha sonra bunun yer aldığı bu hareket bunun ismiyle "Şebibiyye" diye ayrı bir fırka olarak adlandırılmıştır.⁸²⁷ Salih'in Haccac b. Yusuf es-Sakafi tarafından öldürüldüğü savaşta geri kalan 70 kişilik taraftarını kurtararak Salih'in yerine geçmiştir.⁸²⁸ Şebib; el-Cezire'nin Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Dara merkezinde yaşar, ona gelen taraftarlarına Kur'an öğretir ve kıssalar anlatırdı. Salih ile yazışmalarının devam etmesiyle 77/696 yılında bir araya gelip kendilerine göre bir isyan manifestosu da yayınlayarak isyan etmeye karar verdiler. 13 gün Dara'da kaldılar. Daralılar bunlardan korunmak için tedbir aldılar. Bunların haberlerini alan Nusaybîn ve Sincar halkı da kalelerine sığındı. el-Cezire valisi Muhammed b. Mervan'ın bu isyan haberi üzerine göndermiş olduğu bin kişilik orduyu yendiler. Bunun üzerine üç bin kişilik bir orduyu daha gönderdi. Bu ordu Haricileri yerlerinden ederek Deskere'ye kadar kaçtılar. Kufe valisi Haccac'ın da bunlar üzerine ayrıca üç bin kişilik bir ordu göndermesiyle reisleri Salih b. Misrah öldürüldü. Bunun üzerine isyanın başına geçen

⁸²⁵ İbn Kuteybe ed-Dineveri, *el-Ma'arif*, thk. Servet Akkaş, Kahire, 1992, I/410.; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI/212-224; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV/156-7; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/25.; Demircan, agm, s. 162-163.

⁸²⁶ هو: شبيب بن يزيد بن نعيم. من: «بنى شيبان». ويكنى: أبا الصحاري *el-Ma'arif*, I/410.

⁸²⁷ Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî, *et-Tebzir fi'd-Din ve Temyizi'l-Firketi en-Naciyeti an firketi'l-Halikin*, thk. Kemal Yusuf, Lübnan 1983, I/60 vd.

⁸²⁸ Şehristani, I/128.

Şebib Medain'e gitti. Bu ordunun Haccac'ın birliklerini yenmesi üzerine Haccac, halife Abdülmelik'ten yardım istedi. Yardıma gelen 4 bin askerin yanı sıra Kufe'den çıkardığı 50 bin askerle Şebib'in 1000 kişilik taraftarı üzerine yürüdüler. Ancak bin kişilik taraftar 54 bin kişilik orduyu yendi. Şebib bunun üzerine ikinci kez Kufe'ye girdi, hatta orada mescit inşasına başladı. Haccac'ın 24 komutanını öldürdü.⁸²⁹ Tek başına karşı koymada başarısız olan Kufe valisi Haccac mecburen Halife'den yardım istemek zorunda kalmış ve yeni gelen takviye orduyla ansızın yaptığı bir baskıda ancak orduyu mağlup edebilmiştir. Şebib, savaş sırasında Ahvaz'da Düceyl ırmağını geçerken düşüp boğulması sonucunda (77/696) bu isyan da sona ermiştir.⁸³⁰

3. Sa'id b. Behdel سعيد بن بحتل (ö. 127/745): İktidarın memnuniyetsizliği ve haksız uygulamaları Haricilerin çok kısa sürede, taraftar toplamasını, özellikle de Şeyban ve benzeri bedevi karakteristik özellikteki insanları örgütleyebilmesini kolaylaştırıyordu. Emevî devletinin son dönemlerinde çıkan Harici isyanlardan biri olan Sa'id b. Behdel eş-Şeybani isyanı da bunlardan biridir. İbn Behdel Dara'ya 5 fersah mesafede olan, Re'su'l-Ayn ile Dara arasında yer alan Kefertusa'da isyan etti. Etrafında topladığı adamlarıyla Irak bölgesine yöneldi. Ancak yolda yakalandığı vebadan öldü. Ölmeden önce yerine Dahhak b. Kays eş-Şeybani'yi atadı.⁸³¹

4. Dahhak b. Kays eş-Şeybani دحاق بن قايص الشيباني (ö. 127/745): Sa'd b. Behtel'in ölümü üzerine Hareketin başına geçen Dahhak, Şehrezor'da karargâhını kurdu. Kısa sürede Dahhak'ın yanına diğer yakın yerlerde bulunan Sufriiler toplanmaya

⁸²⁹ Şehristani, I/123.

⁸³⁰ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 274; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VII/112-147; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV/396-416, 419-433; DGBİT, II/370; Demircan, agm, s. 163; Bozan, "Şeyh Adi'siz Bir Yezidilik; Yezidilerin Adi b. Misafir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar." s. 208.

⁸³¹ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 371-375.

başladılar. İlk başta 4000 kişilik bir grup toplandı. Bu rakam günün şartlarına göre büyüktü.⁸³² Zira mobil ve sürekli yer değiştiren daha önceki hareketlerde sayı oldukça düşüktü. Ancak böylesi büyük bir rakamın toplanmasında halkın idareye olan hoşnutsuzluğunun ne kadar etki ettiğini unutmamak lazım. Salih, bu büyük ordu ile zaman kaybetmeden Kufe üzerine harekete geçti. Kısa sürede oraya hâkim olduktan sonra Musul'a yöneldi, oranın Emevî valisini öldürerek orada da hâkimiyetini kurdu. Bu gelişmelerden haberdar olan Halife Mervan b. Muhammed, Salih'in el-Cezire'nin diğer merkezlerine de hâkim olmasını engellemek amacıyla Harran'da bulunan oğlu Abdullah'ın Nusaybîn'e gitmesini istedi. Az bir kuvveti Harran'da bıraktıktan sonra 7-8 bin asker ile Nusaybîn'e giden Abdullah kendisinden önce oranın Dahhak tarafından kuşatıldığını gördü. Bunun üzerine bizzat II. Mervan'ın kendisi ordunun başına geçerek Dahhak'a yöneldi. İki ordu Mardin'in nahiyelerinden Kefertoşe yakınında karşılaştılar. Uzun süren sert çarpışmanın sonunda Dahhak öldü. Yerine oğlu geçip Mervan'ın ordusuna ölüm dalışları yaptı ise de adamlarıyla beraber hepsi II. Mervan tarafından öldürüldüler.⁸³³

Emevî iktidarı döneminde onlara yönelik baş gösteren Harici İsyanların en son ve en güçlü olanı bu isyandır. Bu isyanın bastırılmasıyla artık Emevîler'in ömürlerinin sonuna doğru gelinmişti. Emevîlerin yıkılışında Harici isyanların etkisi göz ardı edilmemelidir.

5. Harici Bureyke بورية (ö. 133/751)Abbâsîlerin hâkimiyeti ele geçirmelerinin hemen akabinde Seffâh'ın (132-136/750-754) yaptığı ilk iş de el-Cezire'de itaati

⁸³² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, VIII/203.

⁸³³ Halife b.Hayyât, "Bu savaşta katılanların sayısı ile ilgili olarak farklı rakamlar zikrederek, 800'den fazla kadın savaşçının da Dahhak'ın safında öldürüldüğünü söyler". Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 379; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV/352.; Demircan, agm, s. 37, 164.

sağlamak oldu. Bu sebeple bölgeye gelen kardeşi Ebû Ca'fer Mansûr ile burada bulunduğu sırada Dara ve Mardin'deki Rabia oğullarının lideri olan Harici Bureyke arasında savaş çıktı. Bu savaştan önce Abbâsîlerin hâkimiyetini kabul etmeyen Emevîlerin Rakka valisi Bekkar b. Müslim de Bureyke'nin yanında yer aldı. Ancak valinin bu desteğine rağmen çıkan savaşta Bureyke öldürüldü.⁸³⁴

Ayaklanmayı bastıran Ebû Ca'fer, bu olaydan sonra Seffâh tarafından el-Cezire, Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerine vali olarak atandı. Kardeşi Seffâh halife olup sıra kendisine gelinceye kadar buraların valisi olarak kalmaya devam etti.⁸³⁵

6. Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkuri **عبد السلام بن حاشيم اليشكري** (ö. 160/777): el-Cezire'nin Rakka merkezine yakın Belih'e bağlı bir köy olan Bacerma'da isyan etmeye başladı. Buradan da Nusaybîn'e gitti. Ancak şehrin haraç sorumlusu 20.000 dirhem gönderince şehre girmeyip oradan Rakka'ya yöneldi. Fakat buraya girmelerini Temimoğulları engelledi. Buraya giremeyen Abdüsselam, Âmid şehrine yöneldi. Yolda kendisiyle karşılaşılana İsa b. Musa el-Horasani'nin ordusunu mağlup ederek onu öldürdü. Bu gelişmeler üzerine Halife Mehdi o sırada el-Cezire'de 1000 askeriyle hazır bulunan Davut b. İsmail Er-Rebezi'ye Abdüsselam'ın üzerine gitmesini emretti. Muhasara edilen Abdüsselam öldürüldü.⁸³⁶

Abdüsselam'ın Âmid'deki savaşta kaçan askerlerini geri döndürmek için yaptığı ve olumlu sonuç aldığı tehdit, bize, Hâricî ayaklanmalarının neden liderlerinin ölümüyle sona erdiği ve uzun soluklu olmadığı konusunda bilgi vermektedir. Abdüsselam'ın, *geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur*, sözünden anlaşılıyor ki,

⁸³⁴ *Tarihu'l Zuknîn*, s. 97, 98.; Demircan, agm. s. 64.

⁸³⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/98.

⁸³⁶ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 443-445; el-Ezdî, I/ 463; Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 166 vd.

ayaklanmaya katılanlar, aslında bu işi sürdürmek isteyen bilinçli kimseler değildir ama gidecek yerleri olmadığından savaşıp kazanmaktan başka alternatifleri yoktur. Çünkü onlar, devletin nazarında asi idiler ve savaşı bıraktıkları anda yaptıklarının hesabını vereceklerdir. Ne halktan ne de devletten kendilerini destekleyecek birini bulamayacaklardır. Mücadele gerekçesi böyle tezahür eden bir ayaklanma da uzun soluklu olmayacak ve zafer getirmeyecektir.⁸³⁷

7. Fudayl فضيلة (ö. 176/793): Nusaybîn havalisinde Fudayl isminde bir harici isyan etti.⁸³⁸ Bu şahıs, Halife b. Hayyât'a göre Şeybani mevlasındandır. Fudayl b. Ebi Sa'id'in isyanı⁸³⁹ hakkında gerek Halife b. Hayyât ve gerekse de İbnü'l-Esir 176/792 yılı olayları arasında yer verir ve bu harici ayaklanması hakkında bize şu bilgileri aktarır:

Fudayl, el-Cezire bölgesine geldikten sonra Cizre halkıyla kimseye dokunmamak şartıyla 100.000 dirhemle anlaştı. Daha sonra Nusaybîn'e geçti. Askerleri halkı Rum kapısından çıkararak meydana topladı. Fudayl kişi başı 2 dirhem karşılığında biat teklifinde bulununca ahali bu teklifi kabul etti. Sonra Dara'ya yöneldi. Onlarla 5 bin dirhem üzerine anlaşma yaptı ve Âmid'e geçti. Âmidlilerle 20 bin dirhem üzerine anlaştı. Daha sonra Meyyâfarikîn'e geçti, onlarla da 10 bin dirhem üzerine anlaştıktan sonra Erzen'e geçti, onlarla da 20 bin dirhem üzerine anlaşarak orada yirmi gece kaldı. Daha sonra Ahlat'a, oradan da Nusaybîn'e ve Musul'a geçti. Yolda Ma'mer b. İsa el-Abdi, Zab suyunda onunla karşılaştı. Yapılan savaşta Fudayl yenildi, kendisi ve adamları da bu savaşta öldürüldü.⁸⁴⁰

⁸³⁷ Konak, s. 37.

⁸³⁸ Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 385.

⁸³⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 453.

⁸⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 454; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/134.

Fudayl, uğradığı yerlerin birçoğu ile haraç karşılığı anlaşıp savaşmamıştır. Bölgedeki başka bazı Hâricî ayaklanmalarında da görülen bu tavrın sebepleri; hâkimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına yenilerini eklememektir. Haraç aldıkları yerlerin halkı ise buna razı olmalarının sebebi; hem yaşadıkları rahat hayatı parayla garanti etmenin daha kolay oluşu, hem de daha önceki tecrübelerden dolayı Haricîlerden duydukları korku idi.⁸⁴¹ Zira bedevi karakterli olan bu hariciler acımasız ve ölçsüz idiler, ölmek ve öldürmekten çekinmeyen bir halet-i ruhiyyeye sahip idiler.

8. Velid b. Tarîf (eş-Şârî “الشارى”)⁸⁴² Ayaklanması (178/794): el-Cezire’nin Habur ve Nusaybîn civarında oturan Velid b. Şârî bağımsızlığını ilan etti.⁸⁴³ Burada bazı insanları öldürerek otoritesini kurdu ve çevresinde topladığı taraftarlarıyla büyük bir güce ulaştı.⁸⁴⁴ Bu isyan Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd döneminin önemli Harici isyanlarından. Hârûnürreşîd bu isyanı bastırdıktan sonra Allah’a şükür amacıyla Bağdad’tan Mekke’ye Umre’ye gitmiştir.⁸⁴⁵

⁸⁴¹ Konak, s. 41.

⁸⁴² Kendilerini böyle adlandırmalarının da kendilerine göre anlamı olan bir durumdur. Tövbe Süresi 111. Ayette çıkarılan anlam ile “الشارى” kelimesi; “satmak/satın almak anlamında zıd anlam içeren bir kelimedir. Bunların kendilerini bu lakapla adlandırmalarının sebebi şudur: “Biz zalim imamlardan ayrıldığımız andan itibaren nefsimizi Allah yolunda mücadele etmek için nefsimizi Allah’a sattık”. Deyip mevcut iktidara karşı savaş ilan etmeleridir. Bkz. Şehristani, s. 114-115. Tam künyesi: Velid b. Tarîf b. Salt b. Tarık b. Seyhan b. Amr b. Fidevus b. Amr b. Malik eş-Seybânî. Bkz. İbn Hallikân, IV/31. Bölgedeki isyanıyla ilgili olarak bkz. El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/511.

⁸⁴³ İbn Halife b. Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 451-453; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/302.

⁸⁴⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/292.

⁸⁴⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/292.

Hariciler liderleri olan Velid için eş-Şârî (satan/satın alan/satıcı) lakabını kullanıyorlardı.⁸⁴⁶ İsyanın gerekçeleri, arasında mevcut iktidarların haksız uygulamalarına karşı bir tavır olarak yorumlanmak mümkündür.

Hârûnürreşîd Ravh b. Salih adında bir sadaka memurunun Benû Tağlib tarafından öldürülmesi ve bunun öcünün kardeşi Hâtim b. Salih tarafından 171/787 yılında alınmasından yedi yıl sonra Tağlibîler, Velid b. Tarîf liderliğinde ayaklandılar.⁸⁴⁷ Velid kendilerin huruç gerekçesini şu beytinde de ifade ediyordu;

*“Ben Velid b. Tarîf eş-Şârî, Yenilmeyen bir arslanım. Beni, zulmünüz evimden çıkardı.”*⁸⁴⁸

Re’sul-Ayn’a doğru hareket eden Velid, daha sonra Nusaybîn’e yöneldi. Orada buranın idarecisi olan İbrahim b. Hazm b. Hazime ile beraber 5.000 kişiyi katletti.⁸⁴⁹ Daha sonra Ermeniyye’ye yöneldi. Ahlat’ı 20 gün kuşattı. Halk 30.000 dirhem fidyeye kendini kurtardı. Sonra Azerbeycan’a, Hulvan’a Sevad’a, Dicle’nin batısına Beled’e geçip onlardan 100.000 dirhem fidyeye alarak onları bağışladı. Sonra el-Cezîre’ye dönerek oradaki faaliyetlerini sürdürdü.⁸⁵⁰ Velid’in faaliyetlerinden son derece rahatsız olan Hârûnürreşîd üst üste birkaç ordu gönderdi ise de ordu hezimetten kurtulamadı. En sonunda Hârûnürreşîd yaptığı istişareler neticesinde Velid’in kabilesinden olan Yezid b. Mezyed b. Zaide es-Seybânî’yi gönderdi. Şiddetli çarpışmadan sonra Yezid Velid’in kafasını keserek Hârûnürreşîd’e gönderdi. Yezid’in bu başarısı üzerine bazı şairler bu

⁸⁴⁶ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 1/450.

⁸⁴⁷ Kindermann, “Taglib”, *İA*. XI./624.

⁸⁴⁸ Makdisî, *el-Bedu ve’t-Tarih*, IV/101.

⁸⁴⁹ El-Ezdî, *Tarihu’l Mevsil*, I/513.

⁸⁵⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, V/294.

konuda söyle demiştir: “*Beni Vailler ancak Beni Vailler öldürür. Çünkü demiri, demirden başkası kesemez.*”⁸⁵¹

9. Abdüsselam عبد السلام (ö. 187/803): Kaynaklarda hakkında fazla bilgi olmamakla beraber İbnu'l-Esir Âmid'te Harici bir ayaklanma olarak tanımlamakta ve bunun Diyâr-ı Bekr amili Yahya b. Sa'id el-Ukayli tarafından bastırıldığını aktarmaktadır.⁸⁵²

Said Paşa ise bu şahıs hakkında şu bilgileri verir: *Hicri 187'de Diyâr-ı Bekr şehrinde Abdüsselam nam Harici kıyam ederek bazı tecavüze cüret ettiği cihetle Suğur ve Avasım Valisi Mansûr tarafından Diyâr-ı Bekr'de amil bulunan Yahya b. Sa'id el-Ukayli haric-i merkumu tutturup idam ediverdi.*⁸⁵³

10. Muhammed b. Ubâde محمد بن عبادة (ö. 280/893): Beni Züheyr kabilesine mensup, fakir, kuş, hayvan yemi satmakla meşgul olan Muhammed b. Ubade, etrafında topladığı bazı Araplarla bir nüfuz oluşturup onların öşrünü ve zekâtını toplamaya başladı. Ma'lesa'ya gitti, onlardan 500 dinar aldı, daha sonra Sincar'a döndü. Burada sağlam bir kale inşa edip başta oğlu Hilal ve ailesi olmak üzere etrafında topladığı 150 kişi ile bu kaleye yerleşti. Bu yapılanların haberi Harun eş-Şara'ya ulaştı. Eş-Şara bu kaleye saldırarak başta oğlu ve etrafındaki insanlarla savaştı. Daha sonra 1200 atlı ve 100 piyade askerle Kabrasa'da ikamet eden Muhammed b. Ubade'nin üzerine yürüdü. Muhammed b. Ubade'nin bu durumdan haberi yoktu, gafil yakalandı. Şiddetli çarpışmalardan sonra büyük bir yenilgi alan Muhammed b. Ubade canını kurtarma adına Âmid şehrine kaçtı. Buraya hâkim olan Ahmed b. İsa b. Şeyh bununla savaştı ve yendi. Esir olarak aldığı Muhammed b. Ubade'yi Abbâsî Halifesi olan Mu'tazid'a gönderdi. Nakledildiğine göre

⁸⁵¹ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 453; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/295.

⁸⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/328.

⁸⁵³ Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 385.

Mu'tazıd, Muhammed b. Ubade'yi koyun derisini yüzer gibi yüzdürerek cezalandırmıştır.⁸⁵⁴

Sonuç olarak; Diyâr-ı Bekr'deki Harici İsyanlarını incelediğimizde; haricilerin kendi içlerinde de en ufak bir konuda hemen ayrılığa düşebildiklerini görüyoruz. Mesela Halife Mu'tezbillah (ö. 252/866) yönetimine karşı Musavir b. Abdullah el-Beceli'nin ayaklanması (252/866) bu anlamda önemlidir. Birçok bedevi Arap ve Kürt aşireti de yanına almayı başaran Musavir, Musul'a hâkimiyet kurduğunda 257/871 yılında kendi aralarında bir tartışmaya girdiler. Burada "Günahkârın tövbesinin kabul edilip edilmeyeceği" konusu gündeme geldi. Musavir günahkârların tövbesinin kabul olabileceğini söyleyince Beni Züheyre el-Amravi'den Ubeydullah isminde biri buna karşı çıktı. Büyük bir ordu ile Cuheyne'de Musavir ile savaştı. Ubeydullah ve taraftarların öldürülmesiyle bu isyan bertaraf edildiler.⁸⁵⁵

Haricilerin el-Cezire bölgesindeki faaliyetleri çoğunlukla Diyar-ı Rabia' da yoğunlaştığı, ancak bunların saldırı ve etki alanlarının da Diyâr-ı Bekr bölgesini kapsamıştır. Yukarıda değindiğimiz bu harici hareketlerin bir kısmı doğrudan Diyâr-ı Bekr bölgesinden çıkarken bir kısmı da buralara saldıran veya buralara sığınan, bir şekilde bölgeyle ilgili olan harici isyanların varlığı azımsanmayacak kadar çok olmuştur.

Diyâr-ı Bekr bölgesine daha sonra gelip buraya yerleşen ve buranın mukim aşireti haline gelen Beni Şeybaniler'in el-Cezire bölgesindeki birçok harici isyana öncülük edip, taraftar olmuşlardır.

Bununla beraber II/VIII. asrın sonlarına doğru Harici isyanlarının faaliyet alanları, Diyâr-ı Bekr bölgesinden çok Diyar-ı Rabia bölgesine özellikle de Musul tarafına kaydıkları görülmektedir.

⁸⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/364.

⁸⁵⁵ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/68,71; Konak, 48.

Haricilerin Diyâr-ı Bekr bölgesinde etkilerini kaybetmelerinin sebeplerine baktığımızda; bu isyanların Diyar-ı Rabia'da yer alan Becileli aşiretinden çıkan liderler tarafından yönetilmesinin yanısıra, mevcut siyasî yapının bu isyanlarda yer alan aşiret mensuplarına idarede yer vermesi de etkili olmuştur. Mesela 256/869'da Halife Mu'temid Beni Şeyban'ın lideri olan İsa b. eş-Şeyh b. Selil eş-Şeybani'yi (ö.882-883) Ermeniyeye ve Diyâr-ı Bekr valiliğine tayin etmiştir. Bundan sonra oğlu Ahmed daha sonra da Ahmed'in oğlu Muhammed iktidara gelmiştir.⁸⁵⁶

Harici İsyânları, Emevî coğrafyasının birçok bölgesinde Emevî devletinin kurulmasından itibaren birçok bölgede baş göstermiş ve Emevî idarecilerini ciddi bir şekilde meşgul etmiştir. Hatta Emevîlerin yıkılmasında da dolaylı etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira devlet merkezini Cezire bölgesindeki Harran'a taşıyan Emevî son halifesi II. Mervan'ın bu isyanlarla mücadele etmek zorunda kalışı sebebiyle ihtilalci Abbâsî güçleriyle yeterince ilgilenemeyişi Emevî Devleti'nin yıkılışını hazırlayan nedenlerden biri olmuştur.⁸⁵⁷

132/750 yılında yıkılan Emevî otoritesi yerine kurulan Abbâsî idaresini de aynı problem meşgul etmeye devam etmiştir. Hatta Halife Me'mûn (198/813) döneminde Nasr b. Şebes liderliğindeki Harici isyanı el-Cezire'nin tamamına yayılmış ve dönemin Diyar-ı Rabia ve el-Cezire valisi olan ⁸⁵⁸ Abdullah b. Tahir (ö. 230/844) tarafından güçlükle

⁸⁵⁶ Demircan, agm. s. 166. Diyâr-ı Bekr'de 30 sene süren Beni Şeyban'ın hakimiyeti bölgede Harici İsyânların azalmasına veya onlara olan desteğin zayıflamasına sebep olmuştur. Ancak emirlikle de yetinmeyen Beni Şeybanilerin üzerine bu sefer bizzat Halife Mu'tazid'in (279-289/892-902) bunları ortadan kaldırmak için 285/899 yılında Âmid üzerine yürüyerek onların buradaki hâkimiyetlerini zayıflatmak istemiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/361; Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 166.

⁸⁵⁷ Geniş bilgi için Bkz. Yılmaz, s. 147.

⁸⁵⁸ Hudaribek, *Devletü'l-Emeviyye*, s. 611.

bastırılmıştır. Abbâsî yönetimi sadece Musul ve el-Cezire'deki isyanlar için; *Sahibu emri'l-Havaric fi'l-Cezire*" ismiyle özel bir komutan tayin etmek zorunda kalmıştır.⁸⁵⁹

Diyâr-ı Bekr bölgesi bu anlamda gerek siyasî merkezden uzak olması ve gerekse de bu bölgede yaşayan Benî Şeybanlar'ın harici isyanlarına öncülük etmesi ve çıkan isyanlara destek vermesi sebebiyle bölge sosyal ve ekonomik anlamda sürekli bu siyasî huzursuzluğun etkisinde kalmıştır.

Çoğu zaman vur kaç taktiği uygulayan haricilerin saldırı ve örgütlenme durumu ile ilgili İbn Haldûn şu bilgileri bizimle paylaşır; "Savaşlarda saf usulünü iptal ederek alaylar teşkil etmek suretiyle ta'biye usulüne ilk geçen şahıs Mervan b. Hakemdir. Zira harici olan Dahhâk'ın vur-kaç (kerru-fer), gayri nizami saldırılarına karşı yeni bir yöntem olarak *alaylar teşkil ederek* mücadeleye girişmiştir."⁸⁶⁰

1.2. Kabilevî Mücadele/İsyanlar

Diyâr-ı Bekr bölgesi gerek Emevîler Dönemi boyunca ve gerek Abbâsîler'in "Emiru'l-Umera (324-447/936-1055)"⁸⁶¹ dönemine kadar mevcut yönetimlere karşı değişik saiklerin etkisiyle sık sık isyanların vuku bulduğu bir bölge olmuştur. Bölgenin isyanlara mahal olması; merkezi yönetimden uzak bir yerde olmasından dolayı merkezi idareyle problemi olanların buralara yerleşmesinin yanı sıra bölgenin yüksek tarım ve ticaret gelirine sahip olması da etkili olmuştur. Zira bazen devletin bu bölgeden aşırı vergi alımlarına karşı toplumsal hoşnutsuzluk göstergesi olarak halk buna karşı gelirken bazen de değişik kabilelerin buranın gelirlerinin kendilerine tahsis etme istekleri sebebiyle hâkimiyet kurma mücadelesine sahne olabiliyordu.

⁸⁵⁹ Said ed-Diveci, *Tarihu'l-Mevsil*, Irak 1982, s. 67; Yılmaz. s. 148.

⁸⁶⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/533.

⁸⁶¹ Bu konuda bakınız. Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 101-113; Hakkı Dursun Yıldız, "Emiru'l Umera" *DİA*. İstanbul 1995, XI/159.

Abbâsî döneminde harici isyanların dışında ülkenin değişik yerlerinde olduğu gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinde de siyasî ve idari anlamda bağımsızlığını ilan eden hareketlerden iki büyük isyan hareketini görmekteyiz. Bunlardan biri; *İsa b. eş-Şeyh* isyanı, diğeri de *İshak b. Kündacik* isyanıdır. Mevcut idareyi tanımama, kendi başına buyruk, bağımsızlık hareketi olarak bilinen bu iki isyan hareketi, Abbâsî yönetimini bölgeden izole eden, belki de “Emiru’l-Umera (324-447/936-1055)” olarak bilinen dönemi doğuran ya da bunu tetikleyen kıvılcımın başlangıcı olmuştur. Zira iki isyandan sonra bir daha Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire bölgesi her şeyi ile Abbâsî idaresine bağlı bir yapı olarak görülmedi. Hamdânîler (miladi 905-1004), Mervânîler (miladi 983-1085) ve ondan sonra burada kurulan diğer emirliklerle bu bölge artık idari anlamda Bağdat’tan kopmuş oldu.

İshak b. Kündacik İsyanı (ö. 279/892) (إسحاق بن كنداجيق): Türk komutanların Abbâsî idaresinde özellikle Mu’temid zamanında güçlü olduğu bir dönemdir.⁸⁶² Abbâsî yönetimi Basra çevresinde hâkimiyet kuran Zencilere karşı Türklerden oluşan bir ordunun başına Musa b. Boğa’yı getirdi. Musa b. Boğa’nın emrinde olan İshak b. Kündacik ise buraya gelen yiyecek ve yardım ikmal yollarını kesmekten sorumlu idi. Ancak Zencilere karşı başarı sağlandığı sırada Musa b. Boğa’nın yerine geçen oğlu Ahmet, Diyar-ı Rabia’ya vali olarak Musa b. Utamış’ı atayınca buna öfkeleni ve bu makamda beklentisi olan Kündacik elindeki askerlerle beraber isyan etti. Önce Beled şehrine girerek orada aleyhine başkaldıran Ya’kubî Kürtlerini ezip Musul’u istila etmiş olan Harici Musavvir’in oğlunu öldürdü.⁸⁶³ Burayı hâkimiyetine aldıktan sonra vakit

⁸⁶²Abbâsîlerde Türklerin etkinliği Mansûr döneminden itibaren artmaya başladı. Bu etkinlik artışı, Arap hâkimiyetinin, baskısını azaltmaya matuf bir politika olarak da sürdürüldü. Türk komutanların yanı sıra Türklerden oluşan “Hassa” ismiyle ordu bile kurulmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)*, s. 29-47.

⁸⁶³ El-Ezdî, *Tarihu’l Mevsil*, II/100; Kemaleddin İbnü’l Adîm, *Bağyetu’l Taleb fi Tarihi Haleb*, thk. Suheyl Zekkar, Daru’l Fikr, Kahire trz. III/1499.; Geniş bilgi için bkz. Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 387.

kaybetmeden Nusaybîn'e geçerek burasını çevresiyle beraber 266/879 yılında hâkimiyet altına aldı. Daha sonra Musul'a girdi. Gittikçe güçlenen İshak b. Kündacık'a karşı İsa b. Şeyh, Ebu'l Mağra b. Musa ile İshak b. Eyüp üçlüsü birleştiler. Ancak güçlenmiş olan İshak bu üçlü ittifakı Nusaybîn'de mağlup etti, mallarına el koydu ve kaçan bu üçlünün ordusunu ta Âmid surlarına kadar kovaladı. Bir yandan Diyâr-ı Bekr bölgesinde bunlar olurken diğer taraftan Bağdat'ta Abbâsî idaresinde de işler iyi gitmiyordu. Mu'temid ile Muvaffak arasında taht kavgası başlamıştı. Bağdat'ta hilafetin merkezini elinde tutan Muvaffak'ın hâkimiyetini sarsmak için plan peşinde koşan Mu'temid, Mısır ve Suriye valiliklerini elinde tutan Tolunoğlu Ahmed ile Muvaffak aleyhinde anlaştı. Bu durumu haber alan Muvaffak Diyâr-ı Bekr bölgesinde güçlü olan İshak b. Kündacık'a Mu'temid'in Mısır'a gidişinin engellenmesini isteyen bir mektup ile ondan yardım istedi. Mektubu alan Kündacık hemen harekete geçerek Kûhayl denilen yerde Mu'temid'i yakaladı. Adeta bir esir muamelesine tabi tutarak Samarra'da bulunan Muvaffak'a gönderdi. Bu başarı üzerine büyük hediyelerle ödüllendirilen Kündacık, Muvaffak tarafından Mısır valiliğine atandı. Ancak bu atama Tolunoğlu Ahmed'in oradaki varlığından dolayı hemen fiiliyata geçemedi. Kısa süre sonra Tolunoğlu Ahmed vefat edince onun yerine oğlu Humâreveyh (ö. 282/896)⁸⁶⁴ geçti. Bu durumdan memnun olmayan Kündacık Diyâr-ı Mudar valiliğini elinde tutan Muhammed b. Ebi Sac (ö.

⁸⁶⁴ 250/864 yılının Muharrem ayında (Muhtemelen Şubat/Mart 864) Samerra'da doğdu. Annesi, Abbâsî Halifesi Müstâin' in Ahmed b. Tolun'a hediye ettiği bir cariye idi. 269/882'da babası tarafından yerine vekil tayin edildi; hükümdarın hastalandığı son seferi sırasında devlet ileri gelenlerinin ve kumandanların isteği üzerine onun halefi oldu ve ölümü üzerine tahta çıktı (10 Zilkade 270/ 10 Mayıs 884). Bkz. Ahmet Ağırakça, "Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun", *DİA*. İstanbul 1998, XVIII/348.

288/901)⁸⁶⁵ ile Humareveyh aleyhinde birleşti.⁸⁶⁶ Halife Muvaffak da bu ittifakı destekledi. Bunu te'yid etme adına oğlu Ebu Abbas'ı (Mu'tazid Billah) da bunlarla beraber gönderdi. Humareveyh karşıtı güçlenen bu ittifak Şam naibini de yanına alınca, Kınnesrin, Halep, Suğür, Humus, Hama, Rakka, Antakya gibi civar yerlerin valileri de bu ittifaka karşı gelmekten kaçınıp buldukları yerlerden kaçtılar. Boşalan bu yerlere Kündacik'in başını çektiği bu ittifak gücü kolayca 270/884 yılında bu bölgeye/buraya hâkim oldu. Gelişmelerin aleyhinde seyrettiğini gören Humareveyh Suriye üzerine gönderdiği ordunun başarısız olması üzerine bizzat kendisi 70.000 kişilik bir ordunun başında Şam'a yakın bir yer olan Tavahin'de halifenin oğlu Ebu Abbas (Mu'tazid- Billah) ile Tavahin savaşında (271/885) karşı karşıya geldi. Humareveyh, yapılan savaşta Mısır askerleri karşısında bozguna uğradı⁸⁶⁷ Bu arada bu üçlü müttefikin de araları açıldı, ittifak bozuldu. İttifak'ın bozulması üzerine Muhammed Halep'e, İshak ise Rakka'ya gitti. Boşalan Suriye'deki şehirleri Humareveyh geri alarak onlarla bir barış antlaşması imzaladı. Bu antlaşma ile beraber İshak ile Muhammed'in arası daha da açıldı. Muhammed ile İshak b. Kündacik bu sefer bir birlerinden toprak koparmak için güçlenmiş olan Humareveyh'e yanaşmaya başladılar. İshak'ın el-Cezîre'deki topraklarını ele geçirmek isteyen Muhammed, Humareveyh ile anlaştı. Yeni ikili müttefik olan Humareveyh ile Muhammed anlaşarak Rakka'da bulunan İshak b. Kündacik'in üzerine yürüyüp 9 Cemâziyelevvel 273/12 Ekim 886 tarihinde onu yendiler. Güçlü müttefik olan

⁸⁶⁵ Maveraünnehir'in Üsrüşene (Uşrusana) bölgesinin yerli halkından Ebü's-Sac Ya'küb Divdad b. Yusuf Divdest'in oğludur. Bölgenin hükümdar ailesi mensuplarından Haydar b. Kavüs el-Afşin'in kumandanlarından olan Divdad daha sonra Abbâsiler'in hizmetine girerek önemli görevler üstlenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebu's-Sac", *DİA*. İstanbul 2005, XXX/524-526.

⁸⁶⁶ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/123,124; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/342. Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, agm. s. 525.

⁸⁶⁷ Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebu's-Sac", *DİA*. s. XXX/525.

Humâreveyh, İshak b. Kündacik'tan aldığı el-Cezîre ve Musul'u Muhammed'e verdi. Bununla güçlenen Muhammed, İshak'ı sığındığı Mardin kalesine kadar takip etti, kaleyi kuşatmaya aldığı sırada Sincar'da çıkan bir bedevî ayaklanması nedeniyle kuşatmayı bırakıp bedevi isyanıyla ilgilenmek zorunda kaldı. Bedevi isyanını fırsata dönüştürmek isteyen İshak b. Kündacik Musul yolunda Muhammed'e tuzak kurmaya çalıştı ise de başaramadı, tekrar Mardin kalesine sığınmak zorunda kaldı. 273/887 yılında Humareveyh ile tekrar giriştiği savaşı kaybedince onunla anlaşma yoluna gitti. Bu arada Humareveyh de Muhammed'le savaşıyordu. Dolayısıyla Kündacik ile Humareveyh'in anlaşması bu açıdan Humareveyh'e yaramıştı. Bu anlaşma ile güçlenen Humareveyh Muhammed b. Ebi Sac'ı 275/888 yılında mağlup etti. Kündacik ile yeni müttefik olan Humareveyh, Kandacik'ı takip etmekle görevlendirdiği İshak, Kasrülharb denilen yerde Muhammed'e mağlûp oldu. Humâreveyh ile İshak, Muhammed'den intikam almak üzere bu sefer toplu harekete geçince buna karşı koyamayan Muhammed Bağdat'a kaçarak çareyi Halife Muvaffak'a sığınmakta buldu. Bunun üzerine Humareveyh el-Cezire'yi İshak b. Kündacik'a bırakarak Mısır'a döndü. Humareveyh Mısır'a dönünce el-Cezirenin nerde ise tamamına hâkim olan İshak b. Kündacik yine Humareveyh'i kendine rakip görmeye başladı. 279/889 yılındaki vefatına kadar bu mücadele devam etti.⁸⁶⁸

Abbâsî kuvvetlerini yöneten Ahmed b. Muvaffak, İshak b. Kündacik ve İbn Ebu's-Sac'ın başlangıçta elde ettikleri başarıları sürdürememeleri ve birbirlerini rakip görmeleri aralarının açılmasına sebep oldu.⁸⁶⁹ İbn Ebu's-Sac Humareveyh'e başvurup kendisine tabi olmak istediğini bildirdi ve teklifinin kabul edilmesi üzerine oğlu Davud'u Mısır'a rehin verdi; Humareveyh de müttefikine büyük hediyeler ve hil'atlar gönderdi. Daha sonra

⁸⁶⁸ Ebu Abdullah ez-Zehebî, *el-İ'bare fî Haberi men Ğabare*, thk. Muhammed Zahlul, Beyrut trz. I/397.; Geniş bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "İshak b. Kündacik", *DİA*. İstanbul 2000, XXII/536.

⁸⁶⁹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/120.

Suriye'nin Balis şehrinde bir araya geldiler ve İshak b. Kündacik'a karşı ortak bir plan yaptılar. Bu plana göre harekete geçen İbn Ebu's-Sac önce Rakka'da, arkasından Mardin'de İshak b. Kündacik'ı mağlup ederek bütün bölgeyi ele geçirdi; daha sonra da Humareveyh'e bağlı kuvvetlerle birleşerek onu Samerra kapılarına kadar takip etti. Böylece Cezire ve Musul'a kadar olan toprakların tamamı Tolunoğulları'nın hâkimiyeti altına girmiş oldu. Humareveyh'in güç ve itibarını arttıran bu ittifak Abbâsîler'in de ona yaklaşmasını sağladı. Hicri 273 yılının Receb ayında (Aralık 886) Muvaffak ile Humareveyh arasında, cüz'i bir vergi ve bağlılık sözü karşılığında Tolunoğulları'nın Mısır'daki hükümlerinin tanınması ve ayrıca Suriye, Filistin Sugür, Anadolu ve Ermeniye bölgeleriyle Cezire'nin de otuz yıl için onların idaresine verilmesi hususunda bir antlaşma yapıldı; halife de bunu onayladı.”⁸⁷⁰

İsa b. Şeyh: Diyâr-ı Bekr bölgesi bulunduğu coğrafi konumu sebebiyle dışarıdaki devletlerin iştahını çektiği gibi zaman zaman siyasî anlamda kendi içinde de bireysel, kendi başına buyruk, devlete başkaldıran şahıslar da olmuştur. Özellikle merkezi idarenin zayıflamasıyla bu daha sık görülmüştür. Bazı şahıslar merkezi idarenin güçlü olduğu dönemlerde siyasî idareye büyük katkılar sağlarken, aynı şahıslar tam tersi bir durumda yani merkezi idarenin zayıfladığı dönemlerde devlet idaresine ciddi problemler çıkarmışlardır.

256-286/869-899 yılları, "İsa b. Şeyh b. Şeyban" kısaca; "Şeyh oğulları" olarak bilinen ve "Şeyh Emirliği" namıyla, bilinen dönem, Diyâr-ı Bekr bölgesinde 30 sene boyunca kendi başına buyruk diye ifade ettiğimiz durumun en tipik örneklerinden biridir.

⁸⁷⁰ İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, IV/397 vd. ; Kemaleddin İbnü'l A'dim, *Bağyetu't-Talib fi Tarih Haleb*, Daru'l Fikr, trz. III/1500 vd.;Geniş bilgi için bkz. Ağırakça, s. 348.

Kısaca Şeyhoğulları olarak tanımlanan⁸⁷¹ bu kabile; Adnan'a dayanan Bekir b. Vail kabilesinin bir koludur.⁸⁷² Abbâsîler döneminde Halife Mu'tazîd zamanında (279/892) Abbâsîleri uğraştırmıştır. Bu hareketin başında yer alan İsa b. Şeyh'in ismini tarih sahnesine çıkaran olay, Halife Mütevekkil döneminde (847-861) meydana gelmiştir. Bâbek'le iş birliği yaptığı için Sâmerâ'da hapsedilen Rabîa kabilesine mensup Muhammed b. Baîs (Buays) hapisten kaçıp Merend Kalesi'ne sığınınca Mütevekkil onu yakalamak üzere Boğa eş-Şerâbî kumandasında bir orduyu Merend'e gönderdi. İsa b. Şeyh de bu orduda bulunuyordu. Boğa eş-Şerâbî, İbnü'l-Baîs ile aynı kabileyeye mensup İsa'yı ona elçi olarak gönderdi. İsa, İbnü'l-Baîs'in adamlarının pek çoğunun kendilerine eman verilmesi karşısında teslim olmasını sağladı. Teslim olmayıp kaçmaya çalışan İbnü'l-Baîs yakalanarak Sâmerâ'ya götürüldü.⁸⁷³ İsa b. Şeyh'i tarih sahnesine çıkışı ile ilgili olarak Taberî bir başka rivayet zikreder. Dönemin Abbâsî Halifesinde muteber kılan durum ile ilgili olarak Taberî şunları söyler:

Suriye bölgesinde sınır boylarında görev yaptığı İsa b. Şeyh'in 251/865 yılında Muvaffak adlı bir Hâricî ile yaptığı savaşta onu esir aldıktan sonra Halife Müstaîn'den Bizanslılara karşı mücadele etmek üzere kendisine asker ve teçhizat gönderilmesini talep etti. İsa b. Şeyh'in bu talebi Abbâsî Halifesi Müstaîn tarafından kabul edildi.”⁸⁷⁴

⁸⁷¹ M.Halil Yınanç, “Diyarbakır” *İA*. s. 608; Geniş bilgi için Bkz. Selemetu Abdurresul, “eş-Şeybaniyyun fi İklimi-el-Cezire”, *Mecelle Külliyyetu'l-Edeb*, Bağdat 1979.

⁸⁷² Künyesi şöyledir: Şeyban b. Sa'lebe b. İkabe b. Sa'b b.Ali b. Bekr. b.Vail. b Kasid b. Hinb b. Efsa b. Dağmi b. Cudeyle b. Esed b. Rebi' b. Nizar b. Ma'den b. Adnan'dır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arap* “Şiib Maddesi”, I/514; Said Paşa bu kbaile hakkında şunu söyler: “Âl-i eş-Şeyh”, hükümeti mezkurenin müessisi olup, Şöhreti İsa b. Şeyh eş-Şeybani'dir. Bkz. Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 387.

⁸⁷³ Kasım İlgün, “İsa b. Şeyh” *DİA*. İstanbul 2000, XXII/486.

⁸⁷⁴ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX/308.

İsa b. Şeyh'in Abbâsî idaresinde etkili bir konuma geldiği halde Abbâsî yönetimine karşı gelmesine sebep ise, kendilerine aylık verilen maaş listesinden isminin silinmesi olarak da rivayet edilir.⁸⁷⁵

İbnü'l Ezrâk ise İsa b. Şeyh'in bağımsızlığı ile ilgili şunları söyler: Mu'tez (255/869) tahtan indirilip öldürülmesi ve Muhtedi'nin de Halife ilan edilmesiyle İsa b. Şeyh Diyâr-ı Bekr'de bağımsızlığını ilan etti. İki oğlundan; Muhammed'i Âmid'e, Ahmed'i Meyyâfarikîn'e yerleştirdi.⁸⁷⁶

Said Paşa İsa b. eş-Şeyh'in bağımsız bir emirliğe giden sürecini şöyle anlatır: İsa Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Tolunoğlu Ahmed döneminde Filistin ve Erden civarında asker olarak vazifeli iken Remle'ye tayin edildi.⁸⁷⁷ Yukarıda da değindiğimiz gibi Türklerin etkinliğinden rahatsız olan Bağdat yönetimiyle problemlerin yoğunlaşp hükümetin zaaf içine düştüğü sırada Şam ve çevresini idaresine alıp bunu Abbâsî hükümetine onaylattı. 256/869 yılında İbn Müdebbir'in Mısır'dan Bağdat'a hükümet hazinesine gönderdiği 700 bin dinara İsa el koydu. Halife Mu'temid altınları İsa'dan geri istedi ise de almaya muvaffak olamayınca İsa'yı valilikten azledip yerine Amacur'u bir ordu ile İsa'nın üzerine gönderdi. 20 bin kişilik olan İsa'nın ordusu yenilince Ermeniyye bölgesine kaçtı. Orada da durmayarak topladığı kuvvetlerle yeniden Ermeniyye ve Âmid şehrini aldı. 266/879 yılına kadar burası İsa'nın elinde kaldı. O tarihlerde Abbâsî idaresi tarafında Musul, Cezire ve Ermeniyye vilayetleri adeta üst vilayet sorumlusu olan İshak

⁸⁷⁵ İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Mısır trz.

⁸⁷⁶ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 394.

⁸⁷⁷ Taberî'nin rivayetine göre İsa'nın bu tayin için nüfuzlu Türk Emiri Boğa eş-Şerâbî'ye 40.000 dinar ödediği veya ödemeyi taahhüt ettiği kaydedilir. Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX/372; Mes'udi ise şu rivayeti zikreder; 253/867 yılında Mısır'dan Sâmerâ'ya oldukça yüklü para ile gelmiş, Hicaz'daki karışıklıklardan dolayı Mısır'a yerleşen Hz. Ali evlâdından yetmiş kişilik bir grubu Sâmerâ'ya getirip Mu'tez'e teslim etmiş ve bu hizmetine karşılık Filistin'e vali tayin edilmiştir Bkz. Mes'ûdî, IV/164.

İshak b. Kündacik'ın yönetiminde idi. Bağımsızlığını ilan etmiş, merkezi hükümetten tamamen ilişkisini kesmiş olan İsa ile Erzen şehrini elinde tutan Harici Ebu'l-Mu'iz Musa b. Zürrare, hâkimiyetlerini 200 bin altın vererek kabul ettirmek istediler. İshak b. Kündacik bu teklifi red edince İsa ve Musa büyük bir askeri birlik kurarak savaşmaya hazırlandı. İshak b. Kündacik mecburen Diyar-ı Bekr yönetimini İsa b. eş-Şeyh'e, Ermeniyeye yönetimini de Musa b. Zürrare adına tasdik etmek zorunda kaldılar.⁸⁷⁸

Bu durum fazla sürmedi, zira 267/881 yılında İsa b. eş-Şeyh, Musa b. Zürrare ve Hamdan, beni Tağlib, Beni Bekr kabilelerinden asker toplayıp Nusaybîn'de bulunan İshak b. Kündacik'ın üzerine yürüdüler. Ancak savaş, Kündacik'ın zaferiyle sonuçlanınca bozulan bu orduyu Kündacik ta Âmid surlarına kadar takip etti. Şiddetli çatışmaya rağmen Kündacik şehri zapt etmeden Sincan'da baş gösteren isyanı bastırmak için buradan ayrılmak zorunda kaldı. 269/883 yılında İsa vefat edince yerine oğlu Ahmet Diyâr-ı Bekr yönetimini eline aldı. Aynı sene Abbasi Halife Muvaffak ile İbn Tolun'un arası açıldı. Bunun üzerine azledilen İbn Tolunun yerine İsa b. Kündacik atandı.⁸⁷⁹

Ahmet b. İsa eş-Şeyh: 267/880 yılında İsa b. eş-Şeyh'in vefatı üzerine oğlu Ahmet Diyâr-ı Bekr'in yönetimini eline aldı. Burada hâkimiyetini pekiştirdi. Kısa süre sonra 269/883 yılında Musul ve el-Cezire'de hâkimiyetini kurmuş olan İshak b. Kündacik da vefat etti. Onun yerine de oğlu Muhammed vali olarak geçti. Ancak o sırada harici Harun eş-Şari adındaki şahıs bir hayli güçlenmiş ve el-Cezire, Musul ve civar yerlerden çok sayıda insanı etrafında toplamıştı. Bunlar, Muhammed'in yönetimini kabul etmediler. Bunun üzerine Muhammed, Diyâr-ı Bekr bölgesini elinde tutan Ahmet b. İsa'dan yardım istedi. Ahmed Beni Şeyban'dan olan Harun b. Seyma'yı büyük bir kuvvetle Hariciler ve Musul ahalisi üzerine gönderdi. (279/892)⁸⁸⁰ Bu gelen komutana teslim oldular, ancak

⁸⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX/553.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII/333.

⁸⁷⁹ İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, III/429.

⁸⁸⁰ İbn Haldûn, *Tarihi İbn Haldûn*, IV/491.

Muhammed b. İshak'ın valiliğini kabul etmeyip Bağdat'tan vali istemeleri üzerine Muhammed b. Yahya Musul valisi olarak atandı. Bölge görüldüğü gibi siyasî anlamda çok kaygan ve çok hareketli bir durumdadır.

Ahmed b. İsa b. Şeyh'in Âmid'te 285/898 yılında vefatı üzerine oğlu Muhammed idareyi eline aldı. Bu vefat olayı sadece eş-Şeyh Emirliğinde bir lider değişimine değil aynı zamanda Bağdat yönetiminde de bir hareketliliğe sebep oldu. Zira Diyâr-ı Bekr'e müdahale etme fırsatını kollayan Abbâsî Halifesi Mu'tez için beklediği fırsat doğdu. 285/898 yılında Mu'tez'e Ahmed b. İsa b. Şeyh'in Meyyâfarikîn'de vefat ettiği ve bunun yerine oğlu Muhammed'in geçtiği haberi ulaştı. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Mu'tez başta oğlu Muktefi ve çok sayıda komutanında bulunduğu büyük bir ordu ile Diyâr-ı Bekr'e doğru harekete geçti. (285/899) Önce Musul, daha da sonra Âmid üzerine yürüdü. Mu'tez ordusuyla Âmid'e vardığında emir Muhammed b. İsa karşılık verme yerine Âmid kalesine sığınarak Kale surlarının kapılarını kapatmakta çareyi buldu. Sağlam, müstahkem olan kaleyi aşmak, kapılarını açmak kolay olmadı. Kaleyi mancınıklarla vuran Mu'tez çarpışmanın şiddetlenmesi ve uzaması neticesinde Muhammed b. İsa anlaşma ve bağlılık teklifinde bulundu. Bu kuşatma krizinde çıkma arayışında olan Mu'tez için bu teklif makul bir teklif idi. Muhammed b. Ahmed ile anlaştı, hılat giydirildi ve İsa b. eş-Şeyh'in sarayında bir süre kaldı. Âmid'in yıkılan surlarına "Babu'l Cebel'e" adını yazdırdı.⁸⁸¹ Daha sonra oğlu Ali'ye Kinnesrin, Avasım, Diyâr-ı Bekr ve Diyar-ı Mudar bölgelerinin idare ve kontrolünü bırakarak 286/899 yılında Âmid'ten ayrıldı.⁸⁸² Otuz sene boyunca bağımsız olan eş-Şeyh Emirliği Hamdânîlere kadar tekrar Bağdat'a

⁸⁸¹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihi Meyyâfarikîn*, s.403. Taberî buranın 286 senesinde fethedildiğini söyler. Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, X/67, 70.

⁸⁸² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, X/70; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, VII/491; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfarikîn*, s. 419; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/145-146.

bağlanmış oldu. 286/899 senesinde İbn Mu'tez, Âmid'i fethedişi sebebiyle Mu'tazid'ı tebrik edip şöyle bir şiir okumuştur:

Selamette ol ey müminlerin emiri!

Hep kıskanılacak ve imrenilecek halde ol.

Zaferin kutlu olsun. Nice hadiseler için ayağa kalktın,

İlerledin, zaman geri kaldı.

Sen öyle bir aslansın ki, avların da aslandır.

Senin pençen hep onların vücuduna takıldığı için turnakların kana bulanmıştır, muzaffersin.⁸⁸³

Aile/Kabile hakimiyetinin çarpışmasına sahne olan Diyâr-ı Bekr bölgesinde toplum sürekli gergin ve mücadelenin içinde olmuş, tarım ve ziraata ayrılması gereken dikkat ve zaman bu mücadelelere ayrılmıştır. Mücadele halinde olan grupların asker temininde de bu anlamda ciddi ekonomik iş kaybına sebep olmuştur. Bu isyanların toplumun genelinde oluşturduğu olumsuz atmosfer birçok konuda olduğu gibi ekonomik alanında da kendini göstermiştir.

1.3. İdarecilerin Kötü Muameleleri

Ekonomik istikrarını etkileyen unsurlardan biri de idarecilerin haksız ve zulme varan uygulamalarıdır. Bu uygulamalar gerek başkentten kaynaklanan halife merkezli uygulamalar ve gerekse de vali ve atanan vergi amillerinden kaynaklanan icraatlardır.

Halife, Vali ve Amillerin Zulümleri: Diyâr-ı Bekr bölgesi, İslam fetihlerinden itibaren Emevi devletini kuruluş ve yıkılışına sahne olduktan sonra Abbâsi gibi büyük bir devletin de hâkimiyetine ev sahipliği yapmıştır. 7. ve 10. yüzyıllarında arasında Diyâr-ı Bekr bölgesi refah içinde geçirdiği günler kadar değişik sebeplerden dolayı sıkıntılı ve acılarla dolu günler de geçirmiştir. Bu sıkıntılı dönemler ve sebepler açısından

⁸⁸³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, XI/148.

baktığımızda bazı halifelerin kötü icraatlarının yanı sıra buraya gönderilen başta bölge valileri ile beraber vergi ve haracı toplayan, devletin mali bütçesini toplamakla görevli amillerin yaptıkları haksız uygulama ve zulme varan icraatları yer alır. Bu haksız uygulamalar bazen bütün toplumu etkilerken bazı da belli bazı kesimleri etkiliyordu.

Halife Mansûr, Ermeniyye girip el-Cezire bölgesindeki insanlara büyük vergiler yüklemiş ve onları ekonomi baskılar altında bırakmıştır.⁸⁸⁴

Tarihu'l Zuknîn'de verilen bilgiye göre,106/724 senesinde halife olan Yezid; heykel, resim ve suret adına ne varsa hepsinin nerede bulunursa bulunsun, kilise manastır hatta evlerde bile bulunduğu yerde yakılıp yıkılmasını istedi.⁸⁸⁵ Bunun üzerine insanlar ve onun atadığı amiller sokak ve caddelere çıkıp nerede suret adına ne varsa yıkıp parçaladılar.

Aynı şekilde bir sene sonra yani 107/725 tarihinde Yezid bu sefer beyaz köpeklerin, beyaz horoz ve güvercinlerin öldürülmesini emretti. Gerekçesi belirtilmeyen bu emir üzerine köy ve şehirlerin sokak ve caddeleri bu hayvanların leşlerinden geçilmez oldu. Dönemin vekâyinamesinde verilen bilgiye göre her tarafı bunların leş kokuları kuşattı.⁸⁸⁶ Yezid'in yaptığı icraatlar bunlarla sınırlı kalmadı. Daha da ileri giderek esmer, mor ve gözü şaşı olan insanların öldürülmesini emretti. Ancak bu emir uygulanmadı. Ancak daha sonra bir Hıristiyan'ın bir Müslümanın aleyhinde şahitliğinin kabul edilmemesi konusunda bir emir çıkardı. Bir Müslümanın fidyasını 12 bin dinar olarak belirlerken bir Hıristiyan'ın fidyasını ise 6 bin dinar olarak belirledi. O günden itibaren bu emir halk arasında uygulanır oldu.⁸⁸⁷

⁸⁸⁴ el-Menbicî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 117.

⁸⁸⁵ İbnü'l-Esir Hârûnürreşîd Suğur bölgesindeki kiliselerin yıkma emrini verdiğini nakleder. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/206.

⁸⁸⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 77.

⁸⁸⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 77.

Yezid'in bu icraatlarının da gerekçeleri hakkında bilgi vermeyen vekâyiname, Yezid'in icraatları arasında Müslümanlar tarafından da tepki çekecek bazı uygulamalardan bahseder:

*Hırsızlık yapanların ellerinin kesilmesi hükmü yerine, onlardan fidye alınmasına gidilmesi, Müslümanlardan da ciddi tepkilere sebep oldu.*⁸⁸⁸

Zaman zaman halifelerin seçilmesi veya birinin yerine başka birinin geçmesi sırasında da toplumun asayiş, huzur ve ekonomisini ciddi etkileyen durumların vuku bulduğuna dair 124/744 yılı olayları ile ilgili olarak *Tarihu'l Zuknin*'de şu bilgiler yer alır:

Hişam Abdülmelik'in (ö. 125/743) ölmesi üzerine yeni halife olan Yezid'e (Nisan 744-Ekim 744) halk özellikle de el-Cezire bölgesinde itaat etmedi. Herkes kendi derdine düştü. Bu başıboşluktan dolayı her isteyen istediği yeri talan etmeye başladı. Hiç kimse kendi evinde bile kendini emniyette hissetmez oldu. Açlık ve susuzluk bütün bölgeyi vurdu. Müslümanlar arasında baş gösteren çatışmalarda kan gövdeyi götürdü. Her yer, savaşlardan dolayı öldürülen insan ve hayvan cesetleriyle doldu. İç çatışmalarla beraber açlık ve kıtlık baş gösterdi. Kılıçtan kurtulan açlıktan kurtulamadı. Adeta kılıcın kesemediğini açlık kesti. Uzun süre yağmurun yağmamasıyla da ekinler yeşermez oldu. Fiyatlar yükseldi. 6-7 kafızlık⁸⁸⁹ 1 dinara yükseldiği halde bulanamaz oldu. İdareciler vergi memurlarını bölgeye gönderip bu ağır krize rağmen vergi toplamaya başladılar. Nerede ne bulurlarsa el koyuyorlardı. Ancak zenginlerin sahip olup ellerinde bulundurabileceği buğdaylara da el konulunca fakir ile zengin aynı duruma düştü. İkisinin de elinde yiyecek bir şey kalmadı. Hayvanlar bile kuraklıktan dolayı otların

⁸⁸⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 78.

⁸⁸⁹ Eski bir hacim ve alan ölçüsü olan kafız için bkz. Cengiz Kallek, "Kafız", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV/155-7.

meraların kurumasıyla ölmeye başladılar. Canlı adına ne varsa bu kıtlıktan payını aldı. Bu durum ne bizim ve ne de bizden öncekilerin hayatlarında vuku bulmamıştı.⁸⁹⁰

Vergi toplamak amacıyla bölgeye gönderilen amillerin istedikleri vergi meblağını toplamak için görevlendirdiği memurların aynı şekilde haksızlıklarının yanı sıra insanların yalan şahitlik ile bu haksızlıklara şu şekilde alet ediyorlar:

Memleketin sakinleri cizyelerini vermek için şehre geldiklerinde, iş takipçileri şehri adım adım dolaşip insanların; *kimin elinde buğday var? Kimin elinde un var? Kimin elinde sıkmalık üzüm, var? Kimin evinde değerli eşyalar var?* Şeklinde tek tek araştırıp tespit ettikten sonra Emir ile irtibata geçip bütün bilgileri: “şunun oğlu şunun cizyesi bize aittir. Bu kişinin malı bu kadar, şu kişinin senelerdir ödemediği cizye miktarı da bu kadar...” vb. cümlelerle tutanaklar halinde ona sunuyorlardı. Hazırladıkları casusluk listesi böylece uzayıp giderdi. Daha sonra bu tespit edilen kişilerin evlerine baskın emri verilir ve onların ellerinde mal ve mahsul adına ne varsa bunlar için satma veya el konulma emri çıkarılırdı. Şayet bu emrin yerine getirilmesine karşı çıkar veya red ederse, bu sefer kadı meseleye el koyup memurlardan bunun karşı çıktığına dair şahit isterdi. Memurlardan bazıları olayın yaşandığı köye gidip, ilgisi olmayan herhangi birlerini, görmedikleri olaya şahit olarak getirirlerdi. Onlar da memurların lehine diğerlerin aleyhine şahitlikte bulunurlardı. Hâlbuki bu fakir köylü bu şahitleri ne önce ve ne de sonra hiç de görmüş değildi. Böylece yalancı şahitlerin şahitliğiyle adeta talan ve yağma başlardı. Çiftçinin bütün mahsulüne ve sahip olduğu zirai aletlere bütün feryadına rağmen el koyarlardı. Bu fakir kişiye birinin kefil olduğu söylense hemen o kefilin de evine izin almadan girer ve bütün malına el koyarlardı. Mesela bir kişiye ait bir tarla, bir bağ ve bahçe olduğunu tespit etseler geçmişte kayıtlı olan bütün borçlarına karşılık bunlara el konulur veya bu bostanın, tarlanın ve bahçenin sahibi o olmadığına hüküm edilerek

⁸⁹⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 89.

elinden alırlardı. Sultan (Emir) bu konuda söylenen bütün söylentileri onaylardı. Zira her ne şekilde olursa olsun kârlı çıkacak olan o idi. Bu sebeple insanlar bu kötü olaylardan dolayı adeta çarşı ve pazarlara çıkamaz oldular.⁸⁹¹

Dile getirilen haksızlıklar bunlarla sınırlı değildi. Vergi memurları bazen yoldan geçenleri bile tutup daha önceki senelerde vergi vermediklerine dair yalancı şahitler bularak vergi vermeye zorluyorlardı. Bu insanlar ise, bu vergi memurları ve aleyhlerinde şahitlik edenleri yemin ederek tanımadıklarını söylemelerine rağmen bundan kurtulamıyor ve maalesef sonuç değişmiyordu. Zira mallarına el konulup vergi alınırdı. Bunlar halka; Kimin buğdayı, koyunları, hayvanları var? Kimin ticaret malları, demiri vs. neyi var neyi yok hepsini sorarlardı. Bu görevliler çarşı ve pazarlara gruplar halinde çıkıp dolaşırlardı. İnsanlarla tartışıp şöyle derlerdi: “Günün sonuna kadar adeta gölge gibi sizi takip ediyoruz” deyip yerin altını kazıp, altın, gümüş ne varsa hepsini ararlardı.⁸⁹²

Halka yönelik bir başka haksızlık ise boşalan köylerin tekrar doldurulması, tarlaların ekilir hale getirilip devlet için gelir getirir hale getirilmesi için buraları terk eden insanların devlet zoruyla geri getirildiğini Zuknini'nin verdiği bilgilerden anlıyoruz. Halkın buraları niçin terk ettiğine yer vermeyen müellif konu ile ilgili olarak şu bilgileri verir:

Mardin'den yerleşik Hıristiyan ve Süryânîlerin kaçması üzerine Vali, Mardin'in cizye ve göç işlerinden sorumlu Farisli'yi görevlendirdi. Yerli Hıristiyan Süryânîlerin Mardin'den kaçmasıyla buralar boşalmış ve Müslümanlar oturmaya başlamıştı. Halil b. Zeydan isminde olan bu Amilin Müslümanlara da çok zararı oldu. Hatta bu şahıs kadar Müslümanlara zarar veren başka biri olmamıştı. Şerrin başında yer alan bu adam bütün bölgenin her tarafında Mardinli olup kim nereye gitmişse gönderdiği memurlar ile tespit

⁸⁹¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 213.

⁸⁹² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 225.

edip onların geri gelmesini istedi. Babaları veya dedeleri 40-50 sene önceden Mardin'den göç edenleri bile tespit edip tekrar Mardin'e zorla geri döndürüyorlardı. Bu konuda hiçbir teklif veya rüşvet caydırıcı olamıyordu. Bu zorlama ile birçok insan toplandı. Mardin'in bütün köyleri adeta geri getirilen insanlarla dolup taşı. ⁸⁹³

Dönemin dönemin uygulamalarına tanıklık etmiş olan müellifinin verdiği bilgilere göre öşür toplamak görevli amillerin ve zaman zaman asayişli sağlamak için çıkarılan “gece dışarı çıkma yasağı”nın suiistimal edilerek bu doğrultuda keyfi ve zulme varan uygulamaların da ciddi haksızlıklara sebebiyet verdiğini görüyoruz. Öşür toplamakla sorumlu olan bu memurlar girdiği her şehirde çarşıya, dükkânlara girip fiyatları fazlasıyla yazıp kayıt altına alıyordu. Mesela 100 dirhemlik olan bir malı 200 dirhem değerinde kayıt edebiliyordu. Her 100 dirhemden 5 dirhemi vergi olarak alınıyordu. Şayet mal sahibine gücü yeterse bu 5 dirhemi 10 dirheme de çıkarabiliyordu. Onun yardımcı elemanları yollara çıkıp gelen gideni vergi ismi altında adeta soyuyorlardı. Şehrin eşkıyaları ve hırsızları da geceleyin bağ ve bahçelere girip zarar veriyorlardı. Yatsıdan sonra geceleyin yoldan geçen bir tüccar veya vatandaş görüldüğü zaman onu tutuklayıp melikin huzuruna çıkarmak tehdidiyle ellerinde para ve mal ne varsa alıyorlardı. (Gece dışarı çıkma yasağı bu çeteler tarafından su-i istimal ediliyordu.) Keşke bu adamlar yakaladıkları bu insanları Emir'in yanına götürselerdi! Yatsıdan sonra gördüklerinin elinde ne varsa alıp soyuyorlardı. Bu yakaladıkları insanlardan, kendilerine ait özel bağ ve bahçelerinde çalışacak işçilerin ücretini istiyorlardı. Parası olmayanları ise 3-4 gün ücretsiz olarak çalışmaya zorluyorlardı. İnsanlar bu zor şartlarda kıt-kanaat geçiniyorlardı. ⁸⁹⁴

⁸⁹³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 165.

⁸⁹⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 162.

Bu tür haksızlıkların yaygın olduğu bir dönemde bunu fırsat bilen hırsızlar, geceleyin yetkililerin isim ve unvanlarını kullanarak yolları kesip geçenleri adeta soyuyorlardı. Bunlar bazen de gündüzün ortasında kimseden korkmadan, utanmadan istediği kişinin malına el koyabiliyorlardı. Diğer taraftan insanların ellerindeki mahsulleri olandan daha fazla oranlarıyla kayıt ediyorlardı. Mesela 500 kile olan bir mal 1000 kile olarak vergi kaydına dâhil ediyorlardı.⁸⁹⁵

Hükümetin sıkı bir mali disiplin kurma adına öncelikle el-Cezire gibi en mümbit bir coğrafyanın devlet payına düşen meblağın sağlam bir şekilde toplanması konusundaki hassasiyetin doğurduğu haksızlıkların tanığı olan Âmid’li Tarihu’l-Zuknîn müellifinin beyanatları dikkat çekicidir. Dönemin hükümeti devlet gelirlerini içeren bütün vergi çeşitlerinin sağlam bir kayıt altına alınması için kâtipleri, nakit durumunu çözmek için dövizcileri ve toplanan öşür, haraç vb. malların da devlet hazinesine sağlam bir şekilde paketlenip ulaştırılması için ek görevlileri görevlendirdiğini görüyoruz. Buna ek olarak kişilerin isimlerini, ikamet yerlerini, kendilerine kesilmiş olan yıllık verginin meblağını tespit edecek memurların ve kişinin vücudunun değişik yerlerinde dağlamak suretiyle dağlayacak dağlama memurlarının gönderilmesi ilginçtir. Bu durumu aynı müellifi şu şekilde anlatır:

Bölgeye paketçiler ve dağlayıcı mühür taşıyıcıları da gönderilmeye başlandı. Köy ve şehirlerin giriş ve çıkışlarına sabit ve seyyar satıcıları denetleyecek kontrol memurları gönderildi. Kontrol ettikleri insanları isim ve köylerini teftiş ettiklerinde oralı olmayan insanları doğdukları yerlere malları ile beraber geri gönderiyorlardı. Bunlar kendi emirleri dışında hiç kimseye iltifat etmezlerdi. Hatta bunlar belirlenen meblağ üzerine mal ekleyerek topluyorlardı. Bu yöntemle şehirlerin ileri gelenlerinin birçoğunu tutuklatıp onlar hakkında şöyle bir emir çıkartıyorlardı. Herkes bulunduğu köy veya

⁸⁹⁵ Tarihu’l-Zuknîn, s. 163.

beldesinde kendisine ait olan mal ve vergileri kendi adına kayıt ettirecektir. Bu vergi işlerinin tespiti için kişinin sağ kolu üzerine doğduğu şehrin ismini, sol koluna da yaşadığı bölgenin ismini, boynuna ise iki mühür vuruluyordu. (Bu iki mühürden biri yaşadığı şehrin ismini diğerini ise yaşadığı beldenin ismini dağlamak şeklindeydi. Bu işlemler için) her bir erkekten üç dirhem alınıyordu. Daha sonra kişinin; rengi, ismi, şekli, beldesi ve köyü tek tek yazılıyordu. Bu uygulama insanları ciddi bir şekilde korkuttu. Zira bu uygulama ile birçok insan isminin yazıldığı şehrin dışında tespit edilerek yakalandı. Bazen ait oldukları şehrin dışında diye de yakalanan oldu. Bu tescil ve kayıt uygulamasına tabi olan insanlar yaşadıkları sürece bölgede bu zulüm onların alınlarında birer kara leke olarak kaldı.⁸⁹⁶

Hz. Ömer döneminde bu durum sadece haraç ehli olan ehli kitaba yapılırken bu dönemde herkese uygulandı. Ayrıca boyunlarına takılan bir kolye üzerinde isimler vs. bilgiler yazılırken bu dönemde bizzat deri üzerinde yazılmış olması da ilginç bir uygulamadır.⁸⁹⁷

Tarihu'l-Zuknîn müellifi bölgede vergi toplama ile ilgili olarak yapılan haksızlıklarla alakalı vergi toplamak için her türlü fırsatın değerlendirildiği hatta 20-40 sene önce ölmüş bir insanın birikmiş vergi taksitlerini bile toplayıp (vergilerinden) aldıklarını, cizye vergisinin kârının dahi kat kat fazlasıyla hem de hiçbir engel tanımadan sayısız bahanelerle vergi memurları tarafından toplatıldığını söyler.⁸⁹⁸

O dönemde “Sulh Vergisi” ismi altında da ciddi haksızlıkların yapıldığı, zaman zaman bu durumun su-i istimal için açık bir alana dönüştüğü ile ilgili şunları söyler:

⁸⁹⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 183-4.

⁸⁹⁷ Ebû Ubeyd Kasım b.Sellam, *Kitabu'l Emvâl*, s. 131 vd.

⁸⁹⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 194.

Bazı Müslüman ve Hıristiyan gençleri şehir içinde veya dışında dolaşp fakirleri tutuklayıp şunu derlerdi; “Haydi Emirın yanına gidelim, o sizi emretti, geliniz sulh belgenizi (yani rüşvet payınızı) veriniz” deyip soymadan kimseyi bırakmazlardı. Halk adeta yılanlar gibi şehri çepeçevre saran bu gençlerden kaçmaya çalışıyordu. “Sulh vergisi” denilen rüşvet kötülüğünden kurtulan insanlar bundan daha kötü olan başka bir kötülüğe yakalanıyorlardı. Zira köy ve şehirlere gelen dağlayan mühür memurlarının gelişi, insanlar için buldukları yerlerden kaçıktan başka bir seçenek bırakmıyordu. Kamçı ve demir taraklardan korkan halk ve bölge yöneticileri hâkime sığınıyorlardı. Başkentten gelen gerçek sulh memurları buraya geldikleri zaman sadece halkı değil hâkim ve yardımcılarını da tutuklayıp zimmetlerine geçirmiş oldukları vergi taksitlerini geri alıyorlardı. Bu gerçek sulh memurları geldikleri bu yerlere buralı olmayan, dışarıdan kaçak olarak buraya gelenleri ise otuz kırk kat fazla para ile cezalandırıyorlardı.⁸⁹⁹

O dönemin idaresinden ve uygulamalarından şikâyetçi olan Tarihu'l-Zuknîn müellifi bu yapılan zulümlerin sebebini kendine özgün şu ifadelerle dile getiriyor:

Bu bölgenin ihmal edilmesinden doğan, yeme, içme gayelerinden başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen sorumlu idarecilerinden bahsedeceğim. Çünkü merhametsiz olan bu sorumlular, geldikleri bu yerlerdeki duvardaki çiviye varıncaya kadar ne varsa her şeyi aldılar. Bu hırsız idareciler adeta halkı çıplak ve yalın ayak halde bıraktılar. İşi gücü yol kesme ve insanları soyma olan bu sorumlular, bir anda toplumun eşraf ve zengin takımı oldular. Bu sarhoş ve komplo kuranlar, evleri yıkan bu insanlar vergiden sorumlu kişiler olurken, işsizler de kadı oldular.⁹⁰⁰

⁸⁹⁹ Tarihu'l-Zuknîn, s. 198.

⁹⁰⁰ Tarihu'l-Zuknîn, s. 224.

Bölge idarecilerin halka uyguladıkları haksızlıkların bunlarla bitmediğini söyleyen Zuknîn müellifi, yapılan haksızlıklara şunları da ekler:

Bazı yeni düzenlemelerle zulüm ve haksızlıklar tekrar ortaya çıkmıştır. Mesela, herhangi birisinin ismi yazılmamış veya elinde dağlanmış mühür yoksa kırk sekiz dirhem yerine altmış dirhem vergi alınır. Bu düzenleme ile yoksul ve sahipsiz insanlar açlığın zoruyla o kötü kokulu zindanlara mahkûm ediliyordu. Bunların tek suçu; vergiyi ödememeleriydi. Bu yeni düzenlemede aşiret ve akrabalarının isimlerinin kayıt etmemiş olan bölgenin büyük ve ileri gelenleri de tutuklandı.⁹⁰¹

Tarihu'l-Zuknîn müellifinin yukarıda geçen idareci ve amilerin kötü muameleleri rüşvet ve yolsuzluk ile ilgili olaylar mübalağa gibi görünse de müelliften 150 sene sonra yaşayan ve bölge hakkında *Tarihu'l Zuknîn*'den sonra en geniş bilgiyi veren el-Ezdi'nin 229/844 yılında Vâsik dönemiyle ilgili verilen bu şu bilgiler yukarıdaki olayların durumu hakkında bize ipuçları vermektedir:

Vâsik (842-847/228-232), vergi oranlarını yazan ve toplayan kâtipler hapsedip mal varlıklarına el koydu. Zira her kâtip yükle miktarda yolsuzluklara bulaşmışlardı. Onların yolsuzlukla hesaplarına geçirmiş oldukları paraları geri aldı. Bu yolsuzluğa bulaşmış kişiler ve hesaplarına geçirip kendilerinden geri alınan meblağ şu şekildedir:

Birincisi: Ahmet b. İsrail'i önce dövdü daha sonra yolsuzluk yaptığı 80.000 dinarı kendisinden geri aldı.

İkincisi: Etağ kâtibi Süleyman b. Vehb 400.000 dinar ile yolsuzluğa bulaşmış ve bu para kendisinden geri alındı.

Üçüncü: Hasan b. Vehb'den 14.000 dinar ile yolsuzluk parası kendisinden geri alındı.

Dördüncüsü: İbrahim b. Riyah ve kâtibinden 100.000 dinar geri alındı.

⁹⁰¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 241.

Beşincisi: Ahmet b. Ğasib ve kâtibinden 1.000.000 (Bir Milyon) dinar geri alındı.

Altıncısı: Ebu'l Vezir'den 140.000 dinar alındı.⁹⁰²

Mütevekkil döneminde de bu tür yolsuzlukla halkın mağdur edildiği, devletin zarara uğratıldığını el-Ezdî şu şekilde anlatır:

Süleyman b. İbrahim b. el-Cümdi el-Ensari'yi dövdü ve mallarına el koydu, Ebu'l Vezir ve kardeşi, kâtibinin de aynı şekilde mallarına el koydu. Haraç divanından sorumlu Fadl b. Mervan görevden aldı yerine Yahya b. Hakkan el-Horasaniyyi atadı.⁹⁰³

Valilerin haksız uygulamaları diğer bölgelerde de zaman zaman isyanlara sebep olabiliyordu. Örneğin hicri 248 yılında Hıms valisinin baskısı sebebiyle halk isyan etmiş ve bu isyanın bastırılması için çok sayıda insan öldürülmüştür.⁹⁰⁴

Aynı şekilde el-Cezire'nin Musul şehrinde de halktan haksızca mal alan ve uygunsuz davranışlarda bulunan valiye insanların topluca karşı çıkarak onu şehirden kovduğu, bunun üzerinde çatışmaların baş gösterdiğini el-Ezdî bize aktarmaktadır.⁹⁰⁵

Valililerin haksız kazançlarını denetleyen merkezi idare bazen yüklü miktarda paraların valiler tarafından alındığını tesbit ediyordu. 302/914 senesinde Baba el-Cessas el-Cevheri yolsuzluktan dolayı tutuklandığında mal varlığı 14.000.000 dinar idi.⁹⁰⁶

Bütün bu yolsuzluklar bir şekilde halka yansiyordu. Çaresiz kalan halk çoğu zaman bu haksızlıklara boyun eğmek zorunda kalıyordu. Zamanla artan haksız vergiler ve keyfi uygulamalar birikerek patlama derecesine ulaştığında en ufak bir isyan hareketi bu atmosfere taraftar bulmakta zorlanmıyordu.

⁹⁰² El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/5.

⁹⁰³ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/18, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/96.

⁹⁰⁴ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/25.

⁹⁰⁵ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/84.

⁹⁰⁶ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/194; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/471.

Uygulanan İskence Çeşitlerinden Bazıları: İnsalık tarihi çoğunlukla istenmeyen olayların, haksızlık ve işkence sahneleriyle doludur. Zira başta Roma olmak üzere totaliter, baskıcı sistemlerde karşıt unsurları görmezden gelerek mutlak gücün kullanımı ile elde edilen iktidarın bekası; çatışma, baskı, işkence üzerine kurgulanmıştır.⁹⁰⁷

Hz. Peygamber'in getirdiği din, işkencenin her türlüünü yasakladığı halde⁹⁰⁸ ondan sonraki dönemlerde Müslümanlar tarafından bu yasağın çiğnendiğini görebiliyoruz.

İslam tarihinde ilk melik/sultan unvanını alan Muâviye b. Ebi Sufyan, takip ettiği hassas ve baskın, ezici politika sebebiyle muhalefet hareketlerinin merkezi konumundaki bütün vilayetlere otoriter valileri atamıştır.⁹⁰⁹ (*Kufe'de taş üstünde taş bırakmam* " ...Kimki konulmuş olan gece dolaşma yasağı suçuyla karşıma gelirse boynunu vururum..., bir kimseyi boğanı boğacak, yakarı yakacak, ev yıkanın evini yıkacak, kabir soyanı oraya diri diri gömeceğiz... " diyebilecek kadar sert karakterli valiler tayin etmiştir. 45/665 yılında Kûfe valiliğine getirilen Ziyâd b. Ebîh, göreve gelir gelmez sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ Metin Yılmaz, "İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, cilt: 8, sayı: 4, s. 77-116.

⁹⁰⁸ Kur'an-ı Kerim, *Enbiya*, 21/107.; Buhari, *Mezalim*, 30; Ebu Davud, *Cihad*, 110; Müslim, *Birr*, 117; Vâkıdî, *el-Meğazi*, II/514; İbn Hişam, *es-Sire*, I/61-67.

⁹⁰⁹ İbn Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 259; Daha geniş bilgi için Bkz. Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 1, 2010, s. 310 vd.

⁹¹⁰ Bu yasaktan haberi olmayan ve şehir dışından geldiği anlaşılan bir bedevi gece sokaklarda dolaşırken yakalanmış ve valinin huzuruna getirilmiştir. Vali sokağa çıkma yasağından haberi olup olmadığını sorduğunda, haberi olmadığını, hayvanı ile geldiğini ve günün ağarmasını beklediğini ifade etmiştir. Ziyâd, bedevinin doğru söylediğine inanmasına rağmen, koyduğu kuralı delmemek uğruna bu kişinin boynunu vurdurmuştur. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, agm. s. 88. vd.

Yaşanan birçok olumsuz durumun şahidi, Emevî Devletinin son döneminde ve Abbâsî Devletinin kuruluş yıllarında yazılmış olan *Tarihu'l Zuknîn*'de müellif, o dönemde sosyal hayatı sarsan ve insan onuruyla bağdaşmauan işkence çeşitlerini şu şekilde anlatmaktadır:

Birincisi: Genişliği dört parmak ve uçları keskin olan tahtalar hazırladılar. İnsanları yüzüstü yere yatırıp biri başı üzerine diğer ise onun ayakları üzerinde oturduktan sonra bir üçüncü şahıs da acımasızca o yatırılmış olan insanın çıplak sırtını kamçılırdı. Böylece bu işkencelerle beraber şiddetli acılar da sırtına bindirilmiş oluyordu.

İkincisi: Bir ucu çivili iki değnek getirip bu değnek kişinin baldırı üzerine bir alta biri üste olacak şekilde konulurdu. İkinci tarafa da bir adama iki değneğin üzerine bu zavallının baldırını tam sıkıştırırsın diye oturtulurdu. Bu durum için şöyle deniliyordu: " İki ayağımı prangaya vurdular."

Üçüncüsü: Erkekleri omuzlarından asıp bedenlerinin adeta parçalanması sağlanırdı. Bayanları da aynı şekilde memelerinden asıp, memeleri vücudundan kopuncaya kadar askıda tutarlardı.

Dördüncüsü: İnsanları elbiselerini soyup onları aşağılamak ve tahkir etmek için çıplak bedenlerine taş yükletir veya buz ve karda durdurup, soğuk su altında tutarlardı. Böylece uzun süre bu şekilde kalınca organlarını iş görmez duruma getirilmesiyle bırakıldığında yüz üstü yere düşerlerdi.

Beşincisi: İşkence için yeni bir alet geliştirdiler. Beş çubuğun her birinin ucunu yarıp bunları ipe bağladıktan sonra bu yarılan yerlere kişinin parmaklarını koyuyorlardı. Çubuğun diğer tarafını da elle bastırıp o parmakların ezilmesini sağlıyorlardı. Böylece çubukların arasında ezilen bu parmakların hepsi kırılırdı.

Altıncısı: İki tahtaya benzer bir yapı oluşturur ve bir ucuna (ip veya demirden) kemere benzer ip tahtaya bağlanıp o tahta sırtının altından geçirilirdi. Diğer ipe bağlı olan tahta da uzanmış olan kişinin üzerinden geçirilirdi. Düzenek böyle kurulduktan sonra

kilolu biri bunun üzerine oturtulunca o şiddet ve baskıdan dolayı kişinin kaburgaları kırılır, bazen de karnı patlar ve bağırsakları etrafa yayılırdı.

Yedincisi: Her iki kolu zincirden yapılmış olan kelepçeye vurulur ve sivrilmiş olan kamaşla tırnakların altına işkence edilirdi. Veya ceviz büyüklüğünde demir gölleler yapılır ve bunlar kişinin gözüne bastırılarak gözünü dışarı fırlatmasıyla işkence edilirdi. Veya mahkûm olan şahıs çırılçıplak soyulduktan sonra bazen soğuk karın üzerinde, bazen de karın içinde bekletilirdi. Karın içinde bekletilen bu insanın üzerine su bırakılarak işkenceden geçirilerek öldürülürdü. Böylece eşraf ve ileri gelenlerinden nicelerini ellerinden astırıp, kalaslarla döverlerdi. Geri kalanların ise ellerine kelepçe, ayaklarına da prangalar vurulurdu. Bazen de karların üzerine çırılçıplak yatırılıp üzerine büyük taşlar yuvarlanırdı.

Sekizincisi: Bazen de kişiyi yere yatırıp o taşları sırtlarının üzerine bırakarak kaburgalarının kırılıp omuriliklerinin açılmasına ve karınlarının patlamasına sebep oluyorlardı. Bazen de işkence ile öldürmek istedikleri insanlar için hamamı tam ısıtıp adeta bir ateş topuna çevirir ve dumanla burası doldurulduktan sonra o insanları çırılçıplak bir şekilde buraya atarlardı. Veya kedigillerden olan vahşi vaşak vb hayvanları bu insanların üzerine saldırtarak pençeleriyle vücutları param parça edilirdi. Veya güneş ve ışık görmeyen kapkaranlık zindanlara atarlardı.

Zalim idareciler cizyeyi vermeye güç yetiremeyen insanları bu işkence çeşitleriyle cezalandırıyorlardı. Bu ve buna benzer durumlar zalim idarecilerin nezdinde işkence olmasa da maalesef durum budur. Bu işkenceler; Hıristiyan, Mecusi, Yahudi ayrımı yapılmaksızın herkese uygulanıp mağdur ediliyordu.

Zenginlerin mallarını ellerinden almak için döve döve kemiklerini kırıyor, fakirleri de elinde olmadığı halde “getir” deyip işkence ile onları vermeye zorluyorlardı. Böylesi bir durumda onlara borç verecek kimse de olmazdı. Bu paraları vermek için hiç

kimse çalışacak bir bağ veya bahçe bulamazdı. Böylece acılarıyla dolu bir hayatı tatmak zorunda kalırlardı.⁹¹¹

106/724 senesinden itibaren Yezid'in haksız uygulamaların haberleri Memlekete yayılınca, herkes evine kapandı. Bu zalim idarecinin uygulamalarından herkes ürküdü. Bunun göndermiş olduğu Amiller de bölgede acımasızca öldürme ve idama girişmişlerdi. Her şehirde iki, üç, beş kişiyi asıyordu. Böylece Mevsil(Musul)'dan tutun el- Cezirenin alt kısmından ta Âmid'e kadar bu durum bütün bölgede görüldü.⁹¹²

Yukarıda değindiğimiz problemleri elbette Emevî dönemi boyunca kesintisiz bir şekilde devam ettiğini söylemek haksızlık olur. Ömer b. Abdülaziz dönemi gibi kısa süreli de olsa zaman zaman toplumu rahatlatan, huzur ve sükûneti amaç edinen idareciler kısa da olsa bunların hâkim olduğu dönemler olmuştur,⁹¹³ Kiliselerin birikmiş borçlarını silmiş, el konulan kilise arazilerini geri vererek bunların vergilerini azaltmış, olumsuz insan tiplerini ve yanlış uygulamaları yönetiminden uzaklaştırmıştır.⁹¹⁴ Bu ve buna benzer olumlu adımlar sebebiyle ülkenin genelinde özellikle de Diyâr-ı Bekr bölgesinde bu sıkıntıları yaşayan Hıristiyan halk üzerinde ciddi olumlu bir etki yapmıştır.⁹¹⁵

1.4. Toplumsal Ahlaki Bazı Problemler

Toplum ve ahlak kavramları bütün inanç ve düşünce ekollerinde birbirleriyle ciddi anlamda ilişkili olarak görülmüş iki kavramdır. İnsanı mükemmel, toplumları da uyumlu ve yaşanır hale getiren, toplum hayatı için riayet ettiği ve etme gereği duyulan ilkelerin ortak ismi olarak adlandırılan ahlak,⁹¹⁶ toplumsal yapının adeta birçok konuda gösterge

⁹¹¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 100, 101.

⁹¹² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 244.

⁹¹³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 74.; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s.85.

⁹¹⁴ el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 87.

⁹¹⁵ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 74.; el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s.85.

⁹¹⁶ İsmail Killoğlu, "Ahlak", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, I/11.

unsuru kabul edilmiştir. Bu sebeple bütün ilahi dinlerin hedefinde, ahlaklı bir birey ve toplum inşa etme olmuştur.⁹¹⁷ Zira ahlaki ilkeleri sarsılan toplumlarda bununla beraber birçok olumsuz durumun vuku bulması kaçınılmaz olur. Kısacası; sarsılan ahlaki değerler toplumu birçok yönden olumsuz etkiler.

Bu etki alanlarından biri de şüphesiz ki toplumun ekonomik alanıdır. Zira toplumsal yapıyı etkileyen her durumun doğrudan ekonomik yapıya olan etkisi bilinen bir gerçektir. Bu sebeple toplumu ahlaki yönde olumsuz etkileyen her durum toplumsal birçok alanda kendini gösterdiği gibi birçok noktanın adeta merkezini oluşturan ekonomi de bundan hemen kendisine pay çıkarır.⁹¹⁸ Bu etkinin önemine binaen tarihte birçok filozof bu konuyu çalışma alanlarına dâhil etmiş ve bu konuda çok sayıda müstakil eserler bile yazmışlardır.⁹¹⁹ Bu anlamda çalışmamızın kapsadığı dönemde kendisi de aynı zamanda Hıristiyan din adamı olan Âmid’li *Tarihu ’l-Zuknin* müellifi de bunu gündemine almış ve bu konuda önemli bilgileri bizlerle paylaşmıştır.

O döneme dair bölge ile ilgili olarak sadece Âmid’li Veka’nüvis ’in kayıtlarında genişçe bulabildiğimiz toplumsal ahlaki problemlerden bazılarını mezkûr tarihçinin malumatlarıyla bazı alt başlıklar halinde paylaşmakta fayda vardır.

Faiz/Tefecilik: Bugün “tefecilik” olarak da adlandırılan “faiz”, toplumların

⁹¹⁷ Erdem, Hüsameddin, “Dinî Ahlâk ve İlâhî Dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık’daki Bazı Ahlâkî Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 3, s. 225-254.

⁹¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tevhit Ayengin, “İslâm’da İktisadî Hayatın Ahlâkî Boyutu”, *İslâmî Araştırmalar*, 2003, cilt: 16, sayı: 4 (İslâm ve İktisat -I-), s. 648-659.

⁹¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Aydın, “Ahlak”, *DİA*. İstanbul 1989, II/10-14; Ali Akdoğan, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2004, cilt: 8, sayı: 18, s. 179-194.

ekonomik ve ahlaki yapısına doğrudan etki eden unsurların başında gelir.⁹²⁰ Bugün bile birçok ekonomik krizin temelinde inildiğinde tefeciliğin etkisi görülmektedir.⁹²¹ Geçmişte de Diyâr-ı Bekr bölgesinde 7. ve 10. yüzyılları arasında *Tarihu'l-Zuknîn* müellifinin bildirdiğine göre zaman zaman cari olan bir durum idi. Tefeciliği bazı insanlar kendilerine meslek yapıp, adeta bir kazanç kapısı olarak görürken, bazı insanlar da zorunlu bazı şartların dayatmasıyla tefecilik yapanlardan faiz para almak zorunda kalıyorlardı.

Halife, el-Cezire bölgesinin üç merkezine beraberinde çok sayıda asker ile birer adam gönderdi. Bunlardan biri Âdem bin Yezid idi. Bu adam; Âmid, Erzen ve Meyyâfârikîn'e gitti ve burada zorba bir adam gibi davrandı. Şehirlerini terk eden Mevsilliler el-Cezireye yerleştirildiler. Buralarda, el-Cezire'nin imkânlarından istifade ederek gerçekten çok zengin oldular. Tefecilik yaparak el-Cezire'nin bütün maddi imkânlarını faiz gibi çirkin yöntemlerle süpürdüler. Mevsil halkı bunun aksiyle hareket ettiler. Zira faiz ile alışveriş yapıyorlar, köle ve cariyeye sahibi olup, bol mallara, zengin depolara, verimli bağlara ve büyük servetlere sahip oldular. Kısa süre içinde bunlar kendilerinden önce birçok imkâna sahip olan Süryânî ve Nersubendiyyun halkı gibi müferrah bir toplum oldular. ⁹²² *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi tespitlerine şöyle devam etmiştir:

Tefeciliği bir gelir ve geçim kapısı olarak gören zengin faizci grupların faiz ile para verip sömürdüğü ve kendilerine mahkûm ettiği çok sayıda fakir insan da vardı. Merkezi idare herkesi cizye vergisiyle sorumlu tutmuştu. Bu ödemeye güç

⁹²⁰ Ahmet Battal, "Ekonomik Problemler ve Sosyal Hayata Yansımaları: Yoksulluk, İşsizlik ve Tefecilik", *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* 12-16 Ekim 2009 Ankara, 2009, cilt: I/831-833.

⁹²¹ Coşkun, Mustafa, "Faiz-Banka ve İslâm -VIII-: İslâm Dini, Faizi Niçin Haram Kılmıştır?", *İslâm Medeniyeti*, 1973, cilt: 3, sayı: 34, s. 33-37; Ali Acar, "Faiz ve Toplum İlişkisi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 16, İslam İktisadı Özel sayısı, s. 187-196.

⁹²² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 146.

yetiremeyenleri cizye memurları tespit edip tutuklar ve vergiyi ödemeye zorlardı. Cizye ödemeye güç yetiremeyenlerin sayısı artınca bu cizye meblağı mükelleflere eşit bir şekilde paylaştırılır, ya da maddi imkânlarına göre kendi aralarında o cizyeyi taksim ederlerdi. Vali'nin belirlediği vergi memurları bu konuda asla mazeret kabul etmezlerdi. Bu zulme varan uygulamalar, halifenin emri olmayıp kendi keyfi uygulamalarının bir neticesiydi. Haksız uygulamalar her yeri sardı. İnsanlar biraz sonra ölüp helak olacaklarını düşünemediler. Zenginler, fakirlerin yaşam maddelerini satın alıp onları kendilerine bağlı hale getirip evlerine mahkûm ettiler. Durum zenginlerin arzuladığı gibi gelişti. Zira piyasanın mallarını elinde tutan zenginler, fakirlere verdikleri malları istedikleri faiz oranıyla verdiler. Bir dinarı bir dinar faiz ile veya bir dinarı 50, 60, 70 ölçekli buğday ile vermeye başladılar. Hatta borç olarak verdiği paranın meblağını istedikleri gibi yazarlardı. Mesela; 50 kile olan içki 1 dinar borca veriliyordu. Hatta bazen 1 dinar; 70, 80 kile karşılığı olarak verilirdi. Pazarlarda 30, 35 hatta 40 ölçek, bir dinara satılır oldu. 1 koyun bir dirheme, bir keçi aynı şekilde bir dirheme, bir öküz 5 dirheme, 1 eşek 4 dirheme satıldı. Tefecilik ve karaborsanın yaygın olduğu bu dönemde işler durgun, işsizlik ise had safhalardaydı.⁹²³

Devletin insanlara yüklediği aşırı vergi borcu, dar gelirli insanları, özellikle de köylü sınıfının belini bükmüştü. Bu sebeple, vergi ödemesi için nakit para bulamayan insanlar faiz ile para bulmaya zorlanıyorlardı veya el ve ayaklarının da bağlı olduğu zincirlerle işkenceden geçiriliyorlardı.⁹²⁴

Yalan Şahitlik: Yalan şahitlik, geçmiş ve şu anda mevcut olan bütün inanç ve hukuk sistemlerinde çirkin, ahlaka mugayyir bir davranış ve aynı zamanda hukuka aykırı,

⁹²³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 173.

⁹²⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 174.

cezai müeyyideyi gerektiren bir eylem olarak kabul edilmiştir.⁹²⁵Zira toplum düzeninin temelini sarsan, ticaretin olmazsa olmazı olan karşılıklı güveni zedeleyen yalan şahitliktir. Böylesi toplumsal hayatı ve ekonomi düzeni tehlikeye düşüren durum Diyâr-ı Bekr bölgesinde Tarihu'l-Zuknîn müellifi'nin anlattığı olaylarda çokça görülmektedir:

Toplumda birçok çirkinlik yaygınlaşmıştı, insanlar zina edip günahkâr oldular. Ayyaşlar, yalancı şahitler, hasetçiler, bütün bunlar her türlü günaha bulaştılar. Çünkü bunların başında bulunan idareciler, bunlara her türlü günah ve hatanın yollarını açıyorlardı. Mahkemede şahitlik ihtiyacını duyan biri yola çıkıp herhangi birini bulup, " mahkemede benim için şöyle şöyle deyip şahitlik eder misin" deyip yanına alır ve onunla mahkemeye giderdi. Mahkemede bu insanlar olaya tanık olmadığı halde yalan ve bühtanlarla Allah adına yemin içerek şahitlik yapıyorlardı. Bu mahkeme süreçleri çoğu zaman uzun sürer, şiddet ve haksızlığa sebebiyet verirdi. Günlük mahkemeler kurulurdu. Bu davalarla alakalı olarak arazi ve mahsuller ile ilgili halk arasında kavga çıkardı.⁹²⁶ Kısacası kin, nefret, yalan, talan, şikâyet, kaçırma, katl, yalan şahitlik, gibi bütün kötülükleri bizde vardı. Arkadaş arkadaşına güvenemez olmuştu Hatta arkadaşıyla bir problem yaşayan, çarşıya gider ve gözüne kestirdiği birine: *Beyefendi benim için bu konuda lehimde şahitlik yapar mısın? der ve hemen: Baş üstüne" cevabıyla karşılaşır ve şunu sorar: Benim hangi konuda, ne demem lazım, deyip konuyu bilmediği halde yalan yere yemin ederek görmediği, duymadığı ve bilmediği bir meselede şahit olarak yer alırdı. Bu yalan şahitliği sadece Mecusiler değil, Mesihilerde de aynı şekilde yapıyorlardı. Hem de erkek kadın yaşlı genç fark etmeksizin. Mesela bir hırsız bir konuda yalancı bir şahidi ücret ile tutmak istediğinde hemen bulur ve o da hırsızın bundan uzak olduğuna dair*

⁹²⁵Faruk Erdem, "Yalan Şahadet, Hakikate Aykırı Bilirkişilik ve Tercümanlık", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 3 Ankara 1954, s. 42-59.

⁹²⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 154.

yemin ederek şahitlik ederdi. İnsanlarda Allah korkusu kalmamış, bu sebeple bir garibanın hakkı bir saat içinde yalancı şahit ile yok edilebiliyordu.⁹²⁷

Dilencilik/Dilenciler: Toplumun manevi duygularını sömüren, şefkat ve sosyal yardımlaşma hissiyatını su-i istimal eden insanlar bu dönemde Tarihu'l-Zuknîn müellifinin müşahadesiyle Diyâr-ı Bekr bölgesinde hayli ilerlemiş durumdaydı. Fakirlik ile fakirliği kullanan insanların birbirine karışmış olduğu bir toplumda güven ve merhametin zedelenmesi, toplumsal hayatın bir alanına olumsuz etki yapmaya yeterli bir saiktir. Bu durumu Tarihu'l-Zuknîn müellifi şöyle dile getiriyor: *Hilebaz insanlar fakirlerin elbiselerine bürünerek sırtına aldıkları dilenci torbalarıyla kötürüm, a'ma vb engelli rolleriyle halktan para almaya çalıştılar. Bunlar aslında engelleri olmayıp, genç ve sağlam insanlardı. Ancak hayâ perdesini yırtarak ev ev dolaşıyorlardı. Onların bazı yaşlıları, beli kambur olmuş bir engelli gibi davranıyor, bu durumda kendilerine yardım etmeyenleri de kendi gibi engelli olma ile beddua ediyorlardı. Bazen de bunlar istediklerini alıncaya kadar bu haneyi terk etmezlerdi. Gündüz veya hafta sonunda çarşı ve pazara gidip, dilenerek almış oldukları ekmekleri satıp o para ile et ve şarap alıyorlardı. İnsanlar bunun farkına varınca bu tür yardımları yapmaktan da vazgeçtiler. Hatta gerçek fakirlere bile yardım edemez oldular. İnsanların başlarına bu tür iyi duyguları su-i istimal eden kötü niyetlilerden doğan sıkıntılar geldi. Bu sebepten dolayı insanlar artık bir kuruş bile muhtaçlara vermez oldular.*⁹²⁸

Lüks Yaşam: İslam fetihleriyle beraber çöl ortamından, el-Cezire gibi suların, nehirlerin aktığı, her türlü meyve, sebze ve ekinin bolca yetiştiği adeta “size (muttakilere) va'd edilen cennetler” olarak dünya güzelliklerinin birleştiği bu topraklarda Müslümanlar

⁹²⁷ Tarihu'l-Zuknîn, s. 210. 161/778 yılının olayları arasında buna benzer bir yalancı şahitlik vakaasını da İbn Kesir de zikreder. Bkz. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/492.

⁹²⁸ Tarihu'l-Zuknîn, s. 230.

yerleşmiş ve buranın nimetleriyle yaşamaya başlamışlardı. Bu yaşam tarzı bazen lükse ve debdebeli bir yaşamın sınırlarını da aşarak adeta ahlaki ilkeleri zorlamış ve toplumsal yapı bundan olumsuz etkilenmiştir.

Sık sık bölgede yaşanan kıtlık ve açlığa değinen ve bu türden yaşanan mağduriyetlerden bahseden Tarihu'l-Zuknîn müellifi, aynı şekilde diğer bölgeler zorluklarla boğuşurken bazen de el- Cezire ve bilhassa kuzeyindeki bolluk ve bereket ile dolu olan topraklarından keçi, koyun ve hayvan sürülerinden, lüks yaşamlarından da şöyle bahseder:

“el-Cezire ve toprakları verimli ve bereketli idi. Araziler; bağ, bahçe ve ekinlerle zengindi. Bu zenginlik o kadar ileriye ki orada nerde ise hiç fakir bulunmuyordu. Bütün köylüler bolluk ve bereket içinde idiler. Herkesin muhakkak fedden (bir miktar arazi parçası) ve keçisi, koyunları, eşekleri vardı. Ekilmemiş hiçbir arazi yoktu. Bütün arazi bahçe ve üzüm bağları ile ekili idi. Hatta dağın tepeleri dahi üzüm asmaları ve diğer ağaçlar ile ekiliydi. Tarım arazisine uygun olmayan bu dağlık yerler bile bağ ve bahçe ile değerlendirilmişti. Bu ekonomik refahtan dolayı insanlar şımardılar, aralarında suçlular artı, kalpleri katılaştı. Biri diğerinin elindekine göz dikmeye başladı. Hatta kiliseler ve manastır mallarına dahi göz dikmeye başladığını özellikle de kilisedeki buğday ve şarap onların bu göz diktiği belli başlı mallar arasında yer aldığını” söyler.⁹²⁹

İnsanların açgözlülükleri sebebiyle sahip oldukları maddi imkânlarla yetinmeyip, bazen kutsal kiliselerin bile malına göz diktikleri aktarılan kaynakta şu bilgilere yer verilir:

İnsanlar yerin bu veriminden kat be kat fazla ürün alarak bunları depoladılar. Hatta içki de buna dâhildir. Şöyle denilmiştir: " İsraililer doyup şiştikleri halde, bu Allah'ın bize bir zenginliğidir demediler." Bütün bunlara rağmen, kilisenin mallarına el

⁹²⁹ Tarihu'l-Zuknîn, s. 134.

*koyup " kilisenin mala ne ihtiyaç var" demeye başladılar. Ancak biz devlete cizye vermek, istiyoruz, çocuklarımız, ailelerimiz var. Bu bölgedeki insanların yoğun nüfusları var. Aynı zamanda aşırı zenginliğe ve refah seviyesine ulaştılar. Bu bolluk ile böbürlenip, zulüm etmeye başladılar.*⁹³⁰

Devlet yöneticilerin de zaman zaman israfa kaçan durumları, toplumun nazarında gizlenmiyordu. Mesela Harun Reşit kendisi için beğendiği bir cariye için 100.000 dinar ile satın almış ve bunun devlet hazinesinden ödemiş için Yahya b. Bermeki'den istemiştir.

931

Mezar Soygunculuğu: İslam hukukunda da kendisine yer bulan bu eylem; “bir şeyi yerden çıkarmak, açıp çıkarmak, ölünün kefenini, soymak, nebbaş”, diye adlandırılmıştır.⁹³² Kavram ve eylemin tarihi de hayli eskidir. Kabirlerin kazılıp kefenlerin ve o kabirdeki malzemenin soyulması günümüzde yeni defnedilmiş bir ölünün kabrinden ziyade, eski ve tarihi olan kabirlerin, ölü ile beraber defnedilmiş değerli malzemelere göz dikmiş define avcılarının hırsızlıkları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mezarları açmak bazen intikam almak amacıyla da vuku bulmuştur. Hicri 132. Senesinde Abbâsî yönetimi Şam'da kabirleri bulunan Emevî halifelerin kabirlerini aştırıp tazip etmek amacıyla Amr b. Timam'ı görevlendirmiş ve başta Muâviye b. Ebi Sufyan'ın kabrini açtırmış, daha sonra Hişam b. Abdilmelik'in kabrini aştırmış, bozulmamış cesedini sopalarla parçalayıp daha sonra yakmıştır. Süleyman b. Abdilmelik'in, Velid'in, Yezid b. Muâviye'nin kabirleri de aynı şekilde açılmış tazip edilmiştir.⁹³³

⁹³⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 153.

⁹³¹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/6.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/78.

⁹³² Hüseyin Atay, “Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”, *AÜİFD*, cilt: 43, yıl:2002; sayı: 2, s. 6.

⁹³³ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/332-333. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/79-82.

Eski kabirlerin kazılıp, değerli eşyalarının çalınması geçmişte de genelde iki şekilde karşımıza çıkmıştır:

Birincisi: İnsanların açlıktan, kıtlıktan dolayı ellerindeki bütün imkânların tükenmesinden sonra değerli eşyalarıyla defnedilmiş ölülerin eşyalarına muhtaç duruma düşmeleri sebebiyle kabirler kazınmış ve bunların eşyaları kullanılmıştır. Nitekim Abû'l Farac'ın nakline göre Mansûr döneminde bölgeye yüklenen aşırı vergiden dolayı insanların ölmüşlerin mezarlarını açtırmak suretiyle mezarlardaki eşyaya tamah edecek duruma düştüklerini söyler.⁹³⁴

İkincisi: Hırsızlık amacıyla mezarların kazılıp, kefenlerin soyulması, o kefen ve eşyalarla kısa yoldan imkân elde etme uğraşları şeklinde olmuştur.

Kabirlerin kazılıp ölülerin kefenlerinin soyulması, toplumun yaşadığı dönemdeki inançları gereği değerli eşyalarının da ölü ile beraber defnedilmesinden dolayı onları almak için gerek eski ve gerekse de yeni kabirlerin nasıl açıldığına bizzat tanıklık eden Âmid'li Veka'nüvis olan Tarihu'l-Zuknin müellifinin verdiği bilgiler, dönemin ahlaki ve toplumun ekonomik boyutu konusunda bize bilgi verecek mahiyettedir. Bu durum ile ilgili olarak müellif şunları söyler:

“Kötülükler çoğalıp üst üste yığıldı. Açlık, insanın tahammül sınırını zorladı. İnsanlar mallarını sattılar ancak ne yapacaklarını bilemediler. Zira adeta kovulmuş ve zulme uğramış haldelerdi. Bu kıtlık uzun bir zamana yayıldı ve bütün bölgeyi kuşattı, kuş, balık ve bütün hayvanları sardı. Musibetlerin artmasıyla insanlar durumlarını reislerine arz etmeye, yaşam için gerekli olan malzemeleri onlardan istemeye gittiler. Bu darlık ve kıtlıktan dolayı insanlar çok eski olan mezarları kazmaya, kemiklerini çıkarıp onların eşyalarını dahi almaya çalıştılar. Ve bu acı ve hüznün verici tabloyu maalesef duymadık, bunlara bizzat gözlerimizle şahit olduk.

⁹³⁴ Abû'l Farac, I/201.

Efendimiz Mesih'in doğumundan önce ölmüş ve kabirlerinde istirahat eden ölülerin altın ve gümüşlerini almak için ufalmış adeta toz haline gelmiş kemiklerini rüzgârın önünde savurdular. Bazen bir mezarlıkta 500'den fazla kişinin cesedini bir arada topluca buldular. Özellikle eski mezarlıkların kazmasına ve cesetlerin arasında altın gümüş bulmaya çalıştılar. Bir tepeyi üzerinde mezarlık ile ilgili hiçbir özellik ve belirti olmadığı halde oraları da kazdılar. Mezarlık alameti olmadığı halde, yaşlılar da bunlara bu mezarlık yerlerini göstermede rehberlikte bulunmadıklarına rağmen bu mezar soyanların bu kadar eski mezar yerlerini bulmaları bilgi ile değil, olsa olsa şeytanın onlara yol göstermesinden başka bir şey ile izah edilemez.

Sık sık şöyle haberler yayıldı: “Şu bölgede, filan yerdeki mezarlıkta bu kadar altın, bu kadar gümüş bulundu.” Bu ve buna benzer haberlerin yayılmasıyla adeta bütün mezarlar açılmaya başlandı. Zaman zaman; şurada şöyle bir takı bulundu.” Bu tür yalan ve abartılı söylemler her tarafa yayılarak birbiriyle adeta çatışır hale geldi. Şayet tesadüfen bir bilezik veya bir dirhem bulursa o adeta bir servet olarak halk arasında yayılıyordu.⁹³⁵

Bugünkü define avcılarının halet-i ruhiyelerine benzer bir tarzda o dönemde de insanların kabirdeki değerli eşyaları gasp etme adına mezarları kazdıklarını ve kınandıklarında ise; “Biz define arıyoruz” bahanesine sığındıklarını söyleyen Tarihu'l-Zuknîn müellifi, bu konu ile ilgili olarak şunları aktarır:

“İnsanlar artık kabirleri açıp ufalmış kemikleri savuracak kadar saygıyı yitirdiler. İnsanlar adeta samanı savurdukları gibi bu kimlikleri de savuruyorlardı. Böylece mezardan kemikleri çıkartıp onlara ait olan altın ve benzeri eşyaları ellerine alma şeklindeki kötü emelleri gerçekleştirdiler. Bütün bunlara rağmen sağduyulu insanlar onları bu kötü davranışlarından alıkoymaya çalışıp; “Ne yapıyorsunuz? Ne

⁹³⁵ Tarihu'l-Zuknîn, s. 207.

topluyorsunuz?” dediklerinde şunu söylüyorlardı: “Biz tarihi eserlerin peşindeyiz ve antika arıyoruz. Şu kişinin altın ve gümüşten olan sürme kalemmini şu yerde buldular. Atın gemini ve altın gerdanlıklarını buldular. Şu köyün sakinleri binlerce parça altın bulmuşlardır...” Herhangi bir insan bir bakır parçasını veya bakırdan atın üzengisine rastlarsa şeytanların önlerine koyduğu hayallerle insanlar onlara kanıp bununla avunuyorlardı. Güçlü iman sahibi olan müminleri hayatta iken aldatamayan şeytan bu sefer bu altın bulma tuzağı ile bu insanların kabirlerini açtırmak sureti ile onlara ölümlerinden sonra da bu kötülüğü yaptırdı. Kabirlerinin açılıp kemiklerin savrulması ile onlardan kaynaklanan değişik hastalıklar baş göstermeye başladı. Böylece kabirlerin açılıp mezardakilerin savrulması o kadar arttı ki yeni ölmüş birilerinin bile kabirleri açılıp defnedildiği elbiseleri soyuldu ve ceset ikinci kez çıplak olarak defnedildi. Bu tür soygunların artması ile ölmüş insanların mezardaki elbiselerinin soyulup onunla dışarıda gezen birçok insana rastlanır oldu. Bu sebepten dolayı yeni defnedilmiş ölü sahipleri bu mezarların açılıp oradaki eşyaların alınmaması için mezarların başında nöbet tutmaya başladılar. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar mezarların korunması için beraber ortak önlem almaya çalıştılar. Bu elbiseleri katranla bastırıp cesedin erken çözülmemesi adına (belki de mezardaki ölülerin elbiselerinin çıkartılıp giyilmemesi için) öylece cesetlere sardılar. Cesetleri elbiseyle çürüdüğüne kanaat getirinceye kadar mezarların başında nöbetçi kalmaya devam ettiler. Hırsızlar bu iğrenç işleri pervasızca işliyorlardı ki mezardakilerin elbiseleri ile takıları ile dışarıda gezmeyi adeta kendileri için bir şeref ve gurur kabul ediyorlardı. Hatta bu durumu kendileri için cesaret ve yiğitlik belirtisi olarak algılıyorlardı.⁹³⁶

Mezar soygunculuğu gibi bir durumun ortaya çıkması bir yandan ekonomik durumu olumsuz etkileyen bir durum olarak yorumlanabileceği gibi, bozulan ekonomik

⁹³⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 236.

yapının neticesi olarak toplumun yaşamına ve ahlaki yapısına yaptığı tesir olarak da yorumlamak mümkündür.

2. Doğal Unsurlar/Afetler

Gerek el-Cezir ve gerekse de Diyâr-ı Bekr bölgesi doğal afetlerin zaman zaman görüldüğü bölgelerden biridir. Bölge halkı bu afetlerden gerek doğrudan -deprem gibi- ve gerekse de bu afetlerin doğurduğu olumsuz sonuçlardan sellerden -tarla, bağ bahçe tahrip olup, hayvanların telef olması gibi- ciddi zararlar görmüştür. Diyâr-ı Bekr bölgesi bu anlamda tarihte kurduğu muhteşem medeniyetler kadar, doğal afetlerle enkaza ve yıkılmış harabelere dönüşmüş dönemlere de şahitlik etmiştir.

Diyâr-ı Bekr bölgesinin Meyyâfarikîn merkezinin bir köyünde dünyaya gelen 8. Asrı (ö. 775) ve o döneme yakın zamanda gerek el-Cezire ve çevresi ve gerekse de Diyâr-ı Bekr bölgesi ile ilgili duyduklarını yazan “*Tarihu'l Zuknîn*” müellifin yer verdiği birçok doğal afetin de başka kaynaklarda yer almayan detaylarını burada görebilmekteyiz.

Bu doğal afetlere baktığımızda, bölgede zaman zaman su taşkınlarının, depremlerin, kuraklık, salgın/ölümcül hastalıkların, kuru rüzgârların ve tarım/ziraate büyük zararları olan haşarat/çekirge gibi doğal/semavi birçok afetin vuku bulduğu zamanlar olmuştur.

2.1. Su Taşkınları

Aşırı yağmurlar nedeniyle zaman zaman Dicle nehir havzasında meydana gelen su kabarmalarından bazen birçok tarım arazisinin ve hatta bazen yerleşim yerlerinin bu su baskınlarından çok zarar görmüştür. Bu durum bölge insanına birçok maddi kayba sebebiyet vermiştir. Mesela bölge, 48/668 yılında büyük bir su baskınına maruz kaldı. Bu tarihte Fırat ve Dicle nehirleri taşı ve bunun neticesinde birçok tarım arazisi sular altında kaldı, işlenemez hale geldi. Diyâr-ı Bekr bölgesine komşu olan Urfa nehrinin aşırı taşması sonucu, şehir su altında kaldı, çok sayıda hayvan telef oldu, şehrin surları yer ile bir

oldu.⁹³⁷ Altı asır sonra İbn Kesir'in 624/1226 yılının önemli olayları arasında yoğun yağın kar ve yağmurdan dolayı birçok ekin ve mahsulün zarar gördüğü bilgisiyle⁹³⁸ de bu bölgeye baktığımızda bu tür doğal afetlerin sık sık tekrarlandığı sonucunu çıkarabiliriz.

125/743 senesinde Âmid şehrinin yanında kurulmuş olan Dicle köprüsü şiddetli geçen kış mevsimindeki aşırı yağın yağışlar sebebiyle yıkıldı. Bu sene çok sayıda kuş ve diğer hayvanlar açlıktan helak oldu. Yağın yoğun kar, şiddetli geçen kış ve aşırı yağmurdan dolayı nehirlerin özellikle de Dicle nehrinin su seviyesi yükseldi. Ve büyük su taşkınlıkları meydana geldi. Bu sebeple çok sayıda köy ve yerleşim yeri yerle bir oldu. Bu sular önüne geçen ne varsa hepsini alıp götürdü. Bu şiddetli sel sularından dolayı Dicle üzerindeki köprü yıkıldı. Sel suların sürüklemesiyle üst üste yıkılan ağaç ve odun parçaları 5-6 mil mesafede köprüye takılı kaldı.⁹³⁹ Bu güçlü su taşkınlıkları ağaçları söküp süpürmüş ve suyun dinmesiyle metrelerce yükseklikte ağaç yığınlarını geride bırakmıştır. Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik'in bu nehirler üzerinde yıkılan bu köprüleri tekrar yaptırmak için çok sayıda mühendis gönderdiği sırada vefat etmesi bu işin ertelenmesine sebep olmuşsa da⁹⁴⁰ o dönemin Emevî yönetiminin bu tür imar faaliyetlerinin yanı sıra doğal afetlerin doğurduğu olumsuzlukların yaralarını sarma noktasındaki gayretlerinin de bir ifadesi olarak görmek mümkündür.

Bu sel baskının olduğu zaman diliminde el-Cezire'nin önemli merkezlerinden biri ve Âmid'e komşu olan Ruha şehrinde de "Disan" denilen ve şehrin içinden geçen büyük nehrin taşmasıyla büyük bir sel felaketinin yaşandığını görmekteyiz. Tarihu'l-Zuknîn

⁹³⁷ el-Menbîcî, *Tarihi'l Menbicî*, s. 70.

⁹³⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII/193.

⁹³⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

⁹⁴⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

müellifinin bildirdiğine göre; bu sel felaketi sebebiyle Diyâr-ı Bekr'in komşu şehri Ruha, adeta yağmalanmış bir harabeye dönüşmüş. Şehrin surlarını yıkan selin akıntıları, Urfa ve Harran yerleşim ve tarım alanlarını tahrip etmiştir.⁹⁴¹

Dicle nehrinin taşması sadece Diyâr-ı Bekr bölgesini değil aynı zamanda zaman diğer yerleri de olumsuz etkilemiştir. Mesela hicri 292 yılında aşırı yağmurdan dolayı su seviyesinin yükselmesiyle Bağdat harabeye dönüşmüştür.⁹⁴²

146/763 yılının mart ayında Dicle nehri taşı. Civarında yer alan başta Musul olmak üzere birçok şehir ve köyü bastı. Gece vuku bulduğunda can kaybının yanı sıra birçok ev, ekin ve tarım arazisi sular altında kaldı. Can kaybının yanı sıra çok büyük maddi kayıplara da sebep oldu.⁹⁴³

2.2. Kuru Rüzgârlar ve Don

Bölgenin karasal iklim kuşağında bulunmasından dolayı sahraya yakın olmasıyla bazen kuru esen rüzgârların etkisiyle birçok zirai sebze/meyve ürünleri ciddi zarar görürken, bazen de aşırı soğukların etkisiyle oluşan dondan dolayı da aynı şekilde birçok mahsul zarar görmüştür. Mesela 127/743 yılında aşırı kar yağışı ve soğğun etkisiyle Âmid'de Dicle üzerinde kurulmuş olan köprü yıkılmış ve buralar günlerce geçişlere kapanmıştır. Birçok hayvan bu olumsuz koşullardan dolayı açlık ve soğuktan dolayı telef olmuştur. Soğuk ve şiddetli rüzgârların yanı sıra eriyen karın sebep olduğu su taşkınlarının zararı büyük olmuştur. Eriyen kar'ın nehirleri taşımasıyla Âmid'de Dicle nehrinin ve onu besleyen birçok akarsuyun taşması sonucu çok geniş araziler sular altında kalmış, bundan tarım büyük zarar görürken, köprülerin yıkılmasıyla da köy ve kasabaların birbiriyle olan ulaşım ve irtibatları kesilmiştir.⁹⁴⁴

⁹⁴¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

⁹⁴² El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/170.

⁹⁴³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 123.

⁹⁴⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

Bu bilgilerden şunu anlıyoruz; zaman zaman bölgesel ciddi doğal felaketler meydana gelmiş ve bu felaketlerin etki alanı genellikle sadece dar bir bölgeyi değil, bütün bölgeyi kuşatmıştır. Bu sel felaketinde de aynı durum vuku bulmuştur. Âmid, Ruha ve Harran'ın aynı anda, aynı felaketten zarar görmüş olması bunu göstermektedir.

el-Cezire'nin bir yerinde meydana gelen herhangi bir doğal afet bölgenin diğer merkezlerini de doğrudan etkileyebiliyordu. El-Ezdî'nin verdiği bilgiye göre hicri 232 yılında Musul bölgesinde büyük bir sel baskını olduğu ve bu sel baskınında 100.000 (yüzbin) insanın telef olduğunu kaydeder.⁹⁴⁵

2.3. Kuraklık ve Kıtlık

Bölgede zaman zaman kuraklık ve dolayısıyla kıtlığın yaşandığı görülmüştü. Bu kıtlık Şam ve civar yerlerde olduğu gibi⁹⁴⁶ el-Cezire, Diyâr-ı Bekr bölgesinde de vuku buluyordu. Mesela 132/749 tarihlerinde bölgenin genelini kuşatan büyük bir yaşandı. Müslümanların birbirleriyle savaştıkları, iç savaşın olduğu bu senede⁹⁴⁷ yerden sular kesilmiş, birçok kuş kıtlıktan adeta etten kemik kesilmiş ve insanlar birbirlerini talan ve yağmalamaya yönelmişlerdir. Veba salgını başlamış, açlık ve güçsüzlükten dolayı insanlar ellerine kılıç alacak gücü bulamamışlardır. Bir damla yağmur yağmadığından ekinlerin hepsi kurumuş, hatta kuraklıktan dolayı ekilen tohumlar bile filizlenememiştir. Nehirler kurduğundan, nehir yatakları kup kuru çukurlara dönüşmüştür. Bütün bu

⁹⁴⁵ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/14.

⁹⁴⁶ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/117. Müellif 99/718 yılında Şam'da çok şiddetli bir kıtlığın yaşandığını nakleder.

⁹⁴⁷ Bu dönemde yaşananlar ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târihu 'l-Ümem ve 'l-Mülûk*, VII/412-460.

kuraklık afetinden dolayı fiyatlar uçmuş ve bir kafz⁹⁴⁸ buğdayın fiyatı bir dinara çıktığı halde piyasada buğday bulunamamıştır. İdareciler, görevlilere ve valilere bulunan buğdaya el koyma yetkisi vermişlerdir. Yer bunca genişliğine rağmen insanlara dar gelmiş, kıtlıktan dolayı zenginler de fakirlerle aynı seviyeye düşmüşlerdir. Şimdiye kadar böylesi bir felaket görülmemiştir.⁹⁴⁹

Bu kıtlık durumu daha trajedi durumlara sebep olmuş. Zira kıtlık ve açlıktan dolayı insanların artık kabirleri açıp ölmüşlerle beraber defnedilmiş olan altın, gümüş vs. türü değerli eşyaları alıp bununla geçinmeye çalıştığını nakleden *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi, bu durumun başka bir problemin daha doğmasına neden olduğuna dikkat çeker. O da; bu ölü cesetlerin açılmasıyla onlardan bir hastalığın da insanlara bulaştığı ve bundan dolayı veba salgınlarının da baş gösterdiğini söyler.⁹⁵⁰

Aynı müellif, bu kıtlık dolayısıyla “nebbâş” denilen kefen soyanların ortaya çıktığını uzun uzadıya anlatır. Yeni ölmüş ve defnedilmiş bir insanı geceleyin kabri açıp kefenini ve varsa diğer eşyalarını da alıp çaldıklarını, buna karşın önlem olarak da ölenin akrabalarının kabirdeki ölünün korunması adına belli bir süreye kadar kabir başında bekçi tuttuklarını nakleder.⁹⁵¹

⁹⁴⁸ Hububat çeşitleri için 1 keyl'dır. Arapça'da “keyl” masdar olarak “ölçmek”, isim olarak “ölçek” anlamına gelir. Aynı kökten türeyen kile de yine “ölçek” demektir. Ârâmîce'deki karşılığı keylâ olan kelime Farsça'ya kîle, keyle, keyli, Türkçe'ye kile şeklinde girmiştir. Bölgeden bölgeye değişmekle beraber yaklaşık 4 Şinilik, 8,5 kg olarak kabul edilebilir. Geniş Bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, “Kile” *DİA*. İstanbul 2002, XXV/568-571.

⁹⁴⁹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 90; *Tarihu'l-Zuknîn* bu felaketi Halife Hişam'ın ölümü ile beraber ve o dönemde işlenen günahlara bağladığına göre bu Hişam'ın ölüm tarihi olan 6 Rebiulahir 125/ 6 Şubat743 tarihinde olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

⁹⁵⁰ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 235.

⁹⁵¹ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 235; Kefen soyma ile ilgili olarak detay bilgi için bu konu ile ilgili müstakil başlığa bakınız.

Kıtlık durumuna sık sık değinen *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi, insanların açlıktan dolayı evlerini, yerlerini terk edip dağlara, bayırlara çıktığını, ot ve bitki toplayarak bunların çarşılarda ekmekle değiştirilmeye çalışıldığından, insanların bu kıtlık sebebiyle günlerce aç kaldığını söyler.⁹⁵²

Aynı müellif; “en önemli musibetlerden birinin, baş gösteren şiddetli kıtlık ve açlık olduğunu, bu sebeple zenginlerin dilenir hale gelip, para ve mülk sahibi olan insanların çarşılarda dilendiğini, düne kadar ipek elbise giyen insanların bugün öplerde geçinir hale geldiğini” haber verir.⁹⁵³ Bu kıtlık durumunun zaman zaman başka bölgelerde de vuku bulduğunu ve bu sebeple insanların yiyeceklerinin bitiminden dolayı açlıktan leşleri yediğini bölgeyi konu edinen *Tarihu'l Mevsil'in* müellifi olan el-Ezdî de söyler.⁹⁵⁴

Bu tür kıtlık olaylarının zaman zaman adeta bütün İslam coğrafyasını kuşattığını, bu sebeple başta buğday ve arpa olmak üzere birçok yaşam maddesinin bulunamadığını, böylece fiyatların artışıyla yoksulluğun da baş gösterdiğini bizzat bölgeden olan el-Ezdi de nakleder. Nitekim bu müellif, 260/873 yılında baş gösteren bu kıtlıktan dolayı bütün İslam coğrafyasının etkilendiğini ve Bağdat'ta 1 Kur buğdayın 150 dinara yükseldiğini söyler.⁹⁵⁵

2.4. Depremler

Depremler, bölgenin sadece ekonomisini, tarımını değil, bütün yaşamını etkilemiştir. Bölgenin deprem kronolojisine baktığımızda gerek incelediğimiz dönem ve

⁹⁵² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 230.

⁹⁵³ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 233.

⁹⁵⁴ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/188.

⁹⁵⁵ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/85,101.

gerek sonraki dönemlere⁹⁵⁶ baktığımızda azımsanmayacak bir deprem tablosuyla karşılaşılıyor. Deprem kuşağında yer alan bölge geçmişte de büyük sarsıntı ve yıkımlara sahne olmuştur.

59/679 yılında Suruç merkezli mücavir yerleri de kapsayacak şekilde Nisan ayında büyük bir deprem oldu. Bu depremde büyük Urfa kilisesi yerle bir oldu. Çok sayıda insan bu depremde hayatını kaybetti.⁹⁵⁷ Aynı bölgede 86/705 yılında daha büyük bir deprem oldu. İnsanlar ölülerini enkazdan çıkarıp defnetme imkânı bile bulamadılar. Bu deprem ile başlayan veba salgınında Suruç mıntıkasındaki Marşilya kilisesinde 70'den fazla insan öldü.126/742 yılında şiddetli bir deprem olmuştur. Depremi İlahi bir azap olarak gören Hıristiyan halk, çareyi kilise'ye sığınmakta bulmuştur. Ancak yıkılan kilisenin altında sadece bir tek kâhin kurtulabilmiş ve bu depremin artçı sarsıntıları 30 gün boyu devam etmiştir.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ Kayıtlarda yer almış ve dikkat çeken önemli bazı depremlerden birkaç tanesini tarihleriyle şöyle sıralamak mümkündür: 432/1041 tarihinde Âmid şehrinde iki büyük deprem meydana geldi. 4 sene sonra yani 436/1045'te Âmid'den İran'a kadar geniş bir coğrafyada büyük bir deprem daha meydana geldi. (Azimi, *Tarih*, s. 4,7) Bir sene sonra Diyâr-ı Bekr ve Ahlat bölgesini de kapsayacak büyük çapta bir deprem daha meydana geldi. (İbn Tağriberdi, *en-Nücûm'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, II/204.) Yine el-Cezire, Diyâr-ı Bekr ve Irak bölgesini kapsayan 532/1137 yılında birçok insanın ölümüne sebep olan büyük bir deprem meydana geldi. Bkz.İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IX/307-308; Aynı müellif 565/1170 yılı olayları arasında Şevval ayında meydana gelen büyük bir depremi haber verir. Bu deprem; başta Şam, el-Cezire, Irak olmak üzere civar yerleri yerle bir ettiğini, Ba'lebek, Humus, Hama, Haleb, Mardin, Nusaybîn şehirlerinin de surlarını yıkıp geçtiğini söyler. Bkz.İbnü'l-Esir, 10/24, Aynı şekilde, 597/1200 yılında başta Musul ve el-Cezire'nin tamamını kapsayan Şam ve Mısır'a kadar etkisi olan büyük bir deprem oldu. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X /275-6.

⁹⁵⁷ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 58.

⁹⁵⁸ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 88.

139/756 (3 Adar/Mart Salı günü)'de gece yarısı bütün el-Cezire bölgesinde büyük bir deprem oldu. 3 köy yerin altında kayboldu. Gökten dumandan bir korkunç sütun (hortum) oluştu. Bütün bölgedeki bağ ve bahçeler adeta sıkılmış üzüm sapsarı gibi kup kuru oluverdi.

232/846 yılında Antakya ve 234/848 yılında Musul bölgesinde olmak üzere Suriye bölgesinde büyük depremler oldu. Birçok ev ve kilise yıkıldı, çok sayıda insan öldü. Tarla, bağ ve bahçeler harap oldu.⁹⁵⁹

Semavi afet olarak bu depremlerle beraber el-Ezdî 242/856 yılında Suveyda/Siverek'de göçebelerin çadırlarının üzerine 10 Ritl büyüklüğünde taşların da yağdığını nakleder.⁹⁶⁰

2.5. Salgın Hastalıklar

Bölgede zaman zaman verem gibi salgın hastalıklar sebebiyle ciddi can ve mal kayıplarının yaşandığı olmuştur. Bu salgın hastalıkların birine tanık olan Tarihu'l Zuknîn'in müellifi o salgın ile ilgili şunları söyler:

*Bize Musul'da baş veremi (ورم الراس) adıyla bir salgının yayıldığı haberi geldi. Kısa süre sonra bize de ulaştı. Bu hastalığın kurbanları kısa süre sonra ölüyorlardı. Önce komalık bir durum ve ondan sonra da hayata gözlerini yumuyorlardı. Bu ölümler o kadar artıyordu ki, ölümlerin cesetlerinin sağa sola ve hatta çöplere atıldığı da oluyordu.*⁹⁶¹

147/764 yılında yine bütün bölgeyi kapsayacak verem (ورم) adı verilen büyük bir veba salgını baş gösterdi. Bu veba salgınında sadece insanlar değil aynı zamanda hayvnlr

⁹⁵⁹ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/14, 18.

⁹⁶⁰ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/37.

⁹⁶¹ Bu hastalığın detayını geniş bir şekilde anlatan *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi, bu hastalık ile başka hastalıkların da aynı kişide meydana geldiğini, vücudunun değişik yerlerinde çıkan çıban hastalığı denilen (مرض الدامل) hastalığı sebebiyle hastaların adeta renklere büründüğünü söyler. Bkz. *Tarihu'l Zuknîn*, s. 231.

ve diğler canlılar da ciddi bir şekilde olumsuz etkilendiler. Bu hastalığın etkisiyle ölen İnsanları defnetme ve hayvanları toprağa gömme imkânı olmadı. Hastalıktan ölenler için toplu mezarlar kazıldı ve etraf leş kokusundan geçilmez oldu. Vadiler büyük ve küçükbaş hayvanların leşleriyle dolup taşı. ⁹⁶²

Abû'l Farac Bet Nahrin diye tanımladığı el-Cezire bölgesinde 103/721 yılında kuraklık, kıtlık ve salgın ile ilgili şunları nakleder:

Kuyulardaki sular o kadar azaldı ki köylüler su çekmek için yedi mil mesafe yürümeğe mecbur kalıyorlardı. Mahsul de kıtlığa uğramıştı. Bir yıl sonra çekirgeler geldiler ve mahsulu tahrip ettiler. İki yıl sonra bilhassa Bet Nahrin 'de veba oldu. ⁹⁶³

Bölgeden dönemin canlı tanıklarından olan *Tarihu'l-Zuknin* müellifi, 147/764 yılında baş gösteren ölümcül ve bulaşıcı olan şu hastalıktan bahseder:

Bölgenin bir ucundan diğler ucuna, atlardan başlamak üzere bütün hayvanlarda kısa sürede büyük bir salgın ve hastalık her tarafa yayıldı. Mesela 300 adet bir at sürüsü vadi ve meralarda otlanırken, pınar ve derelerde su içerken, aniden 20' şer, 20' şer hayvanın birden yere yıkılıp öldüğü görülmüştür. Bu sebeple vadi ve çevresi adeta hayvanların leşleriyle dolup taşı. Ve bütün muntıka bu ölen hayvanların leşlerinden geçilmez oldu. Verem denilen bu salgın bu hastalığın bir benzeri de (Süryânîler buna sıtmaya benzeyen Şeruta diye isimlendirmişlerdi) insanlar arasında yayıldı ve birçok insan bu hastalıktan hayatlarını kaybetti. Bulaşıcı olan bu hastalık canlıların boğazından başlayıp daha sonra bütün bedene yayılıyordu. Hayvanlardan bu vebadan kurtulan ancak yüzde bir idi. Atlar, eşek ve katırlardan ölen hayvanlar sayısı hadsizdi. İnsanların ellerinde nerede ise bu toplu ölümden dolayı hayvan kalmayacak, nesilleri kesilecekti. ⁹⁶⁴

⁹⁶² *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 118.

⁹⁶³ Abû'l Farac, I/195.

⁹⁶⁴ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 119.

Bu hastalıklar sadece Diyâr-ı Bekr bölgesinde vuku bulmuyordu. Zaman zaman diğer mücavir merkezlerde de bu tür ölümcül salgınlardan dolayı binlerce insan ölebiliyordu. Nitekim 257/870 yılında Irak bölgesinde oluşan salgında sayılmayacak kadar sivil ve askerinin öldüğünü aynı şekilde el-Ezdî bize naklediyor.⁹⁶⁵

2.6. Vahşi Hayvanlar

Gerek depremlerin ve gerek veba salgınlarının çoğaldığı zamanlarda buna paralel olarak çevrede benzeri görülmemiş vahşi ve yırtıcı hayvanların da yaygınlaştığını söyleyen *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi, bu tür vakaların zaman zaman vuku bulduğunu, bu vahşi hayvanların hem insanlara hem de diğer canlılara ciddi zarar verdiklerini söyler. Ayıya benzeyen bu yaratıkların uzun ve güçlü kuyrukları, at ve domuz kulağı gibi büyük kulaklarının olduğunu belirtir. Kendisine gelen duyumlara göre-her bir saldırmasında yirmi, otuz, kırk kişiyi yiyebildiğini ve buna karşın insanların eli-kolu bağlı çaresiz kaldığını, özellikle de Turabdin bölgesinde bu tür vahşi yaratıkların çokça görüldüğünü, buna karşı hiçbir köpeğin de bu hayvanlara havlamadığını, bu vahşi canlılar sebebiyle uzun süre kimsenin dışarı çıkamadığını, bu sebeple de sosyal ve ekonomik hayatın felç olduğunu nakleder.⁹⁶⁶

Bölgede yaşayan bir başka müellif olan Mar-Yeşua da el-Cezire bölgesinin sürekli savaşlara sahne olmasıyla aşırı insan ölümlerinin bir sonucu olarak İslam fetihlerinden önce miladi 505 yılında yapılan savaşlarda sayısız cesedin ortada kalmasından dolayı bu insan cesetlerini yiyen vahşi canlıların türediğini nakleder. Konu ile ilgili olarak Mar-Yeşua şunları söyler:

⁹⁶⁵ El-Ezdî, *Tarihu'l-Mevsil*, II/80.

⁹⁶⁶ *Tarihu'l-Zuknîn*, s. 237. Bu konu ile ilgili olarak ilerleyen sayfalarında daha ilginç bilgilerin yer aldığı kitapta bu yaratıkların evlere girip bebekleri yediğine şahitlik ettiğini ayrıca bir koyun veya keçi sürüsüne daldıklarında o hayvanları değil de çobanı yedikleri bu sebeple kimsenin dışarıya çıkamadıklarını ve dolayısıyla da sosyal ve ekonomi hayatın felç olduğunu söyler.

Cesetleri bitiren bu canlılar, insan etinin tadına varınca artık diri insanları da yemeye başladılar. Onun için köylere dalıp çocukları kapıp sürükleyerek götürüyorlardı. Yollarda, çevrede yalnız olan insanları gördüklerinde saldırıp, onları parçalayıp yiyorlardı. Harman zamanı dolayısıyla korkudan insanlar geceleri dışarı çıkamaz oldu. Harman yerlerinde gece konaklayan köylüler ve dışarıda hayvan otlatan çobanlar bu korkudan dolayı uzun süre evlerine sığınmak zorunda kaldılar.⁹⁶⁷

Bu vahşi hayvanlar sadece Zuknini'nin kayıtlarında yer almaz, aynı şekilde el-Ezdî de hicri 304 senesinde Bağdat'ta böylesi vahşi bir hayvanın çıktığını söyler. El-Ezdî; çocuk yiyen, kadınların memelerini parçalayan bu vahşi hayvanların dehşetiyle Bağdat'ın korkudan titrediğini nakleder.⁹⁶⁸ Aynı vakayı İbnü'l Esir de eserinde aynı yılın olayları arasında zikreder.⁹⁶⁹

Bu ve buna benzer olaylardan anlaşılıyor ki, bu bölgenin sahip olduğu zengin kaynaklar mücavir, mütegalibe çevrelerin hep hedefinde olmuştur. Bu sebeple bölge insanı, bir yandan buraya saldıran güçlerle savaşırken, diğer taraftan da bu savaşların doğurduğu tahribattan tevellüt eden; vahşi hayvanlar, salgın hastalıklar, yıkım, talan ve yağma ile boğuşmak zorunda kalmışlardır. Bütün bu olumsuzlukların ilk yansıdığı yer ise şüphesiz ki ekonomik alanı olmuştur.

⁹⁶⁷ Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1996, s. 103.

⁹⁶⁸ El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/196.

⁹⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/481.

SONUÇ

Tarihsel süreçte siyasi, coğrafi, dini ve ekonomik açıdan önemli bir konumda olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, parçası olduğu el-Cezire'nin sosyal ve ekonomik yapısında etkili olmuştur. Coğrafi konumu, tarımsal verimliliğiyle birçok etnik yapı ve inanç mensubu insanların bir arada yaşayabileceği cazip bir bölge olarak tarihteki yerini korumuştur. Bu sebeple bölge tarih boyunca civar devletlerin dikkatlerini üzerine çekmiş ve çatışma alanı olmaktan kendini kurtaramamıştır. Bunun neticesinde vuku bulan hadiseler toplumun sosyal ve ekonomik yapısını olumsuz etkilemiştir.

Bölgenin toplumsal yapısı incelendiğinde Süryaniler, Rumlar, Kürtler, Ermeniler ve Araplarla beraber daha önceki çalışmalarda hiç konu edinmemiş Urtiyler adıyla yeni bir toplumun varlığına rastlanılmıştır. Özellikle de bölgedeki maden işletmesinde mahir olan bu toplum hakkında daha geniş bir çalışmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ayrıca bilinenin aksine Süryanilik ile Rum isimlerinin tek bir etnik yapının ismi olmayıp kendi içinde eski toplumları da barındıran adeta bir çatı ismi olduğu düşüncesi öne çıkmıştır. Yine bölgenin Hıristiyan unsurları arasında yer alan Ermeniler de Ermeni Kilisesi etrafında toplanarak kendilerine burayı asırlarca aidiyetlerini ifade eden bir yaşam alanı

olarak sürdürmüşlerdir.

Farklı inanç ve etnik yapılara ev sahipliği yapan Diyâr-ı Bekr bölgesinde yoğunlukta olan Süryânîler, bölgeye hâkim olan Müslümanlarla iletişim ve etkileşimleri genel itibariyle uyumlu bir tarihsel süreç yaşanmış, yaptıkları tercüme faaliyetleriyle Süryânîler, ilme ve bilime ciddi katkıda bulunmuşlardır. Bölgede hala bir kısmı faal olan ve yaşamlarının merkezine aldıkları birçok manastır ve kilise inşa etmişlerdir. Farklı inanç ve kültürlere ait yapıların varlığı, buraya birçok farklılığın beraberce yaşadığı bu bölge olma özelliğini kazandırmıştır.

Bölgedeki dini grupların arasında yer alan Yahudiliğin ise iddia edilen aksine bu dönemde bölgede çok az temsilcisi olduğu görülmüştür.

Çalışmamızda Ermeni ve Rumların sosyal yaşamlarına dair fazla bir bilginin araştırma çerçevesinde başvurulmuş kaynaklar itibariyle yeterli olmadığı ve bu alanda belki de daha geniş kapsamlı araştırmaların yapılması gerektiği görülmüştür.

İslam öncesinde Diyâr-ı Bekr bölgesinde yerleşik olan bazı Arap kabilelerin Hıristiyan olarak yaşadıkları gibi İslam fetihleriyle beraber Müslüman Arapların da özellikle de Vail, Tağlib ve bunlardan neşet eden Şeybânîler'in buralara ikame edilmek suretiyle Arap nüfusunun artışında önemli katkıları olmuştur.

İslam fetihlerinden kısa bir süre önce bölgeye gelen Bizans Kralı Herakleios'un el-Cezire'yi Hıristiyanlaştırmaya zorlaması neticesinde bölgedeki Kürtlerinde de aralarında yer aldığı kimi etnik unsurların Hıristiyanlığa girerek o dönemde bölgede yaygın olan Süryani toplumu içine dahil olarak zamanla etnik kimliklerini kaybettiğini söylemek mümkündür. Süryani toplumu içinde yer alan söz konusu Kürtlerin dışında İslam fetihlerinden sonra Müslüman Kürt aşiretlerin de bölgenin özellikle dağlık yerlerine yerleştikleri, bölgedeki Kürt unsurlarının da bu aşiretlerin bir devamı olduğu görülmüştür. Bununla birlikte aşiret mensubiyetinin etnik aidiyetin önüne geçtiği bu dönemde iskân edilen aşiretlerin göz önünde bulundurularak müstakil bir çalışma ile ele alınması önem arz

etmektedir.

18/638 yılında İslam hâkimiyetiyle beraber buraya başta Arap ve Kürt kabilelerden müteşekkil Müslüman unsurların iskân edilmesiyle bölgede İslamiyet yayılmıştır. İhtida ve iskân durumu bu süreci daha da hızlandırmıştır.

Bölgenin baştan itibaren Şam merkezli idareye bağlı olması Diyâr-ı Bekr bölgesinde Şafiliğin daha fazla yayılmasını sağlamıştır. Mezhebin kurucusu olan İmam Şafi'nin oğlu Muhammed'in, Diyâr-ı Bekr'in de dahil olduğu el-Cezire bölgesine *Başkadı* olarak atanmasıyla da bu yaygınlığa olan etkisi olmuştur.

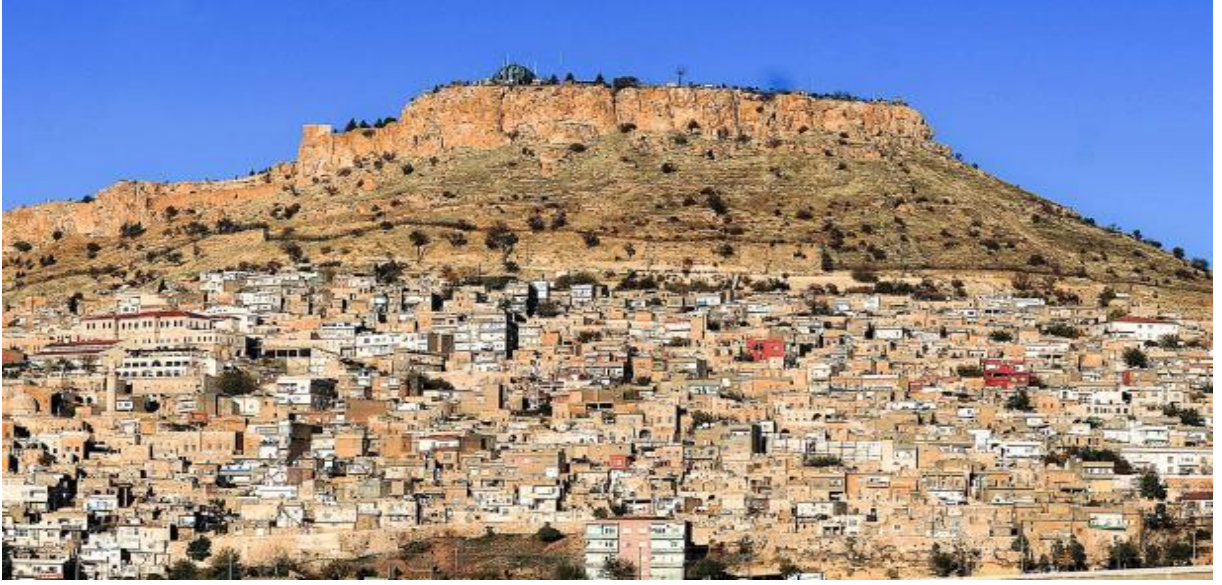
İslam hâkimiyetinden sonra da İslam tarihinde önemli bir yeri olan Harici hareketlerinin el-Cezire bölgesinin önemli bir kısmını ağırlıklı olarak kendine yer edindikleri görülmüştür. Bu açıdan Diyâr-ı Bekr bölgesi ondan fazla harici hareketin merkezi olmuştur. Zahirî dini bir hareket olarak bilinen Haricilik, toplumsal yansıması açısından toplumun zaman zaman siyasî idareye karşı dinî, ekonomik ve ahlâkî hoşnutsuzluğunun kendisine adres bulduğu bir hareket olmuştur. Emevî devleti boyunca ve Abbâsî devletini Emirü'l Umera dönemine kadar bu hareket varlığından hep söz etmiş ve bölgenin toplumsal ve ekonomik yapısı üzerindeki etkisi devam etmiştir.

Tarım ve hayvancılığın en iyi şekilde kendine yer bulduğu Diyâr-ı Bekr Bölgesi Emevî ve Abbâsî devletleri için en yüksek vergi geliri sağlayan bir bölge olmuştur. Bu sebeple sık sık devletin bu gelirlerini elde etmesi adına gönderdiği amillerin bölge insanı üzerinde uyguladıkları olumsuz uygulamalar, bazen zulme varan durumlar da kayıtlarda kendine yer bulmuştur. İdarecilerin bu türden uygulamaları ve Harici ayaklanmaları gibi ekonomik yapıyı olumsuz etkileyen gelişmelerin yanında doğal afetlerin de etkisiyle bölge ekonomisi ciddi zararlar görmüş ve bu sebeple bölge insanı bundan olumsuz etkilenerek başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Söz konusu göç hareketliği etnik ve dini unsurların haritasını tespitinde ciddi sorun olarak görülmüştür.

Diyâr-ı Bekr bölgesinin 7.ve 10.yüzyıllar arasındaki üç asırlık dönemde toplumun sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilinenin aksine temel İslam kaynaklarında bu konuda doyurucu malumat az olmuştur. Bütün bunlara rağmen başta tezimizde de yer verdiğimiz *Tarihu'l Zuknîn* gibi o dönemi detaylı ele alan Süryânî kaynaklarla bir nebze bu boşluk doldurulmuş olsa da hala saklı olan Süryânî el yazmalara ulaşılmasının yanında bölgede yapılacak olan yeni kazı ve araştırmaların neticesinde ortaya çıkması muhtemel yeni bilgilere duyulan ihtiyaç, bugün daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

EKLER

1. RESİMLER:

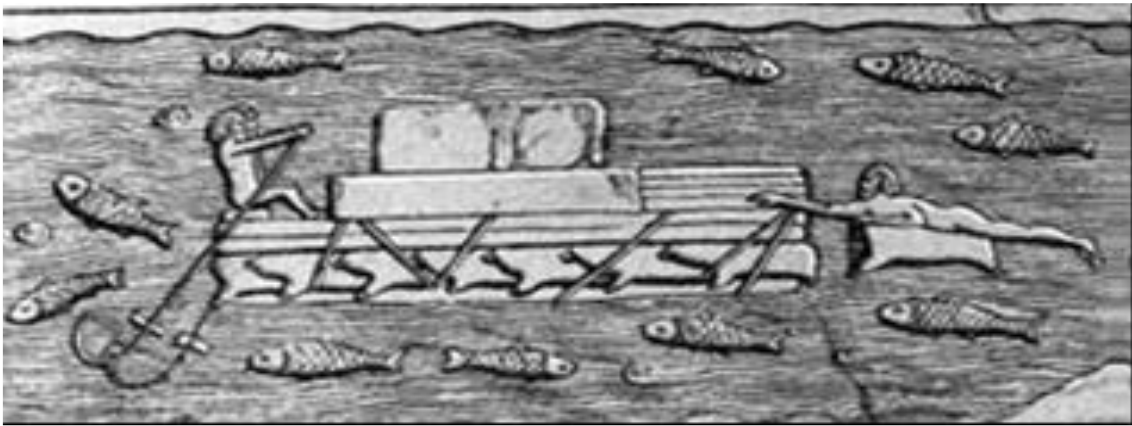


Resim 1 Mardin Kalesi ve Eski Mardin Evlerin Bir Örnek





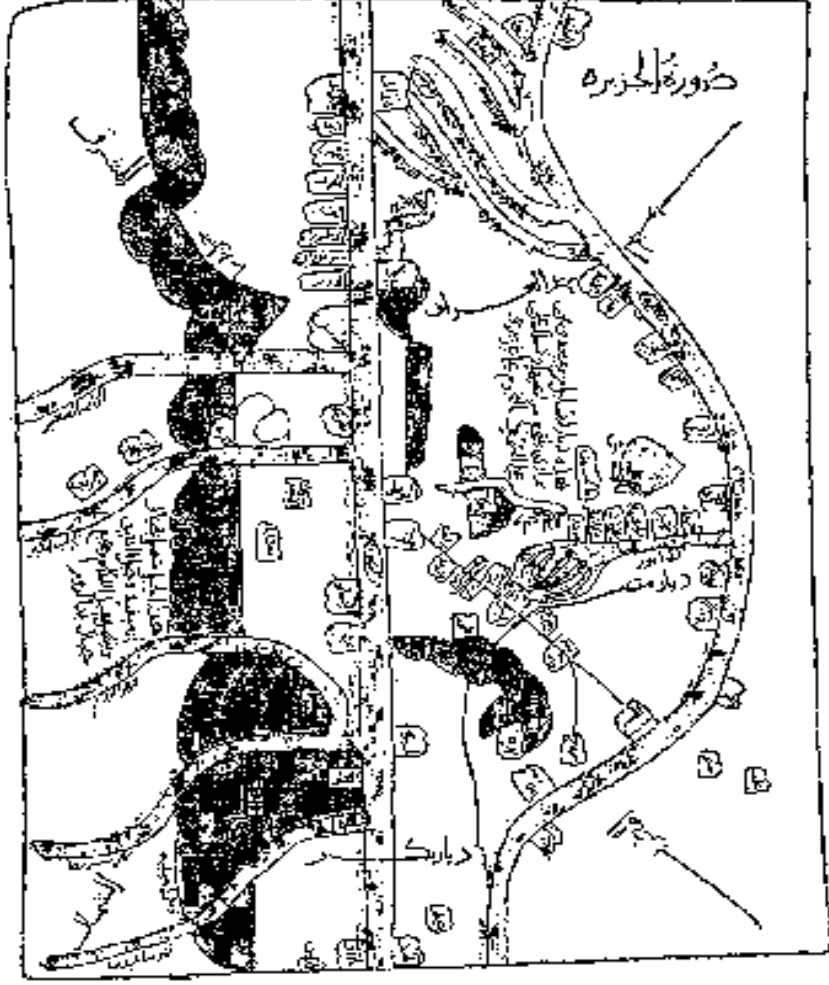
Resim 2. O dönemde Keçe Dokuma İşleminin Temsili Resmi



Resim 3. Asurlular şişirilmiş hayvan postları üzerinde duran bir sal üzerinde taş taşıyorlar. Sennaherib (M.Ö.704-681) Bkz.Ezgiğül Doğan, Resim:28.



Resim. 4. Urartucada Urthi/Urtiye'den bahseden Tsovak Kaya Yazıtı



Harita 2 İbn Havkal'm "Suretu'l Arz" Adlı Eserinde El-Cezire Haritası



Harita 3 El-Cezire Bölgesin 3/9. yy'daki Kısımları Ve Mücavir Bölgeleri

3. TABLOLAR:

EMEVİ DÖNEMİNDEKİ HALİFELER (1)⁹⁷⁰

سلسلة الخلفاء الامويين / Emevî Halifeleri		
Sıralama	Halife Adı / الخليفة	Halifelik Müddeti/ مدة الحكم
1	معاوية بن أبي سفيان Muâviye	41-60/661-680 = 19 yıl, 3 ay, 25 gün
2	يزيد الأول بن معاوية I.Yezid	60-64/680--683 = 3 yıl, 4 ay, 10 gün
3	معاوية الثاني بن يزيد II.Muâviye	64-64/683--684 = ----- 3 ay, 23 gün
4	مروان بن الحكم Mervan b. Hakem	64-65/684-- 685 = ----- 8 veya 6ay ----
5	عبد الملك بن مروان A.Melik b. Mervan	65-86/685--705 = 21 yıl, 8 ay, 10 gün
6	الوليد الأول بن عبد الملك I.Velid	86-96/705-715- = 9 yıl, 8/7/9 ay -----
7	سليمان بن عبد الملك Süleyman b.A.Melik	96-99/ 715--717 = 2 yıl, 8ay, 5 gün
8	عمر بن عبد العزيز Ömer b.A.Aziz	99-101/717--720 = 2 yıl, 5 ay, 25 gün
9	يزيد الثاني بن عبد الملك II.Yezid	101-105/720--724 = 4 yıl, 1 ay -----
10	هشام بن عبد الملك Hişam b. A.Melik	105-125/724--743 = 19 sene, 7 ay, 20 gün
11	(الوليد الثاني بن يزيد الثاني (قتل) II.Velid	125-126/ 743--744 = 1 yıl, 2 ay, 20 gün
12	يزيد الثالث بن الوليد الأول III.Yezid	126-126/744/ = ----- 5 ay, 15 gün
13	(إبراهيم بن الوليد الأول (قتل) İbrahim b. Velid	126-127/744 = ----- 2 ay, 10 gün
14	(مروان الثاني بن محمد (الحمار) (قتل) II.Mervan	127-132/744-750 = 5 yıl, ----- 10 gün

⁹⁷⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 327-8.

EMEVİ DÖNEMİNDE BÖLGEDE GÖREV YAPMIŞ VALİLERİ

1. Muâviye b. Ebî Süfyân b. Ebi Süfyân (معاوية 41/661)⁹⁷¹ Dönemi Suğur ve el-

CezîreValileri:

- a. Habib b. Mesleme (حبيب بن مسلمة)⁹⁷²
- b. Abdurrahman b. Osman es-Sakafî (عبد الرحمن بن عثمان الثقفي)⁹⁷³
- c. Mervân b. Hakem (مروان بن الحكم)⁹⁷⁴

2. Yezid b. Muâviye b. Ebî Süfyân (يزيد بن معاوية 60/680) Dönemi Suğur ve el-

CezîreValileri:

- a. Mervân b. Hakem (مروان بن حاكم)
- b. Oğlu Muhammed b. Mervân (محمد بن مروان)
- c. Es'ad b. Yahya en-Nehşeli /el-Heşeli (أسعد بن يحيى الهشلي)
- d. Muhammed b. Kays b. el-Eş'as b. Kays (محمد بن قيس ثلاثعاس بن قيس)⁹⁷⁵

3. II. Muâviye b. Ebî Süfyân b. Yezid (معاوية بن يزيد 64/683) Dönemi Bölge

Valileri: (3 ay gibi kısa bir sürede halifelik yaptığından bölgede herhangi bir değişiklik görülmemiştir.)⁹⁷⁶

4. I. Mervân b. Hakem (مروان بن الحكم 64/684) Dönemi Suğur ve el-CezîreBölge

valisi:

- a. Said b. Kays es-Sakafî (سعيد بن قيس الثقفي)

5. Abdülmelik b Mervân (عبد الملك بن مروان 65/685): el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr ve

Ermeniyye vilayetleri Valileri:

⁹⁷¹ Halifelerin ve valilerin göreve başlama tarihi esas alınmıştır.

⁹⁷² El-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, II/81.

⁹⁷³ İbnü'l Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 234.

⁹⁷⁴ İbnü'l Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 234.

⁹⁷⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s.264.

⁹⁷⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 265.

- a. Muhammed b. Mervân atandı. 16 sene sürdü. Velid b. Abdülmelik zamanında azledildi.
6. **I. Velid b. Abdülmelik (وليد بن عبد الملك 86/705):** Muhammed b. Mervân'ın azledilmesiyle yerine Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîrevilayetlerine Mesleme b. Abdülmelik hicri 89.yılında vali olarak atandı
7. **Süleyman b. Abdülmelik (سليمان بن عبد الملك 96/715) Döneminde:**
- a. Muhammed b. İbrahim b. Eşter en-Nahai (محمد بن إبراهيم بن الأشتر النخعي)
8. **Ömer b. Abdülaziz (عمر بن عبد العزيز 99/717) Dönemi Âmid ve Meyyâfârikîn Valileri:**
- a. Said b. Meymun (سعد بن مهران)
9. **II. Yezid b. Abdülmelik (يزيد بن عبد الملك 101 /720) Meyyâfârikîn, Âmid, Suğur valililer:**
- a. Mihran b. Meymun b. Mihran (مهران بن ميمون بن مهران)
10. **Hişâm b. Abdülmelik (هشام بن عبد الملك 105/724) Döneminde el-Cezîreve Suğur Valileri:**
- a. Mihran b. Meymun b. Mihran (Azledildi) (مهران بن ميمون بن مهران)
- b. Mervân b. Muhammed (مروان ابن محمد)
11. **II. Velid b. II. Yezid b. Abdülmelik (125/743)/ III. Yezid b. I. Velid b. Abdülmelik (126/744):**
- a. Mervân b. Muhammed b. Mervân el-Himar (مروان ابن محمد المعروف بالحمار)
12. **İbrahim b. I. Velid (126/744):** 70 gün süren Hilafeti esnasında buraya vali olan Mervân b. Muhammed b. Mervân el-Himar'dı⁹⁷⁷, (مروان ابن محمد المعروف بالحمار)
13. **II. Mervân b. Muhammed b. Mervân (el-Himar) (مروان ابن محمد المعروف بالحمار) 127 -132 /744) Dönemi**

⁹⁷⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 323.

ABBASİ BİRİNCİ DÖNEMİNDEKİ HALİFELER (2)⁹⁷⁸

سلسلة الخلفاء العباسيين في العصر الأول İlk Dönem Abbâsî Halifeleri		
تسلسل Sıralama	الخليفة Halifeler	مدة الحكم Halifelik Yılları ve Müddeti
1	أبو العباس السفاح Ebu'l Abbas	132-136/749-754 = 4 yıl, 8 ay, 10 gün
2	أبو جعفر المنصور el-Mansûr	136-158/754-775 = 22 yıl, -----7 gün
3	المهدي el- Mehdî	158-169/775-785 = 1 yıl, 1 ay -----
4	الهادي el-Hadî	169-170/785-786 = 1 yıl --- -----
5	هارون الرشيد Hârûnürreşid-	170-193/786-809 = 23 yıl, 2 ay18 gün.
6	الأمين (قتله أخوه المأمون) Emin	193-198/809-813 = 4 yıl, 8 ay, 1 gün
7	المأمون (دخل بغداد في) Me'mûn	198-218/813-819 = 11yıl, 11ay,18 gün
8	العاصم بالله Mu'tasım	218-227/819-843 = 8 yıl, 10 ay, 8 gün
9	الواثق بالله Vâsık	227-232/843-847 = 5 yıl, 9 ay -----
10	المتوكل بالله (قتله ابنه) Mutevekkil	232-247/847-861 =14 yıl, 9 ay, 7 gün

ABBASİ DÖNEMİ DİYÂR-I BEKR BÖLGE VALİLERİ.⁹⁷⁹

⁹⁷⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu Meyyâfâriķîn*, s. 343-4

⁹⁷⁹ Bu Valiler listesi İbn Şeddâd'ın verdiği bilgiler esas alınarak hazırlanmıştır. Bkz. İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre*, I/159.

1. Ebû Abbas Abdullah (Seffâh)⁹⁸⁰ (132-136/749-754 (السفاح ويكنى بأبي العباس

Dönemi el-Cezire⁹⁸¹ Diyâr-ı Bekr ve Suğur Valileri:

a. Kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr (أبا جعفر المنصور)

b. Musa b. Mus'ab (وموسى ابن مصعب)

2. Ebû Ca'fer b. el-Mansûr⁹⁸² (136-158/754-775 (أبا جعفر المنصور)Dönemi el-

Cezire, Suğur ve Diyâr-ı Bekr Valileri:

a. Mukatil b. Hekim el-Akiyyi (مقاتل بن حكيم العكي)⁹⁸³

b. Abbas b. Muhammed b. Ali (Halife Mansûr'un kardeşi)⁹⁸⁴

c. Humejd b. Kahtabe (وحُميد بن فحطبة)⁹⁸⁵

d. Abdüssamed b. Ali. (وعبد الصمد بن علي)⁹⁸⁶

e. Musa b. Ka'b (موسى بن كاعب)⁹⁸⁷

⁹⁸⁰ Ebu'l Abbas Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. el-Abbas'dır. Künyesi ise kan akıtan anlamına gelen "es-Seffâh"dır. Bkz. el-Ezdî, *Tarih 'ul Mevsil*, I/313.

⁹⁸¹ İbnü'l-Ezrâk buradaki valilik birimlerine Diyâr-ı Bekr ve Suğur ile beraber el-Cezire'yi de eklemektedir. Bkz. İbn Ezrâk, *Târihu Meyyâfârikin*, s. 349-350

⁹⁸² Tam ismi; Abdullah Ebû Ca'fer b. Muhammed b. Ali. Abdillâh b. el-Abbas'dır. Lakabı ise el-Mansûr'dur. Bkz. El-Ezdî, I/358.

⁹⁸³ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; el-Ezdî, s.I/362; İbnü'l-Ezrâk, *Târihu Meyyâfârikin*, s. 355.

⁹⁸⁴ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; 142/759 tarihinde el-Cezire ve Suğur bölgelerine vali olarak atanmıştır. Bkz. El-Ezdî, I/377.

⁹⁸⁵ Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; İbnü'l-Ezrâk, s. 355; el-Ezdî bu validen bahsetmez.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Târihu Meyyâfârikin*, s. 355.

⁹⁸⁷ Musa b. Ka'b' ın 2 yıllık valiliğinden sonra azledilip yerine Musa b. Mus'ab atanır. El- Ezdî, I/436. Ancak Halife b. Hayyat bu ismin Horasan kökenli Musa b. Selim olduğunu nakleder. Bkz. Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.

f. Mus'ab b. Musa (ومُصعب بن موسى)⁹⁸⁸

3. Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785 المهدي) Dönemi Valileri:

a. Musa b. Mus'ab (موسي بن مصعب)

b. Haysem b. Said (Azledildi) (والهيثم بن سعيد ثم)

c. Museyyib b. Zubeyr (Azledildi) (المسيب بن زهير)

d. İmran b. Minhal (عمران بن منهل)

e. Abdüssamed b. Ali b.Ömer (Azledildi) (عبد الصمد بن علي بن عمر)

f. Züfer b. Azim el-Hilali (Azledildi) (زُفَرُ بن عاصم الهلالي)

k. İbn Ali. (ابن علي)

l. Fazl b. Salih (والفضل بن صالح)

m. Abdullah b. Salih (عبد الله بن صالح)

4. Musa el-Hadî (786-785/170-169 موسى الهادي) Dönemi Âmid, Meyyâfârikîn,

Mardin ve Suğur Valileri:

a. Hureyre Muhammed b. Ferruh (هريرة محمد بن فروخ)

b. Muhammed b. İbrahim. b. Ali.(Azledildi) (ومحمد بن إبراهيم بن علي)

c. Abbas b. Muhammed (العباس بن محمد)

5. Hârûnürreşîd (170-193/786-809 هارون الرشيد) Dönemi Âmid, Meyyâfârikîn,

Mardin Valileri:

a. Abdurrahman b. A.Melik ez-Zahiry (Azledildi) (عبد الرحمن بن عبد الملك الزاهري)

b. Şebih b. Abdullah (Azledildi) (شيبه بن عبد الله)

⁹⁸⁸ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, s. 355. Halife b. Hayyat, İbn Şeddâd, ile el-Ezdî bu ismin Musa b. Mus'ab olduğunu söyler. Bkz. Halife b.Hayyât, *Tarih Halife b. Hayyât*, s. 433.; İbn Şeddâd, *A'lâku'l-Hatîre, A'lâku'l-Hatîre*, I/115; el-Ezdî, *Tarihu'l Mevsil*, I/439. Bu konuda el-Ezdî, İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd, Musa b. Mus'ab ile Musa b. Ka'b birbirinin yerine kullandıklarına hatta buna ek olarak Musa b. Mus'ab ismi de bu karışıklığa eklendiğini görmekteyiz. Dönemin veka'nivisi olan *Tarihu'l-Zuknîn* müellifi de aynı şekilde bu karışıklığa yer vermektedir.

- c. Ali b. Süleyman el-Haşimi (Azledildi) (علي بن سليمان الهاشمي)
- d. Muhammed b. Salih (محمد بن صالح)
- e. Abdülmelik b. Salih (عبد الملك بن صالح)
- 6. Emin Dönemi (193-198/809-813 (لأمين) Valileri:**
- a. Muhammed b. Salih (Azledildi) (محمد بن صالح)
- b. Abdülmelik b. Salih (Azledildi) (عبد الملك بن صالح)
- c. Abbas b. Musa (العباس بن موسى)
- d. Said b. İmran (سعيد بن عمران)
- 7. Me'mûn (819-813/218-198 (المأمون) Dönemi el-Cezîreve Suğur Valileri:**
- a. Oğlu Abbas (العباس) Babası Me'mûn ölünceye kadar devam etti.
- 8. Mu'tasım Billah (218-227/819-843 (المعتصم) Dönemi Valileri:**
- a. Harun el Vâsik (هارون الواثق)
- b. Nasr b. Said (نصر بن سعيد)
- c. Abdullah b. Kesir (عبد الله بن كثير)
- d. Muhammed b. Ma'ruf (محمد بن معروف)
- 9. Vâsik Billah (227-232/843-847 (الواثق) Dönemi Âmid ve Meyyâfârikîn Valileri:**
- a. Abdullah b. ez-Ziyâd (عبد الله بن الزيات)
- b. Muhammed b. Abbas b. Me'mûn (محمد بن العباس بن المأمون)
- c. Said b. Abdillâh (سعيد بن عبد الله)
- d. Muhammed b. Rabi el Vezir (محمد بن الربيع)
- 10. Mütevekkil Alellah (232-247/847-861 (المتوكل) Dönemi el-Cezîre, Âmid, Meyyâfârikîn Valileri:**
- a. Nasr b. Hakan (نصر بن خاقان)
- b. Said b. Ali (سعيد بن علي)
- c. Muhammed b. Ubeydullah (محمد بن عبيد الله)
- 11. Müntasır Billah (247-248/861-862 (المنتصر) Dönemi el-Cezîreve Suğur Valileri:**

- a. Said b. Hüseyin (سعيد بن الحسين)
b. Abdullah b. Seyyar (عبد الله بن سيار)

12. Müstâin ve Mu'tez Billah (المستعين والمعتز 248-255/862-869) Dönemi el-Cezîre,

Âmid, Meyyâfârikîn Valileri:

- a. Abdullah b. Meymun (عبد الله بن ميمون)
b. Nasr b. Salih b. Hakan (نصر بن صالح بن خاقان)
c. Ebû'l Fazl b. İsa el-Haşimi (أبو الفضل بن عيسى الهاشمي)
d. Abdürrahman b. Said (عبد الرحمن بن سعيد)

10. yüzyıldan İnşa Edilip Günümüze Kadar Gelen Diyâr-ı Bekr Bölgesindeki Hristiyan Mabedler: (3)

	ADI	BULUNDUĞU YER	İNŞ.	ŞU ANDAKİ DURUMU
1.	Mor İşmuni Kilisesi	Mardin Mrz	6.yy.	Açık
2.	Kırklar Kilisesi	Mardin Mrk.	569	Açık
3.	Mor Mihoyel Kilisesi	Mardin Mrk.	496	Açık
4.	Mor Hürmüzd Kilisesi	Mardin Mrk.	6.yy.	Keld-Kato Açık
5.	Deyrulzafaran Mns	Mardin Mrk.	4.yy.	Açık
6.	Mor Ozozuel Mns	(Kılıtmara) Eskikale ky	4.yy.	Kapalı
7.	Meryem Ana Mns	(Kılıtmara) Eskikale Ky.	326	Kapalı
8.	Mor Yakup Mns	(Kılıtmara) Eskikale Ky.	2.yy.	Kapalı
9.	Mor Kuryakos Kilisesi	(Binebil) Bülbül Ky.	6.yy.	Açık
10	Mor Yakup Kilisesi	(Binebil) Bülbül Ky.	?	Açık
11	Mor Teodoros Kilisesi	(Gölye) Göllü Ky.	5.yy.	Kapalı
12	Mor İliyo Kilisesi	(Derilay) Çiftlik Ky.	6.yy.	Küçük, Açık
13	Mor Circis Kilisesi	İbrahim Ky.	?	Küçük, Açık
14	Mor Estefanos Kilisesi	(Keferbe) Güngören Ky.	6.yy.	Açık
15	Mor Gabriel Mns	Midyat	397	Açık
16	Mor Eş'a'yo Kilisesi	(Enhıl) Yemişli Ky.	5.yy.	Açık
17	Mor Kuryakos Kilisesi	(Enhıl) Yemişli Ky.	7.yy.	Açık
18	Mor Yakup Kilisesi	(Kafro) Elbeğendi Ky.	6.yy.	Kapalı
19	Mor Yuhanon Kilisesi	(Mzizah) Doğançay Ky.	8.yy.	Açık
20	Mor Hadbşabo Kilisesi	(İvardo) Gülgöze Ky.	7.yy.	Açık
21	Mor İşmuni Kilisesi	(İvardo) Gülgöze Ky.	9.yy.	Açık
22	Mor Abrohom /Hobel Mns.	Midyat	Açık
23	Mor Ahısnoyo Kilisesi	Midyat	6.yy.	Açık
24	Mor Barsavmo Kilisesi	Midyat	5.yy.	Açık
25	Mor İşmuni Kilisesi	Midyat	6.yy.	Açık
26	Mor Sarkis-Baküs anastırı	(Hah) Anıltı Ky.	7.yy.	?
27	Meryem Ana Mns	(Hah) Anıltı Ky.	1.yy.	Açık
28	Mor Sobo Kilisesi	(Hah) Anıltı Ky.	6.yy.	Kilise yıkık
29	Meryem Ana Kilisesi	(Keferze) Altıntaş Ky.	7.yy.	küçük kilise
30	Mor Abrohom Kilisesi	(Keferze) Altıntaş Ky.	6.yy.	?.....

31	Mor Ozozuel Kilisesi	(Keferze) Altıntaş Ky.	6.yy.	Açık
32	Mor Dimet Kilisesi	(Zaz) İzbirak Ky.	7.yy.	Kapalı
33	Mor Kuryakus Kilisesi	(Urdnus) Bağlarbaşı Ky.	6.yy.	kapalı
34	Mor Şemun Kilisesi	(Ahlak) Narlı Ky.	8.yy	CamiYapıldı
35	Mor Efrem Kilisesi	(Bote) Bardakçı Ky.	4.yy.	Kapalı
36	Mor Loozor Mns	(Hapsos) Mercimekli Ky.	8.yy.	Harabe
37	Mor Şemun dzeyte Kilisesi	(Hapsos) Mercimekli Ky.	7.yy.	Açık
38	Mor Yakup Mns	(Salah) Barıştepe Ky.	5.yy.	Açık
39	Mor İliyo Kilisesi	(Bakısyen) Alagöz Ky.	7.yy.	Açık
40	Mor Yakup Kilisesi	(Derkup) Karagöl Ky.	5.yy.	Res+ Açık
41	Mor Eşa'yo Kilisesi	Birguriye Ky.	5.yy.	Açık
42	Mor Yakup Kilisesi	Nusaybîn Mrk.	3.yy.	Açık
43	Mor Bobi Kilisesi	(Marbobo)Günyurdu Ky.	4.yy.	Açık
44	Mor Evgin Mns	(Gremira) Girmeli Ky.	4.yy.	Açık
45	Mor Yuhanon Mns	(Badıbe) Dibek Ky.	5.yy.	Açık
46	Mor Abrohom Mns	(Badıbe) Dibek Ky.	4.yy.	Açık
47	Mor Yakup Mns	(Badıbe) Dibek Ky.	6.yy.	Açık
48	Mor Şalito Kilisesi	(Arbo) Taşkøy Ky.	5.yy.	Açık
49	Meryem Ana Kilisesi	(Arbo) Taşkøy Ky.	8.yy.	Açık
50	Mor Dimet Kilisesi	(Arbo) Taşkøy Ky.	7.yy.	Açık
51	Mor Sarkis- Bakus Kilisesi	(Ihvo)Güzelsu Ky.	6.yy.	Açık
52	Meryem Ana Kilisesi	(Ihvo)Güzelsu Ky.	5.yy.	Kapalı
53	Mor İliyo Mns	(Ihvo)Güzelsu Ky.	7.yy.	Harabe
54	Mor Melke Mns	(Arkah)Üçköy Ky.	6.yy.	Açık
55	Mor Efrem Kilisesi	(Arkah)Üçköy Ky.	7.yy.	Açık
56	Mor Yoreth Mns	(Harabemişke)Dağıçı Ky.	4yy	Kapalı
57	Mor Aho Kilisesi	(Dersalip)Çatalçam Ky.	6.yy.	Açık
58	Bethil Kilisesi	(Dersalip)Çatalçam Ky.	8.yy.	Açık
59	Mor Sobo Kilisesi	Arbaya Ky.	6.yy.	Harabe
60	(Süryânî- Katolik) Kilisesi	(Kerboran) Dargeçit Mrk	?	Kapalı
61	Mor Barsavmo Mns	(Basibrin) Haberli Ky.	8.yy.	Kapalı
62	Mor Şalito Kilisesi	(Basibrin) Haberli Ky.	9.yy.	Açık
63	Mor Dodo Kilisesi	(Basibrin) Haberli Ky.	6.yy.	Açık
64	Meryem Ana Kilisesi	(Basibrin) Haberli Ky.	8.yy.	Açık
65	Mor Yakup Kilisesi	(Midın) Öğündük Ky.	7.yy.	Açık
66	Meryem Ana Kilisesi	(Azağ) İdil Mrk.	4.yy.	Açık
67	Mor Yakup Kilisesi	(Azağ) İdil Mrk.	7.yy.
68	Mor Eşa'yo Kilisesi	(Azağ) İdil Mrk.	?	?
69	Mor Dodo Kilisesi	(Esfes) Yarbaşı Ky.	7.yy.	Kapalı

Kaynak: Görüşme: Ayhan Gurkan Midyat Deyru'l Umur Kilisesi Görevlisi.; Ayrıca bkz. Cem Zafer, *Mardin Yöresi Süryânîlerde Dini ve Sosyal Hayat*, Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ 2012.s. 9-13.

KAYNAKÇA

Abd al-Ameer, Abd Dixon, “Emevî Dönemi Harici Ayaklanmaları”, çev. Hüseyin Doğan, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VII/1 (Bahar 2014), s. 155-188.

Abdurrahman, Adak, “Güneydoğu Anadolu’da Seyyidler”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2004, cilt: 4, sayı: 3, s.383-395.

Abdurresul, Selemetu, “eş-Şeybaniyyun fi İklimi-el-Cezire”, *Mecelle Külliyyetu’l-Edeb*, Bağdat 1979. s. 615-658.

Abû'l Farac, Gregory (ö. 1286), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK. Basımevi Ankara 1999.

Acar, Ali, “Faiz ve Toplum İlişkisi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 16, İslam İktisadi Özel sayısı, s. 187-196.

Ağarı, Murat, “İbni Hurdâzbih’in el-Mesalik ve'l-Memalik’i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler”, *Dini Araştırmalar*, yıl: (Ocak-Nisan)2005, cilt:7, sayı:21, s. 237-263.

Ağırakça, Ahmet, “Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun”, *DİA*. İstanbul 1998, XVIII/348-349.

Akbaş, Mehmet, *Sahabe Döneminde Tebliğ (Suriye Bölgesi)* Marmara Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2007.

Akçay, Mustafa, “Hz. Ali’nin Hayatı ve Kişiliği”, *Anadolu’da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*, ed. Halil İbrahim Bulut, Sakarya 2010, s. 175-214.

Akdoğan, Ali, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2004, cilt: 8, sayı: 18, s. 179-194.

Aktan, Hamza, *Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur’anî Yaklaşım*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 2001, sayı: 16, s. 59-79.

Akyıldız, Ali, “Para” *DİA*. İstanbul 2007, XXXIV/163-166.

Akyüz, Gabriyel, “Geçmişten Günümüze Kardü’daki Cizre Süryânîleri Ve Cizre Episkoposu Mor Diyoskoros Gabriel (1286-1301)” *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, ed. M. Nesim Doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara 2010.

-----, Gabriyel, “Süryânîlerin Hıristiyan ve Müslüman Araplarla Olan İlişkileri”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2006, s.525-538.

-----, Gabriyel, *Mardin İli’nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Mardin 1998.

-----, Gabriyel, *Tüm Yönleriyle Süryânîler*, Mardin 2005.

Albayrak, Kadir “Nesturilik”, *DİA*. İstanbul 2007, XXXIII/15-17.

-----, Kadir, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.

Ali, Cevvâd, *el-Mufassal fi Tarihi’l Arap Kable’l İslam*, Daru’s Sak’i, 2001.

Ali, Huseyin, *el-Fethu’l İslamiyyi li-Müdüni’l-el-Cezireti’l-Furatiyye el-Ulya fi Turkiyye*, (Basılmamış Doktora Tezi) Kulliyetu’l Adab ve’l İnsaniyye ed-Dirasati’l Ulya, Camietu’l Cinan, Trablus/Lübnan, 2018.

Alican, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, Ege Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) İzmir 2012.

Altınay, Ramazan, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

An, M. Salih, *Hiz. Ebu Bekir ve Ridde Savaşları*, Beyan Yayınları İstanbul, 1996.

Apak, Adem, “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 18, sayı: 2, 2009, s. 95-122.

-----, Adem, “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 2005, sayı: 4, s. 157-170.

-----, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.

-----, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-4 (Abbâsiler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.

Arabacı, Nuray, *III. Yüzyulun İlk Yarısından İlk İslam Fetihlerine Kadar el-Cezire Bölgesi*, Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Elâzığ 2012.

Ardel, Ahmet, “Güneydoğu Anadolu’da Coğrafi Müşahedeler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, (14-17 Aralık) XVVII/140-148, Ankara 1961.

Armağan, Servet, *İslam Ekonomisi*, Gündönümü Yayınları, İstanbul 2005.

Arnold, Thomas Walker (ö. 1842), *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. Hasan Gündüzer, İstanbul 1982.

Arslantaş, Nuh, *Emevî Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005.

Artuk, İbrahim, “Sikke”, *İA*. İstanbul 1966, X/621–622.

Aslan, Ahmet, “Hz. İbrahim’in Ur’kaşdim’de (Şanlıurfa) Doğumu ve Harran’daki Tevhid Mücadelesi”, *İslam Tarih ve Medeniyetinde Şanlıurfa I. Şanlıurfa* 2017.

-----, Ahmet, *Urfa-Harran (Diyâr-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.

Aslan, Zahir, *Nebevî Sünnette Beden Bakımı*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Rize 2015.

Atay, Hüseyin, “Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 43, sayı: 2; yıl:2002, s. 1-18.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Hz. Peygamber’in Yahudilerle Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 1992.

-----, İsmail Hakkı, *Ömer b. Abdülaziz Sonrası Emevî İdarecilerin Mevali Politikası*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002 Bahar, sayı: XIII, s.69-92.

Atiya, Aziz S. *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005.

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002 Bahar, sayı: XIII, s.69-92.

- Ateş, Süleyman, “Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Getirdiği Ekonomik Düzen”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1980, sayı: 4, s. 79-95.
- Avcı, Casim, “Beni Tağlib”, *DİA*. İstanbul 2010, XXXIX/375-376.
- ,Casim, “Rum”, *DİA*. İstanbul 2008, XXXV/222-225.
- ,Casim, *İslam-Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003.
- Aycan, İrfan, “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b.Zübeyr (622-692)”,*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: 41, s. 99-115.
- ,İrfan, “Emevîler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rollerini”, *AÜİFD*, XXXVIII/175-191.
- Aydın, Mehmet, “Ahlak”, *DİA*. İstanbul 1989, II/10-14.
- ,Mehmet, “İslam’da Kültürel Çoğulculuk ve Bir Arada Yaşamak”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2013, cilt: 8, sayı: 15, s. 9-24.
- Ayengin, Tevhit, “İslâm’da İktisadî Hayatın Ahlâki Boyutu”, *İslâmî Araştırmalar*, 2003, cilt: 16, sayı: 4 (İslâm ve İktisat -I-), s. 648-659.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdari Teşkilatından Divanlar*, TTK. Yayınları, Ankara 1997.
- Aykon, Necati, *Anadolu’da Gerçekleştirilen İlk İslam Fetihleri*, Selçuk Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Konya 1994.
- Azimli, Mehmet “Emevî Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: 9, sayı: 2, s. 25-39.
- ,Mehmet, “Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:4, sayı:2, yıl: 2002; Diyarbakır 2002, s. 29-47.
- ,Mehmet, “Klasik İslam Tarih Kaynaklarına Göre İlk Fetih’ten Artuklulara Mardin” *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, (26-27-28-Mayıs 2006) ed. İbrahim Çoşar-H.Hüseyin Güneş, Mardin. 2007. s. 41-46.

- , Mehmet, *Abbâsîler Döneminde Babek İsyanı*, Ankara 2004.
- , Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2017.
- , Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-4 Hz. Ali*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2017.
- Bakır, Abdülhalik, “Klasik İslam Kaynaklarında Âmid ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu kayıtların Değerlendirilmesi, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004. s. 837-849.
- Bakır, Abdülhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten*, LXIV, sayı: 241, Aralık 2000.
- , Abdülhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları”, *Belleten*, c.LXXXI, s.292, yıl:2017 Aralık.
- Balta, Fatih, *İslam Öncesinden Dört Halife Dönemi Sonuna Kadar Beni Tağlib*, Ankara Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2003.
- Baluken, Yusuf, *Mervânîler Döneminde Dini Gruplara Arasındaki Münasebetler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van 2010.
- Barsawm, Efrem İgnatius, *Saçılmış İnciler*, çev. Zeki Demir, İstanbul 2005.
- Barshaynaya İliya (ö.1059), *Tarihu'l İliya Barshaynaya*, Arapçaya çev. Yusuf Hebbi, Bağdat, 1975.
- Barthold, Wilhelm (ö. 1869), “Bermekîler”, *İA*. İstanbul trz. II/560-563.
- , Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ek ve Düzeltmeler: Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Baş, Eyüp, “İslam Tarihinde Matem/Yas Kültürü ve Kerbela (Edebiyat)” ed. Alim Yıldız, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, Sivas 2010. s. 380-390.
- Baş, Gülsen, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü yıl Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Van 2006.

Battal, Ahmet, “Ekonomik Problemler ve Sosyal Hayata Yansımaları: Yoksulluk, İşsizlik ve Tefecilik”, *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri* 12-16 Ekim 2009 Ankara, 2009, cilt: 1, s. 825-833.

Bayındır, Abdülaziz, “Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Toplumunda Madeni Paralar ve Kâğıt Paralar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2000, sayı: 2, s. 15-36.

Beksa, Engin, “Emevîler (Sanat)”, *DİA*. İstanbul 1995, XI/104-108.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/893), *Fütûhu'l Büldân*, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 2014.

-----, Ahmet b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l Büldân*, çev: Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Benli, Yusuf, “Nusaybîn'de Haşebiye Devleti ve İslam Tarihinde Yeri”, *Geçmişten Günümüze Nusaybîn Sempozyum 27-28 Mayıs 2004, Makalelerle Mardin I-Tarih – Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007. s. 215-243.

Beysanoğlu, Şevket (ö. 2003), *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1998.

Biçer, Bekir, “Selçuklular ve Kürtler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6 Issue 2, February 2013. s. 165-202.

-----, Bekir, “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl – 13. Yüzyıl)”, *Tarih Okulu Dergisi (Tod)* Mart 2014, Yıl 7, sayı XVII, s. 165-187.

-----, Bekir, *Kürtler*, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2014.

-----, Bekir, *Kürt Tarihinin Kaynakları ve Kürdoloji Çalışmaları*, İstanbul 2017.

Bobzin, Hartmut, “Immanuel Kant und die "Basmala" Eine Studie zu orientalischer Philologie und Typographie in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert”, *Zeitschrift für Arabische Linguistik* Published by: Harrassowitz Verlag, No. 25 (1993), pp. 108-131.

Bozan, Metin, “Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi”, *Makalelerle Mardin I. Tarih-Coğrafya*, Haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 193-213.

-----,Metin, “Şeyh Adi’siz Bir Yezidilik; Yezidilerin Adi b. Misafir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar”, *Ankara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, (53/2) Ankara 2012. s. 23-41.

Blau, Otto (ö. 1878), “Arabien im sechsten Jahrhundert: Eine ethnographische Skizze”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, XXII, 1847, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen 2014.

Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd” *DİA*. İstanbul 1997, XVI/258-261.

-----,Nahide, “Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbâsîler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu’z -Zekiyye’nin İsyanı", *Dini Araştırmalar*, 2002, cilt: 5, sayı: 13, s.107-108.

-----,Nahide, *Mu’tezile’nin Altın Çağı-Memun Dönemi*, Ankara 2002.

-----,Nahide, “Mansûr”, *DİA*. İstanbul 2003, XXVIII/ 5-6.

-----,Nahide, *Abbâsîler*, İSAM. Yayınları, İstanbul 2004.

-----,Nahide ,“Şâfiî’nin Yaşadığı Dönem”, *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kısacasında İmam Şâfiî*, ed.M. Mahfuz Söylemez, Araştırma Yayınları Ankara 2014. s.12-24.

-----,Nahide, “Halku’l-Kuran Doktrininin Devlet İnancı Haline Getirilişi ve Mihne”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler I*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, V/203-214.

-----,Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Bulduk, Abdülgani (ö. 1951), *el-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, Ümmid Matbaası, Diyarbakır 1980.

- Buzpınar, Ş. Tufan “Nakibu’l Eşraf”, *DİA*. İstanbul 2006, XXXII/322-326.
- Brockelmann, Carl (ö. 1956), *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964.
- Cahen, Clauden (ö. 1991), “İbn Şeddâd’a göre XIII. Asır Ortalarında el-Cezîre.” çev. Neşet Çağatay, *İlahiyat Fakültesi Dergisi-IV*, TTK. Basımı Ankara 1953.
- Cehşeyari, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdussamed (ö. 331/942-4), *Kitabu’l-Vuzera ve’l-Kuttâb*, neşr ve thk. Mustafa es-Seka ve diğerleri, Kahire 1938.
- Coşkun, Mustafa, “Faiz-Banka ve İslâm -VIII-: İslâm Dini, Faizi Niçin Haram Kılmıştır?”, *İslâm Medeniyeti*, 1973, cilt: 3, sayı: 34, s. 33-37.
- Cozy, Bendeli, *Min Tarihi’l-Harekâti Fikriyyeti fi’l-İslam*, Filistin 1981.
- Cöhe, Salih, “İslam Hâkimiyeti Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybîn ve Çevresi”, *Makalelerle Mardin I*. Haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007. s. 81-91.
- Çağatay, Neşet (ö. 2000), *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslam Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1993.
- Çambel, Halet ve Arkadaşları, *T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Antalya-18-23 Mayıs 1989.
- Çelik, Bahattin, *Arkeolojide Urfa*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2008.
- Çetin, Osman, “Zanaat” *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, IV/265-266.
- Çetin, Seyfettin, *Yâkût el-Hamevi’nin Mu’cemü’l-Büldan’ında Kürtler*, İstanbul 2014.
- Çevik, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimat” *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul 2009.
- , Adnan, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2002.
- Çubukçu, Asri, “Habib b. Mesleme” *DİA*. İstanbul 1996, XIV/372-373.
- , Asri, “İyad b. Ganm”, *DİA*. İstanbul, 2001. XXIII/498-499.

- Dağcı, Şamil, “İşkence” *DİA*. İstanbul 2001, XXIII/429-433.
- Dalkılıç, Mehmet, “Bermekilerin Düşüşü”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: 15, sayı: 1, s. 183-197.
- , Mehmet, “Sufriyye” *DİA*. İstanbul 2009, XXXVII/472-473.
- Dalkıran, Sayın, “Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar”, *Dinî Araştırmalar*, 2004, cilt: 7, sayı: 19, s. 139-158.
- Darkot B (ö. 1990)-W. Barthold (ö. 1930), “Meyyâfârikîn”, *İA*. İstanbul 1971, VIII/196-201.
- Darkot, Besim (ö. 1990), Diyarıbekr, *İA*. İstanbul 1965, III/601-605.
- Demir, Ahmet, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, Kent Yay. İstanbul 2004.
- Demir, Mustafa, “Türk İslam Medeniyetinde Şehirleşme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt:16; .1, (TEK-DAV) 2003, s.156-165.
- Demircan, Adnan, “Ali b. Ebi Talib'i Tahkime Zorlayanlar Üzerine”, *İSTEM Dergisi*, yıl:3; sayı: 6 Konya 2005, s. 51-88.
- , Adnan, “Şeyban (Benu Şeyban)” *DİA*. İstanbul 2010, XXXIX/37.
- , Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 2015.
- , Adnan, *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları. İstanbul, 2015.
- Demirci, Abdurrahman, “Tağlib Kabilesi'nin İslâm Devleti Egemenliği Altına Alınma Süreci”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, cilt: 7, sayı: 13, s. 347-36.
- Demirci, Kürşat, “Hıristiyanlık” *DİA*. İstanbul 1998, XVII/ 328-340.
- , Kürşat, “Ortodoksluk”, *DİA*. İstanbul 2007, XXXII/409-414.
- , Kürşad, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul 2013.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, *DİA*. İstanbul 2000, XXII/43-46.
- , Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*. İstanbul, 1992, VI/ 230-244.

Dilek, Abdullah, *Antakya Ve Tüm Doğu Süryânî Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi Ve Günümüzdeki Durumu*, İstanbul Üniversitesi SBE.(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2013.

Dineverî, Ebu Hanife (ö. ö. 282/895), *el-Ahbaru't Tivâl*, thk. Abdülmin'im Amir, Mısır 1959.

Doğan, Elif Tuğba, “Kitap İncelemesi”, Richard Sennett (2009), Zanaatkâr çev. Melih Pakdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 395. sayı, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.

Doğan, Ezgigül, *Eski Yakındoğu'da Nehirler*, Sütçü İmam Üniveristesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2015.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT), Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

Dolapönü, Hanna (ö. 1969), “Hıristiyanlığın Âmid'e Yayılması”, *Kara-Âmid, Dergisi*, cilt: I, sayı:2, s. 347-349

-----,Hanna, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972.

Donef, Racho, *Assyrians post-Nineveh: identity, fragmentation, conflict and survival (672 BC – 1920) Mesopotamian Series I*, Tatavla Publishing, USA 2012.

Doru, Nesim, *Doğudan Batıya Köprü; Süryânîler*, Ankara 2007.

Durak, Nihat, *Süryânî Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*, İstanbul 2011.

Dûrî, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

Durmuş, İsmail, “Âmidî Hasan b. Bişr”, *DİA*. İstanbul 1991, III/55-56.

Duygu, Zafer, *İslam Yönetimlerinde Süryânîler (VII-XII Yüzyıllar)* Celal Bayar Üniversitesi SBE. (Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2010.

-----,Zafer, *Konstantinos'tan Theodosyus'a Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci*, Celal Bayar Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Manisa 2015.

E. Kaegi, Walter, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Uzay, İstanbul 2000.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Ammare, Beyrut 1989.

Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitâbü'l Hâraç*, Lübnan 1979.

Ebü'l-Ferec İbn Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948), *el-Haraç ve Sana'atu'l Kitabeti*, Daru'l Reşid, Irâk 1981.

Ecer, Vehbi, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifelîği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:10, Kayseri 1998, s. 153-163.

Eduard von Zambaur, *Die Münzprägungen Des İslams*, Wiesbaden 1968.

Eickstedts, Egon Freiherr, *İlk Çağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, çev. Haydar Işık, İstanbul 1993.

Ekinci, Abdullah, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (M.Ö. VII- MS. XIV Yüzyıllar Arası)" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, s. 259-273, Elazığ 2004.

Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul, 1998.

el-Abidî, Salah Hüseyin, *el-Melâbisü'l Arabiyyetü'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî mine'l-Masadiri't-Tarihiyye ve'l-Eseriyye*, Daru'l Beşir li'n-Neşr, Irak 1980.

el-Afğânî, Said Muhammed b. Ahmet *Asvâkü'l Arap fi'l Cahiliyyeti'l ve'l İslam*, trz.

el-Azâvî, Abbas Muhammed, *Aşâiru'l Irak*, trz.

el-Abidî, Salah Hüseyin, *el-Melâbisü'l Arabiyyetü'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî mine'l-Masadiri't-Tarihiyye ve'l-Eseriyye*, Daru'l Beşir li'n-Neşr, Irak 1980.

- el-Bekri, Abdullah b. Abdulaziz (ö. 487/1094), *Mu'cemu Mesta'cem min Esmâ'l-Bilad ve'l-Mevad*, Beyrut 1983.
- el-Cahız, Ebu Osman (ö. 255/869), *Kitabu't-Tebassur bi't-ticâre*, thk. H. Hüsnî Abdulvehhab, Beyrut 1983.
- el-Endelüsî, Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih (ö. 328/940), "*el-İkdü'l-ferîd*, thk. Müfid M. Kamih, Lubnan 1983.
- el-Ezdî, Ebû Zekeriyâ (Ebû Zekve) Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Mevsilî (ö.334/946), *Tarihu'l Mevsil*, thk. Ahmet Abdullah Mahmut, Daru'l-Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 2006.
- el-Fil, Muhammed Reşid, *el-Ekrâd fî nazari'l-İlm*, Necef 1965.
- el-Hâzin, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh (ö. 421/1030), *Tecâribu'l Ümem ve Ta'akibu'l Himem*, Tahran 2000.
- el-Hemedânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm (III-IV./IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Büldân* Beyrut, 1996.
- el-Hemedânî, Hasan b. Ahmet b. Yakub (ö. 569/1173), *Sıffatu'l Ceziretu'l Arap*, Riyad 1974.
- el-Hudâribek, Muhammed (ö. 1927), *Devletu'l-Abbâsîyye*, thk. Muhammed Osman, Beyrut 1986.
- , Muhammed, *Devletu'l-Emevîyye*, thk. Muhammed Osman, Lübnan 1986.
- el-Ka'bi, Abdulkakim, *el-Ceziretu'l-Furatiyye ve Diyaruha el-Arabiyye*, Dımaşk 2009.
- el-Kufî, Muhammed Ahmed b. A'sem (ö. 320/932), *el-Futuh*, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 1986.
- el-Menbicî, Ağabiyyus ibn. Kostantin er-Rumî (3-9/4-10 yüzyıl), *el-Müntehab min Tarihi'l-Menbicî*, thk. Ömer A. Selam Tedmuri, Lübnan 1986.
- Emanet, Celal, "Emevîler Döneminde Para", *Hikmet Yurdu*, yıl: 7, cilt: 7, sayı:13, Ocak -Haziran 2014/1, s. 251-269.

Emiri, Ali (ö. 1924), *Mir'atü'l- Fevaid fi Teracimi Meşahiri Âmid*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.

Eraslan, Sadık, *Sosyo-Politik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri*, Ta-Ha Yayıncılık, Ankara 1999.

Erdem, Faruk, “Yalan Şahadet, Hakikata Aykırı Bilirkişilik ve Tercümanlık”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 3 Ankara 1954, s. 42-59.

Erdem, Hüsameddin, “Dinî Ahlâk ve İlâhî Dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıktaki Bazı Ahlâkî Meselelere Mukayeseli Bir Yaklaşım”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 3, s. 225-254.

Erkal, Mehmet, “Beytul Mal”, *DİA*. İstanbul 1992, VI/90-94.

-----, Mehmet, “Sefer ile İlgili Mesafe Ölçüleri” *Seferilik ve Hükümleri*, İslam Sanatları Araştırma Vakfı Ensar Neşriyat, İstanbul 1997.

-----, Mehmet, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İstanbul 2009.

-----, Mehmet, Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 9, yıl: 2007, s. 9-36.

Erkoçoğlu, Fatih, “Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu”, *İSTEM*, yıl:4, sayı:8, 2006, s. 171 – 186.

-----, Fatih, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, Ankara Üniversitesi SBE. (Doktora Tezi) Ankara 2006.

Ertaş, Kasım, *Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

Esamine, Halil, “Emevîler Döneminde Arapların İskânı”, çev. Nuh Arslantaş, *MÜSBE Dergisi-Öneri*, cilt:2, sayı:12, yıl:1999, s. 271-280.

Eskicioğlu, Osman, “İslam'da Ekonomik Sistem”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 16, İslam İktisadı Özel sayısı, s. 35-46

Eskikurt, Adnan, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 33, 2014 Güz, s.15-40.

ez-Zehebî, Ebu Abdullah (ö. 748/1348), *el-İ'bare fî Haberi men Ğabare*, thk. Muhammed Zahlul, Beyrut trz.

-----, *Ma'rifetu'l Kubar ala't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, Daru'l Kütübü'l İlmiyye 1997.

ez-Ziriklî Hayreddin (ö. 1976), *el-A'lâm*, Daru'l İlm, 2002.

Faruki, İsmail Reza - Luis Lâima, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mehmet Okan- Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1999.

Fayda, Mustafa, “Cabiye” *DİA*. İstanbul 1992, VI/538.

-----, Mustafa, “Fey” *DİA*. İstanbul 1995, XII/511-513.

-----, Mustafa, “Hz. Ömer ve Fey”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 1982, sayı: 5, s. 193-202.

-----, Mustafa, “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, cilt: 26, s. 327-334.

-----, Mustafa, “Ridde” *DİA*. İstanbul 2008, XXXV/91-93.

Ferec, Ümbarek Muhammed, *Tetavvuru Nizami melekîyyeti'l-Arâdî fi'l İslâm (1-132/622-749)*, *Hortum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Doktora Tezi)* Hortum 2007.

Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilafetu'l-Abbâsîyye Asri'l-Kuvveti ve'l-İzdihari*, Amman 2009.

Fığlalı, Ethem Ruhi, “Hariciler”, *DİA*. İstanbul 1997, XVI/169-175.

-----, Ethem Ruhi, “İbaziyye”, *DİA*. İstanbul 1999, XIX/256-261.

-----, Ethem Ruhi, Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler, *AÜİFD*. Ankara 1975, 23/103-116.

Fr. Buhl (ö. 1932), “Muhammed b. el-Hanafia” *İA*. İstanbul 1971, VIII/478-479.

Fuvât Abdurrahim ed-Duvikat, “el-Ahvalu’l-Zira’atiyyet fi İklimi el- Cezireti’l Fıratıyyeti fi’l-Asri’l Emevvi”, *el-Mecelletu’l Ürdüniyyeti fi’t –Tarih ve’l Âsar*, cilt.7,sayı:1, yıl:2013, Ürdün.

Fuvâd, Abdülmün’im, *el-Mesihıyye*, Riyad 2002.

Ganduri, Muhammed Yûsuf, *eş-Şeybaniyyun fi’l asri’l-Abbâsîyyi’l-evvel*, Alemu’l-Kütüb, Beyrut 1986.

-----, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, çev. Fadıl Bedirhanoglu, Ankara 2008.

Gelzer, Heinrich (ö. 1906), *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leibzig 1899.

Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Yayına Hazırlayan: Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2012.

Gökalp, Ziya (ö. 1924), *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, (Haz. Şevket Beysanoğlu) Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992.

Gömbeyaz, Melek Yılmaz, “Muâviye b. Ebî Süfyan’ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 1, 2010, s. 301-332.

Graetz, Heinrich (ö. 1891), *History of the Jews*, II, The Jewish Publication Society of America, 1893.

Güç, Ahmet, “Hz. Peygamber Döneminde Hıristiyan Müslüman Münasebetleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III* (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), s. 395-415.

Güler, Mehmet Nuri, “Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi’nin Adlandırılma Problematığı”, *İslâmî Araştırmalar*, 2005, cilt: 18, sayı: 4 (İslâm ve İktisat -II-), s. 377-386.

Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları Ankara 2015.

- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Günel, Aziz, *Türk Süryânîler Tarihi*, Diyarbakır 1970.
- Güneş, Hüseyin, “Emevîler Dönemi Siyasî Olaylarda Kürtlerin Etkinliği”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, (6-8 Eylül 2012), 2013, s. 507-518.
- , Hüseyin, “Muhtâr es-Sekafî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye’nin Yeri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2015, sayı: 75, s. 183-199.
- , Hüseyin, “Tur Abdin Yöresinin İslamlaşma Süreci”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/2, cilt: III, sayı: 6, s. 71-10.
- Günşen, Ahmet, “Kırşehir’de Ortak Yemek Kültürü ve Ahilik Geleneğinden Gelen Bir Yemek: Hervane/Ferfene”, *I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu Kırşehir 2011*, Ahi Evren Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Gürkan, Salime Leyla, “Yahudi”, *DİA*. İstanbul 2013, XLIII/182-184.
- Güzel, Fatih, “Abbâsîler’de Emîrî’l- Ümer’alık Sistemi”, *İslam Tarihi Ve Medeniyeti Abbâsîler-I*. Editörler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VI/403-419.
- Hacıyev, Hanoğlan, “Bir Emevî Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdümelik”, *İSTEM Dergisi*, yıl:8, sayı:15, 2010, s. 111-142.
- Halife b. Hayyât (ö. 240/854), *Tarih Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Ömeri, Daru Tayyibe, Riyad 1985.
- Hamidullah, Muhammed (ö. 2002), “el-Îlâf veya İslam’dan Önce Mekke’nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, cilt: 9, s. 213-222.
- , Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993.

- , Muhammed, *Mecmuati'l-Vesaiku's-Siyasiye*, Beyrut, 1983.
- Hariri, Muhammed b. Osman (ö. 516/1122), *Makamat*, MEB. Yayınları, İstanbul 1991.
- Harman, Ömer Faruk, "Konsil", *DİA*. İstanbul 2002, XXVI/175-177.
- , Ömer Faruk "Matem", *DİA*. Ankara 2003, XXVIII/127.
- , Ömer Faruk, "İbrahim", *DİA*. İstanbul 2000, XXI/267.
- Hasan, İbrahim Hasan (ö. 1968), *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadetin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987.
- Havrani, Albert (ö. 1993), *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alagon, İstanbul 1997.
- Hıdırşah, Yakup, *Mezopotamya'da Hıristiyan (Süryânî, Nasturi, Keldanî, Ermeni) Katliamı ve Kürtler*, Hannover 1997.
- Himyeri, Muhammed b. Abdulmun'im (ö. 727/1327?), *er-Ravzü'l-Mi'tar fi Haberi'l-Ahtar*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1975.
- Hizmetli, Sabri, "Genel Olarak Raşit Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 39, sayı:1, yıl: 1999, Ankara, s.1-28.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara 1999.
- Hizmetli, Mustafa, "Abbâsî Dönemi Ticaret Hayatı", *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Abbâsiler II)* Editörler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VI/153-214.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, *İslam'ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul 1993.
- Hollerweger, Hans, *Turabdin*, Österreich 1999.
- Honigman, Ernest (ö. 2011), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- Humeyd b. Zencûye, Ebu Ahmet (ö. 251/865), *Kitabu'l Emvâl*, thk. Şakir Feyyad, Riyad 1986.
- Hureysat, Muhammed A. Kadir, "Belka", *DİA*. İstanbul 1992, V/419-420.

Huruç, Ramazan, “Hz. Ebu Bekr Döneminde Bağımsızlık Hareketleri, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:3; yıl:1998 Elâzığ 1998.

Ish'dnah, *Le Livre De La Chastete*, Süryânîceden Fransızcaya çev. Jean Babtiste Chabot, Rome 1896.

Işık, Kenan, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları Ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Van 2015.

İşıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.

Izady, Mehrdad R. *Bir El Kitabı Kürtler*”, İngilizceden çev. Cemal Atilla, İstanbul 2013.

İbn Abdulhak, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min (ö. 739/1338), *Merasidu'l-İttila'i ala Esmâ'l-Emkineti ve'l-Bika'*, thk. Ali Beccai, Kahire 1954.

İbn Haldûn, Ebu Zeyd A. Rahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Tarih İbn Haldûn*, Beyrut 1988.

-----, Ebu Zeyd A. Rahman b. Muhammed, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları 2012.

İbn Hallikân, (ö. 681/1282), *Vefeyatu'l- A'yan ve Enbai Ebnai'z-Zeman*, Beyrut 1900.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed (ö. 354/965), *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M.J. De Geoje 1889 Liden.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin- et'Turkî, Mısır 1998.

İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Lübnan 1990.

-----, ed-Dineverî, *el-Ma'arif*, thk. Servet Akkaş, Kahire 1992.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arap*, Daru's Sadr, Beyrut 1955.

İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-Nefîse*, Beyrut 1988.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed(ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001.

İbn Said el Mağribî, Ali b. Musa (ö. 685/1286), *Kitabu'l-Çografya*, thk. İsmail el-Arabi, Beyrut 1970.

İbn Şeddâd, Bahaaddin(ö. 632/1234), *el-A'laku'l Hatıra fi Zikri Umerai's-Şam ve'l-Cezire*, Dımaşk 1991.

İbn Tağrıberdi, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf (ö. 874/1470), *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Şâhire*, Mısır trz.

İbnu'l Cevzi, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi-Muluk ve'l-Ümem*, thk. M. A. Kadir Ata-Mustafa A. Kadir Ata, Beyrut 1992.

İbnu'l Fakih el-Hemedâni (ö. (III-IV./IX-X. yüzyıl)), *Kitabu'l-Buldan*, thk. Yusuf el-Havi, Lübnan 1997.

İbnü'l Adîm, Kemaleddin, *Bağyetu'l Taleb fi Tarihi Haleb*, thk. Suheyl Zekkar, Daru'l Fikr, Kahire trz.

İbnü'l Esir, İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed,(ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Abdullah el-Kadi, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 1987.

-----, *Ustu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut trz. I-V.

İbnü'l Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali, el-Farikî, *Tarih Meyyâfârikîn*, thk. Kerim F /Y.Baluken), Nubihar Yayınları, İstanbul 2014.

İbrahim Za'rur-Ali Ahmet, *Tarihu'l-Asri el-Emevî es-Siyasîyyi ve'l-Hadariyyi*, Dımaşk1996.

İdiz, Ferzende, "Adiyy b. Misafir, Adaviyye Tarikatı ve Yezidilik" *EKEV Akademi Dergisi*, yıl:15; sayı:55; Bahar 2013. s.181-201.

İlgün, Kasım, "İsa b. Şeyh" *DİA*. İstanbul 2000, XXII/486-487.

İlyas Şufanî, *Hurubu'r Ridde*, Daru'l Kunuzu'l Edebi, Beyrut 1995.

İnalcık, Halil (ö. 2016), "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Dönemindeki Şekillerle Mukayesesi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, yıl: 1939, sayı: 1, s. 38-39.

-----, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

-----, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

İnan, Ahmet, "Din İstismarı ve Din İstismarının İstismarı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: 3, sayı: 1, s. 163-175.

İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut 1927.

Kablan, Yusuf, *Tarihi Süreçte Bekir b. Vail Kabilesi ve Müsenna b. Haris eş-Şeybânî*, Erciyes Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2015.

Kaçar, Turhan, "Mezopotamya'da Roma Sasani Çatışmaları: Nusaybîn'in Düşüşü", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s.129-138.

Kalın, İbrahim, "Seyyid Hüseyin Nasr ile İş-Ahlakı, İktisadi Faaliyet ve Ekonomi-Din İlişkileri Üzerine.", *İslâmî Araştırmalar*, 2005, cilt: 18, sayı: 4 (İslâm ve İktisat -II-), s. 485-490.

Kalkaşendî, Ahmed bin Abdullah (ö.821/1418), *Kalâidü'l Ceman fi't-Tahrifi bikabaîli Arabi ez-Zaman*, thk. İbrahim el-İyârî, Darul Kütübü'l Mısriyye, Mısır 1982.

-----, Ahmed bin Abdullah, *Nihâyetü'l Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l Arab*, thk. İbrahim el-İyârî, Lübnan 1980.

-----, Ahmed bin Abdullah, *Subhu'l-a'sa fi Sin'ati'l-İnşa*, Kahire 2005.

Kallek, Cengiz, "Kile" *DİA*. İstanbul 2002, XXV/569.

-----, Cengiz, "Telcie", *DİA*. İstanbul 2011, XXXX/399-400.

Kapaşahin, Muhittin, "Hârûnürreşid Dönemi İsyanları" *Bilimname*, 22/2012/1, 35-59.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, “Hamdânîler”, *DİA*. İstanbul 1997, XV/446-447.

Karabınar, Selahattin/Can Ahmet Vecdi, “Sahte Para Olayının Vergi ve Muhasebe Açısından incelenmesi: Sorunlar ve Öneriler”, *MUFAD. Muhasebe Finansman Dergisi*, cilt ve sayı 25. yıl: 2005, s.113-123.

Karaman, Hayrettin, “Toprak Mülkiyeti ve Öşür”, *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet Dergisi)*, 1976, cilt: 15, sayı: 1, s. 5-15.

Karan, Cuma, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülâhazalar,” *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler, Diyarbakır 2004, s. 825-835.

-----,Cuma, “Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Futuhâtı” *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sivas 2018, I/501-515.

-----,Cuma, “Mezopotamya’daki Yerlerin İsim ve Kökenlerini Tespitindeki Zorluklar ve Silvan İsmi Üzerindeki Tartışmalar Örneği, *Uluslararası Silvan Sempozyumu (25-27 Nisan 2008)*, Mardin 2012. s. 685-698.

-----,Cuma, *Diyar- ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Yayıncılık, İstanbul 2014.

Karpuz, Gül Geyik, *Adıyaman, Elâzığ, Hatay, Mardin, Şanlıurfa Müzelerinde Bulunan İslami Dönem Cam Eserler*, Atatürk Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2014.

Katar, Mehmet, “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma” *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2001, cilt: 3, sayı: 9, s. 7-27.

-----,Mehmet, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.

Kavak, Mehmet, *Fetihten Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Turabdin Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2013.

Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud (ö. 682/1283), *Âsaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad*, Daru'l Sadr, Beyrut trz.

Keleş, Ahmet, "Hadis Literatüründe Nusaybîn", *Makalelerle Mardin I*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 165-177.

Kemal Özbay, *Süryânîler, Kadim Süryânîler ve Türkiye'deki Durumları*, İstanbul 1975.

Kenanoğlu, M. Macit, "Vergi", *DİA*. İstanbul 2013, XXXXIII/55-58.

Keser, Elif, *Turabdin Süryânî Ortodoks Dini Mimarisi*, Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2002.

Keskin, Yahya Mustafa, "Sosyal Tabakalaşma ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Editörler: Niyazi Akyüz-lhsan Çapcıoğlu, Ankara 2012.

Khalil Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2000, Sakarya, s. 203-226.

Kılıç, Ünal, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdarecileriyle İlgili Politikaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, cilt: 12, sayı: 2, s. 121-140.

-----, Ünal, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdarecileriyle İlgili Politikaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, cilt: 12, sayı: 2, s. 121-140.

Kılıçoğlu, İsmail, "Ahlak", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, I/11-16.

Kırkpınar, Mahmut, "Mütevekkil-Alellâh Ca'fer b. Muhammed" *DİA*. İstanbul 2006, XXXII/212-214.

Kister, Meir Jacop, "Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler)", çev. Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 4, s. 305-316.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (ö. 2005), "Şehrimizin Eski İsmi Âmid ve Bu Unvanla Çıkan Eser ve Dergiler" *Kara-Âmid Dergisi*, sayı:1-3,1-4, Diyarbakır 1954-1958.

Kızıl, Hayreddin, *Diyarbakır Ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*, Ankara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2010.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, 1999.

Koçyiğit, Tahsin, “Hulefa-i Raşidin Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, *İSTEM*, cilt/sayı 24, yıl:2014, s. 13 – 41.

Konak, İbrahim, *Abbâsiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları*, Harran Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 2006.

Konuk, Suha, “Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28/ 1, yıl: 2013, 175-192.

Konuk, Suha, *VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, Muğla Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Muğla 2005.

Korkusuz, M. Şefik, *Seyhatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.

Kostantin el-Münci, *Tarihu'l-Münci*, thk. Ömer A. Selam et-Tedmuri, Lübnan 1986.

Koyuncu, Mevlüt, “Yezid III.” *DİA*. İstanbul 2013, XXXXIII/516-517.

-----, Mevlüt, *İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci*, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, sayı: 10/1, 2008, s. 131-140.

Kozak, İbrahim Erol, “İbn Haldûn” *DİA*. İstanbul 1999, XX/4-8.

Köksal Asım(ö. 1998), *Peygamberler Tarihi*, Ankara 1993.

Köprülü, Ord. Prof. M. Fuad(ö. 1966), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986.

Köse, Mithat, *Abbâsilerin İlk Döneminde Seyyid ve Şeriflerin Dini, Sosyal ve Kültürel Konumları*, Selçuk Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Konya 2008.

Kristolojiye Giriş, Editörler: Zafer Duygu-Kutlu Akalın, Divan Yayınları 2018.

Ksenophon, (ö. MÖ.354), *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Sinem Ceviz, Parola Yayınları, İstanbul 2014.

Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec İbn Kudâme (ö. 337/948), *el-Harac ve San'ati ve'l-Kitabe*, thk. M.Hüseyin, Daru'l-Neşr, Irak 1981.

Kurt, Aziz, *Türkçe-Süryânice/Süryânice-Türkçe Sözlük*, Hollanda 1996

- Kuş, Can, “Tevrat, İncil ve Kur’ân-ı Kerim’deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elâzığ 2010, cilt: 8, sayı: 1, s. 1-33.
- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, “Harre Savaşı” *DİA*. İstanbul 1997, XVI/245-247.
- , Mustafa Sabri, “Mudar”, *DİA*. İstanbul 2005, XXX/358-359.
- Küleççi, Cahit, “Tarihe Kaynaklık Etmesi Bakımında Nümismatik (Paranın Araplaştırılması [Ta’ribu’n-Nukûd] Örneği)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2009, cilt: 11, sayı: 1, s. 157-169.
- Kürtler I-II*, Proje ed. Adnan Demircan, Nida yayıncılık, İstanbul 2015.
- Kütük, Ahmet, “Tarihi Süreç İçerisinde Nusaybîn Yahudileri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2015, cilt: X, sayı: 2, s. 93-115.
- , Ahmet, *Ortaçağ’da Nusaybîn Bölgesinin Siyasî, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu* Harran Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 2006.
- Le Strange, Guy (ö. 1933), *Buldanu’l-Hilafeti’ş-Şarkiyye*, Arapçaya çev. B. Fransız-G. Avvad, Beyrut 1985.
- Leônidas Karatzas-Faruk Tuncay, *Yunanca-Türkçe Sözlük*, Atina 1994.
- Lewis, Bernard (ö. 2018), *İslam Dünyasında Yahudi’ler*, çev. Bahadır Sina Şener, İmge Kitapevi, İstanbul 1996.
- , Bernard, *Ortadoğu’da Irk ve Kölelik*, çev. Enver Günsel, Truva Yayınları, İstanbul 2006.
- Levi Della Vida, Giorgio (ö. 1967), “Muhtar” *İA*. İstanbul 1971, VIII/513-514.
- , “Sufriye” *İA*. İstanbul 1993, X/782-793.
- Levi Della Vida, Giorgio (ö. 1967), “Sufriye” *İA*. İstanbul 1993, X/782-793.
- M. Streck, “Turabdin”, *İA*. İstanbul 1975, XII-2/97-104.
- Maçın, Hasan, *İslâm Hukukunda Zekât Matrahları ve Vergi İlişkisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2014.

Makdisî, Ebu Abdullah Şemseddin (ö. 390/1000), *Ahsenu'l-Tekâsim fî Marifeti Ekâlim*, Kahire 1991.

Malik, Gorgis David (ö. 1909), *Süryânîlerin Tarihi*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2012.

Mantran, Robert (ö. 1999), *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XIYüzyılları)* çev. İsmet Kahyaoğlu, Ankara 1981.

Mar-Yeşua (ö. ?), *Vekay'inâme*, (Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı), çev. Mualla Yanmaz, 1.ve 2. Baskı, İstanbul 1958/1996.

Mâverdî, Ebû'I Hasan (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*' thk. Ahmet Mübarek el-Bağdâdî, <https://archive.org/details/WAQ8580>.

Max Freiherr von Oppenheim, *Bedvu*, Almanca'dan Arapça'ya çev. Mişayl Kilo-Mahmut Kubibi, London 2007.

Mazaheri, Ali, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul 1972.

Mechul, *Hududu'l A'lem nine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, Farsçadan Arapçaya çeviren. Yusuf el-Hadî, Kahire, 2002.

Mehmet Çelik, *Süryânî Kilisesi Tarihi (Kuruluş Dönemi)*, Kayacık Matbaası, İstanbul 1987.

Meriç, Ümid, “Sosyolojik Açıdan Kılık-Kıyafet ve İslam'da Örtünme”, *İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme*”, İstanbul 1991, s. 29-37.

Mes'udî, Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Kahire 1938.

-----, Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zehab*, Beyrut trz.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

Mezopotamya Uygarlığında Süryânî Halkı (Tarih Araştırmaları), haz. Bethil Bokförlağ, İstanbul 2008.

Michael, Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1999.

Mihail es-Süryânî (ö. 1200), *Tarihu'l Mar Mikail el-Kebir*, Süryânîceden Arapçaya çev. Mar Şemhun, Halep 1996.

Minkarî, Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (ö. 212/827), *Vak'atu Siffîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382.

Minorsky, Viladimir Fedorovich (ö. 1966), "Kürtler" *İA*, İstanbul 1967, VI/1089-1114.

-----, "Meyyâfârikîn", *İA*. İstanbul 1970, VIII/200.

Muzaffer Örneği" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı: 26, Bahar 2013, s. 57-77.

Nasır Husrev, Ebû Muîn (ö. 465/1073'ten sonra), *Sefername*, çev. Abdulvahhab Tarzi, MEGSB. Yayınları, İstanbul 1988.

Nasr b. Müzâhim el-Minkârî (ö. 212/827-28), *Kitâbu Vak'ati Siffîn*, thk. A. Selam Muhammed Harun, Beyrut, 1990.

Neghat Rukhsana, Abdul Ghaffar, Qadoos, Abdul-Syed Naeem Badshah, "İslâm'da Ekonomi Kavramı", çev: Faruk Özdemir, *İslâmî Araştırmalar*, 2012, cilt: XXIII, sayı: 3, s. 134-139.

Ocak, Ahmet, Yaşar *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, Kitap yayınevi, İstanbul 2012.

Oğuzay, Fatih, "Fethedilen Bölgelerdeki Verimli Tarım Alanlarının Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi İslâm Fetihlerine Etkisi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 9, s. 49-62.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Hasankeyf", *DİA*. İstanbul 1997, XVI/ 364-368.

Ostrogorsky, George (ö. 1976), *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK. Yayınları, Ankara, 2015.

Öngür, Sami, “Ortadoğu Ülkelerinde Göçebe Hayatının Bugünkü Şartları ve Göçebe Nüfusun Sedantarizasyonu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, yıl: 1964, s.145-160.

Önkal, Ahmet, “Bekr b. Vail”, *DİA*. İstanbul 1992, V/362-363.

Önkal, Ahmet, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM*, yıl:1, sayı: 2 (2003) s.33-58.

Öz, Mustafa, “Nafi b. Ezrak”, *DİA*. İstanbul 2006, XXXII/289-290.

Özalp, Ahmet, “Zerdüştlük”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000.

Özdal, Ahmed N. “Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Çalışmalar”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, Bahar 2014, s. 73-95.

Özdemir, Mehmet Nadir, “Abbâsî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türkler'in “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, sayı: 18, s. 211-230.

Özkoyuncu, Nadir, “İshak b. Kündacik”, *DİA*. İstanbul 2000, XXII/535-536.

Öztürk, Levent, “Abbâsîler Döneminde Hıristiyanlar”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*.

Editörler: Nahide Bozkurt-Mustafa Demirci, Siyer Yayınları İstanbul 2018, IV/107-148.

Philip Khuri Hitti (ö. 1978), *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980.

Plinius, *History of Nature*. Printed For The Club By Geokge Bakclay, Castle Street, Leicester Square. 1847-48.

Polatyan, Arşak, *el-Ekrâd fi Hükbeti'l Hilafeti'l Abbâsîyyeti fi Karneyn 10-11 miladi*, Ermeniceden çev. Elkesindir Keşişyan, Halep 2009.

-----,Arşak, *el-Ekrâd Mine'l-Karni's-Sabii İle'l-Karni'l-Aşir el-Miladi Vafke'l-Mesadiri'l-Arabiyyeti*, çev. Heyet, Dmaşk 2004.

Rıfat N. Bali, “Diyarbakır Yahudileri” *Müze Şehir Diyarbakır*, İstanbul 1999.

- Rifaî, Ahmet Ferid, *Asr'ul-Me'mûn*, Kahire 1928.
- Ripper, Thomas, *Die Marvâniden von Diyâr Bakr*, Ergon Verlag, Würzburg 2016.
- Sabri, Eyyüp, *Mirâtu'l Ceziretu'l Arap*, Kostantiniyye Bahriye Matbası, İstanbul (h.1306.)
- Safdi, Ebu'l Abbas el-Mufeddil b. Muhammed, *el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, trz.
- Sahillioğlu, Halil, "Darphane", *DİA*. İstanbul 1993, VIII/501-505.
- , Halil, "Dinar", *DİA*. İstanbul 1994, IX/352-355.
- Said ed-Diveci, *Tarihu'l-Mevsil*, Irak 1982.
- Said Paşa, *Diyarbakır Salnâmeleri*, Diyarbakır, İstanbul 1993.
- Sakar, Nadi Hüseyini, "*es-Silmu fi'l-Alakati'l-Abbâsîyyeti'l Bizzantiniyyeti fi'l Asri'l Abbâsîyyeti'l Ula*", Beyrut 1985.
- Salihoğlu, Halil. "Dirhem" *DİA*. İstanbul 1994, IX/368-371.
- Sâmi, Şemseddin (ö. 1904), *Kamusu'l Alam*, İstanbul 1316, (Bu eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından dijital ortamda 6 cilt PDF halinde yayımlanmıştır. Bkz.İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Bşk. İstanbul trz.
- Savran, Ahmed, "Meyyâfârikîn", *DİA*. İstanbul 2004, XXIX/511-512.
- Schaff, Philip (ö. 1893), *History of the Christian Church III*. New York-1891.
- Semenov, Aleksandr Aleksandrovich, "Küçük Asya Yezidilerinin Şeytan'a Tapmaları" *Daru'l-Funün İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Nisan, yıl:5; sayı: 20.say, Ankara 1931.
- Simeon, *Tarihte Ermeniler*, çev. Hrand D. Andreasyan, çivi yazıları 2. Baskı, İstanbul 1999.
- Sönmez, Zeki, "Ahmed b. Cemil el-Âmidi", *DİA*. İstanbul 1989, II/55.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemiler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, cilt: 38, sayı: 1, Yayın Tarihi: 1998, s. 457-478.

-----, Mehmet Mahfuz, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi Kufe Örneği”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, cilt: 2, sayı: 3, s. 63-86.

Subaşı, Necdet, “Şeyh, Seyyid ve Molla-Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Örneğinde Dinsel Kategoriler”, *İslamiyât II.* (1999) sayı:3, s. 121-140.

Suphi Abdullatif Paşa (ö. 1886), *Uyûnü'l-Ahbâri fi'n-Nukûdı ve'l-Âsâr*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, no: Ayasbey. 669. İstanbul 1959.

Suvadi, Abdu Mahmud, *el-Ahvalu 'l-İctima 'iyyetu ve 'l-İktisadiyyetu fi Biladi 'l-Cezireti 'l-Furatiyyeti*, Bağdad 1989.

Sümer, Faruk, “Muhammed b. Ebu's-Sac”, *DİA*. İstanbul 2005, XXX/524-526.

Şahin, Ali İhsan, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Samsun 2008.

Şehristânî, Abu Bekr Ahmet (ö. 548/1153), *el-Milel ve 'n-Nihal*, thk. Muammed el-Vekil, Kahire 1968.

Şenay, Bülent, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.

Şener, Sami, “Göç, Göçebelik”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, II/112-113.

Şeşen, Ramazan, “Cezire”, *DİA*. İstanbul 1993, VII/509.

-----, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1993.

-----, Ramazan, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. Basımevi Ankara 2001.

Şimşek, Mehmet, *Keldaniler ve Diyarbakır*, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul 2018.

-----, Mehmet, *Süryâniler ve Diyarbakır*, İstanbul 2006.

Şimşek, Mikdat/Kara, A. Rahman, “Diyarbakır Meyvecilik Potansiyeline Bir Bakış”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, (02-05 Kasım 2016) Diyarbakır 2016.

- Şulul, Kasım, *Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebevi*, Ensar Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Şümesani, Hasan, *Medninetü Mardin*, Beyrut 1987.
- Taberî, Muhammed Cerir (ö. 310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fazıl İbrahim, Daru'l Maarif, Kahire 1969.
- Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî (ö. 1078), *et-Tebzir fi'd-Din ve Temyizi'l-Firketi en-Naciyeti an firketi'l-Halikin*, thk. Kemal Yusuf, Lübnan 1983.
- Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, Göçebe Yayınları İstanbul 1998.
- Tan, Altan, *Turabidin'den Berriye'ye*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2015.
- Tanrıverdi, Eyüp/Taşğın, Ahmet/ Seyfili, Canan, *Süryânîler ve Süryânîlik I-II-III-IV*, İstanbul 2005.
- Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri* (09-10 Ocak 2014 Ankara), TTK. Yayınları, Ankara 2017, I-IV.
- Tarihu'l-Zuknîn* (ö. 775?), Süryânî'den Arapça'ya çev.: Petrus Kaşa, Mektebetu'l Bolisiyye Yayınları, Beyrut 2006.
- Taşğın, Ahmet, "Anadolu'da Yok Olmaya Yüz Tutan Dini Topluluklardan: Yezidiler", *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 23-28 Ekim Ürgüp/Nevşehir-2000*, Ankara: Ervak Yayınları, 2001, s. 731-752.
- Taşpınar, İsmail, "Theodore Ebu Kurre", *DİA*. İstanbul 2012, XLI/83-84.
- The Chronicle Of Zuqnun*, Parts III And IV, A.D. 488-775 Translated By Amir HARRAK, Canada 1999.
- The Chronicle Of Joshua The Stylite (Composed In Syriac) A.D. 507*, With A Translation Into English And Notes By W. Wright, LL.D. Cambridge At The University Press. 1882
- Tim Cornell John Matthews, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Roma Dünyası*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 1998.

- Tokur, Ömer, *Hamdânîler*, Harran Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Şanlıurfa 2006.
- Tokuş, Muhammed Suheyl, *Tarihu'l Hulefâi'r-Raşidîn el-Futûh ve'l İncazati's-Siyâsiyye*, Daru'n-Nefâis, 2003.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam ilmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1996.
- Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Aslantaş, İstanbul 2013.
- Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Tuncel, Metin, "Nusaybîn" *DİA*. İstanbul 2007, XXXIII/269-270.
- Tunç, Yusuf, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabeler*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 2009.
- Tural, Murat, *Ortaçağ Doğu Hıristiyanlığında Manastır Hayatı*, İstanbul 2011.
- Turgut, Bahattin, "Osmanlı'da Toprak Sistemi", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt:36, sayı: 1, s. 85-98.
- Unat, Yavuz, "Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eser" *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006 Şanlıurfa, cilt I, Şanlıurfa 2006, s. 347-368.
- Urfalı Mateos Vekayi'nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçe'ye çev. Hrand D. Andriasyan, TTK. Ankara 2000.
- Uyar, Mazlum "Nusayrilik", *İslam Mezhepleri Tarihi el Kitabı*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Uysal, Şule Yüksel, "Men Teşebbehe Bi Kavmin" Hadisini Küresel Giyim Kültürü Açısından Yeniden Okumak", *Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016, cilt: 11, sayı: 7, s. 293-314.

- Uysal, Zekiye, “*Kubad-Abad Sarayı Cam Buluntuları (1981-2004)*” Ege Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) İzmir 2008.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, MEB. Yayınları, Ankara 1983.
- , Bahriye, *İslam Tarihinde İlk Sahte Peygamberler*, Ankara Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1956.
- Ünal, Halit, “Meymûn b. Mihrân” *DİA*. İstanbul 2004, XXIX/506.
- V. F. Büchner, “Sasaniler”, *İA*. Ankara 1950, X/245.
- Vakidi, Muhammed b. Ömer (ö. 207/823), *Futuhu’s-Şam*, Beyrut trz.
- , Muhammed b. Ömer, *Kitabu’l-Meğazi*, çev. Musa Kazım Yılmaz, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014.
- Varlı, Ebdullah Memê Mehmet, *Dîroka Dugelên Kurdan*, İstanbul 1997.
- Varol, Bahaüddin Mehmet, “Harre Vakası (Sebeup-Sonuç Değerlendirmesi)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl:1997, sayı: 7, Konya 1997, s. 513-534.
- Varol, Mehmet Bahaüddin, “İslam Tarihi’nin İlk İki Asrında Simge Renkler ve Siyâsî Anlamları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sayı: 17, s. 111-126.
- Varol, Mehmet Bahaüddin, “İslam Tarihinin ilk iki Asrında “Ehl-i Beyt’e İdeolojik Yaklaşımlar”, *Marife Dergisi*, (Ehl-i Beyt) yıl: 4; sayı: 3, kış 2004, s.73-92.
- Von Eickstedts, Egon Freiherr, *İlk Çağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, çev. Haydar Işık, İstanbul 1993.
- Wafi, Ali Abdu'l-Wahid, “İslâmiyet’e Göre Kölelik”, çev. Kemal Işık, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1961, cilt: 9, s. 207-212.
- Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. A.Sevim, İstanbul 1990.
- Welhausen, Julius (ö. 1918), *İslam’ın Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
- , Julius, *İslamın İlk Devrinde Dini-Siyasî Mhalefet Partiler*, çev. Fikret Işıltan, TTK. Baimevi Ankara 1989.

- Ya'kûbî, Ebü'l Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mihna, Beyrut 2010.
- , *Kitabü'l Buldan*, Leiden 1820.
- Yahya b. Adem el-Kureyşi (ö. 203/818), *Kitâbü'l Hâraç*, Kahire 1987.
- Yahya, Mahayudin Hajji, "İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vakası", çev. Ahmet Turan Yüksel, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 30, s. 241-260.
- Yâkut el Hamevî, Ebû Abdillâh er-Rumi (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l- Buldan*, Beyrut 1977.
- Yaşaroğlu, Hasan, "Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi", *Türkoloji Araştırmaları*, 2014, cilt: 9, sayı: 1, s. 623-635.
- Yeniçeri, Celal, "Cehbez" *DİA*. İstanbul 1993, VII/222-223.
- Yetkin, Suat Kemal, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara, 1954.
- Yetkin, Şerare, "Abbâsîler" (Sanat), *DİA*. İstanbul, 1988, I/49-56.
- Yıldırım, Mustafa, "Divanü Lüğati't-Türk'te Geçen Sanat ve Zanaat Terimleri", *SÜİFA*, 24. Güz 2007, s.70-80.
- Yıldız, Ali, "Para", *DİA*. İstanbul 2007, XXXVII/163-166.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler" *DİA*. İstanbul 1988, I/31-42.
- , Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr", *DİA*. İstanbul 1988, I/145-146.
- , Hakkı Dursun, "Avasım" *DİA*. İstanbul 1991, IV/111-112.
- , Hakkı Dursun, "Babek" *DİA*. İstanbul 1991, IV/376-377.
- , Hakkı Dursun, "Bermekiler", *DİA*. İstanbul 1992, V/517-520.
- , Hakkı Dursun, "Ecnadeyn" *DİA*. İstanbul 1994, X/385.
- , Hakkı Dursun, "Emiru'l Umera" *DİA*. İstanbul 1995, XI/158-159.
- , Hakkı Dursun. "Ebü'l- Abbas es-Saffah" *DİA*. İstanbul 1994, X/283-284.
- , Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınlar, İstanbul 2000

Yılmaz, Metin, “İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, [www.dinbilimleri.com], 2008, cilt: 8, sayı: 4, s. 77-116.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.

Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması” *Tarih Araştırmalar Dergisi*, cilt:18, sayı: 29, yıl: 1996, Ankara 1996.

Yınanç, M.Halil, “Diyarbakır” *İA*. Yayınları Eskişehir 1997, III/607-613.

Yiğit, İsmail “Sıffin Savaşı”, *DİA*. İstanbul 2009, XXXVII/107-108.

-----,İsmail, “Emevîler” *DİA*. İstanbul 1995, XI/87-104.

-----,İsmail, “Kinnesrin”, *DİA*. İstanbul 2002, XXV/ 419-420.

-----,İsmail, “Mevali” *DİA*. İstanbul 2004, XXIX/424-426.

-----,İsmail, “Zap Suyu Savaşı”, *DİA*. İstanbul 2013, XXXXIV/126-127.

Yousif, Ephrem İsa, *Süryânî Vaka'nüvisler*, çev. Mustafa Aslan, İstanbul 2009.

Yönem, Ahmet, “Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16: 2 (2011) , s. 171-197.

Yüksel, Ahmet Turan, “Futuhu'l Buldan'a Göre Fetihler Sonrası Faaliyetler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, Konya 2000.

Yüksel, Müfit, “Şeyh Halil el-Kürdi es-Semnâni,” *Nubihar Dergisi*, Mayıs, İstanbul, 1997.

Za'rur, İbrahim, Ahmet, Ali, *Tarihu'l Asri'l-Emevî es-Siyasîyyi ve'l-Hadariyyi*, Dımaşk 1996.

Zafer, Cem, *Mardin Yöresi Süryânilerde Dini ve Sosyal Hayat*, Fırat Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ 2012.

Zeki Beğ, Mehmet Emin (ö. 1948), *Hulasatu Tarihi'l Kürd ve Kürdistan*, Arapçaya çev.

Mehmet Ali Avni, Mısır 1939.

-----, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Heyet, Nubihar Yayınları, İstanbul 2010.

Zeydan, Corci (ö. 1914), *İslam Medeniyet Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul 1971.

Zorlu, Cem, “Abbâsî Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler”, *Marife*, yıl:1, sayı:1, s. 113-115.

-----, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasî İsyandar*, Ankara Okulu Yayınları 2001.



ÖZET

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNDE TOPLUM VE EKONOMİ (İSLÂM FETHİNDEN HAMDÂNÎLER'E KADAR/639-905)

Diyâr-ı Bekr bölgesi, el-Cezire'nin üç bölümünden birini oluşturur. el-Cezire bölgesinin idari taksimatında bazı dönemlerde içerdiği merkezler değişmişse de genel itibariyle; başta Âmid olmak üzere; Meyyâfârîkîn, Mardin, Dara, Erzen ve Suveyda'dan oluşmuştur. Hz. Ömer döneminde 18/639 yılında İyâd b. Ğanm komutasında Diyar-ı Bekr bölgesi de el-Cezire'nin diğer bölgeleri gibi şehirler sulh ile topraklar ise anveten İslam hâkimiyetine alınmıştır.

Diyâr-ı Bekr bölgesi sahip olduğu coğrafi konumu ve verimli topraklarının Dicle nehrinin sularıyla sulamasından çeşitli ve verimli ürünlerle mümbit bir bölge olma özelliğini hep koruyagelmiştir. Bu verimli durumundan dolayı en kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve birçok etnik ve inanca mensup insanların bir arada yaşadığı ancak bazen de paylaşılamayan bir bölge olmuştur.

Yahudilik, Hıristiyanlık inancının yanı sıra İslam'ın bölgeye gelişiyle beraber farklı inanç mensupları burada kendine yer bulurken, başta Arami, Asuri, Keldanî, Süryânî, Ermeni, Kürt ve daha sonra da Arap kabileleri bu bölgeyi kendilerine mesken edinmişlerdir. İslam fetihlerinden Hamdânîlere kadar olan zaman diliminde bölge Emevîler dönemiyle Abbâsîlerin ilk dönemi dediğimiz “Emîrü'l-Ümerâ” dönemine kadar başta Hariciler olmak üzere toplum ve ekonomiyi sarsacak birçok isyana da tanıklık etmiştir. Bölge, zaman zaman idarecilerden kaynaklı beşerî ve don, deprem, sel gibi felaketlerle doğa kaynaklı bazı olumsuzluklar ciddi ekonomik kayıplar yaşamış ve buna bağlı olarak da bölgesel göçler kaçınılmaz olmuştur.

ANAHTAR KELİMELELER: Diyâr-ı Bekr, Emevî, Abbâsî, Asuriler, Süryânîler, Ermeni, Kürtler, Haricilik, ekonomi, etnik, din.

ABSTRACT

SOCIETY AND ECONOMY IN DİYAR-I BEKR REGION

(FROM ISLAMIC CONQUEST TO HAMDÂNÎS/639-905)

The Diyar-i Bekr region is one of the three parts of al-Jazeera. In the administrative division of the al-Jazeera region, the centers in some periods changed, but in general; mainly Âmid; Meyyâfârîkîn, Mardin, Dara, Erzen and Suveyda. In the period of Hz. Umar, the Diyar-ı Bekr region, in 18/639 under the command of İyad b. Ğanm such as the other regions, the cities were settled in peace and the lands were forced into Islam.

The Diyar-ı Bekr region has always protected its geographical location and the feature of being a region with various and efficient products from the irrigation of the fertile lands with the waters of the Tigris River. It has hosted the most ancient civilizations due to its efficient condition and many ethnic and religious people living together but sometimes it was a region that could not be shared.

In addition to the belief in Judaism, Christianity as well as the arrival of Islam in the region, the members of different faiths find their place here, Arami, Assyrian, Chaldean, Syrian, Armenian, Kurdish and then Arab tribes have settled in this region. From the Islamic conquest to Hamdânî, the region until Umayyad period and the 'Emîrû“l-Ümerâ”, which we call the first period of the Abbâsîds, witnessed many rebellions that would shake society and the economy, especially the Kharijites.

KEYWORDS: Diyâr-ı Bekr, Umayyad, Abbâsîd, Assyrians, Syrians, Armenian, Kurds, Kharijism, economy, ethnic, religion.